

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

**Ετερότητα και Ένταξη. Το παράδειγμα των Τσιγγάνων στην
ελληνική κοινωνία**

Διδακτορική διατριβή

Υποβληθείσα υπό της Δήμητρας - Σταυρούλας Κ. Αναλυτή
(Υπότροφος Ιδρύματος Σπυρίδωνος Φ. Αντύπα υπέρ Κεφαλληνίας)

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επιβλέπων: Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, Καθηγητής

Μέλη: Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Καθηγητής

Λουτσιάνα Μπενινκάζα, Αναπληρώτρια καθηγήτρια

Επταμελής εξεταστική επιτροπή

- 1. Αθανάσιος Γκότοβος, τ. Καθηγητής του Τμήματος Φ.Π.Ψ., του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων**
- 2. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, τ. Καθηγητής του Τμήματος Φ.Π.Ψ., του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων**
- 3. Λουτσιάνα Μπενινκάζα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων**
- 4. Ανδρέας Μπρούζος, Καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων**
- 5. Μαρία Αποστόλου, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων**
- 6. Χρήστος Γκόβαρης, Καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας**
- 7. Χρήστος Παρθένης, Επίκουρος Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του ΕΚΠΑ**

*Στο αιώνιο φως μου, που πάντα θα με καθοδηγεί,
τη Μητέρα μου ...*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	11
1.Εισαγωγή	1
1.1Το ζήτημα των Ρομά	1
1.2 Επιστημονικές «σχολές» του ζητήματος των Ρομά.....	3
1.3 Θέμα και ερευνητικά ζητήματα.....	6
1.4 Ερωτήματα της έρευνας	7
1.5 Σκοπός και συμβολή της μελέτης	9
1.6 Δομή της έρευνας.....	10

A' ΜΕΡΟΣ.....	17
2.Ιστορία	15
2.1 Εισαγωγή.....	15
2.3 Οι Ρομά στην Ελλάδα: από τον 14 ^ο αι. στον 21 ^ο αι.....	24
2.4 Η υιοθέτηση και η αξιοποίηση της Ιστορίας από τους ίδιους	33
2.5 Η άποψη της επίσημης Ιστορίας: πραγματικότητα ή κατασκευή;	35
3. Η εμφάνιση των Ρομά στην Ήπειρο.....	39
4. Ο χώρος.....	43
4.1 Γνωριμία με το κέντρο της έρευνας	43
4.2 Η κύρια γειτονιά: διαμόρφωση ταυτότητας μέσω του οικιστικού χώρου	44
4.3 Οι υπόλοιπες γειτονιές: οι κοινωνικές προεκτάσεις της γειτονιάς	48
B' ΜΕΡΟΣ.....	79
5. Η ταυτότητα των Ρομά στο παρόν και το παρελθόν.....	55
5.1 Η ταυτότητα των Ρομά: προσδιορισμοί και τρόπος διαμόρφωσής της.....	55
5.2 Η συγκρουσιακή σχέση των προσδιορισμών αυτοπροσδιορισμός- ετεροπροσδιορισμός	59
5.3 Πρακτικές αντιμετώπισης της μειονοτικοποίησης	63
5.4 Κατάρριψη της επιχειρηματολογίας της ετερότητας.....	66
5.5 Η διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας μέσω της οικονομικής θέσης της ομάδας	70
5.6 Οι φορείς προσδιορισμού και ο τρόπος ταξινόμησης	71
6. Η ταυτότητα στη Νέα Ζωή	73
6.1 Οι προσδιορισμοί στα Ιωάννινα: ο Ρόμης, ο Γύφτος, ο Τσιγγάνος.....	73
6.2 Ο Μουσικός.....	80
6.3 Η ταυτότητα της γυναίκας στη Νέα Ζωή	86
6.3.1 Η γυναικεία ταυτότητα σε τρεις γενιές: μετασχηματισμοί.....	87
6.3.2 Η επίδραση του επαγγέλματος και του δημοσίου χώρου στη διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας.....	90
6.3.3 Διαμόρφωση της ταυτότητας μέσω του γάμου	93
6.3.4 Η κοινωνική συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας	95
6.4 Πρόσωπα στην ομάδα με διαφορετική ταυτότητα	97
7. Εκπαίδευση.....	101
7.1 Γενική περιγραφή του σχήματος ‘‘εκπαίδευση-Ρομά’’	101
7.2 Η εκπαίδευση των Ρομά στην Ελλάδα	103
7.2.1 Η εκπαιδευτική κατάσταση στην Ήπειρο.....	107

7.2.2 Οι λόγοι που προκαλούν τη δυσκολία ένταξης στην εκπαίδευση	109
7.2.3 Ο λόγος των γονέων και των παιδιών για την εκπαίδευση.....	112
7.3 Εκπαίδευση και κοινωνικό υπόβαθρο οικογένειας.....	114
7.4 Ο ρόλος του σχολείου ως χώρος μάθησης.....	118
7.4.1 Το σχολείο ως χώρος αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας.....	120
7.4.2 Το σχολείο ως χώρος εθνοπολιτισμικής ομογενοποίησης.....	122
8. Η έρευνα.....	129
8.1 Ερευνητική προσέγγιση: εργαλεία και τεχνικές	129
8.2 Η έρευνα στο πεδίο.....	132
8.2.1 Η επιτόπια έρευνα : η πρώτη επαφή με τους Ρομά.....	134
8.2.2 Αρχές της έρευνας	135
8.2.3 Οι συνεντεύξεις.....	136
8.2.4 Αφηγήσεις ζωής.....	138
8.2.5 Συμμετοχική παρατήρηση	140
8.2.6 Οι δυσκολίες της έρευνας.....	141
8.3 Η ποσοτική μέθοδος: διαχείριση, οργάνωση, ταξινόμηση δεδομένων.....	143
8.4 Αποτίμηση της επιτόπιας έρευνας: τα συναισθήματα και ο αναστοχασμός.....	144
8.5 Ερευνητικά ζητήματα	146
9. Τα ευρήματα.....	149
9.1 Η εκπαίδευση της πρώτης γενιάς των Ρομά της Νέας Ζωής	149
9.1.1 Οι λόγοι διαρροής για τους άνδρες της 1 ^{ης} γενιάς	153
9.1.2 Οι λόγοι διαρροής για τις γυναίκες.....	156
9.2 Η εκπαίδευση για τη 2 ^η γενιά	159
9.2.1 Οι λόγοι διαρροής για τους άνδρες της 2 ^{ης} γενιάς	164
9.2.2 Οι λόγοι διαρροής για τις γυναίκες της 2 ^{ης} γενιάς	166
9.3 Η εκπαίδευση στην 3η γενιά.....	168
9.3.1 Οι λόγοι διαρροής για τους άνδρες της 3 ^{ης} γενιάς	174
9.3.2 Οι λόγοι διαρροής για τις γυναίκες της 3 ^{ης} γενιάς	177
9.4 Συνολική αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και των λόγων διαρροής στις 3 γενιές	181
9.5 Οι οικογένειες και η εκπαιδευτική πορεία τους.....	190
9.6 Συνολική αποτίμηση της εκπαιδευτικής πορείας των οικογενειών	224
10. Οι μεταβλητές που επηρεάζουν την εκπαίδευση των Ρομά διαχρονικά	227
10.1 Η επαγγελματική δραστηριότητα	227

10.1.1 Οι άνδρες και το επάγγελμα	229
10.1.2. Οι γυναίκες και η επαγγελματική δραστηριότητα.....	234
10.1.3 Η αλλαγή επαγγέλματος.....	242
10.2 Η επίδραση του γάμου στην εκπαιδευτική δραστηριότητα.....	245
10.2.1 Οι γυναίκες και ο γάμος	247
10.2.2 Ο γάμος στις τρεις γενιές.....	249
10.2.3 Ο γάμος και τα άτομα με διαφορετική ταυτότητα.....	250
10.3 Ο αριθμός των τέκνων.....	252
10.4 Ο λόγος των εκπαιδευτικών του Δημοτικού Σχολείου Νέας Ζωής και του Μουσικού Γυμνασίου	254
11. Συμπεράσματα.....	259
11.1 Σύνοψη ευρημάτων	259
11.2 Εκπαιδευτική πορεία στις τρεις γενιές	259
11.3 Λόγοι διαρροής από την εκπαίδευση	260
11.4 Ο γάμος και η εκπαίδευση.....	260
11.5 Επάγγελμα και εκπαίδευση	261
11.6 Τα άτομα με διαφορετική ταυτότητα	263
11.7 Η δυναμική του χώρου	263
11.8 Η οικονομική διάσταση.....	264
12. Αναστοχασμός – απάντηση ερευνητικών ερωτημάτων.....	267
12.1 Ο ρόλος της χωροθεσίας στη διαμόρφωση της ταυτότητας.....	267
12.2 Η επαγγελματική δραστηριότητα	268
12.3 Πολιτισμική διάσταση.....	270
12.4 Η απόδοση ταυτοτήτων και η βίωσή τους.....	271
12.5 Το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και η κοινωνική ορατότητα.....	272
12.6 Η γυναίκα και η κοινωνική ζωή	274
12.7 Η ύπαρξη εθνοτικού ορίου στις τρεις γενιές	275
12.8 Εκπαίδευση και κοινωνικοοικονομική κατάσταση	276
12.9 Μορφωτικό κεφάλαιο οικογένειας.....	278
12.10 Κοινωνική ορατότητα και εκπαίδευση.....	278
12.11 Κοινωνικές πρακτικές και εκπαιδευτική ένταξη	279
13. Προτάσεις	281
13.1 Επαναπροσδιορισμός σχέσης σχολικών γνώσεων- Ρομά.....	281
13.2 Αντιμετώπιση φόβου για ενδεχόμενο ρατσισμό.....	282

13.3 Απαλοιφή διαχωριστικών γραμμών στη διδασκαλία.....	284
13.4 Η σημασία του διαπολιτισμικού μοντέλου	285
13.5 Η σημασία του κινήτρου.....	286
13.6 Η ένταξη των κοριτσιών στην εκπαίδευση.....	288
13.7 Η συζήτηση με τους γονείς Ρομά και της ευρύτερης κοινωνίας	289
13.8 Η επανένταξη στην εκπαίδευση: ένα παράδειγμα	290
13.9 Πρακτικές για βελτίωση της κατάστασης.....	292
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	295
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	296
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ - ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ	319
ΧΑΡΤΗΣ ΕΞΕΤΑΣΘΕΙΣΑΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ.....	351
«Απολογισμός Υπουργείου Εσωτερικών για την Κοινωνική Ένταξη των Τσιγγάνων 2010» ...	353

«Δεν κατορθώνουν να πιστέψουν οι Έλληνες ότι ένας άνθρωπος που σκέπτεται διαφορετικά από αυτούς μπορεί να είναι πολύ άξιος, πολύ έντιμος, πολύ χρήσιμος άνθρωπος. Άξιοι, έντιμοι, χρήσιμοι είναι μονάχα αυτοί που συμφωνούν μαζί μας. Οι άλλοι όλοι: φωτιά και τσεκούρι!»

Γιώργος Θεοτοκάς

Πρόλογος

Ολοκληρώνοντας την επιστημονική εργασία μου με θέμα την ενδυμασία των Ρομά, στο πλαίσιο του Π.Μ.Σ. του Τομέα της Λαογραφίας, δεν είχα φανταστεί ότι πέρα από την παρατήρηση και την καταγραφή ενός κομματιού της καθημερινότητάς τους υπήρχε και μία άλλη πραγματικότητα. Μία πραγματικότητα την οποία το θέμα τότε δεν μου επέτρεπε να δω και να αξιολογήσω, καθώς περιείχε πολλά ζητήματα αλλά και προβληματισμούς, ενώ παράλληλα διαμόρφωνε την εικόνα τους.

Παρόλο που καθημερινά γινόμουν κοινωνός των πληροφοριών που διαχέονταν για την ομάδα αυτή από διάφορους φορείς επιστημονικού και μη επιπέδου, η μέχρι τότε γνώση μου αλλά και οι εμπειρίες που είχα αποκομίσει έως τότε, δεν μου επέτρεπαν να δω το θέμα ουσιαστικά, επιστημονικά, αλλά κυρίως αντικειμενικά. Αν και πάντοτε γνώριζα ότι η εκπαίδευση υστερεί στη συγκεκριμένη ομάδα, δεν είχα αναζητήσει τις αιτίες και κυρίως εάν υπάρχουν τρόποι βελτίωσης αυτής της κατάστασης. Επίσης πάντοτε γνώριζα και βίωνα τη γνώμη της ευρύτερης κοινωνίας για τους Ρομά, ποτέ όμως δεν είχα σκεφθεί αφενός μεν τις βαθύτερες αιτίες που διαμορφώνουν αυτήν την αντίληψη και αφετέρου κατά πόσο είναι δυνατόν αυτή η εικόνα να αλλάξει.

Ξεκινώντας ως υποψήφια διδάκτωρ την ουσιαστική μελέτη στον τομέα της Παιδαγωγικής, και ειδικότερα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης πάνω σε θέματα, που έως τότε τα αντιμετώπιζα επιδερμικά, πολλά σημεία άρχισαν να φωτίζονται. Η επαφή μου με ζητήματα ταυτότητας, κοινωνιολογίας και παιδαγωγικών, με ώθησαν σε μία διαφορετική προσέγγιση των Ρομά από αυτήν που είχα ακολουθήσει έως τότε. Η επαφή μου με τους Ρομά της Νέας Ζωής Ιωαννίνων με έκανε να αντιληφθώ ότι οι Ρομά δεν είναι μόνο αυτοί που μένουν σε καταυλισμούς, δεν είναι μελαψοί άνθρωποι, δεν μιλούν μόνο τη διάλεκτό τους, δεν είναι όσοι ασχολούνται με την ανακύκλωση σιδερικών, δεν είναι τα άτομα που καθημερινά επιδίδονται στο χορό και ασχολούνται με τη μουσική. Ήταν η πρώτη μου επαφή με την «άλλη» πραγματικότητα, αυτή που εμπεριείχε πολλές αλήθειες, τις οποίες είναι δύσκολο κάποιος να τις δεχθεί.

Με εφόδια λοιπόν τις γνώσεις που καθημερινά αποκόμιζα από τη μελέτη ουσιαστικών ζητημάτων αλλά και τη συνεχή τριβή μου με τους ίδιους τους Ρομά άρχισα να αντιλαμβάνομαι

μία άλλη κοινωνική πραγματικότητα, η οποία δεν είχε μόνο ευχάριστες στιγμές που μου έδιναν καθημερινά πολύτιμα στοιχεία ακόμα και για τον εαυτό μου.

Την ευκαιρία αυτή, δηλαδή να «γνωρίσω» εκ νέου τους Ρομά, να έρθω σε επαφή με τα προβλήματά τους, να εμπλουτίσω τις γνώσεις μου σε πολλαπλά πεδία, να βελτιωθώ πρώτα ως άνθρωπος και μετά ως επιστήμονας, τη χρωστώ στον καθηγητή μου, κ. Αθανάσιο Γκότοβο. Δίχως την παρότρυνση και τη στήριξή του όλα αυτά τα χρόνιαίσως η παρούσα εργασία να υπήρχε μόνο ως σκέψη. Οι ουσιαστικές συζητήσεις και οι πολύτιμες συμβουλές του ήταν αυτές που φώτιζαν κάθε σκοτεινό σημείο του τούνελ που -όπως μου είχε πει- θα διέσχιζα. Η συμβολή του στην πορεία μου υπήρξε καταλυτική και πάντα θα τον ευγνωμονώ για τη δυνατότητα που μου έδωσε να εξελιχθώ ως άνθρωπος.

Καθοριστικό ρόλο έπαιξε η βοήθεια και η συμβολή του καθηγητού, κ. Παναγιώτη Παπακωνσταντίνου, τον οποίον και ευχαριστώ βαθιά για την τόσο ουσιαστική στήριξή του και τις συμβουλές που όλα αυτά τα χρόνια απλόχερα μου προσέφερε.

Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες χρωστώ και στην καθηγήτρια κ. Benincasa, η οποία με βοήθησε να ανακαλύψω και άλλες πτυχές του θέματος των κοριτσιών Ρομά σε μερικές από τις συζητήσεις μας.

Θερμές ευχαριστίες και ευγνωμοσύνη χρωστώ σε αυτούς που πρακτικά ή ηθικά συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτού του πονήματος. Καταρχάς ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Δημήτριο Ράπτηγια τη στήριξη, τη συμπαράσταση, τις γόνιμες συζητήσεις μας και τις πολύτιμες συμβουλές, αφενός μεν κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο Π.Μ.Σ του Τομέα Λαογραφίας στο οποίο μας δίδασκε τότε ως Λέκτορας του Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων μαθήματα Λαϊκού Πολιτισμού και αφετέρου κατά τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής της Διδακτορικής Διατριβής.

Στον Επίκουρο καθηγητή του τμήματος ΤΕΦΑΑ, κ. Χρήστο Παπακώστα, για τις χρήσιμες συμβουλές και την ώθηση να προσεγγίσω το ζήτημα από μία άλλη οπτική οφείλω επίσης πολλές ευχαριστίες.

Θα ήταν παράλειψη να μην εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο διδακτικό προσωπικό του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας και κυρίως στην Διευθύντρια του Σχολείου, κ. Καίτη Σεντελέ και τον υποδιευθυντή κ. Τάσο Γκρέστα. Η ευκαιρία που μου έδωσαν να προσφέρω τις υπηρεσίες μου εθελοντικά στο σχολείο, με βοήθησε να βελτιωθώ ως άνθρωπος αλλά και να βοηθήσω, όσο

μπορούσα τα άτομα από τη Νέα Ζωή και άλλους μαθητές, που φοιτούσαν στο συγκεκριμένο σχολείο. Οι εμπειρίες και οι γνώσεις που αποκόμισα ήταν καθοριστικές για την πορεία μου.

Ευχαριστίες ιδιαίτερες οφείλω στους κυρίους: Κώστα Γεωργάκη, καθηγητή Πληροφορικής, και Γιώργο Τζιάτζο, διδάκτορα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την πολύτιμη βοήθειά τους στην επεξεργασία και κατανόηση του προγράμματος στατιστικής. Χωρίς την τόσο ουσιαστική συμβολή τους, η μελέτη θα ήταν ελλιπής.

Επίσης στον κ. Αναστάσιο Ρομπόρα, διδάκτορα του τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντέιου Πανεπιστημίου οφείλονται ευχαριστίες για την βοήθειά του στην εύρεση του χάρτη της περιοχής που εξετάστηκε.

Στον διεθυντή του Πετριτσείου Λυκείου Ληξουρίου Κεφαλονιάς και διδάκτορα του τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κύριο Φαρακλό Γεράσιμο, χρωστώ ιδιαίτερες ευχαριστίες για την πολύτιμη βοήθειά του στη φιλολογική επιμέλεια του κειμένου. Για την υπομονή του αλλά και τις καίριες παρατηρήσεις του του χρωστώ απέραντη ευγνωμοσύνη.

Για την ιδιαίτερη τιμή που μου έκαναν να επιλεγώ ανάμεσα στους υπότροφους οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες στο Διοικητικό Συμβούλιο του ιδρύματος «Σπυρίδωνος Φ. Αντύπα Υπέρ Κεφαλληνίας». Χωρίς την τόσο ουσιαστική βοήθειά τους τα προβλήματα θα ήταν πολλαπλάσια και ο χρόνος της εκπόνησης μεγαλύτερος.

Οι ευχαριστίες είναι ως λέξη συγκριτικά δυσανάλογη με αυτό που οφείλω στους Ρομά της Νέας Ζωής. Ευγνωμοσύνη χρωστώ σε αυτούς τους ανθρώπους που μου άνοιξαν τα σπίτια και τις καρδιές τους, που με έκαναν κομμάτι της ζωής τους και μου επέτρεψαν να βιώνω μαζί τους την καθημερινότητά τους. Η αγνότητα, η καλοσύνη και η πραγματική τους αγάπη, πάντα θα με συντροφεύουν.

Σε αυτούς που χρωστώ τα πάντα, σε αυτούς αφιερώνω τις τελευταίες γραμμές των ευχαριστιών, δηλαδή στην οικογένειά μου. Στους υπέροχους αυτούς ανθρώπους που από την πρώτη στιγμή αυτού του εγχειρήματος ήταν δίπλα μου και στερήθηκαν για να εξελιχθώ ως άνθρωπος. Σε αυτούς που πάντα ήταν κοντά μου και αγόγγυστα με στήριζαν σε κάθε δυσκολία. Σε αυτούς αφιερώνεται η εργασία αυτή και δεν οφείλω ευχαριστίες μόνο αλλά ευγνωμοσύνη και τιμή.

1.Εισαγωγή

1.1Το ζήτημα των Ρομά

Η μελέτη των Ρομά ως ξεχωριστής εθνοτικής, πολιτισμικής ή γλωσσικής ομάδας αποτελούσε εδώ και δύο σχεδόν αιώνες¹, θέμα ιδιαίτερα γοητευτικό. Οι διαφορετικές συνήθειες αυτής της ομάδας, όπως τις εξελάμβανε η ευρύτερη κοινωνία, παρακίνησε αφενός τους ερευνητές να την κατατάξουν σε θέση ξεχωριστή από την ευρύτερη κοινωνία και τον εκάστοτε εθνικό κορμό και την ευρύτερη κοινωνία, να δεχθεί την άποψη αυτή και να υιοθετήσει πρακτικές περιθωριοποίησης και απομόνωσης αυτής της ομάδας.

Τα τελευταία χρόνια όμως η έρευνα μετατοπίζεται από την εθνοτική, πολιτισμική εξέταση του θέματος σε μία πιο ρεαλιστική βάση, την κοινωνική. Οι Ρομά εξετάζονται ως κοινωνική ομάδα με τα χαρακτηριστικά που φέρει μία τέτοια ομάδα. Τις περισσότερες φορές η κατάταξή τους στην κοινωνική πυραμίδα τους τοποθετεί στη βάση της και αποτελούν μία από τις κατώτερες και περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες (Βαξεβάνογλου 2001, Αρβανίτης 2017, Μάρκου 2018). Οι λόγοι που εξαιτίας των οποίων καταλαμβάνουν τη θέση αυτή, ανιχνεύονται πρωτίστως στο οικονομικό πεδίο (Βαξεβάνογλου 2001, 90) που επηρεάζει όλο το φάσμα της ζωής τους, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να υιοθετήσουν πρακτικές αντίθετες προς αυτές που έχει αντίστοιχα υιοθετήσει η ευρύτερη κοινωνία. Αυτές οι πρακτικές ως επί το πλείστον ακολουθούνται από τις κατώτερες κοινωνικοοικονομικές ομάδες, μη Ρομά και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να κατατάσσονται οι Ρομά σε μία ομογενοποιημένη ομάδα μαζί με τέτοιες κατώτερες ομάδες, έχοντας ως κοινά χαρακτηριστικά την άσχημη οικονομική κατάσταση και όλα τα συμπαρομαρτούντα αυτής.

Η παραπάνω κατάσταση έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία σύγχυσης στην ευρύτερη κοινή αντίληψη σχετικά με την ταυτότητα των Ρομά. Συνδυάζει τα χαρακτηριστικά τους, ως κοινωνικής ομάδας και τα μεταθέτει στη βάση της πολιτισμικής, της εθνοτικής ή ακόμα περαιτέρω της φυλετικής ταυτότητας θεωρώντας τους ξένο σώμα ή ακόμα ξένο έθνος (Γκότοβος 2002, 103 κ.ε.). Κατ' αντίστροφη αναλογία, όσοι φέρουν τέτοια χαρακτηριστικά λόγω άσχημης οικονομικής κατάστασης, θεωρούνται ότι ανήκουν στην ομάδα των Ρομά ή σε κάποια ομάδα που είναι συνδεδεμένη με αυτά τα

¹Βλ. Wim Willems, *In Search of the True Gypsy From Enlightenment to Final Solution*, Routledge, Great Britain, 1997, σελ.24 Οπρώτος προυσχολήθηκε ιστορικά με το θέμα των Ρομά ή τανό Grellmann το 1783. Μέσω της έρευνάς του προσπαθούσε να κάνει ένα συνδυασμό ιστορίας και εθνογραφίας. Η μελέτη του Grellmann, επηρέασε πολλούς ερευνητές από τότε.

χαρακτηριστικά.² που αυτοί φέρουν. Πέρα από την ανέχεια που προκαλεί η έλλειψη χρημάτων, νευραλγικοί τομείς που επηρεάζονται είναι η υγεία, η ποιοτική διαβίωση όσον αφορά την κατοικία (Αρβανίτης 2017, Μάρκου 2018) αλλά και η εκπαίδευση που αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αγαθά τόσο για την άνετη διαβίωση μέσα σε μία κοινωνία όσο και για την ένταξη μέσα σε αυτήν.

Η πολιτισμική και εθνοτική θέαση του ζητήματος των Ρομά είχε ως αποτέλεσμα και την ανάλογη εξέταση της εκπαίδευσής τους. Πριν από λίγα χρόνια στην Ελλάδα έγινε γνωστή και επίσημα η εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων και η παραδοχή από επίσημους φορείς ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των Ρομά ήταν αναλφάβητο, ενώ τα τσιγγανόπουλα δεν είχαν ιδανική σχέση με την εκπαίδευση³. Η πρώτη προσπάθεια ερμηνείας του προβλήματος έγινε με κριτήριο την πολιτισμική διαφορά, που υποστήριζε η ευρύτερη κοινωνία ότι έφεραν οι Ρομά και την αδυναμία άμεσης επίλυσης του προβλήματος. Αυτή η αντιμετώπιση του θέματος όμως διαμόρφωσε μία εικόνα που θεωρούσε τους Ρομά πολιτισμικά συνδεδεμένους με την αποχή από την εκπαίδευση και τον αναλφαβητισμό τους ως συνειδητή επιλογή (Μάρκου-Παρθένης-Παπακωνσταντίνου-Παυλή-Κορρέ, 2018,13-14). Η άποψη αυτή, όπως ήταν αναμενόμενο, ενέτεινε το διαχωρισμό από την ευρύτερη κοινωνία προσδίδοντάς τους ακόμα ένα αρνητικό χαρακτηριστικό, αυτότης αδιαφορίας προς την εκπαίδευση.

Η αλλαγή στην αντιμετώπιση εν γένει του θέματος των Ρομά μετέβαλλε και την αντιμετώπιση τους στο θέμα της εκπαίδευσης. Αποτελούσε κοινωνικό θέμα και όχι πολιτισμικό, αφού εξεταζόταν μία κοινωνική ομάδα και όχι μία πολιτισμική. Η βάση λοιπόν ήταν διαφορετική και σχετιζόταν με την ανίχνευση των αιτιών που προκαλούσαν αυτήν την κατάσταση, την ερμηνεία τους αλλά και την προσπάθεια εύρεσης μηχανισμών αντιμετώπισής τους.

Σήμερα, παρά τα βήματα που έχουν συντελεστεί στο πεδίο αυτό, όπως *«οι παράλληλες εκπαιδευτικές δομές για μαθητές με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, η θέσπιση μέτρων θετικής διάκρισης, και διαφοροποίηση του κεντρικού προγράμματος, με στόχο την κάθαρση από εθνοκεντρικά στοιχεία, που βρίσκονται στον πυρήνα της παιδαγωγικής ορθότητας»*(Γκότοβος, 2004,65), τα προβλήματα παραμένουν και η επανεξέταση της στάσης των Ρομά απέναντι στην εκπαίδευση χαρακτηρίζεται

² Τις περισσότερες φορές, αυτές οι ομάδες είναι των οικονομικών μεταναστών των περασμένων δεκαετιών, συγκεκριμένα της δεκαετίας του '90.

³ Χρήστος Παρθένης – Γεώργιος Παπακωνσταντίνου, (2018) «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στην Ελλάδα: Η θεωρία και η πράξη», *Η Ένταξη των Ρομά στην Ελληνική Κοινωνία. Ετερότητα και Δομικός Αποκλεισμός* επιμ. Γεώργιος Μάρκου- Χρήστος Παρθένης-Γεώργιος Παπακωνσταντίνου- Μαρία Παυλή- Κορρέ, επιμ. Χρήστος Παρθένης, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, σελ. 224-234 Συγκεκριμένα αναφέρεται: «ειδική μέριμνα έλαβε η εκπαιδευτική πολιτική για τους Ρομά μόλις το 1977», ενώ τα επόμενα χρόνια δοκιμάζονταν διαφορετικές προσεγγίσεις του θέματος ώστε να αντιμετωπιστεί.

επιτακτική. Οφείλει όμως η εξέταση αυτή να είναι ουσιαστική και απαλλαγμένη από αντιλήψεις που εντείνουν το διαχωρισμό αλλά και ρομαντικοποιούν μία θλιβερή κατάσταση για τη σύγχρονη κοινωνία.

1.2 Επιστημονικές «σχολές» του ζητήματος των Ρομά

Κατά τη διάρκεια της μελέτης της βιβλιογραφίας, που αναφέρεται στην ομάδα αυτή, διαφαίνονται δύο «σχολές» περιγραφής και ερμηνείας της δεδομένης κατάστασης. Η πρώτη ξεκινά από την εξωτικοποίηση και το ρομαντισμό και φθάνει ενίοτε έως την πλήρη μειονοτικοποίηση της ομάδας και της παραδοχής ότι πρόκειται για μία «άλλη» φυλή, ένα «άλλο» έθνος⁴. Η δεύτερη «σχολή» εξετάζει το θέμα πιο ουσιαστικά χωρίς να μένει στην περιγραφική και επιδερμική εξέταση του θέματος. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την πρώτη σχολή που περισσότερο περιγράφει παρά διερευνά τα πραγματικά αίτια αυτής της κατάστασης, φαίνεται ότι στέκεται σε επιφανειακές θεωρήσεις οι οποίες στερούνται ερμηνείας. Πέρα δηλαδή από την καταγραφή και παρουσίαση της κοινωνικής και εκπαιδευτικής κατάστασης, η σχολή αυτή αποφεύγει να ερμηνεύσει με πραγματικά και σύγχρονα δεδομένα την αιτία της κατάστασης, και να προτείνει λύσεις.

Πράγματι όχι μόνο στην ελληνική αλλά και στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία υπήρχαν μελέτες οι οποίες επέμεναν στο φυλετικό και εθνοτικό διαχωρισμό των Ρομά. Ο συλλογισμός εκκινούσε από την υποτιθέμενη γλωσσική διαφορά και επεκτεινόταν σε διαφορές πολιτισμικού ύφους, οι οποίες προσέδιδαν και την ανάλογη ταυτότητα. Γνωστές μελέτες τέτοιου είδους αποτέλεσαν αυτές του Borrow καθώς και του Grellmann (Willems 1998), οι οποίες διαμόρφωσαν την εικόνα για τους «άλλους» Ρομά και την αντιμετώπισή τους ως ένα κοινό έθνος με κοινά χαρακτηριστικά, κοινές πρακτικές, κοινή ιστορία και κοινή γλώσσα. Ανεξάρτητα από το κράτος στο οποίο διέμεναν, αποτελούσαν ένα διεσπαρμένο κοινό σώμα (Lucassen 1998). Οι έρευνες αυτές επηρέασαν και τους Έλληνες μελετητές με πρώτο εκπρόσωπο τον Πασπάτη, ο οποίος επίσης τους χαρακτήρισε «ξένους», μάγους, άτομα με παραβατική συμπεριφορά και με απώτερη καταγωγή από την Αίγυπτο, ενώ

⁴ Αθ. Ε. Γκότοβος, « Από το κοινωνικό περιθώριο στο “έθνος των Τσιγγάνων”: κριτική στη μετακένωση πολιτικής ορθότητας» *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Μειονότητες στην Ελλάδα. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Αθήνα 2004*, σελ. 163-188, σελ. 163-164. Δεν έχει γραφτεί ακόμα κάτι για την ιστορία των Τσιγγάνων που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί έγκριτο και έγκυρο, αλλά αντίθετα ταιριάζει με ένα είδος εθνοποιητικού λόγου.

επιβεβαίωνε αυτή την καταγωγή, με την άλλη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν(Πασπάτης 1870, 113-123).

Η ιδέα ότι αποτελούσαν μία ξεχωριστή, ξένη ομάδα, οδήγησε μέχρι και στο σημείο να θεωρηθούν ως άτομα ανάξια ζωής, αφού κατά την εξάπλωση του Γ' Ράιχ, η ευγονική τους κατέταξε σε ομάδα ατόμων με «ακάθαρτο» αίμα και το αποτέλεσμα ήταν να συντελεστεί, όπως είναι γνωστό, γενοκτονία (Willems 1997).

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο οι Ρομά αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης αποκτώντας πλέον μία εξωτική μορφή. Ρομαντική διάθεση και εξωτικοποίηση της ομάδας ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά των ερευνών, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, οι οποίες είχαν ως κοινή αφετηρία, ακόμα τον ισχυρισμό της απώτερης καταγωγής τους από την Ινδία.

Η άποψη της ενιαίας ομάδας, της απώτερης προέλευσης από εξωτικά και μακρινά μέρη, η αδυναμία ένταξης μέσα στους αιώνες, η αιώνια παραβατική συμπεριφορά, η κατ' επιλογή περιθωριοποίηση, αποτελούσαν πλέον στοιχεία παγιωμένα τόσο στην αντίληψη της ευρύτερης ομάδας, όσο και των ίδιων των Ρομά. Όμως οι έρευνες αυτές αποτελούσαν περιγραφικές έρευνες βασισμένες στην παρατήρηση και σε στερεότυπα που υπήρχαν ήδη.

Προκειμένου να αποφευχθεί μία ανάλογη παρουσίαση η οποία θα οδηγούσε για ακόμα μία φορά στη θεώρηση των Ρομά ως «αποδιοπομπαίων τράγων» και θα γεννούσε συναισθηματικές εξάρσεις για άτομα που ζουν στο περιθώριο, ως μη Έλληνες, έγινε προσπάθεια να ξεπεραστούν οι εξής -εν πολλοίς- αποδεκτές στην ευρύτερη κοινωνία απόψεις: η διαφορετικότητά τους σε πολιτισμικό επίπεδο, η οποία τους στερεί τη δυνατότητα ουσιαστικής κοινωνικής και εκπαιδευτικής ένταξης ή η κοινωνική τους κατάσταση, η οποία επίσης λόγω των δικτύων που έχουν συγκροτηθεί, τους περιχαράσσει και τους αναγκάζει να κινούνται σε άλλους ρυθμούς σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία.

Συγκεκριμένα, στην εκπαιδευτική διάσταση οι λόγοι που προβάλλονται συχνότερα ως αιτίες για αυτήν την αρνητική σχέση με την εκπαίδευση εντοπίζονται στο επίπεδο της διαφορετικής γλώσσας, στο ρατσισμό μέσα στο σχολείο, στις συχνές μετακινήσεις και στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης.

Καθώς λοιπόν είναι γνωστές αυτές απόψεις αυτές αλλά και οι απόψεις άλλων ερευνητών, που σημειώνουν την ανυπαρξία μιας κοινής ομάδας Ρομά με κοινά χαρακτηριστικά και τους εξετάζουν με διαφορετικά κριτήρια, η προσέγγιση του θέματος ακολούθησε διαφορετική ερμηνευτική πορεία.

Στα χρόνια που ακολουθούν υπήρξε μία στροφή σε μία πιο κριτική θέαση για την συγκεκριμένη ομάδα βασισμένη στην ουσία, στη διερεύνηση και την ερμηνεία των δεδομένων της περιγραφής. Πιο προσεκτικές μελέτες, απέδειξαν τα λάθη που έγιναν σε βάρος των Ρομά. Στην Ευρώπη η ιδέα του ενιαίου έθνους των Ρομά, της ενιαίας ομάδας με κοινά χαρακτηριστικά, φαίνεται μέσω των ερευνητικών έργων των Willemss και Lucassen να καταρρίπτεται. Η βάση πλέον στην οποία οι μελετητές κινούνται δεν είναι η ιστορική, αλλά και η κοινωνική. Ο λόγος εξαιτίας του οποίου γίνεται αυτό, είναι για να πραγματοποιηθεί μία αποκατάσταση της ταυτότητας αυτής της ομάδας και να αποδειχθεί ότι στην ουσία αποτελούσαν μία κοινωνική ομάδα που εμποτιζόταν πάντα με στερεότυπα οποία οδηγούσαν στην κατασκευή μιας διαφορετικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Ομοίως και στην Ελλάδα η σταθερή θέση της ομάδας, η αδυναμία ένταξης και η κατάσταση περιθωριοποίησης, οδήγησαν στην κοινωνιολογική εξέταση του θέματος. Υπήρχε ανάγκη να αποδειχθεί ότι η άποψη πως οι Ρομά θεωρούνται «ξένο σώμα» σε όλες τις κοινωνίες, δεν ίσχυε, αφού σε πολλές περιοχές (στην Ελλάδα) εντάχθηκαν πλήρως. Η προσεκτική μελέτη της ιστορίας των Ρομά, από την Ιωάννα Αθανασοπούλου, δια φωτίζει αυτήν την πτυχή. Σε μία περιοχή στην οποία διαβιούσαν Ρομά από τον 14^ο αι. η ένταξή τους αποτελούσε γεγονός και αποδεικνύεται από το αρχαιολογικό υλικό. Πέρα όμως από την ένταξη δεν πληροφορούμαστε για διαφορές σε πολιτισμικό ή γλωσσικό επίπεδο. Τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι αποτελούσαν μία κοινωνική ομάδα και μάλιστα με χαρακτηριστικά κατώτερων ομάδων.

Στο εκπαιδευτικό επίπεδο που ενδιαφέρει περισσότερο, η παγιωμένη αντίληψη ότι οι Ρομά ως πολιτισμικά και γλωσσικά «άλλοι», αποφεύγουν οποιαδήποτε επαφή με το σχολείο, απαιτούσε μία πιο ουσιαστική διερεύνηση. Χωρίς να παραγνωρίζονται διάφορα περιστατικά ρατσισμού, δυσκολίας επαγγελματικής ένταξης, πολιτισμικές πρακτικές που κρατούν μακριά τις γυναίκες από την εκπαίδευση, αποτελεί σίγουρα διαστρέβλωση της αποτύπωσης της κοινωνικής πραγματικότητας η γενίκευση μιας τέτοιας εικόνας. Έρευνες που διενεργήθηκαν απέδειξαν κάτι διαφορετικό. Συγκεκριμένα, όπως απέδειξε ο Αρβανίτης στην Χαλκίδα, οι Ρομά είναι ενταγμένοι κοινωνικά, επαγγελματικά και οικονομικά, παρόλο που υπάρχουν ακόμα προβλήματα και ειδικά στην εκπαίδευση. Αυτό όμως που αποδεικνύει είναι ότι ο αποκλεισμός που παρατηρείται δεν προκύπτει εξαιτίας της θεώρησής των Ρομά ως εθνικά ξένων ή πολιτισμικά «άλλων» αλλά από την κατάταξή τους σε χαμηλά κοινωνικά και οικονομικά στρώματα.

Ανάλογα είναι και τα αποτελέσματα της έρευνας που διενήργησε ο Θεμελής σε μία κοινότητα της περιοχής των Ιωαννίνων η οποία εμφανίζει τους Ρομά και στις τρεις γενιές πλήρως ενταγμένους και έχοντας εξασφαλίσει ένα ουσιαστικό δίκτυο κοινωνικών σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία.

Επομένως, αυτό που προβληματίζει και σήμερα αφορά στο λόγο για τον οποίο οι Ρομά μένουν ανένταχοι στο εκπαιδευτικό κομμάτι, ενώ υπάρχει κοινωνική ένταξη. Αυτό που ίσως δεν υπάρχει είναι η κοινωνική κινητικότητα που τους κρατά μακριά από θεσμούς, όπως το σχολείο. Έρευνες σαν αυτές που αναφέρθηκαν, μετατοπίζουν το βάρος στην εξέταση της συγκεκριμένης ομάδας ως κοινωνικής και αποδεικνύουν ότι όχι μόνο ανά τον κόσμο οι Ρομάδες έχουν κοινά μεταξύ τους στοιχεία, αλλά ούτε στην ίδια επικράτεια. Το ζήτημα του αποκλεισμού οφείλει να απασχολήσει από την κοινωνική του πλευρά και σχετικά με την παραδοχή ότι η εκάστοτε μειονοτική ταυτότητα αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή (Γκότοβος 2003), η οποία μεγεθύνει τις φαντασιακές διαφορές και εντείνει τον αποκλεισμό.

1.3 Θέμα και ερευνητικά ζητήματα

Αφού λαμβάνεται υπόψη την κατάσταση που επικρατεί εν Ελλάδι αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό τον οποίο οι περιθωριοποιημένες ομάδες δέχονται και συγκεκριμένα αυτή των Ρομά, η σκέψη ήταν να διερευνηθεί η κατάσταση αυτή στο μικρο-επίπεδο της πόλης των Ιωαννίνων και ειδικότερα σε έναν από τους κυριότερους θύλακες διαβίωσής τους, τη Νέα Ζωή.

Το θέμα της έρευνας περιορίστηκε στο επίπεδο της εκπαίδευσης αφού μέσα από τη βιβλιογραφία που μελετήθηκε πριν την έρευνα αλλά και πριν τη επιλογή θέματος, τα στοιχεία δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερες διαφορές μεταξύ τους, έχοντας ως κοινό τόπο τη δυσπραγία ολοκλήρωσης της βασικής εκπαίδευσης ανάμεσα στα άτομα της ομάδας αυτής. Ένα άλλος λόγος που οδήγησε στην επιλογή του θέματος ήταν και η πεποίθηση ότι η εκπαίδευση αποτελεί μία από τις κυριότερες αιτίες που προξενεί τον κοινωνικό αποκλεισμό καθώς και τη δυσκολία ουσιαστικής ένταξης στην κοινωνία. Με αυτή τη συλλογιστική πορεία διαμορφώθηκε και ο τίτλος της διατριβής, που αναφέρεται στην ένταξη κυρίως την εκπαιδευτική και δευτερευόντως στις άλλες μορφές ετερότητας και ένταξης όπως την επαγγελματική αλλά και την κοινωνικο-πολιτισμική (π.χ. κοινωνική κινητικότητα, επιλογή συζύγου, αλλαγή πολιτισμικού κώδικα), αφού υιοθετήθηκε η υπόθεση πως υπάρχει η αλληλεπίδραση ανάμεσα στην εκπαίδευση και τις κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές της υπό εξέταση ομάδας.

Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα το οποίο και διαμόρφωσε την έρευνα ήταν εάν στο χρονικό ορίζοντα τριών γενεών υπάρχει διαφοροποίηση της τροχιάς των μελών μιας κοινότητας Ρομά στην Ήπειρο μέσα στον εκπαιδευτικό θεσμό και πώς ερμηνεύεται η τυχόν διαφοροποίηση μεταξύ των γενεών αλλά και μεταξύ των δύο φύλων σε συσχέτιση με τη γενεαλογική ταυτότητα του ατόμου.

Η περιγραφή της εκπαιδευτικής κατάστασης και κυρίως η ερμηνεία της προϋπέθετε την καταγραφή και κατανόηση της κοινωνικής κατάστασης που η ομάδα των Ρομά βιώνει. Ζητήματα ανάλογης σημασίας τα οποία μελετήθηκαν, ήταν τα συναφή με τις οικονομικές δομές της κοινότητας, την επαγγελματική ενασχόληση των κατοίκων, των ηθών που κυριαρχούν μέσα στην κοινότητα, την έμφυλη διαμάχη, τις διαπροσωπικές σχέσεις.

Με δεδομένο ότι η εκπαίδευση επηρεάζει αλλά και επηρεάζεται από όλα τα προαναφερθέντα επίπεδα ήταν αδύνατη η διερεύνηση της εκπαιδευτικής κατάστασης δίχως την ερμηνεία της διαβίωσης του συνόλου του πληθυσμού αυτού.

Ο συλλογισμός που ακολουθήθηκε επομένως δύναται να χαρακτηριστεί παραγωγικός καθώς μεταβαίνει από το γενικό πλαίσιο στο ειδικό, από την περιγραφή δηλαδή όλων των δομών της ομάδας-στόχου στο εκπαιδευτικό κομμάτι προκειμένου να αναδειχθεί εάν υπάρχει σχέση ανάμεσα στις δομές αυτές και την εκπαίδευση και σε ποιο βαθμό την επηρεάζουν.

1.4 Ερωτήματα της έρευνας

Με βάση τους προβληματισμούς που υπήρξαν διαμορφώθηκαν και τα ανάλογα ερωτήματα, τα οποία καθόρισαν τόσο τη μορφή όσο και την πορεία της έρευνας. Τα ερωτήματα είχαν ως αφετηρία αλλά και ως τελικό στόχο τη σχέση με την εκπαίδευση και διαμορφώθηκαν ως εξής:

- Πώς ορίζουν οι Ρομά της περιοχής της Νέας Ζωής τον εαυτό τους σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία αλλά και σε σχέση με τους υπόλοιπους Ρομά που υπάρχουν στην ευρύτερη περιοχή;
- Ποιο είναι το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων στις ενδοομαδικές και διομαδικές σχέσεις τους;
- Ποιος είναι ο ρόλος που κατέχει το επάγγελμα στη ζωή τους; Κατά πόσο τους ορίζει και τους καθιστά κοινωνικά ορατούς ή τους εντάσσει στην κοινωνία;

- Ποιες είναι οι συμπεριφορές και τα γνωρίσματα που τους καθιστούν κοινωνικά ορατούς και ποια η δυναμική τους μέσα στην ομάδα;

- Ποια είναι η θέση της γυναίκας; Ποια είναι τα ήθη που κυριαρχούν ακόμα για το φύλο αυτό, ποια η αντιμετώπισή τους, και ποια είναι η σχέση που αναπτύσσουν με την ευρύτερη κοινωνία;

Συγκεκριμένα για την εκπαίδευση, που ήταν και το ειδικότερο θέμα της έρευνας, διατυπώθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποια είναι η σχέση που διαμορφώθηκε με την εκπαίδευση σε τρεις διαδοχικές γενιές και ποιοι οι λόγοι που τη διαμόρφωσαν έτσι;

- Ποια είναι η σχέση της τρίτης γενιάς με την εκπαίδευση και ποιοι είναι οι λόγοι που τη διαμόρφωσαν;

- Πόσο σημαντικό ρόλο παίζει το επάγγελμα των γονέων στην εκπαιδευτική πορεία σήμερα;

- Πόσο επηρεάζει την εκπαιδευτική ένταξη το φύλο;

- Πόσο επηρεάζει τη συμμετοχή στην εκπαίδευση το σύνολο των πολιτισμικών στοιχείων που κυριαρχούν στην ομάδα;

- Σε ποιο βαθμό κοινωνική ορατότητα επηρέασε και επηρεάζει τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση;

- Ποια είναι η βελτίωση που υπάρχει στην εκπαιδευτική κατάσταση μέσα σε τρεις γενιές και κατά πόσο η κατάρτιση των οικογενειών επηρεάζει την πορεία της επόμενης γενιάς;

- Ποιες ήταν και είναι οι προσδοκίες αλλά και οι φιλοδοξίες της κάθε οικογένειας για το εκπαιδευτικό μέλλον των τέκνων και γιατί αυτές των προηγούμενων γενεών, δεν ευδοκίμησαν;

- Ποιες είναι οι απόψεις τους για την συμμετοχή στην εκπαίδευση; Αναγνωρίζουν τα πραγματικά και ουσιαστικά οφέλη της ή οι λόγοι συμμετοχής σχετίζονται με την κοινωνική ανέλιξη;

- Υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης και αν ναι, με ποιους τρόπους μπορεί κάτι τέτοιο να επιτευχθεί;

1.5 Σκοπός και συμβολή της μελέτης

Με οδηγό τα ερευνητικά ερωτήματα που ετέθησαν αποκαλύπτεται και ο σκοπός της έρευνας, αφού ο κάθε σκοπός αποτελεί και τον οδηγό της έρευνας. Η έρευνα αυτή ως βασικό στόχο έχει να περιγράψει την εκπαιδευτική πορεία τριών γενεών μίας συγκεκριμένης ομάδας, δηλαδή να παρουσιάσει αλλά και να ερμηνεύσει την εκπαιδευτική ή μη αλλαγή που συντελέστηκε μέσα στο χρόνο. Εκτός αυτού όμως και προκειμένου να επιτευχθεί ο πρωταρχικός αυτός σκοπός, κρίθηκε απαραίτητο να μελετηθεί η κοινωνική κατάσταση των Ρομά της Νέας Ζωής καθώς και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Εξάλλου κρίθηκε σκόπιμο να περιγράφουν τα ήθη και τις πρακτικές που ακολουθούνται μέσα στην κοινότητα, ώστε τελικά να διαπιστωθεί εάν πράγματι ισχύει η διαφορετικότητά τους με την ευρύτερη κοινωνία και κυρίως εάν τα υπάρχοντα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων επηρεάζουν το υπό εξέταση θέμα της εκπαίδευσης.

Σε δεύτερο επίπεδο και μετά την περιγραφή, με την παρούσα έρευνα επιδιώκεται η αποκάλυψη, στο μέτρο του δυνατού, του βαθμού στον οποίον τα όσα περιγράφηκαν, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Με την επιστράτευση μιας πιο κριτικής ματιάς απέναντι τόσο στις κοινωνικές σχέσεις, όσο και σε αυτά που ήδη έχουν γραφεί κυρίως σε εκπαιδευτικό επίπεδο για τις κοινότητες των Ρομά στην Ελλάδα, γίνεται προσπάθεια διερεύνησης της πραγματικότητας και των σημανόμενων απέναντι στα σημαίνοντα.

Τέλος, γίνεται ερμηνεία των όσων στοιχείων συγκεντρώθηκαν. Κυρίως σε εκπαιδευτικό επίπεδο τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα ετέθησαν σε ανάλυση και προσπάθεια ουσιαστικής επεξήγησης της κατάστασης που συνθέτουν.

Σκοπός λοιπόν της παρούσας έρευνας είναι να προσεγγίσει όσο το δυνατόν περισσότερο την αλήθεια και τους πραγματικούς λόγους που συνθέτουν τη σημερινή κατάσταση στην εκπαιδευτική πορεία των Ρομά. Λαμβάνοντάς τους υπόψη ως αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας που συμπορεύεται και βιώνει κοινές συνθήκες με το υπόλοιπο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού, διαμορφώθηκε μία διαφορετική προσέγγιση του θέματος που έθεσε και το νέο στόχο της έρευνας, ο οποίος συγκεκριμενοποιείται στα εξής:

- να εξετάσει αρχικά θεωρητικά ολόπλευρα την κοινωνική, οικονομική και εκπαιδευτική κατάσταση της ομάδας, ώστε να υπάρχει μία ολοκληρωμένη εικόνα για τους Ρομά τόσο της Ελλάδας, όσο και της περιοχής που εξετάζεται.

- να περιγράψει και να ερμηνεύσει όσο το δυνατόν πιο ουσιαστικά τα όσα καταγράφηκαν στο πεδίο εργασίας και συγκεκριμένα της Νέας Ζωής.
- να επιβεβαιώσει ή να αποδυναμώσει τις ισχύουσες θεωρίες για την κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση των Ρομά, που όπως φάνηκε από την έρευνα, απέχουν κατά πολύ από τις θεωρίες περί ρατσισμού, χρήσης διαφορετικής γλώσσας, οικιστικών δυσκολιών ή συχνών μετακινήσεων.
- τέλος να αποδειχθεί μέσα από την εκπαιδευτική διαδρομή τριών διαδοχικών γενεών, εάν υπάρχει κάποια ουσιαστική αλλαγή στην εκπαίδευση, αφού από τη μία όλα τα στοιχεία πολιτισμικής, γλωσσικής και επαγγελματικής φύσεως που τους προσδίδουν δεν επαληθεύονται και από την άλλη πολλά πράγματα μέσα σε βάθος εξήντα ετών έχουν αλλάξει στην ελληνική κοινωνία.

Από αυτό που προέκυψε, αν και φαίνεται ότι συμπορεύονται σε πολλά επίπεδα με την ελληνική κοινωνία, είναι ότι η κατάσταση υστερεί ακόμα στο εκπαιδευτικό επίπεδο, αφού σύμφωνα με την γενικότερη κοινωνική κατάσταση θα έπρεπε τα δεδομένα να δείχνουν μία πιο ουσιαστική συμμετοχή στην εκπαίδευση.

1.6 Δομή της έρευνας

Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται θέματα γενικά για τη ζωή της ομάδας των Ρομά αλλά και των Ρομά της Νέας Ζωής, ενώ το δεύτερο αναφέρεται σε θέματα θεωρίας. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζεται η έρευνα καθώς και τα αποτελέσματα αυτής.

Το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους αναφέρεται στην ιστορία. Κρίθηκε σημαντική η αναδρομή στην Ιστορία της ομάδας των Ρομά, γιατί παρόλο που τα στοιχεία που παρουσιάζονται είναι γνωστά σε αυτούς που ασχολούνται με τη συγκεκριμένη ομάδα, θεωρήθηκε απαραίτητη η παρουσίαση αυτή, ώστε να διαπιστωθούν ομοιότητες ή διαφορές στην αντιμετώπιση της ομάδας, αλλά και σε εθνικό επίπεδο να διαπιστωθεί η κοινή συμπόρευσή τους με την ευρύτερη ομάδα..

Το δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης ξεκινά με το κεφάλαιο στο οποίο παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με την παρουσία τους στην Ήπειρο, αλλά και όσα στοιχεία συγκεντρώθηκαν για τη διαβίωσή τους στην αρχική κοιτίδα των κατοίκων της Νέας Ζωής, τον Παρακάλαμο. Το κεφάλαιο που ακολουθεί ασχολείται με το χώρο. Η παρουσίαση του χώρου διαβίωσής τους δεν θα μπορούσε να

παραληφθεί, αφού διαπιστώθηκε μέσα από την έρευνα ότι ο χώρος ορίζει και καθορίζει τόσο το πλέγμα των οικονομικών, όσο και των κοινωνικών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, ο άτυπος διαχωρισμός σε γειτονιές καθόριζε το status της κάθε οικογένειας και τους τοποθετούσε αντίστοιχα σε βαθμίδες της δικής τους κοινωνικής πυραμίδας. Από την έρευνα προέκυψε ότι ανάλογα με τη διαβίωση της κάθε οικογένειας σε κάθε γειτονιά επηρεαζόταν και η εκπαίδευση η οποία εξετάζεται στην παρούσα εργασία.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας ασχολείται με θεωρητικά θέματα και περιλαμβάνει τα κεφάλαια 5-7. Έτσι το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στην ταυτότητα. Παρουσιάζονται τα γενικά χαρακτηριστικά της έννοιας της ταυτότητας, αλλά και τρόποι συγκρότησης και μετασχηματισμών γενικάτης ταυτότητας των Ρομά.

Στο επόμενο κεφάλαιο ο λόγος μετατοπίζεται στην ταυτότητα των Ρομά της Νέας Ζωής. Εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίον έχει σχηματιστεί τη δυναμική που έχει ο αυτοπροσδιορισμός και ο ετεροπροσδιορισμός, αλλά κυρίως στο βαθμόπου επηρεάζει τη διαμόρφωση της ταυτότητας η επαγγελματική ιδιότητα του μουσικού. Τέλος σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται παρουσίαση της ταυτότητας των γυναικών της Νέας Ζωής. Κατά τη διάρκεια της έρευνας έγινε ξεκάθαρο ότι η ομάδα των γυναικών Ρομά, έφερε χαρακτηριστικά σε θέμα ταυτότητας τα οποία καθόριζαν τη ζωή, τις αντιλήψεις αλλά και τη συμπεριφορά σε όλα τα επίπεδα του βίου τους. Η διερεύνηση αυτή έγινε σε παράλληλη παρουσίαση με την ταυτότητα των ανδρών, οι οποίοι και καθόριζαν και επηρέαζαν την αντίστοιχων γυναικών.

Στο έβδομο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στα θεωρητικά της εκπαίδευσης και συγκεκριμένα στο σχήμα εκπαίδευση – Ρομά. Περιγράφεται η εκπαιδευτική τους κατάσταση όπως έχει στην Ελλάδα αλλά και στην Ήπειρο συγκεκριμένα έτσι όπως έχει αποτυπωθεί από έρευνες που έχουν διενεργηθεί. Επίσης εξετάζονται οι λόγοι που έχουν διαμορφώσει τη συγκεκριμένη κατάσταση, ποια είναι η στάση των γονέων αλλά και των παιδιών απέναντι στην εκπαίδευση και ποια η δυναμική του κοινωνικού υπόβαθρου της κάθε οικογένειας στην εκπαιδευτική πορεία των τέκνων. Τέλος θίγεται το θέμα του σχολείου. Εξετάζεται εάν πράγματι δύναται να θεωρηθεί εκτός από χώρος μάθησης, χώρος αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας και χώρος εθνοπολιτισμικής ομογενοποίησης, στοιχεία που δρουν αποθαρρυντικά στη συμμετοχή των Ρομά στην εκπαίδευση. Το έβδομο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με το υποκεφάλαιο των ερευνητικών ζητημάτων, όπου αναφέρονται πιο συγκεκριμένα τα ερωτήματα τα οποία οδήγησαν την έρευνα και απαντώνται στο επόμενο κεφάλαιο.

Ακολουθεί το τρίτο μέρος της εργασίας το οποίο περιλαμβάνει τα κεφάλαια 8-13. Το όγδοο κεφάλαιο αναφέρεται στη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε κατά την έρευνα, προκειμένου ο αναγνώστης να αντιληφθεί τον τρόπο με τον οποίον συγκεντρώθηκαν τα δεδομένα αλλά και να πληροφορηθεί σχετικά με τις δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Το ένατο κεφάλαιο αποτελεί την παρουσίαση της έρευνας και των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από αυτή με παράλληλη ερμηνεία τους. Η εκπαίδευση των Ρομά της Νέας Ζωής απασχολεί το επόμενο υποκεφάλαιο με τον χωρισμό τους αρχικά σε γενιές, αφού το θέμα της έρευνας ήταν η εκπαίδευση σε τρεις γενιές. Έτσι, παρουσιάζεται η εκπαίδευσή τους με ποσοτικά δεδομένα καθώς και οι λόγοι διαρροής για την κάθε γενιά. Η παρουσίαση εμπλουτίζεται και με γραφήματα σύγκρισης των ετών εκπαιδευτικής συμμετοχής, ώστε να διαπιστωθεί εάν υπάρχει άνοδος ή στασιμότητα σε αυτόν τον τομέα ανάμεσα στις γενιές. Το ένατο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των οικογενειών συγκεντρωτικά. Τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα χωρίστηκαν σε οικογένειες, ώστε να παρουσιαστεί η εκπαιδευτική διαδικασία στις τρεις γενιές και η επίδραση της οικογένειας στην συμμετοχή των τέκνων στην εκπαίδευση. Επίσης, μέσα από αυτήν την παρουσίαση φαίνεται η θέση της γυναίκας που έχει αντίκτυπο ακόμα και στο εκπαιδευτικό επίπεδο και η σχέση που έχουν με την Α'/βάθμια έναντι της Β'/βάθμιας. Κυρίως όμως διαφαίνεται η άνοδος, κάθοδος ή στασιμότητα που υπάρχει σε κάθε οικογένεια και γίνεται προσπάθεια να ερμηνευθεί το φαινόμενο αυτό.

Εν συνεχεία στο δέκατο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι μεταβλητές που επηρεάζουν την εκπαίδευση. Αρχικά, η επαγγελματική δραστηριότητα, αφού με αυτόν τον τρόπο διερευνάται εάν πράγματι το επάγγελμα επηρεάζει την συμμετοχή στην εκπαίδευση, ενώ παράλληλα εξετάζεται και η αλλαγή στο επάγγελμα γιατί με τον τρόπο αυτό εξετάζεται: πρώτον εάν η μουσική η οποία αποτελεί την κύρια επαγγελματική δραστηριότητα σε όλες τις γενιές εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο και αποτελεί έναν από τους βασικότερους λόγους αποχής από την εκπαίδευση και δεύτερον εάν όσοι άλλαξαν επάγγελμα είχαν ή χρειάστηκαν κάποια εκπαιδευτική κατάρτιση. Στην ουσία εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίον οι Ρομά αντιλαμβάνονται την εκπαίδευση.

Μία άλλη μεταβλητή που εξετάστηκε είναι αυτή του φύλου και η ομάδα των γυναικών είναι αυτή απασχολεί το επόμενο υποκεφάλαιο. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αποτελούν μία ιδιαίτερη ομάδα και φέρουν διαφορετικά χαρακτηριστικά με αυτή των ανδρών ακόμα και στο επίπεδο της εκπαίδευσης. Μέσω της ειδικής τους εξέτασης ανιχνεύεται εάν οι πρακτικές σχετικά με την γυναίκα επιβιώνουν από γενιά σε γενιά και εάν η αντιμετώπιση της εκπαίδευσης από αυτές παραμένει

ιδιαιλόγω της ιδιαίτερης συμπεριφοράς που οφείλουν να ακολουθούν. Επίσης στο υποκεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται και οι μη Ρομά γυναίκες που υπάρχουν σε αυτήν την ομάδα ως σύζυγοι των Ρομά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μετασχηματισμός της ταυτότητάς τους αλλά και το εκπαιδευτικό υπόβαθρο που οι ίδιες έχουν και κατά πόσο αυτό είναι ικανό να επηρεάσει την εκπαιδευτική πορεία των απογόνων.

Ο γάμος και τα τέκνα ακολουθούν στη μελέτη, αφού στη βιβλιογραφία αλλά και σε πολλές μελέτες σε άλλες περιοχές της Ελλάδας ο γάμος και η τεκνοποίηση προβάλλονται ως λόγοι ανασταλτικοί για την εκπαίδευση και προκαλούν την πρόωρη διακοπή της για τις γυναίκες. Έτσι στο σημείο αυτό επιχειρείται να διαφανεί εάν πράγματι αυτό ισχύει, ποια είναι η γνώμη των ίδιων των γυναικών και στις τρεις γενιές που παρουσιάζονται, ποιες είναι οι προσδοκίες για τις κόρες τους, ποιες ήταν οι προσδοκίες των δικών τους γονέων και εάν αυτές ευοδώθηκαν ή όχι.

Το ενδέκατο κεφάλαιο αναφέρεται στα συμπεράσματα, το δωδέκατο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον αναστοχασμό και την προσπάθεια απάντησης των ερευνητικών ερωτημάτων που ετέθησαν στην εισαγωγή, ενώ στο δέκατο τρίτο και τελευταίο προτείνονται τρόποι για βελτίωση της υπάρχουσας κατάστασης.

A' ΜΕΡΟΣ

2.Ιστορία

2.1 Εισαγωγή

Όταν γίνεται λόγος για την ιστορία ενός λαού, μιας ομάδας ή ενός πλήθους ατόμων, εννοείται η συλλογή δεδομένων και επιστημονικά τεκμηριωμένων στοιχείων που δηλώνουν την πορεία της συγκεκριμένης συλλογικότητας μέσα στο χρόνο αλλά και την πρώτη της εμφάνιση, με την έννοια της απώτερης καταγωγής.

Ο λόγος στην παρούσα έρευνα γίνεται για τους Ρομά. Ο χαρακτηρισμός Ρομά ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο κάποιος τον χρησιμοποιεί, φέρει διαφορετικό πρόσημο. Ακόμα και ανάμεσα στους ερευνητές αυτής της ομάδας οι Ρομά άλλοτε εξετάζονται ως μία ενιαία ομάδα με μία κοινή καταγωγή και κοινά πολιτισμικά στοιχεία, ενώ άλλοτε τους διαχωρίζουν μεταξύ τους και εξετάζονται ως ξεχωριστές κοινωνικές ομάδες (Willems 1997,7). Μετατοπίζεται δηλαδή το θέμα από το βιολογικό-φυλετικό επίπεδο στο κοινωνικό. Η βιολογική εξέταση και ταξινόμηση ξεκινά να γίνεται εμφανής από τον 18^ο αι. από τον Grellmann, για να φθάσει στα μέσα του 20^{ου} αι. στη χειρότερη μορφή της με την αναζήτηση των καθαρόαιμων Ρομάμέσα από ιατρικές εξετάσεις και αναλύσεις αίματος, αφού σύμφωνα με την έως τότε κυρίαρχη αντίληψη οι Ρομά αποτελούσαν ένα κοινό έθνος διασπαρμένο σε όλες τις ηπείρους.

Σταδιακά η άποψη αυτή αλλάζει με την αναγνώρισή τους ως κοινωνικής ομάδας η οποία διαβιεί σε ένα κράτος, ανήκει στο εκάστοτε έθνος, συμπορεύεται με αυτό και όπως οι μη Ρομά κάτοικοί του ανήκουν σε μία ορισμένη ομάδα, έτσι ανήκουν και οι Ρομά. Ο χαρακτηρισμός όμως αυτός είναι ήδη φορτισμένος με στερεοτυπικές εικόνες, οι οποίες στην περίπτωση που ανιχνευθούν σε άλλα άτομα ανεξάρτητα από τη βιολογική καταγωγή τους τους κατατάσσουν στην ομάδα των Ρομά ή και το αντίθετο, στην περίπτωση που η καταγωγή είναι ρόμικη και ο τρόπος ζωής δεν συνάδει με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους Ρομά, τότε η ρόμικη ταυτότητα τίθεται υπό αμφισβήτηση (Lucassen-Willems-Cottaar 1998,73).

Όπως είναι φυσικό, η διαδικασία εύρεσης και τεκμηρίωσης μιας απώτερης καταγωγής αποτελεί ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία αλλά και με αμφιβόλου ποιότητα σε ευρήματα και συμπεράσματα. Άλλωστε η απόδειξη μιας μακρινής καταγωγής δεν εξυπηρετεί σε τίποτα άλλο παρά στη γνώση των συμμετεχόντων στην ομάδα για την ιστορία τους και στην αίσθηση της κοινής γενεαλογικής

προέλευσης, ώστε να είναι σε θέση να την προβάλλουν για να αποδείξουν την ομοιογένεια αλλά και την ορθότητα της κατάταξής τους στην ίδια ομάδα, είτε αυτή καλείται εθνική είτε εθνοτική.

Στην περίπτωση των Ρομά τα πράγματα περιπλέκονται και περιπλέχθηκαν περισσότερο τους δύο προηγούμενους αιώνες. Η αναζήτηση της ιστορίας αυτών των ανθρώπων που «ξαφνικά» εμφανίστηκαν στην Ευρώπη, ώθησε τους τότε ερευνητές να αναζητήσουν την κοιτίδα, την πατρίδα αυτής της ομάδας, μαζί με ό,τι θα συμπλήρωνε το προφίλ τους (πολιτισμό, θρησκεία, γλώσσα). Μία αναζήτηση η οποία συνεχίζεται έως σήμερα από ερευνητές και συμπληρώνει τα κενά των ερευνών που έχουν διεξαχθεί, ώστε η ιστορία των Ρομά να μην αποτελέσει ακόμα ένα στοιχείο ενδυνάμωσης της στερεοτυπικής αντίληψης αλλά ούτε και τροχοπέδη στην ομαλή ένταξή τους σε κάθε χώρα όπου διαβιούν.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα παρουσιαστούν αρχικά οι απόψεις για την απώτερη καταγωγή των Ρομά έτσι όπως την κατέγραψαν ιστορικοί βασισμένοι είτε σε πραγματικά και ακλόνητα στοιχεία είτε σε στοιχεία εμποτισμένα με μία δόση φαντασίας και ρομαντισμού. Εν συνεχεία θα δοθεί μία εικόνα της εμφάνισής τους στην Ευρώπη και τέλος θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στην ιστορία των Ελλήνων Ρομά.

2.2 Η πορεία των Ρομά στο χρόνο

Η ιστορία των Ρομά έχει γραφτεί από μη Ρομά⁵, (Okely 1983,1, Κόμης, 1998,13), αφού πρόκειται για μία ομάδα χωρίς γραπτή ιστορία (Λυδάκη 1998,20) και ως εκ τούτου δημιουργείται ένα χάσμα ανάμεσα στην αλήθεια και την αντίληψη (Τερζοπούλου – Γεωργίου 1996,2), γιατί τα στοιχεία που δίδονται ταιριάζουν στις προτιμήσεις του παρατηρητή⁶ (Okely 1983,18).

Η δυσκολία σχετικά με τον προσδιορισμό της απώτερης καταγωγής των Ρομά αντιμετωπίστηκε αρχικά με τη βοήθεια της γλωσσολογίας. Η ανυπαρξία καταγεγραμμένης γι' αυτούς ιστορίας, αλλά και η ανίχνευση από ορισμένους μίας ακατάληπτης γλώσσας οδήγησε στη μόνη «λογική» λύση,

⁵LeoLucassen, WimWillems, AnnemarieCottaar, (1998), *GypsiesandOtherItinerantGroup, ASocio-HistoricalApproach*, CentrefortheHistoryofMigrants, UniversityofAmsterdam, TheNetherlands, GreatBritain, σελ.1. Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς, αναφορές σχετικά με την ιστορία των Ρομά της Ευρώπης παρουσιάζονται μόνο ως υποσημειώσεις, συνεπώς τα στοιχεία τα οποία υπάρχουν χαρακτηρίζονται εξαιρετικά περιορισμένα.

⁶Ο.π., Lucassen (1998, 1). Έτσι παρουσιάζονται ως κοινωνικά εξοστρακισμένοι αλλά και με μία ρομαντική διάσταση ως outsiders.

πουήταν η σύγκρισή της με κάποια άλλη γλώσσα ώστε να λυθεί ο γρίφος της προέλευσης. Η απάντηση σε αυτήν την ερώτηση ήταν η Ινδία (Κόμης 1998,12 Λυδάκη 1998,23,Λιεζουά 2002,24).

Οι πρώτοι γλωσσολόγοι αλλά και εθνογράφοι που ασχολήθηκαν με το θέμα έζησαν τον 18^ο αι. Ενδεικτικά αναφέρονται οι : Γεώργιος Πράιυ (1744), ο Γκριζελίνι (1780), ο Σούλτσερ (1781), ο Γκρέλλμαν(1783)⁷, Hoyland (Okely 1983) ενώ ακολούθησαν το 19^ο αι. ο Borrow⁸ (1841), οι απόψεις του οποίου ακολουθήθηκαν από τονΚωνσταντινοπολίτη Αλ.Πασπάτη (Μπίρης 1954,40,Ντούσας 1997,35). Όλοι οι προαναφερθέντες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα ταιριάζει στα σανσκριτικά και επομένως η αρχική κοιτίδα των Ρομά είναι η Ινδία⁹ (Okely 1983,2).

Σύμφωνα λοιπόν, με τους ερευνητές η συγκεκριμένη ομάδα ξεκίνησε το μακρύ ταξίδι από την Β.Δ. Ινδία στα τέλη του 8^{ου} αι. με τις αρχές του 9^{ου} αι. μ. Χ. (Λυδάκη 1998,22-24,Ντούσας 1997,34). Από την Ινδία πέρασαν στην Περσία, απ' όπου και υπάρχουν τα πρώτα γραπτά μνημεία τα οποία επιβεβαιώνουν την παρουσία τους ως μουσικοί¹⁰. Πέρα όμως από τα γραπτά μνημεία τα οποία ενδέχεται να αναφέρονται στη συγκεκριμένη ομάδα, οι γλωσσολόγοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η συγκεκριμένη διάλεκτοςείναι εμπλουτισμένη από περσικές και αρμενικές αλλά και ελληνικές λέξεις (Kenrick 1997,41-44, Παναγιωτόπουλος 2008,36,Καρπόζηλος 2004,15). Ο εμπλουτισμός αλλά και η επιβίωση τέτοιων λέξεων προϋποθέτει τη μακρά παραμονή τους σε κάθε μία από τις προαναφερθείσες χώρες.

Από την Περσία δημιουργούνται κύματα φυγής προς την Αρμενία, τη Συρία, τη Β. Αφρική (Ντούσας 1997,40-42), για να κάνουν τον 11^ο αι. την εμφάνισή τους στο Βυζάντιο. Πιο συγκεκριμένα, οι κύριες ομάδες ήταν δύο, οι Λομ και οι Ντομ (Λυδάκη 1998,23). Η πρώτη ομάδα ταξίδεψε προς

⁷WmWillems, ό.π., σελ. 22-92. Ονομαζόταν HeinrichMoritzGottliebGrellmann, και στα 1783 εξέδωσε το σύγγραμμά του στο πρώτο μέρος του οποίου υπήρχε λίστα με λέξεις τις τσιγγάνικης διαλέκτου. Το πόνημα αυτό σκοπό είχε να επιβεβαιώσει την ινδική καταγωγή των Τσιγγάνων αλλά και να αποδείξει ότι επρόκειτο για έναν ενιαίο λαό, ο οποίος μένει αναλλοίωτος στις χώρες όπου διαβιεί χωρίς να επηρεάζεται από τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές συνθήκες .

⁸Leo Lucassen, Wim Willems, Annemarie Cotaar, (1998, 26). ΟBorrow, διαχώρισε τους Ρομά σε αυτούς που ανήκαν στην «πραγματική τσιγγάνικη φυλή» και σε αυτούς που δεν ανήκαν.

⁹Ο.π., Lucassen σε. 23.

¹⁰Λυδάκη Άννα, (1998), *Οι Τσιγγάνοι στην Πόλη Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, σελ. 23. Συγκεκριμένα γίνεται λόγος για πρόσκληση του βασιλιά της Περσίας ,σε 12.00 μουσικούς. Επίσης Ντούσας Δημήτρης, (1997), *Rom και Φυλετικές Διακρίσεις στην Ιστορία, στην Κοινωνία, στην Κουλτούρα, στην Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σελ. 40-41, αναφέρει ότι οι πληροφορίες προέρχονται από τον Πέρση ποιητή Φιρντουσί, για κάποιους μουζικάντηδες που εστάλησαν από το Ινδοστάν,. Ανάλογη αναφορά κάνει και ο KenrickDonald,(1997), *Από τις Ινδίες στη Μεσόγειο. Η μετανάστευση των Τσιγγάνων*, μτφρ: Μαρία Λάβδα, γλωσσολογική επιμέλεια: Βαγγέλης Μαρσέλος, CentredeRecherchesTsigganes, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα , σελ. 13-19,όπου ανφέρεται στους μουσικούς του σάχη.

την Αρμενία, ενώ η δεύτερη προς τη Συρία και την Αίγυπτο. Η κύρια ομάδα των Ρομ ήταν αυτή που εμφανίστηκε στο Βυζάντιο το 1050 (Λυδάκη 1998,24).

Η πρώτη αναφορά που γίνεται στους Ρομά σχετικά με την εμφάνισή τους στο Βυζάντιο, βρίσκεται στο «Βίο του Αγίου Γεωργίου του Αθωνίτη» το 1068 (Τερζοπούλου- Γεωργίου, 1996,6), όπου αναφέρονται ως «Ατζίγγανοι» και περιγράφονται ως κακόβουλοι, απόγονοι του Σίμωνος του Μάγου, οι οποίοι κλήθηκαν από τον Κων/νο τον Μονομάχο το 1050¹¹, ενώ ο Μιχ. Ψελλός τους περιγράφει ως «γόητας φιδιών» (Καρπόζηλος 2004,13). Ο πρώτος ιστορικός που ασχολήθηκε με τους Ευρωπαίους Ρομά και τον τρόπο με τον οποίον πέρασαν στην Ευρώπη ήταν ο Γερμανός οριενταλιστής J.DeGoeje, ο οποίος υποστήριξε ότι όσοι πέρασαν στο Βυζάντιο ήταν οι λεγόμενοι Ζοττ και πιάστηκαν ως αιχμάλωτοι, όταν οι Βυζαντινοί το 855μ.Χ. κατέλαβαν την Αινζάρπμα της βόρειας Συρίας. Αναφορές σχετικά με την παρουσία τους στην Κωνσταντινούπολη υπάρχουν πολλές, όπως αυτή του Νικηφόρου Γρηγορά, ο οποίος περιγράφει μία ομάδα από Αιγύπτιους ακροβάτες, στο ποίημα «Φιλοσοφία κρασοπατέρα ή Φυσιολογική διήγησις του υπέρτιμουκρασοπατέρος Πέτρου του Ζυφομούστου», ο οποίος περιγράφει έναν μαύρο Γύφτο κοσκινοποιό. Άλλη αναφορά γίνεται στο ποίημα «Παιδιόφραστος διήγησις των τετραπόδων ζώων», όπου περιγράφεται ο Γύφτος ως αρκουδιάρης (Soulis 1961, 150).

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μία αναφορά στη σύγχυση που είχε δημιουργηθεί σχετικά με τον όρο “Αθίγγανος”, “Ατσίγγανος”. Την περίοδο του 8^{ου} αι. (Καρπόζηλος 2004,12), εμφανίζεται μία χριστιανική αίρεση οι Αθίγγανοι¹². Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο επρόκειτο για μία σέκτα¹³, της οποίας τα μέλη της δεν ήταν ούτε Χριστιανοί, ούτε Ιουδαίοι (Παναγιωτόπουλος 2008,47).¹⁴ Άγνωστος παραμένει ο λόγος για τον οποίο η ομάδα των Ρομά προσδιοριζόταν ως “Ατζίγγανοι”, αφού όπως προαναφέρθηκε οι Αθίγγανοι ήταν κάτι άλλο. Το μόνο ίσως που θα μπορούσε να

¹¹ Κόμης Κώστας Τσιγγάνοι: *Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ.15, και Ντούσας Δημήτρης, *Rom και φυλετικές διακρίσεις*, ό.π., σελ. 6-7. Ο Κων/νος ο Μονομάχος κάλεσε απογόνους του Σίμωνος του Μάγου για εξάλειψη θηρίων. Επίσης ο Θεόδωρος Βαλσάμωνος λίγο αργότερα τον 12^ο αι. κάνει λόγο για τους Ατζίγγανους περιγράφοντάς τους ως : «*Αρκουδιάρηδες, γητευτές φιδιών και εγαστρίμυθους που εκμεταλλεύονται τους αφελείς...*».

¹² Μπίρης Η. Κώστας, (1954), *Ρωμ και Γύφτοι. Εθνογραφία και Ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα σελ. 30. Μιλώντας για τους Αθίγγανους τους χαρακτηρίζει «έλληνες Μελχισεδεκίται αιρετικούς».

¹³ Παναγιωτόπουλος Α. Ιωάννης, (2000), *Περί Αθιγγάνων. Πολιτική και Θρησκεία στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα σελ. 47, υπ. 104. Ο όρος σέκτα εισήχθη από τον Weber. Στα λατινικά σημαίνει οδός, και πριν την χρησιμοποίησει ο Weber χρησιμοποιείτο για να χαρακτηρίσει αυτούς που αποσπόνταν από την Εκκλησία. Πρόκειται για μία εναλλακτική θρησκευτική οργάνωση που εθελοντικά ή συνειδητά συμμετέχουν τα μέλη.

¹⁴ Ο.π. Παναγιωτόπουλος (2000, 35). Μεταφέρεται η άποψη της Αικ. Χριστοφιλοπούλου σχετικά με τους Αθίγγανους ότι : «*Επρόκειτο για ιδιαίτερη εθνική ομάδα με ιδιαίζουσα θρησκευτική απόχρωση. Αι θρησκευτικοί δοξασμοί ήταν συγκερασμός ιουδαϊκής θεολογίας και χριστιανικών τύπων. Η φυλετική αυτή ομάς διατήρησε πλούσιες αστρονομικές γνώσεις τις οποίες ενέπλεξε με δεισιδαιμονίας και εξεμεταλλεύθη κατά τρόπον αγύρτικον*».

αναφερθεί ως εικασία για την ονοματοδοσία αυτή είναι η κοινή πρόσληψή τους στη συνείδηση της ευρύτερης κοινωνίας η οποία ήταν εμπλουτισμένη με προκαταλήψεις τόσο για τους αλλόδοξους – αιρετικούς, όσο και για τους Ρομά - μη Βυζαντινούς. Υπάρχει εν τέλει μία σύγχυση μεταξύ θρησκευτικού – εθνολογικού ονόματος (Πιζάνιας, 2004,2).

Άλλωστε σύγχυση σχετικά με την ονομασία τους υπάρχει ακόμα και στα γραπτά μνημεία. Για παράδειγμα, σε νομοκανόνα του 15^{ου} αι. αναφέρονται οι «Αιγύπτισσες», δηλαδή οι Τσιγγάνες μάγισσες (Τερζοπούλου- Γεωργίου, 1996,7). Όπως έχει αποδειχθεί βεβαίως, το μεταγενέστερο ψευδοεθνικό «Αιγύπτιος» (Κόμης 1998,17) δεν ευσταθεί (Λυδάκη, 1998,18), προέκυψε όμως από την άποψη της εποχής ότι η ομάδα αυτή προήλθε από την Αίγυπτο, η οποία άποψη είναι επίσης αναληθής.

Προσδιορισμοί όπως «Ατζίγγανοι» ή «Αιγύπτιοι» ή Ρομά, είναι ικανοί να ορίσουν την καταγωγή ακόμα και σήμερα και ανάλογα με τον αυτοπροσδιορισμό των ίδιων η ευρύτερη κοινωνία παίρνει πληροφορίες για την απώτερη καταγωγή. Θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί, σχετικά με την σύνδεση προσδιορισμού και κοιτίδας καταγωγής, υποστηρίζουν ότι οι Ρομά προέρχονται από την Ινδία, ενώ οι Γύφτοι από την Αίγυπτο (Ντούσας 1997,34)¹⁵. Από την άλλη η λέξη Ρομ, προέρχεται από τη σανσκριτική λέξη raama, που σε ορισμένες διαλέκτους σημαίνει «άνθρωπος» και μελαμψός, εράσμιος κατά άλλους ερευνητές (Πασπάτης 1870,110), ίσως όμως να έχει σχέση με το Ρουμ που σημαίνει « Ρωμαίοι» (Λυδάκη 1998,23). Άλλωστε, η σύγχυση αυτή ήταν που ώθησε τους γλωσσολόγους στην ανακάλυψη της καταγωγής με τον πιο ασφαλή τρόπο της γλωσσολογίας¹⁶, ο οποίος ξεκίνησε στην Ευρώπη με τον Borrow και συνεχίστηκε με τον Grellmann προσδίδοντας στην ομάδα αυτή κοινή καταγωγή, κοινή γλώσσα, κοινή ιστορία, συνθέτοντας ένα κοινό έθνος (Willems 1997).

Από τα μέσα του 14^{ου} αι. κι ύστερα, εξαπλώνονται στα Βαλκάνια (Κόμης 1998,20,Λιεζουά 1998,30-31, Πασπάτης 1870,27, Τσακίρης 2004,13) και η άφιξή τους στις βαλκανικές και ευρωπαϊκές χώρες πραγματοποιήθηκε κατά κύματα(Λιεζουά 1998,30-31 Ντούσας 1997,63-68). Πολύ σχηματικά αναφέρεται ότι το πρώτο κύμα ξεκίνησε τον 15^ο αι., το δεύτερο το 19^ο αι., το τρίτο στα νεώτερα χρόνια τη δεκαετία του 1960 ενώ το 1985 πραγματοποιείται το τέταρτο. Ο Λιεζουά υποστηρίζει ότι

¹⁵Μπίρης Κώστας, ό.π. σελ.12. Ο Παπαρρηγόπουλος ταυτίζει τους Αιγύπτιους με τους Αθίγγανους, αντίθετα με τον Καρολίδη ο οποίος διαχωρίζει τον προσδιορισμό Γύφτος (εκ του Αιγύπτιος) και τον προσδιορισμό Κατσίβελος.

¹⁶ Αθανασοπούλου Ιωάννα, (2005), *Ο Τσιγγάνικος πληθυσμός στην Κέρκυρα 14^{ος} – 21^{ος} αι.* δ.δ. Κέρκυρα σελ. 11-12.Ο Γ.Σούλης απορρίπτει την καταγωγή από την Ινδία στηριζόμενος στους Miclosich και Pischell και υιοθετεί την περσική καταγωγή καθώς και την μακροχρόνια παραμονή τους στην Αρμενία, ενώ ο Ερ. Λούντζης, αναφέρει : « Καθ'όλας τας πιθανότητες φαίνεται αυτή εξ'Ινδίαςκαταγομένη (...)Ετερον τεκμήριον της ινδικής καταγωγής αυτών παρέχει και η διάλεκτος ούσα σχεδόν η αυτή παρά πάσινανυτοίς και κατά πολλά ομοιάζουσα μετά της Ινδικής» .

κατά τον 16^ο – 17^ο αι. ξεκινούν οι μεταναστεύσεις από την Ελλάδα προς Κύπρο και Τουρκία, τον 17^ο και 18^ο αι. προς Βουλγαρία, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αι. κινούνται προς την Ιταλία. Τη δεκαετία του 1960 κινούνται από τη Γιουγκοσλαβία προς τη Γερμανία και τη δεκαετία του 1990 προς τη Ρουμανία (Λιεζουά 1999,33)¹⁷.

Οι λόγοι που τους ώθησαν σε αυτές τις μετακινήσεις σε κάθε χρονική περίοδο από τις προαναφερθείσες θα μπορούσαν να συνοψιστούν στους εξής: διωγμοί, καταδιώξεις, αντιμετώπιση από αυτόχθονες ως ‘‘αποδιοπομπαίους τράγους’’, οικονομικοί λόγοι, εμπόριο, δεσμοί οικογενειών (Λιεζουά 1999,34). Διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι οι λόγοι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: οι μεν πρώτοι αντανakλούν την αντιμετώπιση της εκάστοτε ευρύτερης κοινωνίας απέναντί τους άρα γίνεται λόγος για ακούσια και βίαια μετακίνηση, ενώ οι υπόλοιποι λόγοι συνδέονται με θέματα εργασίας και αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής και βελτίωση οικονομικής κατάστασης.

Βεβαίως παρά τους λόγους που τους ώθησαν σε αυτές τις μετακινήσεις, γίνεται κατανοητό ότι το υπόβαθρο σαφέστατα βρίσκεται στην αντιμετώπιση που είχαν από την ευρύτερη κοινωνία. Άλλωστε η σύσφιγξη με άλλα μέλη της ευρύτερης οικογένειας (που προαναφέρθηκε ως λόγος μετακίνησης) ή σε ορισμένες περιπτώσεις επαγγελματικοί λόγοι (εμπόριο), δεν αρκούν από μόνα τους ώστε να αναγκάσουν σε μετακίνηση σε άλλη χώρα. Εάν έχαιραν της πλήρους αποδοχής από τις εκάστοτε χώρες στις οποίες αρχικά βρέθηκαν και εάν είχαν ενταχθεί στις κοινωνικές και οικονομικές δομές που επικρατούσαν, δε θα υπήρχε λόγος αναζήτησης βελτιωμένης ποιότητας ζωής σε άλλη χώρα.

Φθάνει μόνο να αναφερθούν διάφορα μέτρα που είχαν παρθεί σε ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ του 15^{ου} και του 19^{ου} αι. είτε για την απομάκρυνσή τους είτε για την τιμωρία τους για την «παράνομη» παραμονή τους στην εκάστοτε χώρα. Συλλήψεις, διωγμοί τον 16^ο αι. στη Γαλλία, ποινές για όσους δεν εγκατέλειπαν τη χώρα τον 15^ο αι. στην Ισπανία και την Πορτογαλία, έκδοση διατάξεων περί αποκλεισμού και διώξεων τον 16^ο και 17^ο αι. στην Ιταλία είναι μόνο ορισμένα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα της εποχής, αλλά και την αντιμετώπιση που είχαν (Τσακίρης 2004,73), ενώ από τον 15^ο αι. αντιμετώπιζαν διωγμούς στη Γερμανία, αφού η ακατανόητη γλώσσα και οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που διέκριναν οι αυτόχθονες, τους καθιστούσαν «ξένο» σώμα. Τον 18^ο αι.

¹⁷Liegeois Jean – Pierre, (1999), *Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές Οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης*, μτφρ. Αθηνά Σιπητάνου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα σελ.33.

η κατάσταση δεν αλλάζει, αφού συνεχίζονται οι κατατρεγμοί με παράλληλη στέρηση δικαιωμάτων (Τσακίρης 2004,59)¹⁸.

Σε όσες χώρες οι αρχές φάνηκαν πιο ελαστικές και ανεκτικές απέναντί τους συναντώνται στα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα και συγκεκριμένα σε αυτά των δούλων¹⁹ (Τσακίρης 2004,25). Μία άλλη τακτική που ακολούθησαν οι ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως οι σκανδιναβικές, ήταν αυτή της αναγκαστικής αφομοίωσης²⁰, ώστε να απαλλαγούν από ο,τιδήποτε πολιτισμικά «ξένο» έφεραν μαζί τους και να ακολουθήσουν τον τρόπο ζωής των αυτοχθόνων²¹ χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι κατά καιρούς δεν υπήρχαν βίαιες εκδηλώσεις απέναντί τους. Σχηματικά όμως η κατάσταση φαίνεται ότι ήταν αρκετά βελτιωμένη σε σχέση με άλλες χώρες(Τσακίρης 2004,85-87).

Σε κάθε χώρα η ονομασία που τους δίνονταν ήταν διαφορετική. Από τον 19^ο αι. ήδη, αναφέρονται ονομασίες όπως Gitanos και Callo στην Ισπανία, Gypsies στη Μ. Βρετανία, zigeuner στη Γερμανία, Zigani στη Ρωσία, Bohemians στη Γαλλία (Πασπάτης 1870,107)²². Η «'ομπρέλα'» της κοινής καταγωγής προσέδιδε σε όλους τους Ρομά ανά την Ευρώπη κοινά πολιτισμικά στοιχεία κάτι το οποίο βεβαίως σήμερα δεν γίνεται δεκτό από τους ίδιους και φυσικά ενώ έχουν καταρριφθεί οι θεωρίες για την υποτιθέμενη ινδική καταγωγή τους²³ (Okely1983,10-11).

¹⁸LiegeoisJean – Pierre, ό.π, 1999, σελ. 37-38 .Σχετικά τα βασανιστήρια και τις ποινές, στους Ρομά στις Κάτω Χώρες, την Ελβετία, την Ιταλία, Σκανδιναβία. Παρόλο που αποδείξεις για παρεκκλίνουσα συμπεριφορά δεν υπήρχε, τιμωρούνταν. Συγκεκριμένα στις αρχές του 19^{ου} αι. ένας δικαστής στο Στρασβούργο έγραψε: «Δεν έχω στοιχεία για εγκληματικές πράξεις, αλλά η κατάσταση τους είναι τέτοια που δεν μπορεί παρά να τους οδηγήσει να διαπράξουν... Δεν μπορεί παρά να είναι επικίνδυνοι».

¹⁹ Τσακίρης Ν. Δημήτριος, (2004), *Πολιτική Ευρωπαϊκών κρατών και Τσιγγάνοι- Rom. Μια ιστορική επισκόπηση*, Επιστημονικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο Σχολείο», Επιστημονική επιμέλεια, εποπτεία, συντονισμός, Αθ. Ε. Γκότοβος, Ιωάννινα. σελ.24-53. Σε χώρες όπως η Λευκορωσία και η Ουκρανία, επιτρεπόταν τον 15^ο αι. να εισέρχονται μόνο όσοι ήταν μουσικοί ή χορεύτριες, ενώ ο συγγραφέας ενημερώνει ότι το 1762, το status ήταν όμοιο με αυτό των δουλοπάροικων. Στη Ρουμανία που αποτελούσε σημαντικό κέντρο υποδοχής Ρομά, γεννιούνταν σκλάβοι. Η δουλεία αρχίζει να καταργείται μόλις στις αρχές του 19^{ου} αι., οπότε οι Ρομά γίνονται κρατική ιδιοκτησία ή «ιδιωτικοί» Τσιγγάνοι.

²⁰Ο.π. Τσακίρης (2004, 79). Η πρακτική της αφομοίωσης ξεκίνησε να τίθεται σε ισχύ από τον 17^ο - 18^ο αι. όταν οι ποινές που επιβάλλονταν δεν είχαν αποτέλεσμα.

²¹Ο.π. Τσακίρης (2004, 87). Όπως θα αναφερθεί και παρακάτω σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε τα νεώτερα χρόνια, ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη Δανία, δεν υπάρχουν στοιχεία για τους Ρομά, διότι από τη στιγμή που ενσωματώθηκαν δεν δηλώνουν την καταγωγή τους.

²²LiegeoisHean – Pierre, ό.π. (1999, 31), Tsiganes στη Γαλλία, Zingari στην Ιταλία, Zigeuner στη Γερμανία, Ciganos στην Πορτογαλία, Sigoynier στη Νορβηγία κ.τ.λ. Επίσης Αθανασοπούλου Ιωάννα ό.π (2005, 11). Ο Ερ. Λούντζης αναφέρει : «*Εν Γαλλία επωνομάσθησανΒοεμοί (Bohemiens), εν Αγγλία Γύφτοι (Gypsies), εν Ιταλία Τζιγγάνοι.Ατζίγκανοι (AzinganiZingani) και άλλως αλλαχού. Αυτοί όμως επωνόμαζον εαυτούς Σινδέ, όπερ συμφωνεί με το ινδοστανικόν όνομα του Γάγγου ποταμού, Σινδέ...*» .

²³LeoLucassen,ό.π. (1998,19). Κάνει λόγο για την «σχεδόν ακλόνητη πεποίθηση ότι όλοι οι Τσιγγάνοι έχουν κοινή καταγωγή και θεωρούνται ως ένας λαός, όπως ακριβώς οι Εβραίοι», το οποίο δεν έχει βάση επιστημονική.

Δεν πρέπει βεβαίως να παραγνωριστεί ότι σε αρκετές χώρες, οι Ρομά συγχρωτίστηκαν με ομάδες που τους χαρακτήριζε ο πλάνητας βίος και ο νομαδισμός (Τσακίρης 2004,12 Λιεζουά 1999,43). Οι ονομασίες αυτών των ομάδων είναι στην Ιρλανδία Tynkers ή Tinkers (Τσακίρης 2004,12), ενώ στην Μ. Βρετανία Travelers δηλαδή Ταξιδευτές λόγω των συχνών μετακινήσεων(Λιεζουά 1999,88). Άρα δημιουργήθηκαν ασαφή όρια στον χαρακτηρισμό των Ρομά, των μη Ρομά και των Ταξιδευτών και επιπροσθέτως δεν ήταν ξεκάθαρο αν τα κοινά πολιτισμικά στοιχεία ήταν αυτά που μόνο οι Ρομά κατείχαν, τους διαχώριζαν από τους υπόλοιπους και δήλωναν την ιδιότητά τους καταγωγή, αφού ομάδες γηγενών μετακινούνταν συχνά και είχαν επιλέξει τον νομαδικό τρόπο ζωής. Άσχετα από αυτές τις θεωρίες, ο ετεροπροσδιορισμός που έχει υπερισχύσει, είναι αυτός του ‘Ρομά’, ένας χαρακτηρισμός που «ανταποκρίνεται στην πολιτική βούληση» και ως αυτοπροσδιορισμός είναι δεκτός από έναν σημαντικό αριθμό των ίδιων (Τσακίρης 2004,13).

Στη σύγχρονη ιστορία της Ευρώπης αλλά και της Ελλάδας οι Ρομά κάνουν την παρουσία τους πιο αισθητή. Αυτό όμως συντελέστηκε και σχεδόν πάντα συντελείται από τις αποφάσεις και τις κινήσεις πολιτικών αρχών αλλά και της κυρίαρχης τάξης. Αποφάσεις που αφορούν στους ίδιους, αφού από τη στιγμή που κάποιος ασχολείται με μία ομάδα ατόμων ποικιλοτρόπως -και τις περισσότερες φορές- αρνητικά, ξαφνικά η ομάδα αυτή γίνεται «ορατή»²⁴. Είτε με απελάσεις είτε με περιθωριοποίηση είτε με αφομοίωση είτε με εξαναγκαστικά μέτρα ενσωμάτωσης εξοβελίζεται το «κακό» που απειλεί τον σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Πιο συγκεκριμένα, στη Βουλγαρία η τακτική που ακολουθήθηκε για τους Ρομά ήταν αυτή της αφομοίωσης, στη Ρουμανία ακολουθήθηκε το ίδιο από το 1977, αφού μόλις το 1933 καταργήθηκε η δουλεία για τους Ρομά. Στη Γιουγκοσλαβία δεν αναφέρονται στη σύγχρονη ιστορία ως πρόσφυγες, ενώ από τις αρχές του ‘70 ξεκινούν να οργανώνονται. Στην Ουγγαρία τα πράγματα φάνηκαν να είναι καλύτερα αφού απολάμβαναν περισσότερα δικαιώματα απ’ ότι σε άλλες χώρες ενώ το 1993 η προκατάληψη μειώθηκε με συγκεκριμένο νόμο που ψηφίστηκε και προστάτευε τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Στην Τσεχοσλοβακία απαγορευόταν η συμμετοχή σε συνέδρια και οι γυναίκες υποβάλλονταν σε στειρώση, ενώ στη Λευκορωσία και την Ουκρανία ακολουθήθηκε η πολιτική της αφομοίωσης.

Στη δυτική Ευρώπη η κατάσταση φαίνεται να είναι ίδια με ορισμένες διαφοροποιήσεις. Σε αρκετές από τις χώρες οι Ρομά δεν είναι «ορατοί», αφού μέσω της αφομοιωτικής πολιτικής

²⁴LeoLucassen, ό.π. (1998, 2). Οι λόγοι αυτής της συμπεριφοράς απέναντι στους Ρομά, οφείλονται στον τρόπο ζωής τους αλλά και τις επαγγελματικές τους ανασχολήσεις, οι οποίες επειδή διαφέρουν, θεωρούνται στοιχεία παραβατικής συμπεριφοράς.

αποκρύπτουν την ταυτότητά τους. Συγκεκριμένα στη Γερμανία πέρα από την πολιτική της στέρησης δικαιωμάτων και τους κατατρεγμούς που υπέστησαν το 18^ο αι., στις αρχές του 20^{ου} αι. έγιναν προσπάθειες για την καταπολέμηση της «τσιγγάνικης μάστιγας», με αποκορύφωμα τις θεωρίες περί «καθαρού αίματος» που οδήγησε στη γενοκτονία του τσιγγάνικου πληθυσμού, κατά τη διάρκεια της ναζιστικής θηριωδίας²⁵. Συγκεκριμένα στις 5/9/1935 στη Γερμανία ψηφίζεται νόμος για «την προστασία του γερμανικού αίματος και της γερμανικής τιμής», που στην ουσία διαχώριζε τα άτομα ανάλογα με την καταγωγή τους και το χρώμα του δέρματός τους, προκειμένου να επιτευχθεί και να επιβεβαιωθεί η ανύψωση της γερμανικής φυλής. Έτσι οι Εβραίοι, οι έγχρωμοι, αλλά και οι Τσιγγάνοι θεωρούνται απειλή, ενώ ο Χίτλερ λίγο αργότερα το 1938 βασιζόμενος στην ίδια πολιτική, χρησιμοποιεί τη «ράτσα» ως κριτήριο για την τύχη των Ρομά και Sinti (Τσακίρης 2004,61-66 Willems 1997,91)²⁶. Με μοναδικό κριτήριο την «κληρονομική μάζα», οι Ρομά την περίοδο του ναζισμού εξοντώνονταν μαζικά. Σημασία δεν είχε αν κάποιος ήταν Ρομά, αλλά αν κάποιος έμοιαζε με Ρομά ή αν κάποιος είχε υιοθετήσει πρακτικές που θύμιζαν Ρομά²⁷ και αφού θεωρούνταν ως τέτοιος, έπρεπε να φέρει και το απαραίτητο αποδεικτικό που πιστοποιούσε την «καταγωγή» του (Γκότοβου 2017, 112). Είναι ξεκάθαρο ότι η εξόντωση των Ρομά από τους ναζί είχε φυλετική αφετηρία (Γκότοβου 2017, 186) και δεν αποσκοπούσε, όπως ισχυρίζονταν, στην πάταξη της εγκληματικότητας.

Στη Γαλλία πέρα από τις συλλήψεις και τους διωγμούς του 17^{ου} και 18^{ου} αι., έως το 1969 η επίδειξη ταυτότητας ήταν υποχρεωτική²⁸, ενώ ο ρατσισμός που επικρατεί απέναντί τους μέχρι σήμερα

²⁵ Αναστασία Γκότοβου, (2017), *Το Ξεχασμένο Ολοκαύτωμα Η φυλετική θεωρία και η καταστροφή του «άλλου» Συμβολή στην εκπαιδευτική αξιοποίηση της μνήμης της γενοκτονίας των Ρομά*, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, σελ. 44-45. Θύματα δεν έπεσαν όσοι εξετάζονταν βάσει των στοιχείων του παρόντος βίου τους αλλά βάσει του παρελθόντος τους και της ταυτότητας των προπατόρων τους. Επίσης σελ. 59, όπου γίνεται λόγος για τον βιολογικό ντετερμινισμό του Ritter, ο οποίος βάσισε τα συμπεράσματά του όχι σε βιολογικές μετρήσεις και συγκρίσεις αλλά σε πληροφορίες γύρω από το γενεαλογικό δένδρο του ατόμου και σε πληροφορίες γύρω από τη συμπεριφορά των προγόνων του τις οποίες ονόμασε «κληρονομικό φορτίο». Επίσης σελ. 69. Οι θεωρίες του Ritter προχώρησαν ακόμα παραπέρα χωρίζοντας τους Τσιγγάνους σε γνήσιους και μη γνήσιους με βάση το αίμα το οποίο θεωρούσε ότι παραμένει ανόθευτο μεταξύ τους εξαιτίας της ενδογαμίας.

²⁶ Willems Wim, ό.π. (1997,196-293). Δίνονται στοιχεία σχετικά με τον ‘πατέρα’ της ευγονικής. Επίσης, LeoLucassen, ό.π., (1998, 91). Θέτει το ερώτημα σχετικά με τη σύνδεση ανάμεσα στην πολιτική του Γ’Ραϊχ εναντίον των Ρομά και της πολιτικής που είχε υιοθετηθεί το 18^ο αι. και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τελικά οι Ναζί συνέχισαν την παραδοσιακή ετικετοποίηση των Ρομά. Επίσης Αναστασία Γκότοβου, ό.π. (2017, 33), όπου αναφέρεται ότι ο Ritter εξηγούσε την περιθωριακή θέση των Ρομά με βάση την κληρονομική μάζα.

²⁷ Αναστασία Γκότοβου, (2017,104), Σε άρθρο του διατάγματος για την καταπολέμηση της μάστιγας των Τσιγγάνων, αναφέρεται ξεκάθαρα ότι υποψήφια θύματα κρίνονται και όσοι «μετακινούνται με τον τρόπο των Τσιγγάνων».

²⁸ LucassenLeo, (1998, 69). Στη Γαλλία από το 1912 ήταν υποχρεωτική η κατοχή διαφορετικής ταυτότητας για τα άτομα που ταξίδευαν με τις οικογένειές τους και δεν είχαν σταθερή κατοικία.

είναι εμφανέστατος²⁹. Στην Ιταλία που η παρουσία τους μετρά αρκετούς αιώνες, φαίνεται να έχουν ενσωματωθεί στην κοινωνία, κάτι που ισχύει και στην Ισπανία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι προκαταλήψεις αλλά και άθλιες συνθήκες διαβίωσης δεν τους χαρακτηρίζουν³⁰. Από το 1931 το Βέλγιο ακολουθεί την πολιτική της απέλασης, ενώ οι σκηνίτες θεωρούνται παράνομοι. Στην Ολλανδία σήμερα χωρίζονται σε Sinti (82%) και Roma(18%)³¹. Η ολλανδική κυβέρνηση αποφάσισε το 1978 να νομιμοποιήσει έναν περιορισμένο αριθμό και ο αριθμός των Ολλανδών Ρομά υπολογίζεται γύρω στους 2.700, ενώ 90% μένουν σε τροχόσπιτα. Συνολικά υπολογίζονται σε 20.000 (Lucassen 1998,69).

Για τις σκανδιναβικές χώρες ιδιαίτερα στοιχεία δεν υπάρχουν, αφού ο πληθυσμός συγκριτικά με άλλες χώρες αλλά και αναλογικά με τους αυτόχθονες είναι πολύ μικρός. Συγκεκριμένα στη Δανία στοιχεία δεν υπάρχουν, αφού όσοι ενσωματώθηκαν δεν δηλώνουν την καταγωγή τους. Στη Μ. Βρετανία υπάρχουν οι Ταξιδευτές, οι οποίοι πολλές φορές είναι δυσδιάκριτοι ανάμεσα στους Ρομά. Έτσι αφού τα όρια ανάμεσά σε Ταξιδευτές και Ρομά είναι ασαφή, προκύπτει το πρόβλημα της ασφαλούς και αξιόπιστης καταγραφής τους (Liegeois 1999,34). Σύμφωνα με τελευταίες καταγραφές υπάρχουν 40.000 Ταξιδευτές και 48.000 μόνιμα εγκατεστημένοι. Ωστόσο ο αναλφαβητισμός υπάρχει σε υψηλά ποσοστά, η παιδική θνησιμότητα είναι τριπλάσια από αυτή του συνολικού πληθυσμού, ενώ δεν τους επιτρέπεται η είσοδος σε εστιατόρια και ιδρύματα.

2.3 Οι Ρομά στην Ελλάδα: από τον 14^ο αι. στον 21^ο αι.

Οι μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο τον 14^ο και 15^ο αι. είναι πολλές. Για την έρευνα αυτό αποτελεί θέμα υψίστης σημασίας, όχι μόνο γιατί η Ελλάδα αποτελεί σταθμό πριν την εξάπλωσή τους στην Ευρώπη, αλλά ακόμη γιατί διαφαίνεται ξεκάθαρα η στενή σχέση που είχαν και έχουν με την Ελλάδα, εδώ και αρκετούς αιώνες, οπότε έτσι καταρρίπτεται ο μύθος περί αιώτερης καταγωγής και ύπαρξης εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους, ενός

²⁹ Τσακίρης Δημήτριος, (2004, 72). Στη Γαλλία σε ορισμένα εστιατόρια υπάρχουν πινακίδες σήμανσης οι οποίες προειδοποιούν ότι : «Απαγορεύεται η είσοδος για σκύλους και Τσιγγάνους».

³⁰ Liegeoisό.π. (1998,31). Κατά περιπτώσεις υπάρχει πολιτισμική όσωση (στην Ανδαλουσία για παράδειγμα), η οποία φθάνει έως τους μικτούς γάμους και τις σχέσεις με βάφτιση, για παράδειγμα στην Ισπανία, Ιταλία, Αγγλία.

³¹ LucassenLeo (1998, 94-950. Οι Sinti είναι αυτοί που ήρθαν από τη Γερμανία, τη Γαλλία , το Βέλγιο και πήγαν στις Κάτω Χώρες το πρώτο μισό του 19^{ου} αι. Οι Ρομά έφθασαν το 1900 και κατάγονταν από την Ρουμανία και Ουγγαρία.

αλλόφυλου λαού σήμερα. Οποσδήποτε αυτό είναι και θέμα ταυτότητας, κάτι το οποίο θα αναλυθεί παρακάτω.

Οι μαρτυρίες που υπάρχουν προέρχονται από μοναχούς στην Κρήτη(Λυδάκη 1998,24) και συγκεκριμένα στο Χάνδακα το 1322³², κατά άλλους το 1323(Κόμης 1998,18).Επίσης σημειώνεται ότι έξω από τη Μεθώνη το 1384, βρίσκονται εγκατεστημένοι σιδηρουργοί(Κόμης 1998,19) έξω από τα τείχη της πόλης όπου η συγκεκριμένη περιοχή αναφέρεται ως «Μικρή Αίγυπτος»(Λυδάκη 1998,26 Τερζοπούλου- Γεωργίου 1996,9, Λιεζουά 1999, 24-25,Δαβανέλλος 1987,10)³³. Αρα δύναται κάποιος να υποθέσει ότι πρόκειται για μία ανάμνηση, για μία επιβίωση ή για μία σταθερά του χαρακτηρισμού ‘‘Αιγύπτιος’’, που προσδόθηκε στους Ρομά. Άλλωστε σε ένα έγγραφο του 1415, «Επιδημία Μάζαρι εν Αΐδου», γίνεται λόγος για την παρουσία Αιγυπτίων στην Πελοπόννησο(Τερζοπούλου-Γεωργίου1996,8 Σούλης)³⁴.

Σε άλλο βενετσιάνικο έγγραφο του 1444 γίνεται αναφορά στο Ναύπλιο και στην ύπαρξη Τσιγγάνων, οι οποίοι έλαβαν το όνομά τους από κάποιον επίσης Τσιγγάνο ο οποίος είχε λάβει το βαθμό του δρουγγαρίου με το όνομαJohannesCinganus (Τερζοπούλου- Γεωργίου 1996,8 Soulis 1961, 148). Οι λόγοι που εγκαταστάθηκαν σε περιοχές υπό ενετική κατοχή, πρέπει να αναζητηθούν στην ανάγκη των Ρομά για ασφάλεια και σταθερότητα που παρείχαν οι Ενετοί την στιγμή κατά την οποία όλη η Πελοπόννησος υπέφερε από τους Τούρκους (Soulis 1961, 150).

³²Λυδάκη Άννα, (1998), *Οι Τσιγγάνοι στην Πόλη, , Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα σελ. 24 Οι μοναχοί οι οποίοι ενημερώνουν είναι ο Ούγκο ο Πεφωτισμένος και ο ΣίμωνΣιμεώνος, και LiegeoisJean – Pierre, (1998,31),*SchoolProvisionforEthnicMinorities: TheGypsyParadigm*, GypsyResearchCentre, UniversityofHertfordshirePress.

³³Ντούσας Δημήτρης, (1997, 154), *Rom και φυλετικές διακρίσεις στην Ιστορία, στην Κοινωνία, στην Κουλτούρα, στην Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα δικαιώματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, και επίσης George C. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine Empire and The Balkans in the late middle ages*,σελ. 154. Μαρτυρίεςυπάρχουνκαιαπόπεριηγητέςτηςεποχής, όπωςο Nicolo Frescobales, L. Wiener E.O. WinstedtΕπίσης Konrad Grunenberg(1486), Alexander Plazgrafbei Rhein(1495) μιλάγια 200 σπίτιαενώ Arnold von Harff (1497), αναφέρει 100 καιο Ludwig Tschudi(1519). Για τριάντα Γύφτους που περιγράφει την κατάσταση της εγκατάστασης αυτής της ομάδας εκτός των τειχών της πόλεως ενώ παράλληλα ενημερώνει ότι η εγκατάσταση έγινε λόγω βενετικής κυριαρχία. Επίσης Μπίρης Κώστας, . *Ρωμ και Γύφτοι Εθνογραφία και Ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα 1954, σελ. 12 Κάποιος προσκυνητής Αγίων Τόπων, περνώντας από τη Μεθώνη, κατέγραψε ότι υπήρχαν εγκατεστημένες 300 οικογένειες οι οποίοι ονομάζονταν Syiginer , ο ίδιος όμως τους χαρακτηρίζει Αιγύπτιους.

³⁴ George C. Soulis, ό.π (1961, 156). Ο Σπ. Λάμπρου, αναφέρει ότι οι Ζυγιώται της Πελοποννήσου ήταν οι Γύφτοι.

Αυτό που γίνεται φανερό είναι ότι υπήρχε έντονη η διάκριση ανάμεσα σε “Αιγύπτιους” και Τσιγγάνους και ότι στην αντίληψη των υπολοίπων επρόκειτο για δύο διαφορετικές ομάδες. Από τη μία υπήρχε η «Μικρή Αίγυπτος» και από την άλλη οι Τσιγγάνοι στο Ναύπλιο.

Εκτός όμως από τους Τσιγγάνους στο Ναύπλιο, δεν πρέπει να αποσιωπηθεί και η ύπαρξη του FeudumAccinganorum³⁵ στην Κέρκυρα από το 13^ο -19^ο αι. (Αθανασοπούλου 2005, Τερζοπούλου-Γεωργίου 1996,9). Οι πρώτες αναφορές προέρχονται από το 1381 (Κόμης 1998,18) ενώ άλλοι ερευνητές το τοποθετούν έναν αιώνα αργότερα (Λυδάκη 1998,26) με την οριστική του διάλυση να τοποθετείται στα τέλη του 19^{ου} αι. (Αθανασοπούλου 2005,25). Η ύπαρξη μεγάλου πληθυσμού στην Κέρκυρα οφείλεται και στη μετακίνηση των Ρομά από την Ήπειρο, οι οποίοι λόγω νομαδισμού, ανέχειας και επιδρομών μετακινήθηκαν στα νησιά (Αθανασοπούλου 2005, Ντούσας 1997,48-49). Η Κέρκυρα όμως αποτελεί ένα από τα έως τώρα γνωστά παραδείγματα πλήρους ένταξης των Ρομά στην τοπική κοινωνία, στο οποίο συνέβαλε και η μόνιμη εγκατάστασή τους στο νησί³⁶.

Ένα άλλο στοιχείο που δηλώνει την πλήρη ένταξή τους, είναι η σταδιακή απουσία του δηλωτικού “Τσιγγάνος” ή “Γύφτος” όπως ενημερώνουν οι συμβολαιογραφικές πράξεις πάσης φύσεως³⁷. Βεβαίως η ομάδα ήταν ορατή στην επίσημη διοίκηση και προσέφερε αρκετά προνόμια στους Τσιγγάνους του φέουδου. Παράλληλα όμως υπήρχαν τσιγγάνοι και εκτός φέουδου που ασχολούνταν με ποικίλα επαγγέλματα και είχαν επίσης ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο (Αθανασοπούλου 2005,98). Στα Επτάνησα γίνεται γνωστό ότι κατετάχθησαν στην κοινωνική κατηγορία των σέμπρων, με άλλα λόγια των δούλων. (Ντούσας 1997,50).

Με το πέρασμα στη νεότερη ιστορία της Ελλάδος και με βάση τις απογραφές του 19^{ου} και 20^{ου} αι. στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης το 1831 απογράφονται 7.047 άτομα (άρρενες). Το 1883 στην

³⁵ Αθανασοπούλου Ιωάννα, ό.π. (2005,171). «Η ύπαρξη του φέουδου των Ατσίγγανων ήταν η πρώτη θεσμική εγκατάσταση κάτω από το ένδυμα της οποίας οι Τσιγγάνοι που κατέφθαναν από την ηπειρωτική ακτή συγκεντρώνονταν σε συγκεκριμένες τοποθεσίες και λειτουργούσαν προσφέροντας εργασία αλλά ταυτόχρονα το φέουδο λειτουργούσε ως ένας τρόπος παροχής ασφάλειας και μοχλός κάλυψης και προστασίας των νεοφερμένων».

³⁶ Ο.π. Αθανασοπούλου (2005, 130). Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει η συγγραφέας από την πληθώρα συμβολαιογραφικών πράξεων στις οποίες εμφανίζονται ως μάρτυρες, επομένως γνωστούς και αξιόπιστους των συμβαλλομένων σε αυτές.

³⁷ Ο.π., Αθανασοπούλου (2005, 21). «Μελετώντας τους γάμους, καταλήγει κανείς στα συμπεράσματα ότι το 8% φέρει το όνομα Ατζίγγανος, το 48% το Ε(αι)γυπτος, ενώ μόνο το 6% αποκαλούνται Γύφτοι(...), με το πέρασμα των χρόνων σταματούν να εμφανίζονται ως δηλωτικά καταγωγής, γεγονός που παραπέμπει πιθανότατα στην πλήρη ενσωμάτωση των Τσιγγάνων και όχι στην αποχώρησή τους από το νησί των Φαιάκων». «Με την κατάργηση πλέον του δηλωτικού προσωνυμίου “τσιγγάνος” κάνει φανερή την προσπάθεια ένταξης των ανθρώπων αυτών στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο». Ωστόσο ο G.Soulis (1961), τους θεωρεί «hominessvageniti» δηλαδή προέρχονται από τη Βαγενετία, όπου κατοικούσαν αρκετοί Τσιγγάνοι, Ο Σακελλαρόπουλος τους ονομάζει “chimbres” (Σέμπρους), που ήταν δουλοπάροικοι, από την άλλη πλευρά ο Μίλλερ ταυτίζει τους Βαγενίτες της Ηπείρου με τους Αθίγγανους»

ευρύτερη περιοχή των Σερρών καταγράφονται 2.000 άτομα σε σύνολο 300.000, το 1928 4.998, ενώ το 1951 7.429 άτομα που μιλούν την τσιγγάνικη γλώσσα (Τσακίρης 2004, 18 Αθανασοπούλου 2005)³⁸ και τέλος το 1988 καταγράφηκαν στη Θράκη 22.000 μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι (Αθανασοπούλου 2005,13). Σχετικά με την Αττική όπου οι περισσότεροι κατοικούν στις περιοχές της Αγίας Βαρβάρας και των Άνω Λιοσίων, όλοι σχεδόν υπήρξαν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία (Λουλέ- Θεοδωράκη, χ.χ.,94), και μιλούν βαλκανική διάλεκτο.

Στην Ελλάδα κύριες οικιστικές κοιτίδες αποτέλεσαν οι περιοχές της Βορείου Πελοποννήσου, της Θεσσαλίας, της Αιτωλοακαρνανίας και της Αττικής (Λυδάκη 1998,16). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται παραιοίκοι τους στη Χαλκίδα, τη Λαμία, την Καρδίτσα, την Κοζάνη, τον Τύρναβο και τη Θράκη (Μπίρης 1954,14), ενώ υπάρχουν και διάφορα τοπωνύμια τα οποία προδίδουν την παρουσία Τσιγγάνων ή Γύφτων στις συγκεκριμένες περιοχές.³⁹

Ακόμα και σήμερα σχετικά με την απώτερη καταγωγή τους και την ιστορία τους μεταξύ τους διατυπώνονται πολλές απόψεις, οι οποίες προέρχονται είτε από αυτά που έχουν ακούσει από τους προγόνους τους είτε από αυτά που ακούγονται σε επιστημονικούς κύκλους και διοχετεύονται στα Μ.Μ.Ε., είτε οι ίδιοι προσπαθούν με γλωσσικά κριτήρια να διαλευκάνουν τη σύγχυση. Η αναζήτηση της ιστορίας τους πηγάζει από τη βαθύτερη ανάγκη τους να αποκτήσουν μία πατρίδα, αφού αισθάνονται απάτριδες (Λυδάκη 2000,16). Στην Ελλάδα οι προσδιοριστικοί όροι για τους Ρομά προκύπτουν από την καταγωγή τους, το θρήσκευμά τους, τη γλωσσική διάλεκτο, την επαγγελματική τους ενασχόληση⁴⁰, αλλά και από το βαθμό ένταξης και εγκατάστασής τους. (Τερζοπούλου – Γεωργίου 1996,13-15, Λυδάκη 1998,29, Κόμης 1998, 35, Ντούσας 1997,52). Ωστόσο στο πέρασμα των χρόνων και όσο η ενασχόληση με τη συγκεκριμένη ομάδα εν Ελλάδι αυξανόταν, διατυπώθηκαν και ορισμένες θεωρίες που απείχαν κατά πολύ από την πραγματικότητα και επρόκειτο για φαντασιακές θεωρίες αναμειγμένες με μυθικά στοιχεία⁴¹.

³⁸ Όπως προαναφέρθηκε οι απογραφές δεν μπορούν να χαρακτηριστούν εντελώς αξιόπιστες ενώ οι αριθμοί αντιστοιχούν μόνο σε άρρενες.

³⁹ Μπίρης Κώστας, (1954, 15). Το ‘Γυφτοχώρι’ στη Σπερχειάδα, ή το ‘Γυφτοπήδημα’ στην επαρχία Βάλτου, ή ακόμα η ‘Γύφτισσα’ στην Αιγιαλεία. Επίσης Γιαννακόπουλος Τάκης, (1981). Οι Γύφτοι και το Δημοτικό μας Τραγούδι, εκδ. Θουκυδίδης, Αθήνα, σελ.51 «*Η Κατερίνη στη Μακεδονία λέγεται Γυφτοκατερίνη απ’ αφορμή τους πολλούς γύφτους της. Ένα χωριό στη Φθιώτιδα λέγεται Γυφτοχώρι*».

⁴⁰ Λυδάκη Άννα, (1998, 23). Οι λαουτάρηδες είναι ο προσδιοριστικός όρος για τους μουσικούς Ρομά.

⁴¹ Φαλταίτς, Κ. (1935). *Οι Μπράχμηδες Τσιγγάνοι της Θεσσαλίας, Απόγονοι του Απόλλωνος. Μελέτη Ιστοριοεθνολογική*, Αθήναι επιχειρεί μία σύνδεση των Μπράχμηδων της Θεσσαλίας με την αρχαιοελληνική θρησκεία, καθώς τους αποκαλεί απογόνους του Απόλλωνα, βασιζόμενος είτε στην ετυμολογία των προσδιορισμών τους ή σε εξωτερικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά.

Ωστόσο οι πιο διαδεδομένοι προσδιορισμοί στην Ελλάδα είναι αυτοί του ‘‘Τσιγγάνου’’, αλλά και του ‘‘Γύφτου’’⁴² χωρίς βεβαίως να λείπουν και λόγιοι προσδιορισμοί όπως αυτός του ‘‘Αθίγγανου’’, κυρίως στα έντυπα Μ.Μ.Ε (Καρπόζηλος 2004). Ο όρος Ρομά χρησιμοποιείται ως αυτοπροσδιορισμός και ετεροπροσδιορισμός, λειτουργώντας ως κέλυφος που καλύπτει όλα τα άτομα που ανήκουν σε μία συγκεκριμένη ομάδα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Έτσι, άλλοι πιστεύουν ότι κατάγονται από την Ινδία (Λυδάκη 2000,23), άλλοι θεωρούν ότι «Οι Τσιγγάνοι ξεκίνησαν από την Κεντρική Ασία(..). Το 17^ο αι. αυτοί που μαζεύτηκαν στη Θράκη, σκόρπισαν σε όλον τον κόσμο» (Λουλέ- Θεοδωράκη,χ.χ., 45), ενώ οι μεγαλύτεροι θυμούνται να ήρθαν από Μ. Ασία ή από Ρουμανία. Άλλες απόψεις ανάμεσά τους είναι αυτές για την απώτερη καταγωγή από Ινδία και Αραβία, ενώ δεν είναι άγνωστη πρακτική να διαχωρίζονται μεταξύ τους βάσει επαγγελμάτων και οικιστικής ένταξης, ώστε να υπάρχει μία διαβάθμιση που θα επιβεβαιώνει τη γνησιότητα της καταγωγής, την αυθεντικότητα της ελληνικότητας τους, αλλά και το κοινωνικό status⁴³.

Υπάρχει όμως ανάμεσά τους και η άποψη της εντοπιότητας. Δηλώνουν ως μοναδική πατρίδα την Ελλάδα και δεν παρουσιάζουν την Ινδία ή την Αίγυπτο ως μακρινές πατρίδες.⁴⁴ Ανάλογες απαντήσεις υπάρχουν ως ευρήματα ανάμεσα στους ερευνητές, αφού πολλοί θεωρούν πατρίδα τους, την πατρίδα στην οποία γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και ζουν. Ανάμεσα στα άτομα που εξετάστηκαν στη συγκεκριμένη έρευνα, ουδέποτε έγινε νύξη σε καταγωγή από Ινδία ή Αίγυπτο, παρά μόνο στην Τουρκία ώστε να δικαιολογήσουν την κατανόηση των της τούρκικης γλώσσας. Άλλωστε

⁴² Παπακώστας Χρήστος, (2007,). *Χορευτική – Μουσική Ταυτότητα και Ετερότητα: Η Περίπτωση των Ρομά της Ηράκλειας του ν. Σερρών*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, δ.δ., Βόλος, 2007, σελ. 13, υπ.3. Όπως σημειώνει στη Βόρεια Ελλάδα Γύφτοι αποκαλούνται οι μόνιμα εγκατεστημένοι και Τσιγγάνοι, οι περιπλανώμενοι. Το αντίθετο συμβαίνει στη Νότια Ελλάδα. Επίσης Χρήστος Παρθένης – Γεώργιος Παπακωνσταντίνου, (2018), «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στην Ελλάδα: η θεωρία και η πράξη», *Η Ένταξη των Ρομά στην Ελληνική Κοινωνία Ετερότητα και Δομικός Αποκλεισμός*, Γεώργιος Μάρκου-Χρήστος Παρθένης- Γεώργιος Παπακωνσταντίνου- Μαρία Παυλή-Κορρέ, επιμ. Χρήστος Παρθένης, εκδ. Γρηγόρη, σελ.218, Στερεότυπα και προκαταλήψεις που διατηρούνται έως σήμερα είναι η κληρονομική διάσταση της εγκληματικότητας, η σύνδεση με τη μαγεία, ή οι αρπαγές παιδιών.

⁴³ Λουλέ- Θεοδωράκη Νίτσα, *Εμείς οι Τσιγγάνοι*, εκδ. Καραμπερόπουλος, χ.χ., σελ. 128 «Οι ίδιοι διαχωρίζουν, τους Τουρκόγυφτους και τους καλαθόγυφτους. «Ψέματα(...) όλοι είναι Ινδοάραβες που σκόρπισαν στη Ρουμανία, την Ιταλία την Ισπανία(...), στη Χαλκίδα οι χαλκιάδες(...) εκείνα τα χρόνια έφτιαχναν μαχαίρια, ταβιά, τετζερέδια. Μετά ακολουθούμε εμείς οι Ρουμάνοι, ύστερα είναι οι Ρομά, οι Τουρκόγυφτοι δηλαδή».

⁴⁴ Λυδάκη Άννα, (2000). σελ.18 *Μπαλαμέ και Ρομά. Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιουσίων*, δεύτερη έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα «Από πού είστε; - Από εδώ είμαστε». Επίσης Βαξεβάνογλου Αλίκη, (2002). *Ελληνες Τσιγγάνοι περιθωριακοί και οικογενειάρχες*, πρλ: Αθ. Γκότοβος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 33-36. Σχετικά με τη θεωρία της ‘‘μακρινής καταγωγής’’. Από συνεντεύξεις που έχουν πάρει ερευνητές που ασχολούνται με το θέμα, φαίνεται πως οι ίδιοι οι Ρομά, έχουν πιστέψει ότι τους είπαν ή έχουν ακούσει για την καταγωγή τους από την Ινδία.

το θέμα της καταγωγής της συγκεκριμένης ομάδας, είναι από τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης και συγκρότησης της ταυτότητας και θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Η καταγωγή τους λοιπόν μαζί με όλα τα συμπαρομαρτούντα τους έχει ωθήσει ακόμα και στο οικιστικό περιθώριο και πλέον είναι πολύ εύκολο να αναγνωριστούν αφού έχουν εξοβελιστεί από τις πόλεις (Λιεζουά 1999, 33 Μπίρης 1954,10)⁴⁵.

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η παρουσία τους σε περιοχές, όπου η καταγεγραμμένη ιστορία δίνει μία διαφορετική χροιά όχι μόνο στην αντιμετώπισή τους αλλά και στην ένταξή τους μέσα σε κοινότητες τέτοιων δομών. Πολύ γενικά παρουσιάζονται ως αυτοί που κάλυπταν τις τρέχουσες ανάγκες κάθε κοινότητας σε θέματα καλαθοπλεκτικής και μεταλλουργίας (Αθανασοπούλου 2005,14) και αποτελούσαν σε ορισμένα μέρη «πολυάνθρωπες ομάδες» όπως στο Καρπενήσι, τη Λαμία, την Κόνιτσα (Γιαννακόπουλος 1981).

Παρουσιάζονται όμως και ως αυτοί που ασχολούνταν με θέματα διασκέδασης (Ντούσας 1997, 53)⁴⁶. Υπήρχαν «ολόκληροι μαχαλάδες από γύφτους μουζικάντηδες όπως στην Κατερίνη, στο Καρπένησι, στα Γιάννενα , στην Κόνιτσα, ενώ αυτοί υπήρξαν η βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία και συντήρηση του δημοτικού τραγουδιού και της λαϊκής κουλτούρας γενικά» (Γιαννακόπουλος 1981, Αθανασοπούλου 2005,14)⁴⁷.

Στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας οι Ρομά φαίνεται να συμπορεύονται με την ιστορία της χώρας στην οποία κατοικούν. Στο σημείο αυτό χρειάζεται μία διευκρίνιση σχετικά με την επιλογή στοιχείων της σύγχρονης ιστορίας για την επιβεβαίωση της παράλληλης και ενεργής συμμετοχής τους στη διαμόρφωση της ιστορίας. Έτσι τα στοιχεία τα οποία χρησιμοποιούνται θεωρούνται ασφαλή, αφού προέκυψαν από συνεντεύξεις είτε των ίδιων των συμμετεχόντων είτε από το κοντινό τους περιβάλλον. Επιπροσθέτως εξάλλου τα γεγονότα από τη δεκαετία του '40 και μετά, είναι πολύ κοντινά και καταγεγραμμένα και είναι εύκολο να διασταυρωθούν και να επιβεβαιωθούν.

⁴⁵ Γιαννακόπουλος, Τάκης, (1981, 10). Συγκεκριμένα στην Ελλάδα οι περιοχές αυτές λέγονται γυφτομαχαλάδες. Επίσης Αυδίκος, Γρ. Βαγγέλης, (1991), *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης Λαογραφική Εξέταση*, δ.δ. εκδ. Δήμος Πρέβεζας, σελ. 61 αναφέρεται σε δύο γειτονιές με την ονομασία Γύφτικα στις οποίες όμως έμεναν πολύ φτωχές οικογένειες, έφτιαχναν ένα πρόχειρο παράπηγμα, και καμία σχέση δεν είχαν με εθνοφυλετική σύνθεση πληθυσμού.

⁴⁶ Ντούσας Δημήτρης, (1997, 53), αναφέρει Τσιγγάνους οργανοπαίχτες και χορεύτριες στα Ιωάννινα οι οποίοι αναλάμβαναν τη διασκέδαση του Αλή πασά. ,ενώ επίσης Κλιάφα Μαρία,(1984), *Ο κόσμος βαριέται να διαβάξει θλιβερές ιστορίες* επιμ: Διονύσης Βαλάσης, εκδ. Κέδρος σελ. 43, μιλά για τις αναμνήσεις της από το Πάσχα του 1950 όταν σε ένα χωριό της Θεσσαλίας μαζεύονταν γυφτοπούλες και χόρευαν.

⁴⁷ Αθανασοπούλου Ιωάννα, (2005, 14). «Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Ερ. Λούντζη : “Οι Αθίγγανοι δεικνύουσιν κλίσιν εις την μουσικήν και επιδίδουσι μάλιστα επί τινών οργάνων υπό μόνης της ακοής οδηγούμενοι».

Έτσι κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου και κατά τη διάρκεια των διωγμών και της εξόντωσης των Ρομά σύμφωνα με τις επιταγές του ναζισμού, στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Φινλανδία γλύτωσαν από την εξόντωση (Τσακίρης 2004,85-87). Συγκεκριμένα στην Ελλάδα, οι κατοχικές γερμανικές δυνάμεις τους φέρονταν όπως ακριβώς στον άμαχο πληθυσμό και οι μαρτυρίες αυτές προκύπτουν μόνο από συνεντεύξεις.

Επίσης η συμμετοχή τους στην αντίσταση ήταν γνωστή⁴⁸, ως αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης και απόφασης, αφού οι περισσότεροι δεν κλήθηκαν να πολεμήσουν. Οι λόγοι αυτής της «απομόνωσης» συνοψίζονται στους εξής: οι Ρομά δεν ήταν ακόμα εγγεγραμμένοι ως πλανόδιοι και θεωρούνταν αλλοδαποί, η γνώση των ελληνικών δεν ήταν καλή αφού στα μεγάλα αστικά κέντρα είχαν συσσωρευτεί όσοι ήρθαν με την ανταλλαγή πληθυσμών, επίσης οι σχέσεις εμπιστοσύνης με την κοινωνία δεν είχαν ωριμάσει. Όσο για την αντιμετώπιση της Βέρμαχτ απέναντί τους ήταν ίδια σε σχέση με τους Εβραίους και η εξόντωσή τους αποτελούσε «κεφαλαιώδες» ζήτημα (Τσακίρης 2004,11⁴⁹), με τη διαφορά ότι οι Ρομά δε στοχοποιήθηκαν ως ειδική κατηγορία⁵⁰.

Μετά τον πόλεμο αναδύθηκαν εμφανέστερα πλέον τα φτωχά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι ανάμεσα στα φτωχά στρώματα ήταν και οι πληθυσμοί που προήλθαν μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, π.χ. Μικρασιάτες πρόσφυγες οι οποίοι συμπαρέσυραν και τμήματα τσιγγάνικων πληθυσμών, η ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία δεν έγινε ταυτόχρονα παρόλο που η εγκατάστασή τους συντελέστηκε την ίδια χρονική περίοδο (Πιζάνιας 2004,13).

Γεννάται εύλογα το ερώτημα γιατί οι Ρομά φαίνεται ως μη ενταγμένοι. Τα φτωχά στρώματα μαζί με τους Ρομά είχαν εγκαταλείψει την προφορική κουλτούρα, την αέναη μετακίνηση που τους χαρακτήριζε, ενώ αρκετοί από αυτούς κατόρθωσαν να λάβουν διπλώματα για την άσκηση των παλαιών επαγγελματιών με τα οποία ακόμα ασχολούνταν. Επιπροσθέτως απέκτησαν μόνιμη δουλειά και η εγκατάστασή τους πια ήταν μόνιμη. Στην Ελλάδα όμως έλειπε ακόμα το κατάλληλο πολιτικό καθεστώς, το οποίο θα τους ενέτασσε ουσιαστικά στην κοινωνία, όπως είχε γίνει σε άλλες χώρες όπως

⁴⁸ Τσακίρης Δημήτριος, (2004,10). Ο αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης, Βελάς Γεώργιος, αναφέρεται στην περίπτωση του Χρίστου Χαλκιά από την Κρυσταλλοπηγή Κονίτσης, ο οποίος συμμετείχε στην Αντίσταση αλλά και στον Εμφύλιο.

⁴⁹ Η άποψη αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα βαθμό εσφαλμένη αφού είναι γνωστό ότι οι Εβραίοι, όπως και οι Ρομά εξοντώθηκαν για λόγους φυλετικούς και όχι για οικονομικούς. Στην Ελλάδα όμως όπως προαναφέρεται λόγοι μη ένταξης τους καθιστούσαν ξένο σώμα και αυτός είναι και ο λόγος που δεν κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην Ιστορία την περίοδο της κατοχής.

⁵⁰ Αναστασία Γκότοβου, (2017, 184-185, υπ. 247. «Οι Έλληνες Ρομά που έπεσαν θύματα της ναζιστικής βίας στην Ελλάδα δε φαίνεται να στοχοποιήθηκαν ως ειδική κατηγορία Ελλήνων όπως οι Εβραίοι αλλά ως γενική κατηγορία Ελλήνων».

στη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία αλλά και την Ουγγαρία όπου η ιθαγένεια τους είχε δοθεί από τα τέλη της δεκαετίας του '40 (Πιζάνιας 2004,20).

Παρέμειναν λοιπόν ένα φτωχό αλλά και περιθωριοποιημένο στρώμα, όχι της ελληνικής κοινωνίας αλλά ορθότερα μέσα στην ελληνική κοινωνία. Χρησιμοποιώντας τον όρο «περιθωριοποιημένο» λαμβάνεται υπόψη ο βαθμός ένταξης στην εκάστοτε αναγνωρισμένη κοινωνία, ενώ η περιθωριοποίηση προκύπτει τόσο από φυσικούς όσο και από κοινωνικούς παράγοντες (Πιζάνιας 2004,22). Η αδυναμία τόσο του εκάστοτε πολιτικού καθεστώτος, αλλά και η δικιά τους αδυναμία να αντιδράσουν, οδήγησε στην ανάδυσή τους σε κοινή κοινωνική θέα (Πιζάνιας 2004,22) με την έννοια του «άλλου»⁵¹.

Αυτή η εικόνα του «άλλου», του «ξένου» μέχρι σήμερα αναπαράγεται και παρόλο που δόθηκε έστω και αργά η ελληνική ιθαγένεια στους Ρομά, ακόμα υπάρχουν ενδοιασμοί σχετικά με τον χαρακτηρισμό τους ως τμήμα του ελληνικού λαού. Ακόμα και οι προσδιορισμοί που δίδονται στη συγκεκριμένη ομάδα, φανερώνουν τη σύγχυση που επικρατεί και αυτό φαίνεται στα Μ.Μ.Ε. και ειδικά στον τύπο που είναι οι πιο αξιόπιστοι μάρτυρες της σύγχυσης αυτής. Χαρακτηρισμοί όπως Τσιγγάνος, Γύφτος, Αθίγγανος, Ρομά⁵² είναι οι συνηθέστεροι, ενώ πολλά είναι και τα άρθρα που αναφέρουν την Ινδία και την Αίγυπτο ως χώρες εξόδου τους.

Ως αποτέλεσμα αυτής της σύγχυσης δίδονται αβίαστα τα φυλετικά χαρακτηριστικά τους⁵³ τα οποία καθορίζουν τις κοινωνικοοικονομικές δομές αλλά και την κοινωνική συμπεριφορά τους (εγκληματικότητα, παραβατικότητα). Ακόμα και όταν καμία νύξη ρατσιστικού περιεχομένου δεν γίνεται για τους Ρομά μία προσεκτικότερη ματιά στις χιουμοριστικές στήλες του τύπου, αποκρυπτογραφεί τα σημαίνοντα. Με την κάλυψη του χιούμορ που χρησιμοποιείται συνήθως για να εκφράσει τις κοινωνικές αξίες αλλά και το απαγορευμένο (Καρπόζηλος 2004,89), αναπαράγεται ο

⁵¹Πιζάνιας Πέτρος, (2004), *Για τους γενικούς ιστορικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής της περιθωριοποίησης των ελληνικών τσιγγάνικων πληθυσμών*, επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο», επιστημ. Επιμέλεια, εποπτεία, συντονισμός : Αθ. Ε. Γκότοβος, Ιωάννινα , σελ. 22. Ακόμα και για τους πρώην εκπροσώπους των φτωχών στρωμάτων με τους οποίους μοιράζονταν κάποτε το ίδιο status, ήταν «άλλοι», γιατί τους υπενθύμιζαν το πρόσφατο κοινό παρελθόν τους.

⁵²Καρπόζηλος Κωνσταντίνος, (2004) *Η εικόνα των Τσιγγάνων στον ημερήσιο Τύπο. Μια πρώτη προσέγγιση*, Ιωάννινα , σελ. 45-49 Συγκεκριμένα στην Ελευθεροτυπία, τα ποσοστά των χαρακτηρισμών που δίδονται έχουν ως εξής: 67.9% «Τσιγγάνοι», 21.6 «Ρομ», Στα Νέα, 66.6 «Τσιγγάνος», 20% «Αθίγγανος», 10% «Γύφτος», Στον Ριζοσπάστη, 55% «Τσιγγάνος», 15% «Ρομ», ενώ στην Απόφαση, 54.5% «Τσιγγάνος», 27.2% «Αθίγγανος» και 18.1% «Γύφτος». Βεβαίως οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιούνται , υπαγορεύονται και από την πολιτική και κομματική κλίση της εκάστοτε εφημερίδας.

⁵³Αναστασία Γκότοβου, (2017,24). *Σχετικά με «τη φυλετική θεωρία ή φυλετική ιδεολογία, οι θιασώτες εγγράφουν ενιαία διαχρονικά χαρακτηριστικά, ώστε να προκύπτει μία ιεραρχία ως προς την αξία και την καθαρότητά τους».*

ρατσιστικός λόγος, καθιστά τον Τσιγγάνο ως κάτοχο μοναδικών χαρακτηριστικών και εν τέλει νομιμοποιεί τον αποκλεισμό (Καρπόζηλος 2004,90).

Ο αριθμός του πληθυσμού των Ρομά στην Ελλάδα είναι δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια και έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις οι οποίες απέχουν μεταξύ τους. Συγκεκριμένα υπάρχουν οι έρευνες οι οποίες κάνουν λόγο για περίπου 160-200.000 Ρομά (Μάρκου- Παρθένης- Παπακωνσταντίνου- Παυλή – Κορρέ 2018, 220), ενώ υπάρχουν και ισχυρισμοί ότι ο αριθμός αυτός είναι διπλάσιος, γύρω στις 265.00 (Μάρκου – Παρθένης- Παπακωνσταντίνου- Παυλή – Κορρέ, 220) εξαιτίας της τακτικής των Ρομά να αποκρύπτουν την ταυτότητά τους και από την άλλη να μη δηλώνουν τα νεογέννητα παιδιά. Οι αριθμοί αυτοί φαίνονται διογκωμένοι και εγείρουν ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο που κάποιος αναγνωρίζεται ως Ρομά. Προφανώς για να χαρακτηριστεί κάποιος ως Ρομά οφείλει να ανήκει σε κοινωνικά ορατή ομάδα η οποία φέρει «τεκμήρια» διαφοράς από τον ετεροπροσδιοριστικό κυρίως λόγο. Σαφώς ο τρόπος αυτός είναι επισφαλής διότι μοιραία συμπαρασύρονται και κατατάσσονται στην ομάδα των Ρομά άτομα ή και ομάδες οι οποίοι φέρουν χαρακτηριστικά όμοια με τα στερεοτυπικά που σχηματίζουν την ταυτότητα των Ρομά. Εκτός αυτού σε ελάχιστες περιπτώσεις γίνεται λόγος για τους ενταγμένους Ρομά που διαβιούν στην ελληνική επικράτεια, οι οποίοι ουδεμία σχέση έχουν με τις στερεοτυπικές εικόνες που τους έχουν αποδοθεί. Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει μία δυσκολία στον προσδιορισμό τόσο του «κελύφους», όσο και του περιεχομένου της ρόμικης ταυτότητας (Γκότοβος, 2002, 167) ώστε να είναι κάποιος σε θέση να κατατάξει με ασφάλεια τους Ρομά σε μία συγκεκριμένη κατηγορία. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Προγράμματος «Εκπαίδευση Τσιγγανόπαιδων», «ο αριθμός των Ρομά δεν πρέπει να ξεπερνά τις 80.000»⁵⁴ και είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως ο ορθότερος καθώς γίνεται λόγος για τους κοινωνικά ορατούς Ρόμηδες, εκείνους δηλαδή που ακόμα δεν έχουν καταφέρει να πετύχουν την ένταξη σε πολλαπλά επίπεδα.

⁵⁴Αθ. Ε. Γκότοβος.π (2004, 169).

2.4 Η υιοθέτηση και η αξιοποίηση της Ιστορίας από τους ίδιους

Η υιοθέτηση από την ευρύτερη κοινωνία της διαφορετικότητας που χαρακτηρίζει τους Ρομά, γίνεται πλέον κτήμα τους. Κυρίως τα όσα ακούγονται και γράφονται για την καταγωγή έχουν αποθηκευθεί στη συνείδησή τους ως η μόνη νόμιμη ιστορική πραγματικότητα⁵⁵.

Οι ίδιοι από τη πλευρά τους μόλις στα τέλη του 20^{ου} αι. άρχισαν να οργανώνονται. Οργανώσεις όμως που από τη μία προστατεύουν τα δικαιώματά τους σε οποιαδήποτε μορφή καταπάτησής τους, από την άλλη όμως με τον τρόπο αυτό διαχωρίζουν τη θέση τους απέναντι στην ευρύτερη κοινωνία δίνοντας το στίγμα τους και προβάλλουν μία διαφορετική ταυτότητα έναντι των «άλλων».

Προκειμένου να αποκτήσουν δικαιώματα που απολαμβάνουν οι υπόλοιποι πολίτες της κάθε χώρας στην οποία διαβιούν, αλλά και να κάνουν αισθητή την παρουσία τους είτε ως διαφορετικοί είτε ως ένα απομονωμένο και περιθωριοποιημένο τμήμα της κοινωνίας, μόλις τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, αρχίζουν να συστήνονται σύλλογοι Ρομά. Εκτός από τους συλλόγους αυτούς αρχίζει και η ευαισθητοποίηση από τα εκάστοτε κράτη να γίνεται πιο έντονη, συμπεριλαμβάνοντας πλέον στα συντάγματά τους ειδικές ρυθμίσεις που τουλάχιστον αναφέρουν τους Ρομά ως ισότιμους πολίτες των κρατών.

Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τους συνδέσμους που έχουν ιδρύσει οι ίδιοι οι Ρομά, ενδεικτικά αναφέρονται η «Γραμματεία Τσιγγάνων» που ιδρύθηκε το 1965 στη Βαρκελώνη, το 1967 ιδρύεται στη Φινλανδία, η «FinnishGypsyAssociation» με πολλές δραστηριότητες όπως έκδοση περιοδικού, θεατρική ομάδα από Ρομά, ενώ στη Μεγάλη Βρετανία ιδρύεται το 1966 το «GypsyCouncil» το οποίο φροντίζει για θέματα σχετικά με τη στάθμευση⁵⁶, την εκπαίδευση, την εργασία και την ισότητα (Τσακίρης 2004,86-87).

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 αλλά κυρίως στις αρχές του 1990 παρατηρείται εντονότερη κινητοποίηση τόσο από τα κράτη όσο και από τους ίδιους τους Ρομά προκειμένου να ανακτήσουν τα

⁵⁵Βαξεβάνογλου Αλίκη. Ό.π (2001, 33-36). Σχετικά με τη θεωρία της μακρινής καταγωγής. Από συνεντεύξεις της συγγραφέως φαίνεται πως έχουν πεισθεί για ό, τι τους είπαν για την καταγωγή τους από την Ινδία.

⁵⁶Liegeois Jean – Pierre, ό.π. (1999.34). Γίνεται υπενθύμιση ότι στη Μεγάλη Βρετανία υπάρχει η ομάδα των «Travellers», οι οποίοι συγχέονται με τους Ρομά και τα όρια διάκρισης μεταξύ τους είναι ασαφή. «Οι Γύφτοι και οι Ταξιδευτές συνθέτουν στον κόσμο σήμερα ένα μωσαϊκό διαφορετικών ομάδων», και σελ.33 «Τα στατιστικά σχετικά με τους Γύφτους και τους Ταξιδευτές είναι ανακριβή και οι λόγοι είναι πολλοί: κριτήρια έγκλεισης σε μία ομάδα (Ποιος είναι Γύφτος; Ποιος είναι Ταξιδευτής;)».

χαμένα δικαιώματά τους και να αποκτήσουν μία ισότιμη θέση μέσα στην κοινωνία. Το 1989 άρχισαν να υιοθετούνται στην Ευρώπη πολιτικές που επέτρεπαν την μεταξύ τους οργάνωση ενώ στα χρόνια 1992-1994, υλοποιούνται τα πρώτα συνέδρια⁵⁷ για την αναγνώριση των Ρομά ως εθνότητα ή εθνοτική μειονότητα στην Ευρώπη. Βεβαίως τα συμπεράσματα των συνεδρίων δεν διευκρίνιζαν την υπηκοότητα, συνεπώς ο φαύλος κύκλος συνεχιζόταν και οι Ρομά παρουσιάζονταν «απάτριδες», «defacto» άτομα χωρίς κράτος (Τσακίρης 2004,129). Πέρα όμως από τις ελλείψεις και τις ασάφειες, εντάσεις υπήρχαν και ανάμεσα στους ίδιους τους Ρομά, αφού μία μερίδα επιζητούσε την ανάδειξη τους ως μειονότητα της Ευρώπης, ενώ μία άλλη μερίδα θεώρησε πως κάτι τέτοιο είναι αδύνατο, παρατηρώντας την πολιτισμική ανομοιογένεια που υπάρχει ανάμεσα στα κράτη της Ευρώπης των οποίων τμήμα αποτελούν και αυτοί(Τσακίρης 2004, 129).

Το σύμφωνο για τα δικαιώματα και για τη μη διάκριση των ανθρώπων βάσει φυλής, φύλου, γλώσσας και άλλων διαφορετικότητων τέθηκε σε ισχύ στην Ευρώπη το 1976, ενώ στην Ελλάδα μόλις το 1997 (Τσακίρης 2004,132). Παρόλα αυτά όμως από το 1939 (16-10-1939) ιδρύθηκε ο «Πανελλήνιος Μορφωτικός Σύλλογος Αθιγγάνων» με κέντρο την Αγία Βαρβάρα, ενώ το 1978 η Σοφία Σταύρου εξέδωσε την βραχύβια εφημερίδα «Φωνή των Τσιγγάνων» (Ντούσας 1997,56) με μόλις έξι φύλλα (Τσακίρης 2004,19).

Η νόμιμη κατοχύρωση δικαιωμάτων δεν έχει καμία βαρύτητα αν δεν τα απολαμβάνουν όλοι ή αν δεν τίθενται σε ισχύ πέρα από το κράτος που κάποιος διαβιεί (Τσακίρης 2004,132). Αποτελεί κοινό μυστικό πια ότι οι Ρομά σε όλη την Ευρώπη αποτελούν μία περιθωριοποιημένη ομάδα. Άρα δεν είναι σίγουρο ποια από τα δικαιώματα που κατοχυρώθηκαν απολαμβάνουν οι ίδιοι, όταν για παράδειγμα στην Ισπανία το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού παραμένει αναλφάβητο, ζει σε παρυφές πόλεων και καταυλισμούς και εξακολουθούν να αναπαράγονται προκαταλήψεις γι' αυτούς. Ή επίσης άγνωστο παραμένει ποια δικαιώματα απολαμβάνουν στη Μεγάλη Βρετανία, όταν το μεγαλύτερο ποσοστό είναι αναλφάβητο, όταν το ποσοστό παιδικής θνησιμότητας είναι το τριπλάσιο σε σχέση με αυτό της υπόλοιπης κοινωνίας και όταν τους απαγορεύεται η είσοδος σε ιδρύματα και εστιατόρια (Τσακίρης 2004,72).

Με μία πιο προσεκτική εξέταση του ζητήματος των δικαιωμάτων, εξάγεται το συμπέρασμα ότι για να απολαύσει κάποιος δικαιώματα πρέπει να υπάρχουν ορισμένες προϋποθέσεις κοινωνικής και οικονομικής φύσεως. Σε αντίθετη περίπτωση τα δικαιώματα χάνουν την ισχύ τους αλλά και το λόγο

⁵⁷ Τσακίρης Δημήτριος, (2004, 8). Το πρώτο Συνέδριο πραγματοποιήθηκε το 1971 στο Λονδίνο. Επρόκειτο για το πρώτο παγκόσμιο Συνέδριο Ρομά, ενώ παράλληλα ιδρύθηκε και η διεθνής οργάνωση «RomaniUnion», η οποία αναλάμβανε ζητήματα σχετικά με την παιδεία και την κουλτούρα των Ρομά.

ύπαρξής τους⁵⁸. Δεν υπάρχει λόγος να κάνει κάποιος χρήση δικαιωμάτων περί ασύλου όταν δεν υπάρχει κατοικία ή να γίνεται λόγος για τη βαρύτητα των εργασιακών δικαιωμάτων, όταν δεν υπάρχει εργασία ή όταν αυτή δεν αναγνωρίζεται.

2.5 Η άποψη της επίσημης Ιστορίας: πραγματικότητα ή κατασκευή;

Στην κοινή αντίληψη επικρατεί η άποψη ότι οι Ρομά ήρθαν από την Ινδία. Ανάμεσά στην ομάδα των Ρομά κυριαρχεί η ιδέα της μακρινής καταγωγής τους είτε από την Ινδία είτε από την Αίγυπτο είτε από την Τουρκία, η οποία από τη μία τους δίνει την ευκαιρία να προβληθούν ως κάτι «άλλο», κάτι «ξένο», κάτι «εξωτικό», ενώ από την άλλη τους βοηθά να εξηγήσουν αλλά και να δικαιολογήσουν τον «δίκαιο» αποκλεισμό τους. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση όμως η εικόνα του «άλλου» παγιώνεται.

Η αναζήτηση μίας καταγωγής αιώνες πριν χαρακτηρίζεται ως «*μονοσήμαντη μορφοποίηση του παρόντος και της πραγματικότητας*» (Βαξεβάνογλου 2001, 82) και με δυσκολία κάποιος δύναται να πιστοποιήσει μία καταγωγή, ειδικά όταν δεν υπάρχουν γραπτά μνημεία. Μία κατάσταση που βολεύει αυτούς που επιθυμούν να κατασκευάσουν δική τους ιστορία για αυτούς που θεωρούν διαφορετικούς και τους προσφέρουν αυτό που οι ίδιοι φαντάζονται. Έτσι «*η ιστορία χωρίς μνημεία αποδεικτικά γίνεται habitus*» (Βαξεβάνογλου 2001, 83).

Η κατασκευασμένη ιστορία θέλει όλους τους Ρομά με κοινό παρελθόν και με κοινή προέλευση, βιολογική συγγένεια και ανεξάρτητα από την χώρα διαμονής, ανεξάρτητα από την ηλικία τους είναι όλοι απόγονοι Ινδών και η ιστορία τους είναι κοινή. Αυτές οι «*κατασκευές ιστοριογραφικού ρομαντικού εθνικισμού*» του 19^{ου} αι. όπως τις χαρακτηρίζει η Βαξεβάνογλου, χαρακτηρίζουν τους ιστορικούς του 18^{ου} και 19^{ου} αι. που με μία ρομαντική διάθεση περιέγραψαν όλους τους Ρομά, φθάνουν στη χειρότερη μορφή ρατσισμού στα μέσα του 20^{ου} αι. και δεν έχουν εξαλειφθεί εντελώς ακόμα και σήμερα. Άλλωστε όπως προαναφέρθηκε, ακόμα και σήμερα οι Ρομά σε αρκετά κράτη κινούνται στο κοινωνικό περιθώριο και υιοθετούνται πρακτικές εναντίον τους που θυμίζουν τις αντίστοιχες πρακτικές των περασμένων αιώνων σε μία πιο εξευγενισμένη μορφή σύμφωνη με τις επιταγές του «πολιτισμένου» κόσμου.

⁵⁸ Τσακίρης Δημήτριος (2004, 136-139). «Ο γερμανός συνταγματολόγος G.Jellinek διακρίνει τα δικαιώματα σε τρία είδη, ατομικά, κοινωνικά, πολιτικά και για την ύπαρξή τους πρέπει να υπάρχουν κοινωνικοοικονομικές προϋποθέσεις».

Στην Ελλάδα η παρουσία τους μετρά επτά αιώνες και συγκεκριμένα από τον 14^ο αι, οι κατά καιρούς έρευνες στηρίζονται στις γλωσσολογικές θεωρίες των ερευνητών του 18^{ου} και 19^{ου} αι., προκειμένου να λυθεί το αίνιγμα της καταγωγής(Αθανασοπούλου 2005,16). Οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν σε πολλαπλά επίπεδα, αρχής γενομένης από το πολιτισμικό, τους καθιστά διαφορετικούς, «άλλους», ισχυροποιεί την μακρινή καταγωγή, τους περιθωριοποιεί και τους καθιστά ανένταχτους⁵⁹. Ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι ιδιαιτερότητες αυτές είναι ικανές χαρακτηρίσουν την ομάδα των Ρομά ως μειονότητα (Αθανασοπούλου 2005, 16). Σε αντιπαραβολή όμως άλλες πληθυσμιακές ομάδες με ανάλογες ιδιαιτερότητες, δε φαίνεται να συμβαίνει κάτι αντίστοιχο. Βλάχοι, Αρβανίτες και Σαρακατσάνοι είναι απόγονοι Ελλήνων και η ιστορία τους είναι κοινή με των υπολοίπων.

Θα ήταν λάθος και ιστορικά επισφαλές να ανατρέξει κάποιος στο απώτερο παρελθόν προκειμένου να πιστοποιήσει την καθαρή καταγωγή του, ιδιαίτερα σε μία χώρα όπως η Ελλάδα που έχει δεχθεί πλήθος κατακτητών. Άλλωστε εφτά αιώνες παραμονής των Ρομά στην Ελλάδα και συμπόρευση με τους υπόλοιπους μη Ρομά Έλληνες τους δίνουν την ίδια εθνική ταυτότητα και επισφραγίζουν την ιστορική και πολιτισμική επαφή των δύο αυτών ομάδων. Τέλος η συμμετοχή τους σε εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες καταρρίπτει την άποψη για απουσία εθνικής συνείδησης. Τεκμήρια τα οποία δίνουν από μόνα τους μία άλλη θέαση του θέματος και καλούν τον υποστηρικτή της μακρινής καταγωγής των Ρομά σε μία πιο ορθολογιστική προσέγγιση της ιστορίας.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι ομάδες των Ρομά σε κάθε περιοχή της Ελλάδας είναι οι ίδιες με αυτές που κατοικούσαν πριν από τρεις ή τέσσερις αιώνες. Μετακινήσεις πληθυσμών γίνονταν και θα γίνονται για λόγους κυρίως οικονομικούς, οπότε ακόμα και σε αυτό το σημείο δεν ισχύει η θεωρία της συνέχειας⁶⁰. Έτσι και στην εξεταζόμενη περιοχή της Νέας Ζωής η υποκειμενική ιστορία των Ρομά φθάνει μέχρι εκεί που φθάνει η ιστορία του κάθε Έλληνα. Αναφέρουν αυτά που μπορούν να θυμηθούν ή αυτά τα οποία τους έχουν μεταφερθεί από τους γηραιότερους. Όλοι έχουν γεννηθεί στο συγκεκριμένο νομό και δηλώνουν Ηπειρώτες, αλλά ακόμα και αυτοί που πριν τριάντα χρόνια έφθασαν από άλλες περιοχές της Ελλάδας και εγκαταστάθηκαν στα Γιάννενα, αναφέρουν τον τόπο καταγωγής τους και ουδέποτε ακούστηκε ως τόπος καταγωγής η Ινδία ή η Αίγυπτος, παρά μόνο ως

⁵⁹ Αθανασοπούλου Ιωάννα, ό.π. (2005,15). Η ερευνήτρια κάνει λόγο για την άποψη ότι οι Ρομά είναι «εκούσια ανένταχτοι» και αναφέρει : *«Λαμβάνοντας ως δεδομένη την αντίληψη της θεωρούμενης εκούσιας περιθωριοποίησης, δίνονται θεσμικά άλλοθι για τη διαφοροποίηση των Τσιγγάνων από την υπόλοιπη κοινωνία»*.

⁶⁰ Ο.π Αθανασοπούλου. (2005, 151). *«Θα ήταν λάθος να υποστηριχθεί ότι οι Τσιγγάνοι που ζουν στο νησί των Φαιάκων αποτελούν συνέχεια των αντίστοιχων που διαβιούσαν στον ίδιο χώρο κατά τους προηγούμενους αιώνες»*. Επίσης, σελ. 20 από απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη πληροφορητή ο οποίος αναφέρει ότι εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα από τη Λάρισα όταν ο ίδιος ήταν δύο ετών για επαγγελματικούς λόγους.

ερώτηση στην υπογράφουσα προκειμένου να επιβεβαιώσουν αυτά που είχαν ακούσει αλλά και να επιβεβαιώσουν αν στοιχεία της καθημερινότητάς τους παραπέμπουν σε αυτές τις άγνωστες χώρες⁶¹.

Συμπερασματικά λοιπόν μέσω της σύντομης αναδρομής στην ιστορία των Ρομά αναδεικνύονται στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζονται άκρως επικουρικά και για άλλες έννοιες όπως αυτή της ταυτότητας. Από την πρώτη τους εμφάνιση στο ευρωπαϊκό έδαφος και ανεξάρτητα από τη χρονική περίοδο είχαν την ίδια αντιμετώπιση από τους αυτόχθονες, η οποία προσαρμοζόταν και στις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές αλλά και πολιτικές συνθήκες τόσο της Ευρώπης όσο και της κάθε χώρας όπου διαβιούσαν. Διωγμοί, κατατρεγμοί και απαγορεύσεις ήταν οι κύριες μορφές μιας πάγιας τακτικής αποκλεισμού. Επιπροσθέτως δυσκολίες πρόσβασης σε κοινά αγαθά συνθέτουν την εικόνα της ήδη διαμορφωμένης κατάστασης.

Μία άλλη δυσκολία που αντιμετωπίζουν είναι η άρνηση της ευρύτερης κοινωνίας να τους εντάξει στους κόλπους της ανεξάρτητα από την επί αιώνες κοινή τους συμπόρευση, ορίζοντάς τους ως αλλοεθνείς και πολλές φορές «απάτριδες». Με τη χρήση παρωχημένων θεωριών και ψευδοεπιστημονικών εργαλείων ακόμα και σήμερα χαρακτηρίζονται ως ένα κοινό έθνος, ως ένας λαός με κοινά χαρακτηριστικά που είναι διεσπαρμένο σε όλον τον κόσμο. Η σωστή χρήση όμως της Ιστορίας έχει αποδείξει ότι συνυπήρχαν με τους αυτόχθονες της κάθε χώρας και συμπορεύτηκαν μαζί τους, δημιουργώντας τόσο σε ιστορικό όσο και πολιτισμικό επίπεδο την πορεία της κάθε χώρας στην οποία διαβιούσαν.

Έτσι στην Ελλάδα κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί την συνεχή παρουσία τους τόσο σε κοινωνικό(αγώνες)⁶², όσο και σε πολιτισμικό και οικονομικό επίπεδο. Ανάλογα με τη περιοχή στην οποία διαβιούσαν και διαβιούν, ακολούθησαν κοινή πορεία με τους ντόπιους και οι συνθήκες (οικονομικές, πολιτισμικές, κοινωνικές) που επικρατούσαν συμπαρέσυραν και επηρέασαν και αυτούς ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας (Γκότοβος 2004,172).

Έτσι και στην περιοχή της Ηπείρου οι Ρομά ακολούθησαν σε επαγγελματικό αλλά και σε οικονομικό επίπεδο την ευρύτερη κοινωνία και διέγραψαν κοινή πορεία. Η Ήπειρος αποτέλεσε τη γενέτειρά τους, αλλά και των προγόνων τους, σε αυτήν την περιοχή μεγάλωσαν και γαλουχήθηκαν με τα πολιτισμικά της στοιχεία και αναφερόμενοι οι ίδιοι στην πρόσφατη ιστορία τους ακούγονται τα

⁶¹Βαξεβάνογλου Αλίκη, ό.π. (2001,76). «Η εικόνα της πλατείας (ενν. τις συγκεντρώσεις ιδιαίτερα τους καλοκαιρινούς μήνες των Ρομά στις πλατείες της εκάστοτε γειτονιάς), δεν παραπέμπει στην Ινδία!».

⁶² Διβάνη Λένα, (1995) *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα σελ. 25. «Ασφαλέστερο κριτήριο για να χαρακτηριστεί μία ομάδα κομμάτι ενός έθνους είναι η πίστη σε έθνος με κοινά χαρακτηριστικά, κοινούς αγώνες».

ήδη γνώριμα στοιχεία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας της Ελλάδας και όχι αναφορές σε ινδικές κάστες.

3. Η εμφάνιση των Ρομά στην Ήπειρο

Στην Ήπειρο η παρουσία των Ρομά υπήρξε έντονη στην περιοχή του Ζαγορίου. Επρόκειτο για τις ασθενέστερες οικονομικά ομάδες της περιοχής και προσδιορίζονταν ως «Γύφτοι», ενώ ασκούσαν τεχνικές λειτουργίες όπως σιδηρουργία, καλαθοπλεκτική, μουσική (Νιτσιάκος 1995,166). Αναφορές αναφορικά με την σχέση που είχαν αναπτύξει με τους ντόπιους εκείνης της εποχής δεν γίνονται. Σχετικά όμως με τον πληθυσμό που διαβίωσε σε κάθε περιοχή αλλά και τη σύγχρονη κατάσταση και αντιμετώπιση παρέχει ο Αυδίκος (1993), περιγράφοντας την ταυτότητα της Ηπείρου κατά τη διάρκεια του μεσοπόλεμου. Όπως ενημερώνει από μαρτυρία πληροφορητή, μετά το μαρασμό του Ζαγορίου η κατάσταση ευνοεί τους Ρομά, οι οποίοι έχουν κατακτήσει τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις⁶³, ενώ αναφέρεται στα επαγγέλματα που ασκούσαν, στην πληθυσμιακή τους κατάσταση ενώ υπαινίσσεται και την ενασχόλησή τους με τη μουσική (Αυδίκος 1993,77).

Άλλη περιοχή στην οποία απαντώνται, είναι η Κόνιτσα και από αποσπάσματα του «Παζαριού Ανατομή» του Γιάννη Λυμπερόπουλου, οι Γύφτοι παρουσιάζονται ως δεινοί σιδεράδες, αλλά δίνεται και μία περιγραφή της κοινωνικής θέσης που καταλάμβαναν βάσει επαγγέλματος⁶⁴ (Νιτσιάκος 1991,20-31).

Στοιχεία σχετικά με την παρουσία τους στην Ήπειρο και συγκεκριμένα στην περιοχή των Ιωαννίνων αντλούνται από το σύγγραμμα του Θεμελή, ο οποίος εξετάζει ιστορικά την παρουσία τους μέσα από την επιτόπια έρευνα που διεξήγαγε σε κάποια αγροκτηνοτροφική περιοχή του νομού⁶⁵, σε

⁶³Αυδίκος Ευάγγελος, (1993), *Η ταυτότητα της Περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ.77 σχετικά με τα «Γυφτουριά Ζαγορίου»: «Από τους 3-4 απαραίτητους σε κάθε χωριό, τώρα 15-20 οικογένειες. Δεν κάθονται πλέον στα γυφτοκάλυβά τους ούτε φκιάνουν καρφιά και πέταλα, όχι. Είναι κτηματίαι, τεχνίται, γεωργοί. Αγοράζουν εκείνα τα έρημα σπίτια και στήνουν νοικοκυριό. Έγιναν αρχόντοι οι γύφτοι, τελευταίως μάλιστα παντρεύονται και παίρνουν ταις καλύτεραις Ζαγορισιοπούλαις» ενώ, σελ. 131, υπ. 212 συνεχίζει «Εκεί που κρεμούσαν οι αρχόντοι τ' άρματα, κρεμούνε τώρα οι γύφτοι τ' άργανα».

⁶⁴ Νιτσιάκος Βασίλης, (1991), *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, σελ. 20 «Κοντά σ' αυτούς ήταν οι σιδεράδες (γύφτοι ντόπιοι) που φτιάχναν τα πάντα, από μικρό καρφί μέχρι ριζαβανόπροκα» (Από παζάρι Πάνω Κόνιτσας), ενώ από το ίδιο παζάρι η επόμενη περιγραφή «Στην κορυφή (ενν. των επαγγελματιών) ήταν οι γουναράδες και στον πάτο οι γύφτοι σιδεράδες».

⁶⁵Themelis Spyros, , (2013), Η περιοχή στην οποία διεξήχθη η έρευνα αναφέρεται ως «Προτοπή», όπως ενημερώνει όμως ο συγγραφέας στις παραπομπές του κειμένου, πρόκειται για μη αληθές όνομα , αφού προκειμένου να προστατευθεί η ανωνυμία των πληροφορητών, χρησιμοποίησε για όλους ακόμα και για την περιοχή ψευδώνυμα. Είναι επισφαλές να γίνει ταύτιση της περιοχής με κάποια συγκεκριμένη, όμως και μόνο ο χαρακτηρισμός της ως αγροκτηνοτροφική και παραδοσιακών δομών κοινωνία, αρκεί ώστε να αντληθούν στοιχεία σχετικά με τους Ρομά της εποχής.

ό, τι αφορά στις αρχές του 20^{ου} αι⁶⁶. Η περιοχή στην οποία αναφέρεται, αποτελεί μία από τις “νέες περιοχές” που συμπεριλήφθησαν στην Ελλάδα μετά το 1912-1913 και σύμφωνα με ανέκδοτα στοιχεία στην περιοχή εγκαταστάθηκαν 700 άτομα, δηλαδή 150 οικογένειες που ανάμεσά τους υπολογίζεται ότι το 10-15% ήταν Ρομά. Η οικονομία της περιοχής βασιζόταν στη γεωργία αλλά και την κτηνοτροφία ενώ το 1929 μοιράστηκαν τμήματα γης σε όλους τους κατοίκους. Αυτό σημαίνει ότι όλοι οι κάτοικοι έχαιραν ίσων ευκαιριών κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και οι Ρομά κατά κάποιο τρόπο έγιναν κοινωνοί αυτής της κατάστασης, Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι η αναφορά στις σχέσεις μεταξύ Ρομά και μη Ρομά, όπου φαίνεται ότι υπήρχε ένας διαχωρισμός εθνοτικός⁶⁷. Παρόλο που οι Ρομά συνυπήρχαν με τους μη Ρομά για αρκετές γενιές, η ύπαρξη του “άλλου” συνέχιζε να υπάρχει. Αυτό όπως σημειώνει ο Θεμελής, είχε να κάνει όχι τόσο με τις διαφορές που ενδεχομένως έφεραν οι Ρομά, όσο με την ανάγκη της κυρίαρχης ομάδας να προστατεύσει τα όριά της (Themelis 2013,3).

Πληροφορίες σχετικά με τη μετακίνηση των προγόνων των σημερινών Ρομά που διαβιούν στην περιοχή δεν υπάρχουν. Συνυπάρχουν με τους μη Ρομά και αποτελούν το 10% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής (Themelis 2013,102).

Μία άλλη περιοχή η οποία απασχολεί ιδιαίτερα και αποτελεί κοιτίδα καταγωγής για την περιοχή της Ηπείρου, είναι αυτή του Παρακάλαμου. Η περιοχή αυτή ενδιαφέρει περισσότερο σε αντιδιαστολή με τις προαναφερθείσες αφού στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι πληροφορητές και νυν κάτοικοι της Νέας Ζωής δήλωσαν ως τόπο καταγωγής την περιοχή του Παρακάλαμου. Για την συγκεκριμένη περιοχή ελάχιστες πληροφορίες είναι καταγεγραμμένες, ωστόσο όσες υπάρχουν επιβεβαιώνουν την παρουσία Ρομά κυρίως από το 1912-13.

Ο Γκόγκος στο δίτομο έργο του για τον Παρακάλαμο ενημερώνει ότι οι «Γύφτοι», έκαναν την εμφάνισή τους στην περιοχή μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913), ερχόμενοι από την Πωγωνιανή και τους Χρυσόδουλους. Όλοι ήταν μουσουλμάνοι και είχαν τούρκικα ονόματα και αποκαλούνταν από τους ντόπιους ως «Τουρκόγυφτοι», ώστε να είναι σε θέση να τους διαχωρίζουν από τους χριστιανούς Ρομά που υπήρχαν εκεί από παλαιότερα, τους «Χριστιανόγυφτους». Επομένως υπήρχε στην περιοχή πριν την εισροή των μουσουλμάνων Ρομά ακόμα μία πληθυσμιακή ομάδα Ρομά χριστιανών. Οι μουσουλμάνοι Ρομά το 1945 βαφτίστηκαν ενώ από το 1962 έγιναν δημότες της

⁶⁶George C. Soulis, ό.π (1961, 160). Ο Σούλης αναφέρει ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να μαρτυρούν την παρουσία τους στην Ήπειρο τον 14^ο αι.

⁶⁷Themelis Spyros, ό.π (2013, 103). Στο σύγγραμμα αναφέρεται ως “ethnic”, προκειμένου όμως να αποφευχθούν οποιεσδήποτε νοηματικές παρερμηνείες, εδώ θα χρησιμοποιηθεί ο όρος εθνοτικός.

περιοχής. Παρατηρείται λοιπόν ότι η ένταξή τους, αρχικά η θρησκευτική και εν συνεχεία η νόμιμη, υλοποιήθηκε σχεδόν σαράντα χρόνια από την άφιξή τους (Γκόγκος 1995, τ.2 ,34-36).

Η συγκέντρωση στον Παρακάλαμο πρέπει να θεωρηθεί μη τυχαία, αφού η γόνιμη πεδιάδα που περιβάλλει την περιοχή, είχε ως αποτέλεσμα την ενασχόληση των κατοίκων με τη γεωργική παραγωγή, μία ενασχόληση μέσω της οποίας οι Ρομά θα μπορούσαν να απορροφηθούν επαγγελματικά. Άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες για τις οποίες ήταν γνωστοί, ήταν αυτή του μουσικού, του καλαθοπλέκτη, του τεχνίτη κόσκινων, αλλά και του εμπόρου ζώων. Με τη σιδηρουργική, ένα επάγγελμα που όπως προαναφέρθηκε ασχολούνταν οι Ρομά, ασχολούνταν μόνο οι χριστιανόγυφτοι της περιοχής. Οι μουσικοί που υπήρχαν στην περιοχή χωρίζονταν σε δύο φάρες οργανοπαιχτών, οι οποίοι βάσει των ονομάτων που παραδίδονται ήταν μουσουλμάνοι⁶⁸. Οι γυναίκες, όπως αναφέρεται, ασχολούνταν με τη μαντική. Οι απόγονοί τους στην συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν οργανοπαίχτες (Γκόγκος 1995, τ.2, 45).

Εκτός από την επαγγελματική τους ενασχόληση στοιχεία παραδίδονται για την καθημερινότητά τους αλλά και για την μετέπειτα εξέλιξή τους. Οι γύφτοι που κατοικούσαν την περιοχή θεωρούνταν κατώτερης κοινωνικής τάξης από τους ντόπιους και έτσι απέφευγαν οποιαδήποτε σύναψη συγγένειας μαζί τους (Γκόγκος 1995,τ.2, 53).

Μετά τη βάφτισή τους ως Χριστιανοί άλλαξαν και τα επίθετά τους και παρατηρείται ένας εξελληνισμός των ήδη υπάρχοντων τούρκικων. Έτσι το «Χαλίλ» εξελληνίστηκε σε «Χαλιλόπουλος» ή «Χαλιγιάννης» ενώ το «Ιμπραήμ» σε «Μπραχόπουλος» (Γκόγκος 1995, τ.2 56). Αυτή η πρακτική εξυπηρετούσε προφανώς την σε πολλαπλά επίπεδα ένταξή τους,αφού για τους γηγενείς ήταν διπλά ξένοι. Όχι μόνο ήταν «γύφτοι», αλλά και αλλόθρησκοι και ακόμα και αν είχαν βαφτιστεί χριστιανοί, το ίδιο το όνομά τους πρόδιδε μία διαφορετική προέλευση. Άλλωστε όπως προαναφέρθηκε ήταν ήδη διαχωρισμένοι από την τοπική κοινωνία από τους χριστιανόγυφτους, στοιχείο που τους κατέτασσε σε χαμηλότερη κοινωνική κλίμακα. Λαμβάνοντας λοιπόν ελληνικό όνομα πλησίαζαν κατά πολύ την αποδοχή αλλά και το κύρος που έχαιραν οι χριστιανόγυφτοι.

Από το 1945 έως το 1962 αγόρασαν οικοπέδα στην περιοχή της Γορίτσας, όπου και μένουν μόνιμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι έως το 1962 ακολουθούσαν νομαδικό τρόπο ζωής, κάτι που σταδιακά εξέλειψε (Γκόγκος 1995τ.2 56). Εκτός όμως από τη Γορίτσα, αρκετοί ήταν και αυτοί που μετοίκησαν

⁶⁸ Γκόγκος Ανδρέας, (1995), *Παρακάλαμος*τομ. Α΄εκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα, σελ. 45, «Υπήρχαν δύο φάρες γύφτων οργανοπαιχτών, του ΦείζοΧαλίλ, ο οποίος έπαιζε κλαρίνο, και του Στάκιο Ιμπραήμ, ο οποίος ήταν δεξιότεχνος στο βιολί».

στα Γιάννινα. Το 1948 εμφανίζονται ως ανταρτόπληκτοι στην πόλη των Ιωαννίνων, ενώ σε καταμέτρηση του ίδιου του συγγραφέως εν έτει 1980 καταμετρήθηκαν δώδεκα οικογένειες και συνολικά σαράντα πέντε άτομα.

Ο Ντούσας⁶⁹ πληροφορεί ότι Ρομά εντοπίζονται στα Ιωάννινα και στον Παρακάλαμο, μιλώντας για το νομό Ιωαννίνων, ενώ δεν παραλείπει να ενημερώσει για τα παραπήγματα που βρίσκονται πλησίον του αεροδρομίου, αλλά και τις κατασκηνώσεις στο Γήπεδο όπως αναφέρει (εννοεί την παραλίμνια περιοχή όπου κατοικούν οι Ρομά που έρχονται κυρίως από τη Θράκη εποχιακά). Η εντύπωση έγκειται στο γεγονός ότι το σύγγραμμα εκδόθηκε το 1997 και τριάντα χρόνια μετά όσον αφορά τα παραπήγματα ή τους εν δυνάμει καταυλισμούς, η κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί αρκετά⁷⁰ (βλ. παράρτημα ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ).

⁶⁹Ντούσας Δημήτριος, ό. π. (1997,59)

⁷⁰ Σύμφωνα με το Υπουργείο Εσωτερικών για την κοινωνική ένταξη των Τσιγγάνων – όπως ονομάζεται- το πρόγραμμα το οποίο ξεκίνησε το 2001, η οικιστική κατάσταση για τους Ρομά έπρεπε να απέχει μακράν αυτής που επικρατεί σήμερα όχι μόνο στα Ιωάννινα, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

4. Ο χώρος

4.1 Γνωριμία με το κέντρο της έρευνας

Ο χώρος ως έννοια αποτελεί ένα από τα θέματα μείζονος σημασίας, τα οποία οφείλουν να μελετηθούν και να ερμηνευθούν από τον ερευνητή και ειδικά σε περιπτώσεις επιτόπιας έρευνας. Άλλωστε είναι ο χώρος μέσα στον οποίον έδρασε και ο ίδιος, γνώρισε τους πληροφορητές του στον «φυσικό» τους χώρο και αποδείχθηκε μοναδική πηγή κρυφών νοημάτων και ερμηνευτικό εργαλείο σε θέματα γύρω από τον πολιτισμό και τη συγκρότηση ταυτότητας.

Ο χώρος που εξετάστηκε, βρίσκεται στις παρυφές της πόλης των Ιωαννίνων, μεταξύ Ιωαννίνων – Περάματος στην περιοχή που ονομάζεται Λιμνοπούλα. «Καρδιά» όμως της έρευνας αποτέλεσε ο οικισμός Νέα Ζωή, ο οποίος έχει δημιουργηθεί στο ύψωμα που βρίσκεται πάνω από τον προαναφερθέντα χώρο της Λιμνοπούλας. Στην ουσία πρόκειται για μία νοητή συνέχεια του «πεδινού» χώρου ο οποίος όμως διαχωρίζεται από το ύψωμα της Νέας Ζωής από την κεντρική Λεωφόρο, η οποία οδηγεί εκτός Ιωαννίνων (βλ. παράρτημα ΧΑΡΤΗΣ).

Ωστόσο ακόμα και μέσα στον οικισμό της Νέας Ζωής υπάρχουν οικιστικοί διαχωρισμοί, οι οποίοι διαφοροποιούνται με διαφορετικές ονοματοδοσίες από τους κατοίκους, όπως Φιλοθέη ή Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.⁷¹ Ο διαχωρισμός αυτός δεν έγινε άνευ λόγου, αφού η έκταση του οικισμού επιβάλλει την διαμερισματοποίησή του.

Στον συγκεκριμένο οικισμό εκτός από τους Ρομά που αποτελούν την πλειοψηφία, κατοικούν και μη Ρομά και μάλιστα αξίζει να αναφερθεί ότι η Νέα Ζωή τα τελευταία χρόνια αποτελεί ταχεία αναπτυσσόμενη περιοχή που την προτιμούν αρκετοί μη Ρομά ευκατάστατοι, όπως συμβαίνει σχεδόν με κάθε προάστιο.

Οι Ρομά της Νέας Ζωής και της ευρύτερης περιοχής της Λιμνοπούλας, όπως ήδη έχει αναφερθεί, μετοίκησαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία από τον Παρακάλαμο Ιωαννίνων πριν από σαράντα περίπου χρόνια απ' ό, τι λένε οι ίδιοι. Η επιλογή ωστόσο του χώρου, σύμφωνα με τα δικά τους λεγόμενα, δεν έγινε αυθαίρετα. Την εποχή εκείνη πωλούνταν σε συμφέρουσες τιμές οικόπεδα στη συγκεκριμένη περιοχή και έτσι αποφάσισαν να μετοικήσουν στα Ιωάννινα κυρίως για

⁷¹ Μιας μικρής κλίμακας γειτονιά ονομάστηκε έτσι από τους κατοικούντες σε αυτήν χρησιμοποιώντας το όνομα της μοναδικής οδού με όνομα, που υπάρχει εκεί.

επαγγελματικούς λόγους, αφού σχεδόν όλοι ασχολούνταν και ασχολούνται με τη μουσική και πίστευαν ότι οι ευκαιρίες στην πόλη θα ήταν περισσότερες σε σχέση με το χωριό.

Περιγραφικά λοιπόν θα μπορούσε κάποιος να ορίσει τη Νέα Ζωή ως μία κοινότητα μέσα στην κοινότητα η οποία χαρακτηρίζεται από την αίσθηση της ίδιας ταυτότητας (Νιτσιάκος 1991, 48), αλλά και την αίσθηση του «ανήκειν» σε μία κοινότητα. Αυτό εξηγείται και επιβεβαιώνεται από την έξαρση της αγοράς οικοπέδων στη συγκεκριμένη περιοχή από Ρομά εκείνα τα χρόνια. Μία πρακτική που στη συγκεκριμένη ομάδα δεν ξενίζει, αφού ανάλογες μελέτες το επιβεβαιώνουν⁷². Η ανάγκη της γειτνίασης προέρχεται από την ανάγκη της αίσθησης της ασφάλειας της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκουν (Λυδάκη 1998, 126). Βεβαίως, αυτή η ερμηνεία είναι ανομολόγητη μεταξύ τους και πραγματικά γεγονότα τα οποία να καταδεικνύουν ότι πουθενά αλλού παρά μόνο με τους «δικούς» επιτυγχάνεται η ασφάλεια, δεν καταγράφηκαν. Ίσως γιατί δε χρειάστηκε να αναζητήσουν αλλού στέγη. Γνωρίζουν όμως ότι ο ετεροπροσδιορισμός της ευρύτερης κοινωνίας πουφέρει αρνητικό πρόσημο υπερτερεί του αυτοπροσδιορισμού. (Παπακώστας 2007, 97).

4.2 Η κύρια γειτονιά: διαμόρφωση ταυτότητας μέσω του οικιστικού χώρου

Συγκεκριμένα οι ίδιοι οι Ρομά αποκαλούν την περιοχή της Νέας Ζωής «Καλλιτεχνούπολη» ή γειτονιά των καλλιτεχνών. Η ενασχόληση σχεδόν όλων των Ρομά κατοίκων με τη μουσική δικαιολογεί την ονομασία. Άλλωστε οι «οικειοποιημένοι» και «οικειοποιήσιμοι» χώροι επιτρέπουν στο άτομο να προσδιοριστεί σε σχέση με τον εαυτό του και με τους άλλους (Βρυχεία, 2009, 78). Επιπροσθέτως ο χώρος είναι ικανός να στείλει μηνύματα, ενώ παράλληλα το πνεύμα του τόπου εμψυχώνει τον χώρο (Σταυρίδης 1990,104). Το ίδιο όμως συμβαίνει και στην άλλη ομάδα, αυτή των μη Ρομά της ευρύτερης κοινωνίας.

Για τους υπόλοιπους λοιπόν η Νέα Ζωή είναι η γειτονιά των Καλλιτεχνών, είναι όμως και η γειτονιά των Γύφτων. Οι περισσότεροι αν όχι όλοι από τους ντόπιους, στο άκουσμα του ονόματος Νέα Ζωή έμεναν έκπληκτοι και αναρωτιόντουσαν «Τι δουλειά έχεις εσύ με τους γύφτους;». Η αναφορά στην «Καλλιτεχνούπολη» συνοδευόταν από έναν ειρωνικό τόνο και ένα μειδίαμα. Δεν αργεί κανείς να καταλάβει ότι όσο περιζήτητοι και αν είναι λόγω των δεξιοτήτων τους στη μουσική, όσο και αν εξυμνούνται για τον ίδιο λόγο από την τοπική κοινωνία, είναι πάντα γύφτοι και μετά μουσικοί.

⁷² Βλ. Άννα Λυδάκη, ό.π. (1998, 113-130), Και Άννα Λυδάκηό.π. (2000, 27-47)

Πιθανότατα ο χαρακτηρισμός «Γύφτος» να είναι συνώνυμος στην αντίληψη της ευρύτερης κοινωνίας με τη μουσική και να εκφράζει επαγγελματική ταυτότητα, αλλά δεν είναι απόλυτα σίγουρο ότι πέρα από αυτήν την ταυτότητα και τη σύνδεση της με ένα επάγγελμα δεν παύει να φέρει όλα τα στερεότυπα που φέρει ο όρος «Γύφτος». Παρόλο που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί γκετοποιημένη περιοχή, η παρουσία μεγάλου αριθμού Ρομά συνθέτει «φυλετικά» τη γειτονιά και να αποδώσει εύκολα «ειδικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά» (Αρβανίτης 2017, 470).

Επομένως η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής και της γειτνίασης με άλλους Ρομά αποκτά νόημα. Βεβαίως αυτή η πρακτική τις περισσότερες φορές, αν όχι πάντα, ακολουθείται από άτομα με κοινή προέλευση, κοινή καταγωγή που πασχίζουν να ενταχθούν κοινωνικά, στην ουσία όμως οδηγούνται σε μία αναδίπλωση και τελικά σε μία αυτοπεριχαράκωση⁷³.

Αυτή όμως η περιχαράκωση τους επιτρέπει να διατηρούν κάποιες από τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της παραδοσιακής κοινότητας και να αναπαράγουν τη συλλογικότητα και την κοινωνική αλληλεγγύη σε όλες τις εκφάνσεις του βίου τους⁷⁴ (Νιτσιάκος 1995,88). Παράλληλα επιχειρείται καθημερινά ένας διάλογος μέσω της μνήμης ο οποίος ορίζει τη σχέση παρελθόντος – μέλλοντος (Σταυρίδης 2002, 31). Αυτή η περιχαράκωση και τα προαναφερθέντα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες παραδοσιακών δομών είναι ικανά να προκαλέσουν μία ετερότητα. Το άτομο κατασκευάζεται από εικόνες ενώ και η ανέγερση της ταυτότητάς του είναι βασισμένη σε οπτικά χαρακτηριστικά (Σταυρίδης 2002, 66).

Σε αντίθεση με τους απρόσωπους χώρους, τους μη – τόπους, όπως τους χαρακτηρίζει ο Auge (Νιτσιάκος 2003, 106), αντιδιαστέλλονται οι παραδοσιακές κοινωνίες με κύριο χαρακτηριστικό τους την διατήρηση των σχέσεων. Στο πλαίσιο συγκρότησης εθνικών κρατών υπάρχουν οι τοπικές ετερότητες, οι οποίες απλά επιβεβαιώνουν την ομοιογένεια (Νιτσιάκος 2003,216). Σε μικρότερη κλίμακα αυτό γίνεται ακόμα πιο εμφανές. Στο πλαίσιο της πόλης λοιπόν η ετερότητα που φαίνεται να υπάρχει όχι μόνο μέσω του πολιτισμού ή της, πολλαπλών επιπέδων ταυτότητας, επιβεβαιώνεται καταρχάς μέσω του χώρου, της οικειοποίησής του και του μετασχηματισμού του από τον άνθρωπο

⁷³ Νομός Ιωαννίνων, *Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, (1998) ,γεν. επιμέλεια: Βασ. Νιτσιάκος, έρευνα-κείμενα: Βασ. Νιτσιάκος, Μιχ. Αράπογλου, Κωστ. Καρακάτσης, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα, σελ. 10

⁷⁴ Χρήστος Παρθένης- Γεώργιος Παπακωνσταντίνου, ό.π. (2008, 220-221), «Ο χώρος εκτός από τη φυσική του διάσταση αποκτά και μία κοινωνική (...) κατ' επέκταση ο χώρος δεν μπορεί να θεωρηθεί στατικός καθώς μεταβάλλεται ως απόρροια των νέων συνθηκών που προκύπτουν κάθε φορά και των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούνται».

και στη συγκεκριμένη περίπτωση η ετερότητα αφορά στη σχέση με την ευρύτερη κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα παραπέμπει στην ομοιογένεια εντός της ομάδας και της περιοχής.⁷⁵

Παρά την ομοιογένεια που φαινομενικά υπάρχει σε διάφορες εκφάνσεις του καθημερινού τους βίου, οι διαφοροποιήσεις δεν λείπουν ανάμεσα και σε αυτήν την ομάδα και αντικατοπτρίζονται μέσω του χώρου. Οι διαφοροποιήσεις βεβαίως αυτές έχουν ως βάση τους την οικονομική διαφοροποίηση ή καλύτερα την οικονομική ανισότητα και είναι εύλογη η θεώρηση αυτή, αφού ο χώρος, η οικία, είναι ένας από τους ασφαλέστερους τρόπους ανίχνευσης της οικονομικής κατάστασης ενός ατόμου ή μιας οικογένειας⁷⁶.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση η οικονομική διαφοροποίηση μέσω των οικιών φαίνεται όσο προχωρεί κάποιος από τα υψηλότερα στρώματα του οικισμού προς τα κατώτερα. Η αντίστροφα και πιο σχηματικά όσο ανεβαίνει κανείς προς την «καρδιά» της Νέας Ζωής, τόσο «ανεβαίνει» και το βιοτικό επίπεδο (βλ. παράρτημα ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ).

Στη συγκεκριμένη γειτονιά η πρώτη εικόνα απέχει κατά πολύ από τα στερεότυπα που έχουν επικρατήσει για την οικιστική κατάσταση των Ρομά. Οικίες πολυτελείς σε σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχέδιο των δύο πατωμάτων συνήθως, συνθέτουν την εικόνα στον κεντρικό δρόμο της γειτονιάς. Ο δρόμος αυτός τέμνεται κάθετα από δύο άλλους επικλινείς οι οποίοι εκατέρωθέν τους έχουν οικίες ανάλογες με αυτές του κεντρικού δρόμου. Οι κάθετοι αυτοί δρόμοι έχουν διακλαδώσεις οι οποίες οδηγούν σε μικρούς στενούς δρόμους, όπου η κατάσταση αλλάζει δραματικά. Εκτός από τρεις οικίες νεόδμητες και σύγχρονες, την εμφάνισή τους κάνουν σπίτια μικρά που φιλοξενούν πενταμελείς οικογένειες, ενώ με δυσκολία χωρούν δύο ή τρία άτομα. Επίσης ανύπαρκτο είναι το αποχετευτικό δίκτυο, ενώ οι στύλοι ηλεκτροδότησης μάλλον έχουν διακοσμητικό ρόλο αφού κανένας από αυτούς δεν λειτουργεί.

Με δυσκολία γίνεται αντιληπτό σε ποιο σημείο ξεκινούν και τελειώνουν τα όρια της κάθε οικίας, αφού οι αυλές που υπάρχουν ανήκουν αρκετές φορές σε δύο ή τρεις οικίες ενώ ο εξωτερικός χώρος κάποιων από αυτές αποτελεί την είσοδο κάποιας άλλης. Σε δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις λόγω της απομακρυσμένης θέσης των οικιών και για οικονομία χρόνου, ο επισκέπτης σε αυτές τις οικίες θα έπρεπε να υπερπηδήσει τα χαμηλά κάγκελα δύο άλλων οικιών προκειμένου να βρεθεί στην αυλή των συγκεκριμένων.

⁷⁵ Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, (1991-63), «Η ομοιογένεια με άλλα χαρακτηριστικά όπως η συλλογικότητα, ο κοινωνικός έλεγχος, η αλληλεξάρτηση, στον αστικό κόσμο ταυτίζεται με ετερότητα».

⁷⁶ Πρβλ. Άννα Λυδάκη, ό.π. (1998, 115).

Σχετικά με το εσωτερικό των οικιών κυριαρχούσε η πολυτέλεια, αφού το μάρμαρο, το βαρύ ξύλο, καθώς και οι επιχρυσωμένες επιφάνειες σε συνδυασμό με κρύσταλλα έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Εντύπωση προκάλεσε η καθαριότητα που κυριαρχούσε πέρα από τα συνηθισμένα πρότυπα του νοικοκυριού που έπαιρνε εμμονικές διαστάσεις. Όλες σχεδόν οι οικίες φιλοξενούσαν δύο ή τρεις οικογένειες, αφού διαβιούσαν οι γονείς και σε κάποιες περιπτώσεις και οι γονείς των γονέων, δηλαδή οι παππούδες, μαζί με την οικογένεια των υιών. Πρακτικά επρόκειτο για ξεχωριστές οικίες σε διαφορετικό πάτωμα, όμως πάντα η πόρτα παρέμενε ξεκλείδωτη. Άλλωστε αυτή η τακτική κυριαρχούσε σχεδόν σε όλες τις οικίες και έδινε μία αίσθηση οικειότητας που υπήρχε ανάμεσα στους κατοικούντες στη γειτονιά.

Οι κάθετοι επικλινείς δρόμοι που προαναφέρθηκαν, αποτελούσαν κάθε απόγευμα τον χώρο συνάντησης των γυναικών καθώς και των παιδιών. Καθισμένες παρατακτικά σε πεζούλια οικιών, ή στις αυλές των σπιτιών συζητούσαν για θέματα των παιδιών τους ή του νοικοκυριού.

Σε αυτήν τη γειτονιά παρατηρήθηκαν οι χώροι συνάθροισης και διασκέδασης, όπως το καφενείο όπου κάθε απόγευμα συγκεντρώνονταν οι άνδρες και αποτελούσε το σημείο αναφοράς της γειτονιάς για το κλείσιμο κάποιας επαγγελματικής συμφωνίας ή για συζήτηση σχετικά με την σύναψη λόγου για το γάμο κάποιων παιδιών. Όμως εκτός από το καφενείο υπήρχε και ψησταριά επίσης σημείο συγκέντρωσης τους και διεξαγωγής γλεντιών, το οποίο ανήκε σε μη Ρομά, ο οποίος όμως ήταν μουσικός. Με την ιδιότητα αυτή έγινε αποδεκτός άμεσα, ενώ η επαγγελματική του συνεργασία χρόνια πριν με τους Ρομά μουσικούς του έδινε επίσης μία άνεση στις συνδιαλλαγές του. Άλλωστε δύο γυναίκες από την γειτονιά, περιστασιακά, είχαν δουλέψει ως καθαρίστριες στο κατάστημα.

Πλησίον των δύο αυτών καταστημάτων και στον κεντρικό δρόμο υπήρχε φαρμακείο, minimarket, αλλά και φροντιστήριο αγγλικών. Η ύπαρξη αυτών των αγαθών δε θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση αφού όπως προαναφέρθηκε στη συγκεκριμένη γειτονιά διαβιούν αρκετές οικογένειες της ευρύτερης κοινωνίας και μόνο από τότε που επέλεξαν και αυτοί να κατοικήσουν στην περιοχή αυτή, ξεκίνησαν να λειτουργούν.

Απόλυτα αστικοποιημένη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αυτή η γειτονιά και μόνο ο γνώστης των οικογενειών που διαμένουν εκεί θα μπορούσε να εντοπίσει την ανάγκη για γειτνίαση μεταξύ των Ρομά. Κανένα άλλο στοιχείο δεν συνάδει με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις σχετικά με την γενικά άσχημη οικιστική κατάσταση των Ρομά.

4.3 Οι υπόλοιπες γειτονιές: οι κοινωνικές προεκτάσεις της γειτονιάς

Δημιουργούνται λοιπόν τέσσερες γειτονιές και προτιμήθηκε ο διαχωρισμός αυτός διότι σε αυτές τις κατηγορίες διαφάνηκαν κοινά χαρακτηριστικά, όχι μόνο σε θέμα οικίας και βιοτικού επιπέδου, αλλά και σε θέματα όπως αυτό της εκπαίδευσης. Θα έλεγε δηλαδή κανείς, έστω και πρώιμα, ότι το οικονομικό επίπεδο ορίζει κατά κάποιο τρόπο και την εκπαιδευτική κατάσταση.

Ξεκινώντας την περιγραφή από τα κατώτερα στρώματα και σε αυτά που βρίσκονται πλησίον του αεροδρομίου, διαπιστώνεται ακόμα μία διαφοροποίηση. Για να εισαχθεί κάποιος στο χώρο αυτό οφείλει να διασχίσει την κεντρική λεωφόρο Γράμμου και από μικρούς χωματόδρομους να περπατήσει αρκετά σε αυτό που φαίνεται ως κάμπος, στην πραγματικότητα όμως υπάρχουν οικίες και διαβιούν οικογένειες (βλ. παράρτημα ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ).

Ο χαρακτηρισμός «οικία» στη συγκεκριμένη περιοχή δίνεται σχηματικά και μόνο αφού οι δύο εκ των τεσσάρων οικογενειών που διαβιούν εκεί μένουν σε αυτοσχέδια καταλύματα με χαρακτηριστικό τους την τσίγκινη οροφή, το τσιμεντένιο δάπεδο, την χρήση κουρτίνας για πόρτα και την παρουσία του μαγκαλιού στο κέντρο του δωματίου. Η ανάγκη τους για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, οδήγησε στην τοποθέτηση λυόμενων κατασκευών με δύο ή τρία δωμάτια που τουλάχιστον είχαν πόρτες⁷⁷. Όμως και στις δύο περιπτώσεις το σημείο διαμονής είναι εξαιρετικά επικίνδυνο και βάσει των συνθηκών που επικρατούσαν είναι αμφίβολη η αντοχή ακόμα και του πιο γερού οικοδομήματος. Αξίζει μόνο να σημειωθεί ότι η προσγείωση και η απογείωση των αεροσκαφών γίνεται σε απόσταση αναπνοής με αποτέλεσμα να κινδυνεύουν ανά πάσα στιγμή οι κατασκευές με διάλυση και ως εκ τούτου και η ασφάλεια των κατοικούντων⁷⁸.

Στην ίδια γειτονιά υπήρχαν και δύο κτίσματα εξαιρετικά μικρών διαστάσεων, τα οποία όμως είναι κτισμένα λίγο πιο κοντά στον κεντρικό δρόμο και φαίνεται να μη διατρέχουν ιδιαίτερο κίνδυνο. Φυσικά οι δρόμοι που υπήρχαν στη συγκεκριμένη γειτονιά ήταν χωματόδρομοι που καθιστούσαν την πρόσβαση εξαιρετικά δύσκολη. Το μόνο κομμάτι που είναι ασφαλτοστρωμένο είναι αυτό που είναι ορατό από το δρόμο, καλύπτει δηλαδή μόνο κάποια μέτρα⁷⁹.

⁷⁷ Βλ. Άννα Λυδάκη, (2000,34), κάνει αναφορά στο βιοτικό επίπεδο και στην κατοικία των Ρομά, περιγράφοντας την διαβίωσή τους στο κάμπινγκ, όπου πρόχειρα παραπήγματα έχουν μετατραπεί σε οικίες.

⁷⁸ Η περιγραφή αυτή προέκυψε από τα όσα καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια των επισκέψεών μου στο χώρο αυτό.

⁷⁹ Βλ. Άννα Λυδάκη, ό.π.(2000, 38)

Το εσωτερικό των σπιτιών βελτίωνε την αρχική εικόνα αφού η καθαριότητα και η ύπαρξη όλων των αγαθών που ένα αστικό σπίτι έχει, ήταν γεγονός. Βεβαίως το κάθε σπίτι ανάλογα με τον χώρο που διέθετε, είχε και ανάλογα αγαθά. Το μελανό σημείο, που όλοι επεσήμαναν, ήταν η απώλεια αποχετευτικού δικτύου⁸⁰.

Ακόμα και σε αυτήν την γειτονιά των λίγων οικιών και παρά τη γειτνίαση με τις άλλες γειτονιές παρατηρήθηκε διαφοροποίηση. Οι οικογένειες που διέμεναν στα παραπήγματα, διαχώριζαν εξ αρχής τη θέση τους από τους υπόλοιπους (όλους όσοι ζούσαν στη Λεμονιά και τη Νέα Ζωή αλλά και τους γείτονες, αφού συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς με τους υπόλοιπους κατοίκους των άλλων περιοχών),προβάλλοντας ως στοιχεία διαφορετικότητας την καταγωγή (κατάγονται από την Πελοπόννησο) αλλά και την επαγγελματική ενασχόληση (ουδέποτε ασχολήθηκαν με τη μουσική, και οι ασχολίες τους περιορίζονταν στην αγοραπωλησία ζώων, κυρίως αλόγων και την επαιτεία). Αυτοπροσδιορίζονταν Τσιγγάνοι και απέρριπταν τον ετεροπροσδιορισμό του “Γύφτου”. Στην δική τους αντίληψη ο πρώτος όρος προσέδιδε υπερηφάνεια, ενώ ο δεύτερος ήταν προσβλητικός.⁸¹Εκτός από τον όρο “Τσιγγάνος” πολύ συχνά χρησιμοποιούσαν τον αυτοπροσδιορισμό “Ρομά”, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους.Μα και οι υπόλοιποι Ρομά, των ανώτερων στρωμάτων, προσπαθούσαν να διαχωρίσουν τη θέση τους: *«Αυτοί είναι κάτι άλλο. Κλέβουν... Να προσέχεις. Δεν τους βλέπεις πώς ντύνονται και πώς έχουν τα παιδιά τους; Έχουμε εμείς καμία σχέση μαζί τους; Εμείς είμαστε νοικοκυραίοι»*. Αυτοί ήταν οι Γύφτοι που σημαίνει οι «μουσικοί», οι οποίοι είχαν το πλεονέκτημα της εντοπιότητας και που για κάποιο λόγο έμεναν εκεί. Θα ήταν επισφαλής η ερμηνεία της στάσης αυτής βάσει της οικίας. Αντίθετα όμως η οικία αποτελούσε το όχημα για διαφοροποίηση και ενδυνάμωσή της.

Λίγο παραπέρα και διασχίζοντας την ίδια λεωφόρο, ένας τιμεντένιος δρόμος, αρκετά επικλινής οδηγεί σε μία άλλη γειτονιά, της οποίας τα σπίτια δε είναι ορατά από τον δρόμο. Η πρώτη οικία που φαίνεται, είναι η «πύλη της εισόδου» για την περιήγηση στην υπόλοιπη γειτονιά, τα σπίτια της οποίας βρίσκονται ακριβώς από πίσω και οδηγούν σε μία άλλη έξοδο στο κεντρικό δρόμο δημιουργώντας ένα νοητό τετράγωνο. Συνολικά υπάρχουν έξι κατοικίες στις οποίες διαφαίνεται εντονότερα το χαρακτηριστικό της διευρυμένης οικογένειας ή ορθότερα της «κάθετα διευρυμένης» με κύριο χαρακτηριστικό την συμβίωση απλών οικογενειών με τους γονείς του συζύγου (Νιτσιάκος, 1991, 112-

⁸⁰Λυδάκη, ό.π. (2000, 32)

⁸¹ Βλ. Χρήστος Παπακώστας, ό.π. (2005, 13)

113). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Νιτσιάκος: «*Το σύστημα συγγένειας επηρεάζει την οριοθέτηση του οικιακού χώρου*». ⁸²

Οι διαφορές σε σχέση με την πρώτη γειτονιά ήταν εμφανείς. Οικίες σχετικά νεόκτιστες με αρκετό χώρο, θέρμανση, ύδρευση, αποχέτευση και με μία αίσθηση πολυτέλειας, προερχόμενη τόσο από τα έπιπλα όσο και από το διάκοσμο⁸³. Το βιοτικό επίπεδο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ανώτερο της προηγούμενης γειτονιάς με ανέσεις ενός σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος. Ο καθένας ανάλογα με το εισόδημά του έχτισε την οικία του. Το παράδοξο εδώ είναι ότι μία από τις νεόκτιστες οικίες ανήκει στην κόρη της οικογενείας και όχι σε κάποιον από τους υιούς. Αυτό έχει την εξήγησή του, αν αναλογιστεί κανείς ότι η κόρη υπήρξε παντρεμένη με μη Ρομά άνδρα, ο οποίος φρόντισε να διαχωρίσει τη θέση του από τους Ρομά έστω και μέσω της οικίας του.

Στην ίδια γειτονιά βρίσκονται ακόμα δύο οικίες οι οποίες ακολουθούν το μοντέλο της διευρυμένης οικογένειας, αφού μέσα στην ίδια οικία ζουν από τρεις οικογένειες: οι γονείς, τα τέκνα, τα εγγόνια. Όλοι τους έχουν συγγενικές σχέσεις με τους Ρομά της επάνω γειτονιάς της Νέας Ζωής και δε φαίνεται να έχουν προβλήματα μεταξύ τους. Τα σημειώματα των λόγων ή των σιωπών τους ή των μορφασμών τους, όταν αναφέρονται σε πρόσωπα των ανώτερων στρωμάτων δείχνουν ότι υποβόσκει μία αίσθηση κατωτερότητας σε σχέση με τους κατοικούντες στην άνω γειτονιά, χωρίς να γίνεται ευθύς λόγος για κάτι τέτοιο.

. Όλοι όσοι κατοικούν στην συγκεκριμένη γειτονιά, αυτοπροσδιορίζονται ‘‘μουσικοί’’ ή ‘‘Γύφτοι’’ χωρίς βεβαίως να απορρίπτουν και τον ετεροπροσδιορισμό Ρομά. Σαφώς διαχωρίζουν τη θέση τους από τους Τσιγγάνους της διπλανής γειτονιάς ενώ τονίζουν τις συγγενικές σχέσεις με τους Ρομά κατοίκους της επάνω γειτονιάς, της Νέας Ζωής.

Οι συγγενικές αυτές σχέσεις τους «επιβάλλουν» να φθάσουν το ανάλογο βιοτικό επίπεδο και είναι σε θέση να ζητήσουν και νύφη από την επάνω γειτονιά. Παρόλο που μένουν χαμηλότερα, το οικονομικό και κοινωνικό status τους δε διαφέρει ιδιαίτερα με αυτό της επάνω γειτονιάς.

Οι κάτοικοι προκειμένου να προσδιοριστούν χωρικά ονόμασαν τη γειτονιά τους *Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*, δανειζόμενοι το όνομα της κεντρικής οδού που υπάρχει στη γειτονιά τους και της μοναδικής με ονομασία, αφού κανένας άλλος δρόμος στην περιοχή δεν έχει ονοματοδοσία. Άρα, ο «διαχωρισμός» γίνεται από τους ίδιους τους κατοίκους βάσει της ονομασίας που επέλεξαν να δώσουν

⁸²Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, ό.π.(1995, 32)

⁸³ Βλ. Άννα Λυδάκη, ό.π. (2000, 28-29)

στη δική τους περιοχή. Παρόλο που ανήκουν στη Νέα Ζωή, φαίνονται ως αποκομμένοι από το κεντρικό σώμα της περιοχής.

Λίγο παραπάνω από αυτήν την γειτονιά και φθάνοντας πλέον πιο κοντά στην καρδιά της Νέας Ζωής, βρίσκεται η γειτονιά της *Φιλοθέης*. Αδιευκρίνιστος ο λόγος που ονομάστηκε έτσι, ωστόσο διαχωρίζει τους κατοίκους από τους υπόλοιπους. Είναι η πρώτη γειτονιά στην οποία παρατηρείται γειτνίαση με μη Ρομά. Από το γεγονός αυτό και μόνο γίνεται εμφανές ότι οι κάτοικοι αυτής της περιοχής αποκτούν ένα διαφορετικό status, αφού έχουν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με μη Ρομά.

Οι οικίες της γειτονιάς δεν είναι νεόκτιστες, παρόλα αυτά όμως παρέχουν όλες τις ανέσεις στους κατοικούντες. Ακριβώς το ίδιο χαρακτηριστικό με την προαναφερθείσα γειτονιά, της απόκρυψης οικιών, ισχύει κι εδώ. Πίσω από τα προσεγμένα σπίτια του κεντρικού δρόμου της περιοχής βρίσκονται τρεις οικίες που κατοικούνται από αδέρφια μαζί με τις οικογένειές τους. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων οικίες, κάτι που προδίδει το οικονομικό επίπεδο των κατοίκων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκλιση που παρατηρήθηκε μεταξύ βιοτικού επιπέδου και συμπεριφοράς και μόρφωσης.

Στη γειτονιά αυτή κάθε οικία διέθετε τον κήπο της ευρύχωρο και επιμελημένο ενώ οι διαφορές με τις οικίες των μη Ρομά ήταν εμφανείς. Πρωταρχικό σημείο διαφοράς αποτελεί η περίφραξη με κάγκελα των οικιών των μη Ρομά, αλλά ακόμα και το ότι επρόκειτο για νεόκτιστες οικίες. Στη γειτονιά αυτή εμφανίζεται και το πρώτο κατάστημα της περιοχής με τρόφιμα για τις τρέχουσες ανάγκες. Παρόλο που η γειτονιά αυτή βρίσκεται πολύ κοντά στον κεντρικό δρόμο της Νέας Ζωής, παρόλο που κατοικούν μη Ρομά στην περιοχή, το οδικό δίκτυο αποτελεί ένα από τα μείζονα προβλήματα αφού είναι δύσβατοι οι δρόμοι καθώς επίσης και η απουσία ηλεκτροδότησης στους δρόμους.

Οι κάτοικοι της γειτονιάς σε αντίθεση με αυτούς της προηγούμενης θεωρούν τους εαυτούς τους σώμα της Νέας Ζωής και νιώθουν ότι δε διαφέρουν σε τίποτα με αυτούς των άνω στρωμάτων. Όταν όμως γίνεται λόγος για ενδεχόμενη σύναψη σχέσεων των κοριτσιών τους με κάποιο αγόρι κανείς δεν προτιμά αγόρια από τις κάτω γειτονιές παρά μόνο από την πάνω, ενώ όταν τύχει να προτιμηθεί άνδρας από τα κατώτερα στρώματα, η επιλογή αυτή δεν χαίρει την πλήρη αναγνώριση από την οικογένεια. Άρα και εδώ η γειτονιά φέρει τη δική της ταυτότητα, έχει τον δικό της συμβολισμό⁸⁴.

⁸⁴ Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, ό.π. (1991, 13). Η ανίχνευση του χώρου και των λειτουργιών του αποτυπώνει τις κοινωνικές σχέσεις.

Κάθε γειτονιά φέρει το δικό της συμβολισμό αλλά και διαμορφώνει και την ταυτότητα των κατοίκων που σε αυτήν την περίπτωση η οικονομική υπερτερεί κάθε άλλης. Παρά τον κοινό προσδιορισμό «Ρομά», φαίνεται ξεκάθαρα η δυναμική της οικονομίας αλλά και της επαγγελματικής ιδιότητας πάνω στους κατοίκους που τους διαφοροποιεί ταξικά και τους επηρεάζει σε διάφορες εκφάνσεις του βίου τους.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

5. Η ταυτότητα των Ρομά στο παρόν και το παρελθόν

5.1 Η ταυτότητα των Ρομά: προσδιορισμοί και τρόπος διαμόρφωσής της

Όταν γίνεται λόγος για τους Ρομά, η μελέτη οδηγείται σε έννοιες φορτισμένες και για τις οποίες έχει γίνει πολύς λόγος, όπως αυτή της ταυτότητας. Ο λόγος για τον οποίο ειδικά για τέτοιες ομάδες όπως είναι οι Ρομά η έρευνα μετατοπίζεται στην ταυτότητα, είναι η προσπάθεια απόδειξης ή μη της διαφορετικότητας σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία με εργαλεία εννοιολογικά. Τέτοια εργαλεία αποδεικνύονται πολύτιμα καθώς μπορούν να αποδείξουν την απουσία διαφορετικότητας ανάμεσα σε ομάδες αλλά και την φενακισμένη υπόσταση της διαφορετικής ταυτότητας που προσδίδεται σε κάποιες ομάδες.

Αρχικά κρίνεται σκόπιμο και αναγκαίο η υπενθύμιση της διάκρισης της ταυτότητας σε προσωπική και κοινωνική, με την πρώτη να παραπέμπει στη μοναδικότητα ενός ατόμου και με τη δεύτερη σε συλλογικότητες⁸⁵. Η προσωπική ταυτότητα βεβαίως γίνεται εμφανής μόνο με τη γνώση του υποκειμένου στο οποίο θα προσδοθεί η ταυτότητα άρα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πιο «προστατευμένη» και αρκετά δυσκολότερη στον χαρακτηρισμό της. Η κοινωνική όμως ακριβώς λόγω της φύσης της και της παραπομπής της σε κάτι συλλογικό χωρίζεται σε πραγματική και δυνητική⁸⁶. Ανάλογος διαχωρισμός είναι και αυτός των ταξινομήσεων σε τυπικές και άτυπες, με την πρώτη μορφή να αναφέρεται στην έννοια του πολίτη και τη δεύτερη μορφή να οδηγεί σε βιογραφικά στοιχεία του εκάστοτε προσώπου (Γκότοβος 2005, 87).

Σχετικά με τους Ρομά αυτό που ενδιαφέρει και εξετάζεται είναι η κοινωνική ταυτότητα που τους έχει προσδοθεί, αφού γίνεται λόγος για μία συλλογικότητα. Συγκεκριμένα εξετάζεται το είδος της ταυτότητας (εθνική, πολιτισμική, θρησκευτική), αλλά και η δυναμική της, ώστε να τους διαχωρίσει από το υπόλοιπο πλήθος υπό τη σκέπη της διαφορετικότητας.

⁸⁵ Βλ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, (2002), *Εκπαίδευση και Ετερότητα Ζητήματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, σελ. 103. Επίσης Χρήστος Γκόβαρης, (2001), *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Ατραπος, σελ. 176. Σύμφωνα με τους Mead και Goffman «Η προσωπική ταυτότητα επίσης ορίζεται και ως η ταυτότητα του εγώ». Επίσης Εμίλ Ντυρκάϊμ, (1978), *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου*, μτφρ – επιμ. – εισαγ. Α.Μ. Μουσούρου, Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, Gutenberg, Αθήνα σελ. 21, «η συλλογική υπερτερεί κατά κάποιον τρόπο έναντι της ατομικής και δεν είναι αυτόνομη όπως η τελευταία ούτε την προϋποθέτει».

⁸⁶ Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, ό.π. (2002, 103-104). Η δυνητική ταυτότητα αναφέρεται στα χαρακτηριστικά που αναμένονται ενώ η πραγματική στα defacto χαρακτηριστικά του ατόμου. Επίσης Erwing Goffman, (2001), *Στίγμα Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας*, Εισαγ. – Μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, επιμ. Κώστας Λιβεράτος, εκδ. Αλεξάνδρα, σελ. 23 «Η γνώση για τους «άλλους» είναι ατελής αφού γίνονται ορατοί μέσω τυποποιήσεων. Δε φαίνεται ο πραγματικός άλλος αλλά η αίσθηση που δίνει στην κοινωνική συνάντηση».

Αρχικά η πρώτη μορφή κοινωνικής ταυτότητας επομένως και συλλογικής, στην οποία θα δοθεί βαρύτητα, είναι η εθνική⁸⁷ αφού πολλές φορές χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη, ώστε να εξοβελιστούν από τον εθνικό κορμό ομάδες ανάμεσά τους και οι Ρομά. Η αίσθηση του «ανήκειν» σε ένα έθνος, μία εθνική ομάδα εμπεριέχει και την πολιτισμική ταυτότητα, αφού η ένταξη σε ένα έθνος προϋποθέτει και έναν κοινό πολιτισμό ή και αντίστροφα ο διαχωρισμός των εθνών προϋποθέτει διακριτό πολιτισμό⁸⁸ και βοηθάει την αξιολόγησή τους⁸⁹.

Άρα για την ταξινόμηση μιας ομάδας κριτήρια αποτελούν το έθνος αλλά και ο πολιτισμός. Στην πρώτη περίπτωση, η ταυτότητα προσδιορίζεται εθνική, ενώ στην περίπτωση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων ενός πληθυσμού του ίδιου έθνους εθνοτική. Πολιτισμικές ιδιαιτερότητες εννοούνται η εμφάνιση, ο τρόπος ζωής, η απώτερη καταγωγή⁹⁰.

Οι Ρομά έχουν ετεροπροσδιοριστεί ως εθνοτική ομάδα αφού τα διακριτά πολιτισμικά στοιχεία που τους έχουν δοθεί απέχουν από τα εθνικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον ορισμό του Smith για την έννοια του έθνους αναφέρονται χαρακτηριστικά τα στοιχεία που τη συγκροτούν: «η εδαφική επικράτεια στην οποία ζουν, οι κοινοί μύθοι και οι ιστορικές μνήμες, η μαζική δημόσια κουλτούρα, κοινή οικονομία και νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις για όλα τα μέλη» (Smith 2000,30). Ενώ στην περίπτωση της Ελλάδας σύμφωνα με τον Parsons συνυπολογίζεται η σημασία της διασύνδεσης της ελληνικής ταυτότητας και του χριστιανισμού, η οποία παίρνει τη μορφή της πολιτικής θεολογίας. Παράλληλα η ανάπτυξη της θεωρίας του «εθνικού συμφέροντος με συνδυασμό ειδικών πολιτισμικών

⁸⁷Βλ. Ζήσης Παπαδημητρίου (2000) ,*Ο ευρωπαϊκός Ρατσισμός Εισαγωγή στο Φυλετικό Μίσος, Ιστορική, Κοινωνιολογική και Πολιτική Μελέτη*εκδ. ΕλληνικάΓράμματα, Αθήνα, σελ. 249 «Η εθνική ταυτότητα έχει ρίζες τόσο στην πραγματικότητα όσο και στη φαντασία(..) Εμπειρικά αντιληπτή από την κοινότητα και φαντασιακή που αναπαράγεται στο παρελθόν στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων». Επίσης Πέτρος Θεοδωρίδης, (2004), *Οι Μεταμορφώσεις της Ταυτότητας Έθνους, Νεωτερικότητα και Εθνικιστικός Λόγος*, εκδ. Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, σελ. 37 « Σύμφωνα με τον Anderson το έθνος είναι μία φαντασιακά βιωμένη κοινότητα». Επίσης Νικόλαος Ιντεσίζογλου, (2000), «Περί της κατασκευής Συλλογικών Ταυτοτήτων Το Παράδειγμα της Εθνικής Ταυτότητας», στο «Εμείς» και οι «άλλοι» Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. Τυπωθήτω Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, σελ.191. Σχετικά με την εθνική ιδεολογία η οποία δρα αφενός με τρόπο υπερβαστικό (σχετικά με τη διαχρονικότητα των γνωρισμάτων του έθνους) αλλά και με τρόπο διαφοροποιητικό προς τα άλλα έθνη.

⁸⁸AnthonyD. Smith, (2000) , *Εθνική Ταυτότητα*μτφρ. Εύα Πέππα, εκδ. Οδυσσέας,σελ. 104, «Τα έθνη πρέπει να διαθέτουν σε κάποιο βαθμό, κοινή κουλτούρα». Επίσης Παντελής Ε. Λέκκας, (1996),*Η εθνικιστική Ιδεολογία Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*,εκδ. Κατάρτι, Αθήνα, σελ. 140 υπ. 2. « Εάν ο πολιτισμός είναι στοιχείο για απόδειξη ομογενοποίησης έθνους, παράλληλα είναι και αυτό που διαχωρίζει τα έθνη μεταξύ τους» .

⁸⁹ Βλ. Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη, (1997), «Τι ειν'η πατρίδα μας» *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, επιμ. Θάλεια Δραγώνα - Άννα Φραγκουδάκη, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 52 «Εικόνες εθνικών ομάδων για άλλους είναι στην ουσία η αρνητικά ανεστραμμένη Εικόνα των δικών τους θετικών χαρακτηριστικών».

⁹⁰AnthonyD. Smith, ό.π., (2000, 27-28) « Η έμφαση δίνεται στην καταγωγή ή μάλλον σε ό,τι θεωρείται ως καταγωγή» ενώ παρακάτω συμπληρώνει «Ντόπια λαϊκή κουλτούρα, και κυρίως η γλώσσα και τα έθιμα»(σχετικά με το εθνοτικό μοντέλο).

και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών αποτέλεσε μία διαδικασία δόμησης του κράτους» (Κασιμάτη 2004,30). Εάν πράγματι αυτός είναι ο κοινός ορισμός του έθνους, αξίζει να διερευνηθούν οι διαφορές που αποδίδονται στην ομάδα των Ρομά.

Σύμφωνα με ερευνητές η εθνοτική ταυτότητα που προσδίδεται στους Ρομά θεωρείται αδιαπραγμάτευτη και σχετίζεται με τη συνείδηση και τη συνοχή⁹¹. Θεωρείται ως defacto, η απώλεια στη ζωή αλλά και στη συνείδησή τους των κυρίων συστατικών του «ανήκειν» σε ένα έθνος, του «εθνικού χαρακτήρα», αλλά και του «εθνικού πνεύματος» (Smith 2000, 41), «μίας μοναδικής ταυτότητας» και «ενός μοναδικού πεπρωμένου»⁹² ή γενικότερα η πολιτισμική ομογενοποίηση που ευαγγελίζονται οι εθνικιστές. Επίσης θεωρείται ότι λείπει από αυτούς η κουλτούρα αλλά και η μνήμη, όπως επίσης και το συλλογικό παρελθόν, ούτως ώστε να αποκατασταθεί η συλλογική πίστη (Smith 2000,229).

Η εθνοτική ταυτότητα⁹³ έχει να κάνει με κοινωνικές, γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που μαζί με στερεότυπα⁹⁴ και προκαταλήψεις γίνονται τεκμήρια διαφορετικότητας. Δεν έχει σχέση με την πολιτισμική διαφοροποίηση αλλά με το κοινωνικό αντίκτυπο που έχει (Musgrove,74, 1965). Δίδεται «στα μέλη μιας ομάδας, που φαίνεται, ότι δέχονται, ότι ανήκουν σε διαφορετικό «λαό» από εκείνον στον οποίον πλειοψηφικά βασίζεται το εθνικό κράτος»(Γκότοβος 2003, 145). Η εθνοτική ταυτότητα συνοδεύεται με τον προσδιορισμό μειονοτική, αφού για το μέλος μιας μειονότητας υπάρχουν από το κράτος ειδικές ρυθμίσεις οι οποίες προσδίδουν και μειονοτικό status (Γκότοβος 2003, 151).

⁹¹AnthonySmith, ό.π (2000,53- 54). Στην περίπτωση της μη ύπαρξης πλέον κάποιων ομάδων ο συγγραφέας το αποδίδει ή στον αφανισμό τους ή στην πολιτισμική αφομοίωση που υπέστησαν από άλλες κυρίαρχες πολιτικά ομάδες. Επίσης Αθ.Ε. Γκότοβος, ό.π. (2002, 121), σχετικά με την ελληνική πραγματικότητα αναφέρει «Ανώτερα κυβερνητικά στελέχη και άλλοι πολιτικοί δεν παύουν να δηλώνουν σε κάθε ευκαιρία ότι οι τσιγγάνοι είναι μία εθνοτική ομάδα», Επίσης ThomasActonandGaryMundy,(1997), *RomaniCultureandGypsyIdentity*, UniversityofHertfordshirePress, GreatBritain, σελ. 83. Στον αντίποδα οι Acton και Mundy κάνουν λόγο για τον πολιτισμό των Ρομά και την ταυτότητά τους, τους παρουσιάζουν ευρισκόμενους «σε διαρκή πολιτισμική κρίση, γιατί έχουν την ανάγκη να πιστέψουν σε ένα έθνος ως σημείο αναφοράς», άποψη η οποία ουσιαστικά τους χαρακτηρίζει «απάτριδες» και διαφορετικούς.

⁹²AnthonyD. Smith, ό.π. , (2000,202- 209) επιχειρηματολογώντας ενάντια σε αυτήν την άποψη δίνει το παράδειγμα της Ελβετίας που παρόλη την απουσία πολιτισμικής ομογενοποίησης οι κάτοικοι έχουν εθνική ταυτότητα.

⁹³Αθ. Ε.Γκότοβος, (2004), «Εθνική, Εθνοτική και Πολιτισμική Ταυτότητα Διασπορές, Διαφορές και Πατρίδες» στο *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία* Δαμανάκης, Μ.Β. Καρδάσης, Θ. Μιχελιδάκη, Α. Χουρδάκης (επιμ.) τομ. Α', ΕΔΙΑΜΕ, Ρέθυμνο σελ.2 « Η εθνοτική ταυτότητα παραπέμπει 1)στο 'ανήκειν' σε κάποια συλλογικότητα 2)αναγνωρίζεται 3) έχει κάποιες ιδιότητες»

⁹⁴Στάμος Παπαστάμου, (1989), *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, σελ. 194 Τα στερεότυπα εξυπηρετούν τη διατήρηση της απόστασης από κάποιον ή από κάποια ομάδα. Επίσης Γεώργιος Π. Μάρκου,(1996), *Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση- Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών*, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα, σελ.31 «Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις αποτελούν προϊόντα ιστορικών και πολιτικών καταστάσεων».

Έτσι οι Ρομά θεωρούνται άλλο έθνος με αναλλοίωτο τον τσιγγάνικο χαρακτήρα (Γκότοβος 2003,145, Βαξεβανόγλου 200, 131), αφού λόγοι κοινωνικοί, οικονομικοί, εκπαιδευτικοί εμποδίζουν την ένταξή τους, επομένως θεωρούνται μία μειονότητα⁹⁵. Αυτό βεβαίως επηρεάζει και καθορίζει και την κοινωνική τους ταυτότητα, αφού θεωρούνται αποκλίνοντα άτομα (σε σχέση πάντα με την ευρύτερη κοινωνία, που έχει κοινά ή αποδεκτά χαρακτηριστικά) και θεωρούνται ως μέλη κατώτερης κοινωνικής τάξης με ανάλογο κοινωνικό status⁹⁶. Η μόνη λύση για τη διευθέτηση του «διαφορετικού» είναι να υποταχθεί στην κυριαρχία του «άλλου». Αλλιώς καθίσταται «απειλή».⁹⁷

Στην περίπτωση των Ρομά η εθνοτική μειονοτική ταυτότητα είναι η ρόμικη και έχει συγκροτηθεί πάνω σε παραδοχές σχετικές με την απώτερη καταγωγή τους εκτός Ελλάδος και εκτός Ευρώπης με την έννοια της φυλής αλλά και με την θεωρία περί «τσιγγάνικου χαρακτήρα», στοιχείο του οποίου αποτελεί για παράδειγμα ο νομαδισμός⁹⁸ ή το «τσιγγάνικο αίμα»⁹⁹.

Πρόκειται για μία ταυτότητα η οποία δίδεται σε όσους υποτίθεται ότι ανήκουν στην ίδια φυλή σε ολόκληρο τον κόσμο, οι οποίοι μοιράζονται τα ίδια χαρακτηριστικά, την ίδια ιστορία και συλλογική μνήμη, αφού δεν μπορούν να ενταχθούν θεωρητικά και πρακτικά σε κανένα έθνος από τα κράτη στα οποία διαβιούν. Έτσι οι Ρομά προσδιορίζονται ως μία ομάδα με κοινό τόπο προέλευσης την Ινδία¹⁰⁰.

Τα κοινά χαρακτηριστικά όμως που προσδίδονται, αποτελούν μία στερεοτυπική αντίληψη¹⁰¹, αφού η κοινή ιστορία ή οι κοινές πρακτικές που υποτίθεται ότι υπάρχουν, επιστημονικά δεν μπορούν

⁹⁵Jim Cummins, (2005), *Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μία Κοινωνία της Ετερότητας*, εισαγ. – επιμ. Ελένη Σκούρτου, μτφρ. Σουζάνα Αργύρη, Gutenberg, Αθήνα σελ.77 Διάκριση μεταξύ εκούσιων και ακούσιων μειονοτήτων .Οι ακούσιες φέρουν υστερογενείς πολιτισμικές διαφορές αφού υπάρχει η επιβολή εξουσίας, άρα κατασκευασμένες.

⁹⁶Erging Goffman, ό.π. (2001, 30). « Η κάθε κοινωνική τάξη προσδιορίζει τον τρόπο που τα άτομα θα αναπτυχθούν βάσει συμβολικών αξιών Επίσης Ελένη Κανακίδου, (1997), *Η Εκπαίδευση στη Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ.29, Η γραμμή του status(κοινωνικού γοήτρου) αποτυπώνει την ιεραρχία των κοινωνικών θέσεων. Επίσης P.W. Musgrove, (1965), *The Sociology of Education*, London and New York, σελ.39 « οι εθνικές ομάδες αποτελούν κοινωνικές κατηγορίες οι οποίες επίσης αποτελούν τη βάση του status».

⁹⁷Κούλα Κασιμάτη, (2004), *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 109, «Η εντατικοποίηση της διαφοράς «εμείς» - «άλλοι» στην περίπτωση της Ελλάδος βρίσκει τις απαρχές της στη μαζική είσοδο κυρίως εθνικών «άλλων».

⁹⁸Leo Lucassen, Wim Willems, Annemarie Cotaar, ό.π. (1998,3), « Ο νομαδισμός είναι ισχυρό στοιχείο κατασκευασμένης ταυτότητας και ισχυροποίησης του μύθου περί μιας ιστορίας, χωρίς να ληφθεί υπόψη η συνεχής τριβή με τους μη- Ρομά».

⁹⁹Αλίκη Βαξεβανόγλου, ό.π. (2001, σελ. 43, υπ.36) ο μύθος της καταγωγής είναι ο πιο ανώδυνος, αφού δε σχετίζεται με βιώματά τους

¹⁰⁰Lucassen- Willems- Cottar, (1998, 5)

¹⁰¹Fredrik Barth, (1969), *Ethnic Groups and Boundaries The social organization of Culture and Difference*, Oslo- Bergen, σελ.74 «Τα στερεότυπα έχουν σχέση με την κατηγοριοποίηση σε μία πλουραλιστική κοινωνία, από τις παρατηρούμενες πολιτισμικές διαφορές , ποτέ δε γίνονται άμεσα σχετικές ανάμεσα στις σχέσεις των ατόμων με

να υποστηριχθούν και αποσιωπούν σημαντικά στοιχεία, όπως η διαβίωση των ομάδων σε κάθε συγκεκριμένη χώρα αλλά και το βαθμό ένταξης σε κοινωνίες αυτών των κρατών. Σημαντικό στοιχείο το οποίο δείχνει τον προβληματικό χαρακτήρα της παραπάνω θεωρίας, αποτελεί η δικιά τους εκδοχή ότι δεν αισθάνονται ως μία ομάδα με κοινή ιστορία(Willems 1997,5).

Η εικόνα αλλά και η ταυτότητα που τους προσδίδεται αποτελεί μία κατασκευή της κυρίαρχης ομάδας. Για την κυρίαρχη ομάδα οι Τσιγγάνοι¹⁰² (Γύφτοι) αποτελούν μία ομάδα ανθρώπων με ορισμένα χαρακτηριστικά(Lusassen-Willems 1998,2, Willems 1997, 5) τα οποία όμως είναι κατασκευασμένα και έχουν τη δύναμη να αναπαράγονται μέσα στο χρόνο ¹⁰³. Άλλωστε η κοινωνική ταυτότητα είναι δυναμική και διόλου στατική και διαμορφώνεται βάσει των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες (Γκόβαρης 2001,185). Η επιστημονική κατασκευή της ταυτότητας των Ρομά αντικατοπτρίζει την ύπαρξη και άλλων ομάδων πίσω από αυτό το όνομα (Lucassen,Willems 1998,6). Τα κατασκευασμένα στοιχεία δηλαδή που δόθηκαν στην ομάδα αυτή, αρκούν ώστε να χαρακτηρίζεται Ρομά όποιος τα φέρει.

5.2 Η συγκρουσιακή σχέση των προσδιορισμών αυτοπροσδιορισμός-ετεροπροσδιορισμός

Είναι εξαιρετικά δύσκολο και επίπονο για κάποιον να προσδιορίσει και να κρίνει αν το πέπλο του έθνους καλύπτει κάποιες ομάδες, καθώς και τον τρόπο με τον οποίον αυτές αποκλείονται από τα σύνορα της εθνικής ταυτότητας. Άλλωστε η εθνική ταξινόμηση, το εθνικό όριο αντιμετωπίζεται ως

διαφορετικό παρελθόν και τρόπο ζωής». Επίσης Margaret Wetherell, (1996) *Identities, Groups and Social Issues*, SAGE Publications, London σελ. 189 Το στερεότυπο είναι ένα συγκεντρωτικό, υπεργενικευμένο στοιχείο που χαρακτηρίζει κάθε μέλος ομάδας και εμποδίζει την καθαρή θέαση του ατόμου.

¹⁰²Βλ. Jean- Pierre Liegeois, (1998), *School Provision for Ethnic Minorities: The Gypsy Paradigm* Gypsy Research Centre University of Hertfordshire Press, 1998, σελ.310. Ο χαρακτηρισμός "Τσιγγάνοι" χρησιμοποιείται στη Ελλάδα. Σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι προσδιορισμοί έχουν ως εξής : Tsiganes στη Γαλλία, Zingari στην Ιταλία, Zigeuner στη Γερμανία, Ciganos στην Πορτογαλία, Sigoynar στη Νορβηγία κ.τ.λ.

¹⁰³Αθ.Γκότοβος, ό.π. (2002, 111). Επίσης Βασίλης Νιτσιάκος (1991), *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές, Οδυσσέας*, Αθήνα σελ. 164 Οι συλλογικές ταυτότητες, όπως όλες οι κοινωνικές ταυτότητες, είναι τα προϊόντα διαρκών και επαναλαμβανόμενων μέσα στο χρόνο ετερο- και αυτοπροσδιορισμών. Επίσης Δήμητρα Γκέφου- Μαδιανού, (2006), *Εαυτός και «άλλος» Εννοιολογήσεις και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Gutenberg, Αθήνα σελ.50. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι η επιβολή μιας ταυτότητας σε μειονοτικές κοινωνικές ομάδες προϋποθέτει τη σχέση ιεραρχίας, εξουσίας και διαστρωμάτωσης της ομάδας με την κυρίαρχη πλειοψηφία. Και Πέτρος Θεοδωρίδης, (2004, 135): « Οι ίδιες οι λέξεις ή έννοιες για συλλογικές ταυτότητες μας εκφράζουν, μας εμποδίζουν κιόλας να διακρίνουμε αυτό που βρίσκεται μπροστά μας» .

κοινωνικό γεγονός¹⁰⁴, όπως κάθε ταυτότητα αποτελεί κοινωνική κατασκευή η οποία έχει ως προορισμό, όχι να διαχωρίσει αλλά να περιλάβει ή να απορρίψει (Γκότοβος 2001, 55-59). Και τελικά ποιος είναι σε θέση να προσδίδει εθνοτικές ταυτότητες και ακόμα πιο συγκεκριμένα ποιος είναι σε θέση να ορίσει ποιος είναι Ρομά και ποιος όχι¹⁰⁵. Σε κάθε περίπτωση προσδιορισμού, υπάρχει ο ετεροπροσδιορισμός αλλά και ο αυτοπροσδιορισμός, με συνηθέστερο τον πρώτο.

Τα όσα έχουν ειπωθεί και λέγονται για τους Ρομά από τότε που ξεκίνησαν να μελετώνται ως ξεχωριστή ομάδα (πολιτισμική, κοινωνική, εθνική) τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, αποτελούν περισσότερο μία παράδοση παρατήρησης και περιγραφής της πραγματικότητας η οποία αντανakλάται στη συνείδηση της κοινής γνώμης και αναπαράγεται από κάποιους φορείς (Γκότοβος 2003, 165). Οι φορείς αυτοί όταν γίνεται λόγος για ετεροπροσδιορισμό, είναι δυνατόν να αποτελούν εκπροσώπους είτε των Μ.Μ.Ε.¹⁰⁶ είτε ακόμα και της εκπαίδευσης, δηλαδή εκπροσώπους τόσο του θεσμικού όσο και του εξειδικευμένου αλλά και μη εξειδικευμένου λόγου (Γκότοβος 2003, 165). Οι τάσεις που κυριαρχούν ανάμεσα στις ομάδες των εκπροσώπων του ετεροπροσδιορισμού, φαίνεται να εμμένουν στο διαχωρισμό αλλά και στην αναπαραγωγή στερεοτυπικών αντιλήψεων και στην παραδοχή μιας διαφορετικής φυλής¹⁰⁷.

Οι αντιλήψεις αυτές στάθηκαν και στέκονται ικανές να δημιουργήσουν κοινωνικές αναπαραστάσεις οι οποίες εξυπηρετούν την ικανοποίηση της ανάγκης για τη συγκρότηση της εικόνας ενός εχθρού μέσα στην κοινωνία¹⁰⁸ η οποία τον εκτοπίζει στο περιθώριο¹⁰⁹. Και επειδή οι

¹⁰⁴ Fredrik Barth. Ό.π, (1969, 28), «Η εθνική ταυτότητα είναι status για την κοινωνική διαστρωμάτωση».

¹⁰⁵ Αθ. Ε. Γκότοβος, (2004) «Από την κοινωνικο-οικονομική στην εθνο-πολιτισμική ετερότητα: Προβλήματα θεωρίας και μεθόδου της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, Τόμος Ι*, τ. 38 σελ. 70, υπ. 11, Σχετικά με το διαχωρισμό εθνικής και εθνοτικής ταυτότητας.

¹⁰⁶ Margaret Wetherell, ό.π. (1996, 188), Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις κατασκευάζονται από εικόνες και συζητήσεις στα media που επηρεάζουν τη σκέψη (κονστрукτιβιστική θεωρία).

¹⁰⁷ Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2004, σελ. 168). «Πρόκειται για το χαρακτηρισμό μιας ομάδας ως μειονότητα ερήμην του αυτοπροσδιοριστικού λόγου». Επίσης Ναταλία Σερέτη, (2004), «Μια ποσοτική Ανάλυση της Εθνικής και Ευρωπαϊκής Ταυτότητας στην Ελλάδα», στο *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα*, επιμ. Κούλα Κασιμάτη, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 107, Σε ποσοτική έρευνα του 2001 και με θέμα το βαθμό εγγύτητας που αισθάνεται ο Έλληνας με κάποιες πληθυσμιακές ομάδες, τα αποτελέσματα για τους Τσιγγάνους ήταν 58,8% “καθόλου κοντά”, 13,7% “σχετικά κοντά”. Επίσης Judith Okely, (1983), *The Traveller- Gypsies*, Cambridge University, Cambridge, London, σελ. 66 «Αν ένας μη Γύφτος τον προσδιορίζει έτσι, τότε ο Γύφτος το δέχεται ως κοινωνικό θέσφατο».

¹⁰⁸ Κλεάνθης Γρίβας, (1984), *Αποδιοπομπαίος Τράγος, Ψυχική Αρρώστια και Τοξικομανία*, Μάλλιαρης, σελ. 23, μιλώντας για την κοινωνική ανάγκη αποδιοπομπαίου τράγου « Στις μεταβατικές φάσεις εξέλιξης αποτελεί ζήτημα ζωής και θανάτου η ύπαρξή του (ενν. αποδιοπομπαίου τράγου ώστε σπεύδει να τον κατασκευάσει)».

¹⁰⁹ Αλίκη Βαξεβάνογλου, ό.π. (2001, 90), «Η δομή Και η ιστορία της επίσημης κοινωνίας ορίζει το περιθώριο. Άρα τα σύνορα του περιθωρίου είναι κινούμενα».

διαφορές¹¹⁰ είναι αδύνατον να προσδιοριστούν -ίσως γιατί ουσιαστικά δεν υπάρχουν- η διαφορετικότητα μετατοπίζεται είτε στην κουλτούρα είτε στον χαρακτήρα της ομάδας, ο οποίος επηρεάζει όλο το φάσμα της ζωής τους αλλά και στον μετασχηματισμό των ιδανικών των Ρομά σε αρνητικά στερεότυπα για τους μη Ρομά (Okely 1983,18). Το ερώτημα που τίθεται πριν τον ετεροπροσδιορισμό, είναι η ανίχνευση του κατά πόσο η ομάδα των Ρομά αποτελεί μία «φυλή»¹¹¹ ή εάν πρόκειται απλώς για μία ακόμα εκδοχή ή έκφραση του ελληνικού λαού.¹¹²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανίχνευση της αληθείας του ετεροπροσδιοριστικού λόγου αποτελεί ο αυτοπροσδιοριστικός¹¹³. Ο αυτοπροσδιοριστικός λόγος έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο προσλαμβάνει το «τι είμαι» αλλά πολύ περισσότερο το «τι δεν είμαι», ο οποίος προκύπτει από την κοινωνική εμπειρία την ύπαρξη του «άλλου», του «διαφορετικού»¹¹⁴. Αυτός είναι και ο ρόλος της κοινωνικής ταυτότητας, δηλαδή η διάκριση στο διπολικό σχήμα ανάμεσα στο «εμείς» και στο «άλλοι», το οποίο σχήμα δίνει στοιχεία πρωτίστως για αυτόν που περιγράφει και δευτερευόντως για τον περιγραφόμενο.¹¹⁵ Στο σημείο αυτό όμως κρίνεται απαραίτητη περαιτέρω ανάλυση για την ισχύ της έννοιας του άλλου στο πολιτισμικό επίπεδο λόγω της δυναμικής που φέρει ο «πολιτισμός» ως έννοια, αλλά και το κατά πόσο το «εμείς» χαρακτηρίζεται στην πραγματικότητα από ομοιογένεια¹¹⁶.

Έτσι, οι αυτοπροσδιοριστικοί λόγοι των Ρομά απέχουν και διαφέρουν κατά πολύ από τους ετεροπροσδιοριστικούς, κυρίως με την άρνηση διαχωρισμού από το υπόλοιπο τμήμα του πληθυσμού

¹¹⁰ Γίνεται λόγος για διαφορές όπως η γλώσσα ή το χρώμα του δέρματος. Σχετικά με την τελευταία διαφορά που χαρακτηρίζεται ως βιολογική βλ. Wim Willems, (1997, 196), όπου και γίνεται περιγραφή του εισηγητή των βιολογικών διαφορών με ψευδοεπιστημονικά επιχειρήματα κατά την περίοδο της ναζιστικής θηριωδίας.

¹¹¹ Ζήσης Παπαδημητρίου, ό.π (2008, 40-41). Η έννοια της φυλής «Δεν είναι πραγματική αλλά κοινωνική φαντασίωση. Δεν υπάρχουν καθαρές φυλές. Η ύπαρξη ανώτερων- κατώτερων φυλών νομιμοποιούνται από τις σχέσεις εξουσίας».

¹¹² Ο.π. Παπαδημητρίου (2008, 149)

¹¹³ Ο αυτοπροσδιοριστικός λόγος συγκεκριμένα για τους Ρομά δεν είναι ενιαίος. Βλ. Χρήστος Παπακώστας, (2007,13). Ανάλογα με την περιοχή της Ελλάδος που κατοικούν χαρακτηρίζονται είτε Γύφτοι είτε Τσιγγάνοι. Βλ. Αθ. Ε. Γκότοβος (2002, 166-167). Επίσης σε άλλους Ρομά ο εθνικός χαρακτηρισμός Έλληνας υπερισχύει του εθνοτικού «Ρομά», ενώ σε άλλες περιπτώσεις ισχύει το αντίστροφο. Άλλωστε ο αυτοπροσδιοριστικός λόγος αλλάζει μορφή ανάλογα με τον φορέα εκπόρευσής του

¹¹⁴ Δήμητρα Γκέφου – Μαδιανού, ό.π. (2006, 69), «Οι ταυτότητες θα πρέπει να προσλαμβάνονται όχι ως αυτό που ρυθμίζει και παγιώνει τη διαφορά σε ένα σημείο σταθερότητας αλλά ως αυτό που συγκροτείται εντός και μέσω της διαφοράς και το οποίο συνεχώς αποσταθεροποιείται από τον αποκλειόμενο»

¹¹⁵ Ζήσης Παπαδημητρίου, ό.π (2008, 40), «Όταν περιγράφει κανείς τον άλλον περιγράφει και τον εαυτό του, αφού πρέπει να υπάρχει μέτρο σύγκρισης και αντιπαραβολής» Επίσης Jim Cummins, ό.π. (2003, 68-69, υπ. 2), «Για να έχουμε ταυτότητα χρειάζεται πάντα κάποιος άλλος».

¹¹⁶ Αθ. Ε. Γκότοβος, (2001), *Οικουμενικότητα, Ετερότητα και Ταυτότητα Επαναδιαπραγμάτευση του νοήματος της Παιδείας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πανηγυρικοί Λόγοι, Αρ. 56, Ιωάννινα, σελ. 48 αναφέρει ότι το «να γίνεται λόγος για τον «άλλον» αποτελεί λάθος, γιατί ακόμα και αν διαφέρει από το «εμείς», ο πολιτισμός ως δυναμικό φαινόμενο έχει επηρεαστεί από την οικουμενικότητα και το «εμείς» δεν εμπεριέχει την έννοια της ομοιογένειας, ώστε να ισχύει το αντιθετικό ζεύγος «εμείς - άλλοι».

και την άρνηση μιας εθνοτικής μειονοτικής ταυτότητας¹¹⁷, η οποία όπως προαναφέρθηκε, έχει και κοινωνικές προεκτάσεις¹¹⁸. Με την μαρξιστική προσέγγιση, η εθνοτική διαφορά ορίζεται ως ιδεολογικός μηχανισμός της κοινωνικής διαστρωμάτωσης με απώτερο στόχο την υποταγή των οικονομικά αδύναμων (Θεμελής 2013,19).

Παρόλα αυτά η ύπαρξη «κοινωνικά ορατών Ρόμηδων»¹¹⁹ είναι ο λόγος της δυναμικής που ακόμα έχει ο ετεροπροσδιοριστικός λόγος¹²⁰, όμως πρόκειται μόνο για τμήμα του πληθυσμού που δεν μπόρεσε να πετύχει σε πολλαπλά επίπεδα την επιτυχή ένταξή του, αφού η ένταξή τους μέσα στον ιστορικό χρόνο αποτελεί όχι την εξαίρεση αλλά τον κανόνα(Γκότοβος 2003,163).

Βιώνοντας οι Ρομά καταστάσεις αλλά και συμπεριφορές που προκύπτουν από έναν συγκεκριμένο ετεροπροσδιοριστικό λόγο, αισθάνονται παραμελημένοι, περιθωριοποιημένοι αλλά και μειονοτικοί έναντι της πλειοψηφίας. Η μειονοτικοποίηση της ομάδας που βασίζεται σε ορισμένα χαρακτηριστικά, συμπαρασύρει και κατηγοριοποιεί στη συγκεκριμένη ομάδα και όσοι απλά φέρουν αυτά τα χαρακτηριστικά¹²¹, με αποτέλεσμα την ετικετοποίηση και το στιγματισμό τους¹²². Δημιουργείται ένα αντιθετικό διπολικό σχήμα με τα σύμβολα κύρους από τη μία και τα σύμβολα στίγματος από την άλλη (Goffman 2001,113). Στην ουσία πρόκειται για τα κοινώς αποδεκτά σύμβολα και τα μη αποδεκτά, ως μη φυσιολογικά. Συνεπώς, οι φορείς και των δύο ομάδων συμβόλων διαχωρίζονται σε απαξιώσιμοι και απαξιωμένοι, με τους πρώτους να διαχειρίζονται πληροφορίες και με τους δεύτερους να καλούνται να αντιμετωπίσουν δυσχερείς κοινωνικές καταστάσεις (Goffman 2001,179).

Ο στιγματισμός προκαλεί την οδύνη στο άτομο που τον δέχεται και αυτό προκύπτει από τη γνώση που έχει το άτομο σε τι έχει μεταμορφωθεί ή ορθότερα σε τι τον έχουν μεταμορφώσει

¹¹⁷Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2002, 168), «*Το μέλος της μη ρόμικης ομάδας αντιλαμβάνεται το μέλος της ρόμικης ομάδας ως εθνοτικά ξένο, (...) αντίθετα το μέλος της ρόμικης ομάδας αντιλαμβάνεται τον εαυτό του όχι ως μέλος ενός άλλου λαού ενός διαφορετικού έθνους που συμβιώνει με τον ελληνικό λαό στην ίδια επικράτεια...*» Επίσης Αλίκη Βαξεβάνογλου, ό.π. (2001, 14), «*Υπάρχει μία αδύναμη άμυνα της ομάδας στον ετεροπροσδιορισμό*». Το σύγγραμμα εκδόθηκε το 2001, σήμερα όμως παρατηρείται μία πιο έντονη κινητικότητα απέναντι στον ετεροπροσδιοριστικό λόγο.

¹¹⁸Αθ. Ε. Γκότοβος, (2001, 167), «*Σε εξαιρετικές περιπτώσεις τονίζουν την ιδιαιτερότητά τους σε θρησκευτικό όμως επίπεδο όχι σε γλωσσικό ή πολιτισμικό*»

¹¹⁹Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις απόλυτης ένταξης που η κοινωνική τους ορατότητα δεν υφίσταται και παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Κέρκυρας που παρά την εδώ και αιώνες διαβίωσή τους στο νησί πλέον δεν αποτελούν μία ομάδα κοινωνικά ορατή βλ. Ιωάννα Αθανασοπούλου, (2005, 173)

¹²⁰ Άννα Λυδάκη, (2000, 97), «*Η ταυτότητα του Τσιγγάνου ισχυροποιείται από τη στάση του μη Τσιγγάνου*»

¹²¹ Ελένη Κανακίδου, ό.π. (1997, 17-18), γίνεται λόγος για τους μη προνομιούχους οι οποίοι δεν είναι κατ' ανάγκην μειονότητες όμως οι μειονότητες είναι διλά μη προνομιούχες ομάδες.

¹²²WimWillems, ό.π. (1997, 17) συγκεκριμενοποιεί τις απαρχές τους στίγματος και αναφέρει ότι είναι προϊόν και συνέπεια θρησκευτικο-πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών στοιχείων.

(Goffman 2001,217), ενώ παράλληλα εσωτερικεύει την αίσθηση τους στίγματος ως νόμιμη και επιβεβλημένη, αφού έχει προσδοθεί από την κυρίαρχη τάξη (Wetherell 2005,189).

5.3 Πρακτικές αντιμετώπισης της μειονοτικοποίησης

Οι πρακτικές που ακολουθούν άτομα ή ομάδες που δέχονται τέτοιους χαρακτηρισμούς, και θεωρούνται μειονοτικοί, είναι ή η απομάκρυνσή τους από το πεδίο ανταγωνισμού (Goffman 2001, 224) ή η ανάδειξη της διαφοράς τους, αλλά και η προσπάθεια ανάδειξη της ανωτερότητάς τους έναντι των άλλων.

Αφού η ετερότητα μπορεί να είναι ατομική, ομαδική, διομαδική, εθνική, γλωσσική, θρησκευτική, πολιτισμική, πολιτική¹²³, σκοπός του δημιουργού είναι η δημιουργία θετικής αυτοεικόνας μέσω του στιγματισμού του κατασκευασμένου ετέρου¹²⁴. Στρατηγικές τέτοιες που εξυπηρετούν κυρίως τη θωράκιση της εθνικής ταυτότητας, είναι η επιστροφή στο παρελθόν και τις ρίζες¹²⁵. Αφού λοιπόν οι Ρομά, σύμφωνα με κάποιους δεν φέρουν κοινό παρελθόν, εξοβελίζονται και δεν δύνανται να γίνουν φορείς της ίδιας ταυτότητας.

Οι πρακτικές που ακολουθούν όμως όσοι «απορρίπτονται», έχει σημασία αφού σε ορισμένες περιπτώσεις ενδυναμώνουν την εσφαλμένη και φαντασιακή ταυτότητα που τους έχει προσδοθεί¹²⁶. Δέχονται εν ολίγοις την ετερότητά τους ως δεδομένη προκειμένου να αμυνθούν¹²⁷. Αυτό γίνεται φανερό και στις διαπροσωπικές ή διομαδικές σχέσεις αφού προτιμούν να έχουν ομαλότερη σχέση με άτομα που έχουν «κοινή μοίρα», ενώ με τους άλλους οι σχέσεις είναι δυσχερέστερες¹²⁸. Η αρνητική αντίληψη και στάση της πλειοψηφίας είναι στην ουσία αυτή που τροφοδοτεί την «καχυποψία» της

¹²³ Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2001, 31-39)

¹²⁴ Χρήστος Γκόβαρης, ό.π. (2004, 186). Επίσης Γιώργος Τσιάκαλος, (2000), *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα σελ. 132 «Άλλωστε οι άνθρωποι διακρίνουν πιο εύκολα τις διαφορές παρά τις ομοιότητες».

¹²⁵ Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2001, 78-79)

¹²⁶ Αγγελική Κοΐλιαρη, (1997), *Ξένος στην Ελλάδα Μετανάστες, Γλώσσα και Κοινωνική Ένταξη Στάσεις της Ελληνικής Κοινωνίας απέναντι στους Μετανάστες Ομιλητές*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη σελ. 22 «Ο αποδέκτης του μηνύματος αξιολογεί και κατατάσσει μία αξιολόγηση που απορρέει από συγκεκριμένες αντιλήψεις διαμορφωμένες από στερεότυπα».

¹²⁷ Στάμος Παπαστάμου, ό.π (1989,195), «Οι μειονοτικές ομάδες κλείνονται στον εαυτό τους, ψάχνουν να βρουν διαστάσεις απ' όπου θα γίνει φανερή η ανωτερότητά τους». Επίσης Fernand Braudel, (1998, 182), «Κάθε μειονότητα έχει κλίση στην ενότητα, την άμυνα, την αυτοβοήθεια. Επίσης έχει την αίσθηση ότι η πλειοψηφία δε τη συμπαθεί κάτι που την απαλλάσσει από ενδοιασμούς απέναντι στην πρώτη».

¹²⁸ Στάμος Παπαστάμου, ό.π. (1989,186). Από την έρευνα προέκυψε ότι πιο άνετα συνομιλούσαν με άτομα που είχαν κοινό οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο και ήταν πιο εύκολο να συνάψουν σχέσεις μεταξύ τους παρόλο που οι άλλοι δεν ήταν Ρομά. Είχαν όμως «κοινή μοίρα».

«αδύναμης» ομάδας.¹²⁹ Και όπως συνήθως γίνεται, στρέφονται στην ομάδα που λόγω της κυριαρχίας της έναντι σε άλλες θα τους προσδώσει θετικότερη κοινωνική ταυτότητα (Wetherell 2005,213 Κούλιαρη 1997, 28).

Έχοντας υπόψη τους όλα τα αρνητικά στερεότυπα που κυριαρχούν γι' αυτούς¹³⁰ και την ομάδα τους, αρκετές φορές συμπεριφέρονται σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά που τους έχουν προσδώσει (Lucassen- Willems- Cotaar 1998,6). Ακόμα και στις περιπτώσεις που ζουν σύμφωνα με τα κοινώς αποδεκτά πρότυπα της ευρύτερης κοινωνίας, ο στιγματισμός παραμένει (Lucassen-Willems- Cotaar, 1998,7)¹³¹. Έτσι τα στερεότυπα αποδεικνύονται ως αληθή και αναπαράγονται. Είναι η μετουσίωση των διαφορών (υπαρκτών ή υποτιθέμενων) σε συνείδηση διαφοράς και στην πεποίθηση της διαφοράς(Γκότοβος,7, 2004).

Σε ορισμένες περιπτώσεις η απομόνωση και η περιχαράκωση¹³² είναι η τακτική που ακολουθείται,με παράλληλη εξύψωση της διαφορετικότητάς τους, κυρίως της πολιτισμικής (Παπαστάμου, 1989,195)¹³³, ενώ άλλη τακτική είναι η απόκρυψη της ταυτότητας (Liegeois, 1987,110)

Δεν είναι όμως σπάνιο να εκδηλωθεί και η ανάγκη προσάρτησης σε άλλη ομάδα και κυρίως στην κυρίαρχη. Παρόλο που η συγκεκριμένη ομάδα είναι κομμάτι της κοινωνίας, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν στερεότυπα και προκαταλήψεις που ωθούν τους φορείς να συμπεριφέρονται διαφορετικά στα άτομα αυτά¹³⁴.

¹²⁹Τσιάκαλος Γιώργος, (2000,107)

¹³⁰LeoLucassen, WimWillems, AnnemarieCotaar. (1998, 3-4). Ισχύουν ακόμα και στερεότυπα του εγκληματία.

¹³¹Ο.π. Lucassen (1998, 112).Ο συγγραφέας μιλά για την Ολλανδία και παραθέτει την άποψη κάποιου πληροφορητή μη Ρομά« Δεν μπορώ να δω πίσω από τη μάσκα του Ρομά».

¹³²Αθ. Ε.Γκότοβος, (2006,10), σχετικά με την κοινωνική διάσταση εθνοτικής ταυτότητας οι επιλογές είναι ή η επαφή με κοινωνία ή η περιχαράκωση.

¹³³ThomasActonandGaryMundy, ό.π. (1997,87), «*Διαχωρίζουν τον εαυτό τους από τους άλλους , μειώνοντάς τους και εξιδανικεύοντας τον εαυτό τους , ώστε να προστατευθούν οι ίδιοι και η κοινότητά τους*» . Επίσης κάνουν λόγο και για ιδεολογική υπεροχή χαρακτηρίζοντάς στους απάτριδες. Επίσης Κούλα Κασιμάτη,(2000), *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθογένειας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Υπουργείο Εξωτερικών Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού και Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, σελ. 30 Αναφέρεται στους Ποντίους , που όταν ήρθαν στην Ελλάδα προέβαλαν ως αμυντικό μηχανισμό τη δική τους διαφορετική πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητα.

¹³⁴ Χ. Κωνσταντοπούλου, (2000), « Εισαγωγή: Αναφορά στην Έννοια και τις όψεις των Σύγχρονων Αποκλεισμών» στο «*Εμείς και οι άλλοι*» Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Χ. Κωνσταντοπούλου-Λ. Μαραύτου-ΑλιμπράντηΔ.Γερμανός-Θ.Οικονόμου, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα σελ. 13, «*Η συλλογική ταυτότητα μπορεί να έχει δύο όψεις ανάλογα με την κατάσταση: αμυντική και επιθετική που αποβλέπει στη δημιουργία νέων συνδέσεων*».

Έτσι η προσπάθεια τους να πλησιάσουν την κυρίαρχη ομάδα, είναι υπαρκτή. Το βάρος μετατοπίζεται από το ερώτημα του «ποιος είμαι» στο ερώτημα «τι θέλω να γίνω», το οποίο γνωρίζει την έξαρσή του με την ανάπτυξη του καπιταλισμού (Θεοδωρίδης, 2004,130) και αυτό είναι λογικό, αφού η οικονομική ταυτότητα ως μία μορφή κοινωνικής ταυτότητας αποκτά ιδιαίτερο βάρος στο βαθμό που το οικονομικό status κυρίως είναι αυτό που τοποθετεί το άτομο στην κοινωνική ιεραρχία. Σε αυτήν την περίπτωση λοιπόν και αν πράγματι ο Ρομά το κατορθώσει, δημιουργείται πάλι μεταξύ συνειδητού και ασυνειδητού, το γνωστό ως σύμπλεγμα (κόμπλεξ) (Παπαστάμου 1989,424). Η κρίση της ταυτότητας σε σχέση με το «ανήκειν» σε κάποια ομάδα είναι συχνό φαινόμενο. Αυτό δεν συμβαίνει, γιατί οι ίδιοι αρνούνται τη συνύπαρξη ή αισθάνονται ως «άλλοι», αλλά γιατί γνωρίζουν την εικόνα που έχουν οι υπόλοιποι γι' αυτούς και φοβούνται την έκθεση αλλά και τον συγχρωτισμό κάποιου από την ομάδα με αυτούς. Θεωρείται ως απόρριψη εκ μέρους τους των κοινών στόχων της ομάδας τους αλλά και άρνηση των κανόνων που κάθε ομάδα έχει (Παπαστάμου 1989,265)¹³⁵.

Η διαφορετικότητα λοιπόν του ατόμου που μεταπηδά σε άλλη ομάδα, είναι δυνατόν να γίνει η αιτία να διωχθεί από την ομάδα ή να προκαλέσει τα αντίποινα της ομάδας¹³⁶. Ο φόβος της περιθωριοποίησής του ελαττώνεται στην περίπτωση κατά την οποία και άλλα μέλη έχουν ακολουθήσει κάτι αντίστοιχο (Παπαστάμου 1989,242)¹³⁷.

Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις¹³⁸ που ισχύουν για τους Ρομά, είναι αυτά που στην ουσία τους κρατούν σε κάποια απόσταση από την υπόλοιπη κοινωνία, διαχωριζόμενους σε κάποια άλλη ομάδα. Υπάρχει ένα σύνορο ανάμεσα στις ομάδες αφού η εκάστοτε κοινότητα χαρακτηρίζεται από στοιχεία κοινά ανάμεσα στα μέλη της και αυτά τη διακρίνουν και την διαφοροποιούν από μία άλλη.

¹³⁵ Οι νόρμες είναι οι άγραφοι κανόνες που έχει κάθε ομάδα, όχι απαραίτητα πολιτισμικοί που κάθε μέλος οφείλει να γνωρίζει και να ακολουθεί.

¹³⁶ Fredrik Barth, ό.π. (1969,37), «Όταν οι παρίες αποφασίζουν να εισέλθουν στην ευρύτερη ομάδα ο πολιτισμός των άλλων είναι γνωστός. Τότε γεννάται το ερώτημα του να δραπετεύσουν από το στίγμα της δυσκολίας, με το να διαχωριστούν από τη δική τους ομάδα και να δημιουργήσουν μια πλαστή καταγωγή». Εδώ γίνεται λόγος για εθνικές ομάδες, στην περίπτωση των Ρομά δεν τίθεται θέμα δημιουργίας πλαστής ταυτότητας, αφού έχουν εθνική ταυτότητα αλλά για την ανοχή της ευρύτερης κοινωνίας από τη μία και το φόβο των ιδίων απέναντι στις προκαταλήψεις εναντίον τους. Επίσης Cohen A.P. (1985), *The Symbolic Construction of Community*, Routledge, σελ. 117, «Αν κάποιος περάσει τα όρια κοινότητας θεωρείται παραμορφωμένος».

¹³⁷ Ως παράδειγμα και βάσει της έρευνας, κάτι τέτοιο θεωρείται στη συγκεκριμένη υπό εξέταση ομάδα ο γάμος με κάποιον μη Ρομά πράγμα που δύσκολα θα γίνει αποδεκτό, αλλά και η ολοκλήρωση των σπουδών στην περίπτωση των κοριτσιών το οποίο ξενίζει αρκετά και προκαλεί συζητήσεις και αμφιβολίες για την ποιότητα των ατόμων

¹³⁸ Margaret Wetherell, ό.π. (1996, 269-274). Η προκατάληψη είναι η αντιπάθεια προς μία ομάδα ή άτομα που βασίζεται σε εσφαλμένες ή μονολιθικές γενικεύσεις (Allport) ενώ τα στερεότυπα οδηγούν στην εξύμνηση ενδοομάδας και μείωση έξω-ομάδας. Οι πληροφορίες για τα άτομα ή τις ομάδες ενεργοποιούνται, όταν είναι σύμφωνες με το στερεότυπο.

Το σύνολο αυτό γίνεται αντιληπτό και από τις δύο πλευρές. Τα σύμβολα επίσης που φέρει η κάθε ομάδα σχετίζονται με την εμπειρία του καθενός, ο τρόπος πρόσληψης αυτών των συμβόλων δηλαδή διαφέρει. Όμως πρέπει να μην αποσιωπάται το γεγονός της συνεχούς σχέσης των κοινοτήτων μεταξύ τους. Επομένως αυτό δείχνει ξεκάθαρα ότι τα όρια είναι διαπραγματεύσιμα. Σε κάθε περίπτωση προσδιορισμού ενός ατόμου πέρα από το κοινωνικό πρόσωπο της κοινότητας, πρέπει να συνεκτιμάται το ατομικό και η αντίληψη των ίδιων των ατόμων για την ύπαρξη ή μη ορίου.(Cohen 1985,58)

5.4 Κατάρριψη της επιχειρηματολογίας της ετερότητας

Υπάρχουν όμως στοιχεία τα οποία αναιρούν αυτήν την άποψη της ύπαρξης διαφορετικής εθνικότητας εντός της Ελλάδας, η οποία παρουσιάζεται με το όνομα Ρομά.

Πρώτοστοιχείο αποτελεί η θρησκευτική ταυτότητα και μάλιστα η ορθοδοξία η οποία καθορίζει τον Έλληνα (Σκοπετέα 1988,123). Αντίστοιχα καθορίζει και τους Ρομά οι οποίοι είναι συνδεδεμένοι με αυτή αλλά και την Εκκλησία. Άλλωστε η παρουσία τους σε τελετουργικές εκκλησιαστικές τελετές είναι αισθητή και η καθημερινότητά τους είναι συνυφασμένη με αυτήν(Γκότοβος 2003,169).

Δεύτερον, η συμμετοχή τους στη δημιουργία εθνικών συμβόλων και ο ενεργός ακόμα και σήμερα ρόλος τους στη μουσική, η οποία αποτελεί κομμάτι των εθνικών συμβόλων, υπήρξε καθοριστική (Γκότοβος 2003,171).

Τρίτον, τόσο στην εκπαίδευση όσο και στην οικονομία ακολούθησαν τους ρυθμούς της χώρας. Ωστόσο δεν πρέπει να παραγνωριστεί και η διατήρηση από πλευράς τους προτύπων και δομών που η ελληνική οικογένεια διατηρούσε και διατηρεί (Γκότοβος 2003,170).

Τέταρτον όσον αφορά το θέμα της γλώσσας¹³⁹, στο οποίο σκοντάφτουν συχνά όσοι επιμένουν στην ύπαρξη άλλης γλώσσας. Δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος για διγλωσσία, αφού οι Ρομά μιλούν την ελληνική, όχι μόνο μπροστά σε μη Ρομά όπως θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει, αλλά και στην καθημερινότητά τους, στις ιδιωτικές τους συζητήσεις. Το γεγονός ότι γνωρίζουν επίσης μία άλλη

¹³⁹JurgenHabermas, (1990), *Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής*, πρλ- μτφρ. Αντώνης Οικονόμου εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 35 «Το ανθρώπινο είδος διασφαλίζει την ύπαρξή του μέσω της καθομιλουμένης γλώσσας και με τη βοήθεια των διαφόρων ταυτοτήτων του Εγώ που ανάλογα με το στάδιο εξατομίκευσης εξισορροπούν κάθε φορά εκ νέου τη συνείδηση του ατόμου με στους κανόνες της ομάδας».

διάλεκτο η οποία σημειωτέον είναι εμπλουτισμένη με πολλές ελληνικές λέξεις, δεν τους καθιστά αλλοεθνείς ή μισούς Έλληνες¹⁴⁰. Η εθνική γλώσσα αποτελεί τον συνδετικό κρίκο (Σκούρτου 1997,14) και η αποτυχία επικοινωνίας αποτελεί το άλλοθι για απόδοση χαρακτηριστικών χαμηλής κοινωνικής τάξης (Κοίλιαρη 1997,35). Κάτι τέτοιο στην περίπτωση των Ρομά δε φαίνεται να υπάρχει, αντίθετα θα υποστήριζε κανείς ότι η γλωσσική τους ικανότητα στην ελληνική ακολουθεί την ικανότητα του μέσου μαθητή.

Τέλος η ετερότητά τους συχνά ανακαλύπτεται στον τομέα του πολιτισμού¹⁴¹ εξαιτίας κάποιων πρακτικών που η σύγχρονη κοινωνία έχει απεμπολήσει. Οι πολιτισμικές τους επιλογές θεωρούνται και χαρακτηρίζονται ως υποκουλτούρα με την έννοια της διαφοράς της κουλτούρας απ' αυτή του κοινωνικού συνόλου (Πυργιωτάκης 1984,27).

Άλλωστε ο πολιτισμός αποτελεί το στοιχείο οριοθέτησης του «εμείς» και οι «άλλοι»¹⁴². Η επί μέρους κουλτούρα που προσδίδεται, συνδέεται με την κουλτούρα της φτώχειας, όρος που χρησιμοποιείται για να εξηγήσει την παθολογική συμπεριφορά των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων. Καθώς εκτοπίζεται μία ομάδα προς αυτό το σύνολο, κυρίως δηλώνονται οι αξίες της ευρύτερης κοινωνίας παρά αυτές του υπό εξέταση συνόλου. Υπενθυμίζεται όμως ότι όπως κάθε δυναμικό στοιχείο έτσι και η πολιτισμική ταυτότητα έχει μέλλον αλλά και παρελθόν και υπόκειται σε μεταλλάξεις, όπως καθετί που φέρει ιστορία (Wetherell 1996,225). Ο «άλλος» χρησιμοποιείται ως κοινωνικός εχθρός και αντιδιαστέλλεται στις εκφράσεις «Έλληνας πολίτης» ή «συμπατριώτης μας» (Τρουμπέτα 2001,184-186).

Στοιχεία «διαφορετικής» κουλτούρας παρατηρούνται στη θέση της γυναίκας, την τιμή, την αιδώ (Λιεζουά, 1987,66) και στους στενούς οικογενειακούς δεσμούς. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι αυτές οι πρακτικές δεν απαντώνται στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας και μάλιστα στην ελληνική ύπαιθρο¹⁴³.

¹⁴⁰ Η συζήτηση ανάμεσα σε έναν Επτανήσιο και έναν Θρακιώτη θα συναντούσε πολλά προβλήματα αφού και οι δύο περιοχές ομιλούν μία ιδιόμορφη διάλεκτο. Αυτό βεβαίως δε σημαίνει ότι οι Επτανήσιοι ή οι Θρακιώτες δεν είναι Έλληνες. Επίσης σε πολλές περιοχές της Ηπείρου η μοναδική διάλεκτος που ακούγεται και χρησιμοποιείται είναι η βλάχικη. Οι κάτοικοι των περιοχών γνωρίζουν βεβαίως την ελληνική, αλλά προτιμούν στις κατ' ιδίαν συζητήσεις τους τη βλάχικη. Η εθνική τους ταυτότητα είναι αδιαπραγμάτευτη.

¹⁴¹ Αλίκη Βαξεβανόγλου, ό.π (2001,48-53) «Ως πολιτισμικές ιδιαιτερότητες ακόμα και οι κοινωνικές αδυναμίες» (...) «Σκληρότερο αυθαίρετο στοιχείο τσιγγανολογίας να 'βαφτίζει' πολιτισμική επιλογή ακόμα και την εξαθλίωση».

¹⁴² Fredrik Barth, ό.π. (1969,11), «Η παραμονή των ορίων προκύπτει από την απομόνωση που επίσης προκύπτει από φυλετικές, πολιτισμικές, διαφορές, κοινωνικό διαχωρισμό και γλωσσολογικά σύνορα».

¹⁴³ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 505), «Ο γάμος σε μικρή ηλικία και η υψηλή γεννητικότητα χαρακτηρίζαν εν γένει τις παραδοσιακές κοινότητες της ελληνικής υπαίθρου (...) στοιχεία οργάνωσης της εκτεταμένης τσιγγανικής οικογένειας στη βάση της πατρογραμμικής καταγωγής και του ανδροπατροτοπικού γάμου όπως επίσης και η άρση του έμφυλου και ηλικιακού καταμερισμού της εργασίας αποτελούν και αυτά κοινά

Το γεγονός όμως της μεταβίβασης από γενιά σε γενιά πρακτικών μέσα από ένα σύστημα αξιών φαίνεται ότι είναι αυτό που ξενίζει και αποτελεί αιτία της ενδυνάμωσης των στερεοτύπων. Στην περίπτωση των Ρομά σε θέματα καθημερινότητας παρατηρείται να μεταβιβάζεται τόσο η επαγγελματική ταυτότητα όσο και συστήματα αξιών, τα οποία είναι στοιχεία ικανά να καθορίσουν την κοινωνική θέση, η οποία επίσης αναπαράγεται και μένει αμετάβλητη¹⁴⁴.

Σύμφωνα με τον Bourdieu η “έξις” είναι αυτή που κάνει τους φορείς της να συμπεριφέρονται με ορισμένο τρόπο. Το habitus (η έξις) γεννά συμπεριφορές που δε φαίνεται να έχουν κανονικότητα (Bourdieu, 1995, 32-33), στην ουσία δηλαδή η έννοια της έξεως ανήκει στο χρόνο αλλά και στις επιταχύνσεις του (Βαξεβάνογλου 2001,86) ή διαφορετικά σε κάτι κοινωνικά κατασκευασμένο (Bourdieu, 1995, 94).

Άλλωστε αυτό συμβαίνει με κάθε κοινωνική ομάδα αφού καθεμία περιλαμβάνει ένα σύνολο αξιών που βρίσκονται κάτω από ομοιογενείς τρόπους ύπαρξης και παράγουν ομοιογενή συστήματα προδιαθέσεων, ικανά να προκαλούν ομοιότροπες πρακτικές (Bourdieu 1995,76,Harker 2006,174). Ωστόσο η δύναμη της κάθε κοινωνικής ομάδας είναι αυτή που θα καθορίσει ποιο σύστημα είναι το «ορθό» και έχει να κάνει με την ανισότητα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις (Themelis 2013,188).

Με άλλα λόγια, το έθος είναι ένα προϊόν ιστορικού που παράγει κοινωνική συνείδηση και συλλογικές πρακτικές. Δείχνει το ενεργό παρόν παλαιότερων εμπειριών αλλά και την ορθότητά τους. Το έθος είναι αυτό που δημιουργεί ό,τι αντιπρότεινε ο Bernstein, τους κώδικες, αφού οι κώδικες είναι οι οδηγοί των σχέσεων και κατασκευάζονται κοινωνικά και έχουν να κάνουν περισσότερο με τη διανομή δύναμης και τις κυρίαρχες πολιτισμικές κατηγορίες. (Harker 2006,170).

Το έθος θα είχε κάποια ισχύ και θα διαχώριζε τους Ρομά σε πολιτισμικό επίπεδο, εάν σε αυτό τον τομέα φαίνονταν αποκομμένοι από τον πολιτισμό της υπόλοιπης κοινωνίας. Στην περίπτωση τους όμως το μοναδικό στο οποίο φαίνεται να διαφέρουν είναι η εξακολούθηση της διατήρησης κάποιων στοιχείων της παράδοσης της ελληνικής κοινωνίας παράλληλα με σύγχρονες πρακτικές. Αυτό βεβαίως οφείλεται στις αλλαγές του συγκεκριμένου συστήματος, που ούτως ή άλλως υφίσταται, είτε αυτές είναι ταχείες είτε βραδείες. Δε θα ήταν άλλωστε δυνατόν να μην έχουν υιοθετήσει τέτοια

χαρακτηριστικά της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας της υπαίθρου και όχι ιδιάζοντα χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων».

¹⁴⁴ Σχετικά με τη διαμόρφωση της κοινωνικής θέσης βλ. Ι. Ε. Πυργιωτάκης(1984, 18), σύμφωνα με τον Elkin« Η διαδικασία μέσα από την οποία το άτομο μαθαίνει τρόπους μιας κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας προκειμένου να γίνει ενεργό μέλος». Σύμφωνα με τον Fend«Διαδικασία διαμόρφωσης συμπεριφοράς και ένταξης ατόμου σε κοινωνία ή κοινωνική ομάδα για εκμάθηση κανόνων, αξιών, συμβόλων» και σύμφωνα με τον Scheuch «Η μετάδοση τρόπων συμπεριφοράς, κανόνων, αξιών σε πρόσωπο, ώστε οι προσδοκίες που επικρατούν να γίνουν και δικές τους»

στοιχεία αφού συμπορεύονται με την ευρύτερη κοινωνία και η αλληλεπίδραση είναι δεδομένη σε κάθε έκφανση της ζωής τους.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος *Τσιγγάνος ή Γύφτος* χαρακτηρίζει σήμερα και άτομα τα οποία επέλεξαν ή αναγκάστηκαν να ζήσουν με τρόπο που παραπέμπει στη ζωή των Ρόμηδων. Αυτοί βέβαια οι χαρακτηρισμοί είτε έχουν σχέση με την πραγματικότητα είτε αποτελούν στερεοτυπικές αντιλήψεις. Υπάρχει επομένως και η αντίθετη πλευρά της υιοθέτησης στοιχείων από τη ζωή των Ρόμηδων από μη Ρόμηδες. Ωστόσο εδώ τίθεται το θέμα της διάκρισης της βιολογικής ταυτότητας από την πολιτισμική. Για παράδειγμα, κάποιος Ρόμης ενδέχεται να μην είναι κοινωνικά ορατός (Αθανασοπούλου 2005), χωρίς όμως να αποποιείται την απώτερη καταγωγή του, δηλαδή τη βιολογική ταυτότητα. Αυτό συνήθως επιτυγχάνεται μέσω του οικονομικού status που έχει κερδίσει και τον κατατάσσει σε υψηλές κοινωνικές βαθμίδες. Όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αλλαγή της πολιτισμικής ταυτότητας αυτών των Ρόμηδων έχει συντελεστεί και μέσω της εκπαίδευσης, διότι με τη βοήθεια της καταρρίπτουν τη στερεοτυπική αντίληψη της αποχής από αυτήν και παράλληλα κερδίζουν τη δυνατότητα επιλογής κάποιου άλλου επαγγέλματος από τα συνηθισμένα που ακολουθεί η εν λόγω ομάδα¹⁴⁵.

Από την άλλη πλευρά ο μη Ρόμης ο οποίος ακολουθεί ένα διαφορετικό από την ευρύτερη κοινωνία μοντέλο ζωής ενώ βιολογικά η ταυτότητά του δεν σχετίζεται με τη ρόμικη, πολιτισμικά κατατάσσεται στην κατηγορία αυτή εξαιτίας του μοντέλου ζωής σύμφωνα με το οποίο διαβιεί. Επομένως το γεγονός της ακολουθίας από τους ρόμηδες σύγχρονων πρακτικών δεν τους αποκλείει από την ομάδα, δηλαδή δεν ακυρώνει τη βιολογική ταυτότητά τους, αλλά διαμορφώνει με έναν διαφορετικό τρόπο την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Άλλωστε η κάθε κοινότητα Ρομά έχει δύο επιλογές ή την ακολουθία σύγχρονων δεδομένων ή την απομάκρυνση από το σύγχρονο σκηνικό με ακολουθία παρελθοντικών πρακτικών. Το γεγονός ότι ακόμα έχουν διατηρήσει κάποιες από αυτές (τις παρελθοντικού τύπου πρακτικές) δεν σημαίνει ότι διαφέρουν πολιτισμικά, αλλά ακόμα και αν αυτό αποτελεί ετερότητα, το γεγονός ότι αυτό συνέβαινε στην Ελλάδα πριν από 40 ή 50 χρόνια αποτελεί ακόμα ένα στοιχείο που επικυρώνει ακόμα

¹⁴⁵ Βλ. Spyros Themelis, (2013), *Social Change and Education in Greece A study in Class Struggle Dynamics*, Palgrave Macmillan, σελ. 200-209, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι όσοι επωφελήθηκαν από εκπαίδευση κατάφεραν να ανέβουν στην επαγγελματική δομή, ενώ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για τους Ρόμηδες που μελέτησε η εκπαίδευση αποτελεί μηχανισμό ή κοινωνικής αναπαραγωγής ή κοινωνικής στασιμότητας.

ισχυρότερα την ελληνικότητά τους¹⁴⁶. Ωστόσο ως κοινωνική, η πολιτισμική ταυτότητα και τα στοιχεία που τη συγκροτούν δεν αποτελούν σημάδι ενός σταθερού πυρήνα, όπως αναφέρει η Hall αλλά διαμορφώνεται μέσα από όλες τις περιπέτειες της ιστορίας (Lawy 2010,332) αλλά και από αυτά που πηγάζουν από ατομικές ιδιότητες, δηλαδή από στοιχεία αμετάβλητα (π.χ. φύλο) ή μεταβλητά (μορφωτικό επίπεδο).

5.5 Η διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας μέσω της οικονομικής θέσης της ομάδας

Οι διαφορές ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες σύμφωνα με τον MaxWeber δεν είναι τόσο φυλετικές ή πολιτισμικές όσο κοινωνικές και οικονομικές¹⁴⁷. Και η κοινωνική ταυτότητα έχει άρρηκτη σχέση με την οικονομία και την οικονομική κατάσταση του καθενός αλλά και της κάθε ομάδας. Το οικονομικό στοιχείο άλλωστε σύμφωνα με τον Weber είναι αυτό που προσδίδει γόητρο, δύναμη. Η τάξη που ανήκει ο καθένας θα ορίσει τις σχέσεις παραγωγής και κτήσης αγαθών ή και το αντίστροφο ενώ η κοινωνική θέση θα δοθεί βάσει των αρχών κατανάλωσης (Νόβα – Καλτσούνη 209). Η επιτυχία θα έρθει όταν κατακτηθεί μία σημαντική θέση στην κοινωνία(Νόβα – Καλτσούνη, 2010, 208) σύμφωνα με τις κοινωνικές προσδοκίες των κυρίαρχων ομάδων. Επομένως η κοινωνία συντηρεί κυρίαρχες ομάδες.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κοινωνία χωρίζεται σε ομάδες και βάσει του εκάστοτε οικονομικού μοντέλου που κυριαρχεί(στη συγκεκριμένη περίπτωση και χρονική περίοδο βάσει του καπιταλιστικού μοντέλου),δίνει έμφαση στην παραγωγή αλλά και στις κοινωνικές σχέσεις που εμπερικλείει (Themelis 2013,210). Σύμφωνα με τον Marx κάθε κοινωνική τάξη είναι προσδιορισμένη οικονομικά, ενώ ο Weber στην προσπάθειά του να προσδιορίσει την έννοια της τάξης επικεντρώνει στα οικονομικά ενδιαφέροντα της κάθε μίας αλλά και στις ευκαιρίες και τα ενδιαφέροντα πάνω σε αυτόν τον τομέα (Themelis 2013,211). Συγκεκριμένα στους Ρομά*«η περιορισμένη ποικιλομορφία και η υψηλή κοινωνικοοικονομική ομοιογένεια συντελούσε στην ανάπτυξη συνεκτικών δεσμών που*

¹⁴⁶FredrikBarth,ό.π. (1969, 19), «Για να γίνει λόγος για τις πολιτισμικές διαφορές πρέπει αυτές οι διαφορές να είναι σταθερές μέσα στην ομάδα όπως και τα χαρακτηριστικά της εθνικής ομάδας». Στην περίπτωση όμως των Ρομά δεν διαφαίνονται διακριτά στοιχεία.

¹⁴⁷ Ζήσης Παπαδημητρίου, ό.π. (2008, 31)

διευκόλυναν την πρόσβαση στους απαραίτητους πόρους για την κάλυψη αναγκών, παράλληλα όμως ισχυροποιούσε υποχρεώσεις και πρότυπα με συχνό αποτέλεσμα την άσκηση πρακτικών κοινωνικής συμμόρφωσης π.χ. πρόωγη σύναψη γάμου, εμπλοκή παιδιών σε επαγγελματικές δραστηριότητες, εγκατάλειψη εκπαίδευσης» (Αρβανίτης 2017, 595). Επομένως η διατήρηση στοιχείων που χαρακτηρίζονται πολιτισμικά προέρχονται κυρίως από οικονομικούς όρους και από ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων.

Η ανάγκη της απόκτησης καλύτερης κοινωνικής θέσης επομένως και καλύτερης οικονομικής οδηγεί τους μη προνομιούχους σε μία κινητικότητα προς τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις¹⁴⁸. Σύμφωνα με τον Marx αυτό εξαρτάται από τις ιστορικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που υπάρχουν σε κάθε εποχή αλλά και την δύναμη που οι χαμηλότερες τάξεις θα αντλήσουν από τη ανώτερη, ενώ ο Weber επιμένει στις κοινωνικές ανισότητες, τη σημασία του ορίου και το ρόλο του status (Themelis 2013,20).

5.6 Οι φορείς προσδιορισμού και ο τρόπος ταξινόμησης

Η παρουσίαση της ταυτότητας των Ρομά δείχνει την κατάσταση που επικρατεί σε γενικό επίπεδο και τον τρόπο με τον οποίον σχηματίζεται αυτή κυρίως από εκπροσώπους του ετεροπροσδιοριστικού λόγου. Πιο συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίον έχει σχηματιστεί από την ευρύτερη κοινωνία, το βαθμό που επηρεάζει τα υπό μελέτη υποκείμενα (ατομικά και συλλογικά) αλλά και τη δυναμική που ασκεί στο διαχωρισμό τους.

Όπως προαναφέρθηκε, εκτός από τους φορείς του ετεροπροσδιοριστικού λόγου, υπάρχουν και οι φορείς του αυτοπροσδιοριστικού. Ενδιαφέρον δηλαδή παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίον οι ίδιοι οι Ρομά μιλούν για τον εαυτό τους, ο τρόπος με τον οποίον προσδιορίζονται και αν πράγματι όσα ειπώθηκαν σχετικά με την ταυτότητά τους παραπάνω έχουν ισχύ στην Ελλάδα και κυρίως στην υπό εξέταση ομάδα της Νέας Ζωής.

Η σημασία του αυτοπροσδιοριστικού λόγου αποκτά νόημα, όταν υπάρχει και γίνεται γνωστός, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελεί και την καλύτερη απάντηση στον

¹⁴⁸ Γεώργιος Π. Μάρκου, ό.π. (1996, 51), σχετικά με την διαβάθμιση και την ανάλογη ανισότητα στις αμοιβές αλλά και στις εσωτερικές και εξωτερικές κατηγορίες συγκεκριμένων εργασιών. Επίσης αναφορά γίνεται και στους παράγοντες που προκαλούν την ανισότητα στο χώρο της εργασίας και διαχωρίζονται τόσο σε ατομικούς (οικογένεια, γειτονιά, σχολείο) αλλά και σχεσιακούς (σχέσεις, προοπτικές κινητικότητας).

ετεροπροσδιοριστικό λόγο. Ο γόνιμος διάλογος μεταξύ ατόμων ή μεταξύ ομάδων χάνει τη σημασία, όταν αποβάλλεται από τη συζήτηση ο ένας εκ των δύο εμπλεκομένων πλευρών, συνήθως ο πιο αδύναμος, με αποτέλεσμα η κυρίαρχη πλευρά και οι αντιλήψεις της να αποθηκεύονται στη μνήμη ως ορθές, πάγιες και μη αναστρέψιμες.

Αυτό στην περίπτωση των Ρομά συναντάται συχνότερα στην προσπάθεια πολιτισμικής και συνεπώς και εθνοτικήςετεροταξινόμησης, από την άλλη όμως υπάρχει και η πλευρά της αυτοταξινόμησης (Γκότοβος 2003,103)¹⁴⁹ Αυτός είναι και ο λόγος που εξετάζεται η «φωνή» της άλλης πλευράς ώστε να ερευνηθεί κατά πόσο ορθές είναι οι εικόνες που έχουν σχηματιστεί από την ευρύτερη κοινωνία σχετικά με την ταυτότητά τους, αλλά και για να επανεκκινηθεί μία επαναδιαπραγμάτευση του κελύφους, αλλά και του περιεχομένου της ταυτότητάς τους, βάσει των δεικτών της ετεροταξινόμησης και της αυτοταξινόμησης (Γκότοβος 2003,105).

Ο παρατηρητής που εξετάζει μία ταυτότητα τόσο σε συλλογικό, όσο και σε ατομικό επίπεδο έχει γνώση ότι εξετάζει μία συγκεκριμένη ομάδα, οπότε και αντιμετωπίζει το αντικείμενο της έρευνας συλλογικά, παράλληλα όμως δεν παραβλέπει και την ατομική ταυτότητα, η οποία αρκετές φορές ταιριάζει και συμπορεύεται με την συλλογική, σε άλλες όμως περιπτώσεις διαμορφώνει τη συλλογική.

¹⁴⁹ Αθανάσιος Γκότοβος, (2001,108) τις περισσότερες φορές *«Το υποκείμενο αποδέχεται την εθνοτική διαφοροποίηση(...) και τοποθετεί τον εαυτό του εκείθεν του εθνοτικού ορίου της δεσπόζουσας ομάδας».*

6. Η ταυτότητα στη Νέα Ζωή

6.1 Οι προσδιορισμοί στα Ιωάννινα: ο Ρόμης, ο Γύφτος, ο Τσιγγάνος

Η παρούσα έρευνα εξετάζει τις τρεις γενιές των κατοίκων Ρομά της Νέας Ζωής σε όλα τα επίπεδα, όχι μόνο στο βασικό θέμα που αποτελεί η εκπαίδευση αλλά και σε αυτό της ταυτότητας αφού η συγκρότηση ταυτότητας ή ταυτοτήτων επηρεάζει, όπως θα αποδειχθεί, άμεσα και το εκπαιδευτικό κομμάτι.

Στα Ιωάννινα ο ετεροπροσδιοριστικός λόγος για τους κατοίκους της Νέας Ζωής ήταν ξεκάθαρος και κοινός, ήταν η γειτονιά των μουσικών. Ουδέποτε ακούστηκε ο όρος «Τσιγγάνος» ή «Ρομά», μόνο σε ορισμένες των περιπτώσεων «Γύφτος» χωρίς πάντοτε με απαξιωτικό ύφος όπως θα περίμενε κανείς. Ωστόσο γινόταν σαφές ότι στον ετεροπροσδιοριστικό λόγο οι Ρομά αποτελούσαν μειονότητα με ανάλογη μειονοτική ταυτότητα η οποία με τη βοήθεια μετασχηματισμών προσέδιδε και το ανάλογο μειονοτικό status (Γκότοβος 103-106, 2002).

Ο όρος «μουσικός» δεν μου ήταν γνωστός παρόλο που είχα γνώση της ενασχόλησής τους με τη μουσική και υπήρχε η εντύπωση ότι εμπερικλείει μία δόση ειρωνική, επομένως το μόνο που στη σκέψη μου ήταν παγιωμένο ήταν ο όρος Ρομά ως ο λιγότερο φορτισμένος αρνητικά όρος.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και της σχεδόν καθημερινής τριβής μου με τη συγκεκριμένη κοινότητα οι αυτοπροσδιορισμοί ήταν αρκετοί και σε γενικές γραμμές αναμενόμενοι: «Ρομά», «Γύφτος», «Ρόμης», «Γιαννιώτης», «μουσικός». Οι τρεις πρώτοι αυτοπροσδιορισμοί ποίκιλλαν ανάμεσα στους πληροφορητές, ενώ ο τέταρτος ήταν κοινός για όλους τους άνδρες.

Τον προσδιορισμό Ρομά τον χρησιμοποιούσαν οι περισσότεροι ώστε να υπάρχει ένας κοινός κώδικας στη συζήτηση, πάντα όμως, αφού είχε χρησιμοποιηθεί πρώτα από την ερευνήτρια. Ουδέποτε τον χρησιμοποίησαν οι ίδιοι, αρκούσε μόνο η αποδοχή του όρου. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο συγκεκριμένος όρος δεν έγινε αποδεκτός: *«Τι είναι αυτά που εσείς λέτε; Τι πάει να πει Ρομά; Θέλεις να ξέρεις τι είμαι; Γύφτος; Αυτό είμαι!»*¹⁵⁰ Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις αυτό που ενόχλησε ίσως ήταν

¹⁵⁰ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 497), Ανάλογη αντιμετώπιση και απάντηση παρατηρείται και στην έρευνα του Νικολάου Αρβανίτη στη Χαλκίδα: *«Τι πα να πει Τσιγγάνος, Ρομά, το ένα το άλλο. Γύφτοι. Τελείωσε. Η λέξη είναι αυτή, δεν αλλάζει. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί δεν το δέχονται όλοι»*.

η επιστημονική ονοματοδοσία με τον προσδιορισμό “Ρομά”, ίσως όμως και η πεποίθηση του πληροφορητή ότι ακόμα και αν τον αποκαλέσει κάποιος Ρομά, για όλους θα είναι Γύφτος με την αρνητική έννοια του όρου φέροντας όλα τα αρνητικά στοιχεία με τα οποία είναι συνδεδεμένος. Δεν αποκλείεται όμως ο όρος «Γύφτος» για τον συγκεκριμένο πληροφορητή να μην έφερε τίποτα το μειωτικό, αντιθέτως λόγω της σύνδεσης «Γύφτος» - «μουσικός» να αποτελούσε «*δείκτη επιτυχούς επαγγελματικής και κοινωνικής ένταξης*» (Αρβανίτης 2017, 492.)

Ο όρος Ρομά ακόμα και όταν δεν χρησιμοποιούνταν ευρέως, απλά γινόταν μόνο αποδεκτός, αποκτούσε νόημα όταν τον συνέδεαν με την απώτερη καταγωγή τους. *«Εσύ που είσαι μορφωμένη πες μας, από πού ήρθαμε. Μήπως Ινδία; Κάποιος μας είχε πει και για Αίγυπτο», «Μάλλον από Τουρκία γιατί στα τούρκικα (ενν. τηλεοπτικές σειρές από Τουρκία που προβάλλονται στην ελληνική τηλεόραση) καταλαβαίνουμε τι λένε χωρίς να διαβάζουμε».* Η Τουρκία υπερισχύει στη συνείδησή του κάθε Ρομά της Νέας Ζωής ως απώτερος τόπος καταγωγής γιατί γνωρίζουν ότι τα επίθετά τους είχαν ρίζα τούρκικη πριν την ελληνοποίησή τους χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τη θεωρούν δεύτερη πατρίδα¹⁵¹.

«Στα χαρτιά Χαλίλ, και το έκαναν τα τελευταία 30 χρόνια Χαλilόπουλος. Το Χαλίλ πρέπει να ήρθε από την Τουρκία, πέρασαν από Αλβανία. Το карабани που ξεκίνησε, πήγε Τουρκία, Ινδία και διασκορπιστήκανε. Έγινε διασπορά. Είναι τούρκικο, έτσι δεν είναι; Ούτε ινδικά, ούτε γερμανικά. τούρκικα. Ξεκίνησαν από την Τουρκία»(άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Αυτές οι αντιλήψεις σχετικά με μία κοιτίδα απώτερης καταγωγής θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι χρησιμοποιούνται μόνο για την αυτοεξύψωσή τους, για έναν αυτοεξωτισμό ώστε να δείξουν ότι υπερέχουν έναντι μιας άλλης ομάδας, κυρίως της ευρύτερης με την οποία δεν υπάρχει διαμάχη ή έκδηλος ρατσισμός. Ωστόσο οι Ρομά γνωρίζουν όλα τα στερεότυπα τα οποία επικρατούν γι’ αυτούς¹⁵² μέσα στην ευρύτερη κοινωνία. Σύμφωνα με την Wetherell, (Wetherell 1996,307) η ομάδα που επιθυμεί θετική κοινωνική ταυτότητα, μεγιστοποιεί τη διαφορά με τις άλλες ομάδες.

Αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία η κοινή μεταξύ όλων, απάντηση σχετικά με την καταγωγή τους. Και αυτή η απάντηση τελικά είναι αυτή που καταδεικνύει τους λόγους για τους

¹⁵¹ Ανδρέας Γκόγκος,, τ. Β’ (1995,34-36). Σχετικά με τους Γύφτους που έφτασαν στην Πωγωνιανή μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Τότε ήταν μουσουλμάνοι με τούρκικα ονόματα. Αυτοί έρχονταν σε αντιδιαστολή με τους Χριστιανούς Γύφτους που προϋπήρχαν στην περιοχή. Μετά τη βάφτισή τους τη δεκαετία του 40 άλλαξαν και τα επίθετά τους ως εξής Χαλίλ μετατράπηκε σε Χαλιγιάννης, Χαλilόπουλος, ο Ιμπραήμ σε Μπραχόπουλος.

¹⁵² Αθ. Ε. Γκότοβος.π. (2001, 165). Αποτελούν στοιχεία του ετεροπροσδιοριστικού λόγου, κυρίως από φορείς του εξειδικευμένου λόγου αλλά και από άλλους δίνοντας έμφαση στον διαφορετικό αδιάσπαστο τσιγγάνικο πολιτισμό και της διαφορετικής πολιτισμικής ταυτότητας.

οποίους η Ινδία ή η Αίγυπτος ή ακόμη και η Τουρκία εξυπηρετούν μόνο τρόπους προβολής έναντι άλλων ομάδων. Δόθηκε απάντηση κοινή όταν ερωτήθηκαν για τον τόπο γέννησης και καταγωγής, το νομό Ιωαννίνων και διάφορες περιοχές του. Δε χρειάστηκε να μεταφερθεί η συζήτηση στο πεδίο της εθνικής ταυτότητας αφού η εθνική, γι' αυτούς ταυτότητα είναι στοιχείο αδιαπραγμάτευτο. Όπως αδιαπραγμάτευτο είναι και για άλλες εθνοτικές ομάδες όπως αυτή των Βλάχων, σε αντιδιαστολή όμως με τους Ρομά ουδέποτε θεωρήθηκαν ξένο σώμα στην ελληνική κοινωνία, ούτε τους προσδόθηκε ποτέ μειονοτική ταυτότητα¹⁵³. Και πιο συγκεκριμένα η τοπική ταυτότητα Γιαννιώτης/Γιαννιώτισσα δεν χωρούσε αμφισβητήσεις, ούτε αμφιβολίες¹⁵⁴. Η συνεχής επίκληση της ταυτότητας αυτής χρησιμοποιείται και ως απόδειξη ότι έχουν όλα εκείνα τα γνωρίσματα του «Γιαννιώτη» που προέρχονται από την μακροχρόνια τριβή τους με τον αστικό χώρο, αλλά επίσης και για να διαχωρίσουν τη θέση τους από τους Ρομά που μετακινήθηκαν τα τελευταία χρόνια από την Αλβανία ή από τους μουσουλμάνους Ρομά που μετακινούνται εποχιακά για επαγγελματικούς λόγους από τη Θράκη.

Η ταυτότητα αυτή είναι αποθηκευμένη τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, αφού η συντριπτική πλειοψηφία κατάγεται από τον Παρακάλαμο, όμως φροντίζουν να διατηρούν τη σχέση τους με τον τόπο αυτό. Επομένως αυτή η ταυτότητα της καταγωγής έχει μεταβιβαστεί και στις νεότερες γενιές και παρόλο που αυτές έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στα Ιωάννινα, ως απώτερο τόπο καταγωγής αναφέρουν τη συγκεκριμένη περιοχή. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τη θέση τους στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό του Παρακάλαμου, όπως συνέβαινε σε κάθε παραδοσιακών δομών κοινωνία σε ό, τι αφορά τους Ρομά (Αρβανίτης 2017, 506), υπήρχε τήξη του ορίου διαχωρισμού τους, ενώ η μαζική τους εγκατάσταση στην πόλη στη συγκεκριμένη περίπτωση στα Ιωάννινα, ήταν αυτή που τους προσδιόρισε ως κάτι διακριτό, διότι έπρεπε να ανταποκριθούν στις ταχύτατες αλλαγές που συντελούνταν.

«Εμείς ήμασταν δημότες μέσα από βιβλία. Ήμασταν δημότες με κεφαλαία γράμματα. Μελέτησαν λοιπόν τα αδέρφια μου, το άλλαξαν στο Δημαρχείο για να ξεχωρίσουν από τους Γύφτους. Γύφτος αυτός,

¹⁵³ Ελευθέριος Α. Αλεξάκης, (2001) «Η διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου Πωγωνίου», στο Ταυτότητες και Ετερότητες Σύμβολο, Συγγένεια κοινότητα στην Ελλάδα – Βαλκάνια, Δωδώνη, Αθήνα, σελ. 177. Στην έρευνά του για τους Βλάχους του Κεφαλόβρυσου, αναφέρει ότι η ελληνική καταγωγή και η ελληνική ταυτότητα αποτέλεσαν ζητήματα αδιαπραγμάτευτα.

¹⁵⁴ Σε συζήτηση πέραν της έρευνας που είχα με πληροφορήτριες σχετικά με τη ζωή μου στα Ιωάννινα και στα προβλήματα που αντιμετωπίζω στις καθημερινές μου επαφές, αυθόρμητα γενίκευσα κάποια χαρακτηριστικά που είχα εντοπίσει στους Γιαννιώτες. Η απάντηση που δόθηκε ήταν αποστομωτική: «Μα γιατί το λες αυτό; Κι εγώ Γιαννιώτισσα είμαι όμως ποτέ δεν έχω φερθεί έτσι, ούτε σκέφτομαι με αυτόν τον τρόπο». Φυσικά περιθώρια ανασκευής της γενίκευσής μου δεν υπήρχε, και η συζήτηση έληξε. Άρα εδώ δε φαίνεται να υπάρχει ζήτημα αποκατάστασης εθνικής συνείδησης, σχετικά βλ. Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2001, 121)

γύφτος κι εγώ, αλλά, άλλο είμαστε. Γιατί ήταν διαφορετικοί. Εμείς στον Παρακάλαμο ζούσαμε όπως οι άλλοι με αυτές τις συνθήκες. Εκείνοι μία μέρα Κόνιτσα, μία μέρα Φιλιπιάδα. Εμείς ήμασταν μόνιμοι με τη μουσική. Είχαμε διαφορετικές ιδιοτροπίες. Εμείς πηγαίνουμε εκκλησία. Εμείς δώσαμε το στίγμα της μουσικής»(άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Η ταυτότητα αυτή υπερισχύει της «φαντασιακής» που έχει αναπτυχθεί κυρίως από τον ετεροπροσδιοριστικό προσδιορισμό της απώτερης καταγωγής. Η μνήμη των μεγαλύτερων γενιών φθάνει έως τον Παρακάλαμο και σε όσα έχουν ακούσει από τους προγόνους τους, τα οποία δεν εμπεριέχουν ούτε Ινδία, ούτε Αίγυπτο. Πόσο μάλλον περισσότερο η μνήμη των νεότερων γενιών που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στα Ιωάννινα. Σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις αναφορά έγινε στην Αλβανία την οποία επισκέπτονταν για επαγγελματικούς λόγους.

Υπάρχει η άποψη ότι προκειμένου ορισμένες ομάδες να ισχυροποιήσουν τη θέση τους και να καταρρίψουν τα διαχωριστικά όρια ανάμεσα σε αυτούς και την ευρύτερη κοινωνία γίνεται χρήση της εθνικής ταυτότητας, η οποία τους εξισώνει με τους υπόλοιπους αφού δεν υπάρχει καμία διαφορά σε εθνικό επίπεδο και έχουν ένα κοινό σημείο αναφοράς, το έθνος. Αυτή η πρακτική ισχύει και κάποιες ομάδες κάνουν χρήση της συγκεκριμένης ταυτότητας ως μιας που υπερκαλύπτει τις άλλες και απαλείφει τις όποιες διαφορές παρατηρούνται. Θα μπορούσε να θεωρηθεί και εδώ πρακτική εάν γινόταν λόγος για μία εθνική ομάδα η οποία για κάποιους λόγους μετοίκησε στην Ελλάδα αλλά χρησιμοποιεί την εθνική ταυτότητα προκειμένου να ενσωματωθεί στην κοινωνία¹⁵⁵. Παρόλα αυτά χρησιμοποιούσαν αρκετά συχνά την ανωνυμία «εμείς» για να δηλώσουν το διαχωρισμό τους, είτε από την ευρύτερη κοινωνία είτε από άλλες ομάδες Ρομά που δεν τους θεωρούν κομμάτι της ομάδας τους¹⁵⁶.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση και για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με τη μνήμη και τη καταγωγή, τέτοιο θέμα δεν τίθεται. Αποκρούεται η ξεχωριστή εθνική (μη ελληνική) ταυτότητα που τους προσδίδεται καθώς και η μειονοτική και υιοθετείται η ελληνική(Γκότοβος 2003,105).

Άλλος όρος προσδιορισμού ήταν αυτός του «Τσιγγάνου». Υπήρχε η γνώση της διαφοράς του αυτοπροσδιορισμού ανάμεσα σε νότιο και βόρεια Ελλάδα και επαληθεύθηκε και στην συγκεκριμένη έρευνα. Παρόλο που όπως προαναφέρθηκε, δεν χρησιμοποιήθηκε ως αυτοπροσδιορισμός ο όρος

¹⁵⁵ Οι κάτοικοι της Νέας Ζωής διαχώρισαν από την πρώτη στιγμή τη θέση τους από τους Αλβανούς Ρομά που κατοικούν στο Πέραμα. Στις περισσότερες συζητήσεις τους αποκαλούσαν μόνο με τον εθνικό προσδιορισμό Αλβανός. Εθνικά επομένως διαχώριζαν τη θέση τους.

¹⁵⁶ Αντιπρβλ. Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 494)

Ρομάοταν η συζήτηση μετατοπιζόταν σε οικογένειες οι οποίες κατοικούσαν στην περιοχή του αεροδρομίου, δινόταν ο αρνητικά φορτισμένος, για τους ίδιους όρος «Τσιγγάνος»¹⁵⁷.

Οι διαφορές τους εντοπίζονταν στο επάγγελμα, στον τρόπο ζωής, στην ενδυμασία, στην οικογενειακή ιεραρχία. Πιο συγκεκριμένα το χαμηλό κοινωνικό status είναι αυτό που προκαλεί σύγχυση και επιβάλλει την οριοθέτηση(Αλεξάκης 2001,174):

«Δες πώς ντύνονται. Έτσι ντυνόμαστε εμείς; Δεν τους βλέπεις που ζητιανεύουν; Είναι βρώμικοι και ζουν σε παράγκες. Εμείς είμαστε οικογενειάρχες άνθρωποι»(γυναίκα 2^{ης} γενιάς).

Διαχωρίζουν πλέον τη θέση τους εθνικά, κάτι που εμπεριέχει την πολιτισμική, γλωσσική, οικονομική και κοινωνική θέση¹⁵⁸:

« Μιλούν διαφορετικά, δεν μπορούμε να τους καταλάβουμε. Αυτοί δεν ξέρουν τίποτα από μουσική. Δεν έχουμε σχέσεις με αυτούς»(γυναίκα 2^{ης} γενιάς).

«Έχουν άλλη γλώσσα, άλλα εθίμα» (άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Πράγματι εντοπίστηκαν διαφορές, το θέμα όμως αποκτά άλλη διάσταση αφού δείχνει την διαστρωμάτωση και το διαχωρισμό μέσα σε αυτήν την κοινωνία μέσω πρόσδοσης ταυτοτήτων¹⁵⁹.

Εάν για τους Ρομά οι ταυτότητες που έχουν κατασκευαστεί από την ευρύτερη κοινωνία αφορούν πλέον στο πολιτισμικό, οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο το ίδιο ακριβώς επαναλαμβάνεται στην περιοχή αυτή μεταξύ τους. Επίσης εάν ληφθεί υπόψη ότι σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο η διαφορά των ταχυτήτων είναι αυτή που ορίζει και καθορίζει την ενσωμάτωση στην ευρύτερη κοινωνία το ίδιο συμβαίνει και στην συγκεκριμένη κοινότητα. Οι μεν εξελίσσονται πολύ πιο αργά από τους δε, επομένως θεωρούνται κάτι άλλο.

¹⁵⁷ Αυτός ο διαχωρισμός κυριαρχεί ανάμεσα σε ομάδες και σε άλλες περιοχές όπως προέκυψε από τις έρευνές τους, Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 496, υπ. 758)

¹⁵⁸ Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2001,109-110). Πρόκειται δηλαδή για τους ίδιους δείκτες συλλογικής ταυτότητας που προκαλούν την ετερότητα ανάμεσα στη δεσπόζουσα ομάδα και τους Ρομά εν συνόλω, και παρακάτω, σελ. 124-125 *«Εντονότερα κοινωνικά ορατός πληθυσμός οι οποίοι ασκώντας περιθωριακά επαγγέλματα και μη διαθέτοντας εκπαιδευτικό κεφάλαιο... δυσκολεύονται να αποκολληθούν από το κοινωνικό περιθώριο»*. Επίσης Χρήστος Παπακώστας, ό.π. (2007, 143), σχετικά με την ταύτιση των Ρομά αδιακρίτως με πλάνητα βίο. Αλλά και για τον διαχωρισμό που οι ίδιοι θέτουν με τους Τσιγγάνους.

¹⁵⁹ Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2001, 168, υπ.2). *«Δεν είναι καθόλου βέβαιο αν οι ετικέτες που χρησιμοποιεί μία ομάδα για τον εαυτό της και για τις άλλες ομάδες επικυρώνονται εκ μέρους των εν λόγω ομάδων. Τα σημερινά εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι δεν υφίσταται ένα τετελεσμένο καθεστώς σημάτων με τις οποίες οι επιμέρους ομάδες της ρόμικης κοινότητας αυτό- και ετερο- προσδιορίζονται. Αυτές όμως οι επιμέρους ομάδες για την έξω-ομάδα συγκροτούν τον ρόμικο πληθυσμό»* .

Ο ίδιος αντίκτυπος όμως υπάρχει και στην τοπική κοινωνία. Εάν οι κάτοικοι της Νέας Ζωής είναι «οι μουσικοί», οι «Γύφτοι» οι οποίοι δεν απορρίπτονται ούτε δέχονται έκδηλο ρατσισμό, αντιθέτως οι κάτοικοι του αεροδρομίου είναι εύκολα αναγνωρίσιμοι και αποτελούν το κατεξοχήν ξένο σώμα, τους «Τσιγγάνους».

Η διαστρωμάτωση όμως που έγινε τόσο φανερή από τα λεγόμενά τους, ανάμεσα στους κατοικούντες στη Νέα Ζωή και σε αυτούς του αεροδρομίου, υπάρχει συγκαλυμμένη στον ευρύτερο χώρο της Νέας Ζωής. Όπως προαναφέρθηκε στο κεφάλαιο του χώρου, θα μπορούσε κάποιος να διαχωρίσει την περιοχή σε τρία στρώματα.

Πολύ σχηματικά συμβαίνει το εξής: οι ανώτεροι σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο διαμένουν στη γειτονιά που βρίσκεται υψηλότερα, ενώ στις παρακάτω γειτονίες πλησίον του κεντρικού δρόμου διαμένουν οι οικονομικά και κοινωνικά κατώτεροι. Ενώ στον ετεροπροσδιοριστικό λόγο δεν υπάρχει διαφορά στην ταυτότητα των κατοικούντων στην περιοχή αυτή, αυτοπροσδιοριστικά διαφαίνεται διαφορά στην ταυτότητα και θυμίζει τη θεωρία των ορίων του Barth, σύμφωνα με την οποία: *«η συνειδητή βίωση της διαφοράς από τον άλλον οδηγεί στην οργάνωση πολιτισμικών και κοινωνικών ορίων από τα οποία δημιουργούνται και οι διαφορετικές ταυτότητες»* (Barth 1969,68). Όπως συμπληρώνει: *«οι ομάδες χωρίζονται σε υποομάδες, όμως ερωτώμενοι σχετικά με την καταγωγή τους δίνουν το όνομα της κύριας ομάδας. Το γεγονός ότι κάποιος ανήκει σε μία ομάδα, δε σημαίνει απαραίτητα ότι οι κοινωνικές καταστάσεις στις οποίες συμμετέχει δημιουργούνται από αξίες και κώδικες με αυτήν την ταυτότητα»* (Barth 1969,68-69).

Η ιεράρχηση αυτή είναι έκδηλη κυρίως μέσω των οικιών τους. Στις συζητήσεις με τους Ρομά της επάνω γειτονιάς οι πληροφορητές φρόντιζαν να διαχωρίσουν τη θέση τους με αυτούς από τις κάτω (Φιλοθέη, Λεμονιά), παρόλο που αρκετοί από αυτούς είχαν συγγενείς που διέμεναν σε αυτές. Τόνιζαν διαρκώς ότι αυτοί είναι μουσικοί, ώστε να διαχωριστούν βάσει αυτής της ιδιότητας. Αυτός ο προσδιορισμός όμως χρησιμοποιούνταν για να διαχωρίσει την οικονομική τους κατάσταση και όχι τόσο την επαγγελματική, αφού οι περισσότεροι από όσους μένουν στις χαμηλότερες γειτονίες ήταν επίσης μουσικοί.

Πράγματι οι οικίες και η ποιότητα ζωής της Νέας Ζωής δεν είχαν καμία ομοιότητα με τις οικίες που παρατηρήθηκαν στις χαμηλότερες γειτονίες. Η οικονομική κατάσταση είναι αυτή η οποία προσέδιδε την ταυτότητα μεταξύ τους αλλά και διαμόρφωνε το διαχωρισμό. Αυτό είχε αντίκτυπο στην καθημερινότητα, αλλά και στις πρακτικές που ακολουθούνταν. Παράδειγμα τέτοιων

διαχωρισμών είναι οι αμφιβολίες και οι αντιδράσεις των οικογενειών όταν κάποιο τέκνο επιθυμεί να συνάψει γάμο με κάποιο άλλο από τις άλλες γειτονίες.

Οι αντιρρήσεις αφορούν κυρίως στο οικονομικό επίπεδο της οικογένειας με την οποία θα έρθουν σε επαφή, το οποίο επίπεδο προσδιορίζει και το κοινωνικό status. Στην περίπτωση των αγοριών που θα επιλέξουν νύφη από τις κάτω γειτονίες τα πράγματα απλοποιούνται αφού η νύφη θα ακολουθήσει τον άντρα της στην πατρική του οικία στην επάνω γειτονιά, ενώ στην περίπτωση που ο άντρας είναι από τα χαμηλότερα στρώματα, αρχίζουν να διαφαίνονται στην οικογένεια της νύφης οι πρώτοι ενδοιασμοί.

Οι κάτοικοι των κάτω γειτονιών από την άλλη φαίνονται πιο διαλλακτικοί και αυτό είναι αναμενόμενο. Εφόσον γνωρίζουν ότι οικονομικά συνεπώς και κοινωνικά οι κάτοικοι της Νέας Ζωής υπερέχουν, ακολουθούν την αντίστροφη τακτική της πλήρους ταύτισης χωρίς να προβαίνουν σε προσπάθειες διαχωρισμού. Επιδιώκουν τον συγχρωτισμό, αλλά και τη συμπόρευση με τους “επάνω” και ακόμα περισσότερο τη σύναψη ενός γάμου με κάποιον/κάποια από την επάνω γειτονιά.

Ωστόσο παρατηρήθηκε στις κάτω γειτονίες μία διαφορά σε σχέση με τους επάνω που αξίζει να σημειωθεί. Ενώ οι κάτοικοι της Νέας Ζωής επαναλάμβαναν συνεχώς την ιδιότητά του μουσικού, δεν παρατηρήθηκε το ίδιο και σε αυτούς της κάτω περιοχής. Σαφώς δήλωναν μουσικοί όμως δεν προέβαιναν στην συνεχή προβολή. Η τακτική αυτή θα πρέπει να θεωρείται διόλου τυχαία, αφού αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αποδοχή του διαχωρισμού που έχει επιβληθεί από κάποιους άλλους. Από τη στιγμή που οι κάτοικοι της Νέας Ζωής έχουν διαχωρίσει τη θέση τους και αυτό είναι εμφανές στον απλό παρατηρητή σε οικονομικό κυρίως επίπεδο, οι υπόλοιποι κάτοικοι χρησιμοποιούν τον όρο «μουσικός» όπου είναι αναγκαίο για να δηλώσουν την επαγγελματική τους ταυτότητα, από την άλλη όμως δεν την προβάλλουν διαρκώς αφού οικονομικά και κοινωνικά δεν έχουν φθάσει τους “επάνω”.

Άλλωστε ο προσδιορισμός «Ρόμης» και «Γύφτος», ακούστηκε από τους κατοίκους αυτών των περιοχών, προσδιορισμοί που για την επάνω γειτονιά ήταν σχεδόν απαγορευτικοί και ανομολόγητοι αφού η οικονομική τους και κοινωνική τους κατάσταση δεν συνάδει με τα στερεότυπα που έχουν συνδυαστεί με τον προσδιορισμό «Ρομά» ή «Γύφτος».

6.2 Ο Μουσικός

Χωρίς αμφιβολία ο αυτοπροσδιορισμός που ακούστηκε από το σύνολο των ανδρών ήταν αυτός του «μουσικού». Ο προσδιορισμός αυτός αποδείχτηκε ότι φέρει ιδιαίτερη βαρύτητα όχι μόνο στο επίπεδο του αυτοπροσδιορισμού, αλλά και στο επίπεδο του ετεροπροσδιορισμού από την ευρύτερη κοινωνία. Επιπροσθέτως, ο προσδιορισμός «μουσικός» είναι αυτός που ορίζει μία περιοχή, αλλά και την διαχωρίζει από τις υπόλοιπες.

«Εμάς μας λένε, θα πάμε στους μουσικούς. Ένας άλλος που δεν ξέρει θα πει ... άλλο... Θα πει... πάω στους ... Γύφτους» (άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Αξιίζει να αναφερθεί εν πρώτοις ότι για την ευρύτερη κοινωνία οι κάτοικοι της Νέας Ζωής είναι οι μουσικοί. Ασφαλώς ο προσδιορισμός μουσικός έτσι όπως χρησιμοποιείται εμπεριέχει την ταυτότητα του Ρομά ή του Γύφτου, παρόλα αυτά η αναφορά στους κατοικούντες στη Νέα Ζωή γίνεται με τον όρο «μουσικός». Επίσης η επίσκεψη στη συγκεκριμένη περιοχή σπάνια θα αναφερθεί ως «επίσκεψη στη Νέα Ζωή». Η συνήθης έκφραση είναι η επίσκεψη «στην καλλιτεχνούπολη» ή επίσκεψη « στους καλλιτέχνες». Επομένως στην συνείδηση των περισσότερων οι Ρομά της Νέας Ζωής είναι μουσικοί ή καλλιτέχνες αλλά παράλληλα και Ρομά. Στην περιοχή των Ιωαννίνων οι δύο αυτοί προσδιορισμοί είναι συνυφασμένοι, αποτελούν μία ολότητα.

Οι ίδιοι οι Ρομά, αυτοπροσδιορίζονται αναλόγως. Πρόκειται για μία ταυτότητα, για έναν προσδιορισμό που καλύπτει τις υπόλοιπες ταυτότητες¹⁶⁰. Δεν προσδιορίζει μόνο το επάγγελμα του φορέα της, αλλά θα μπορούσε κάποιος να πει ότι ορίζει την υπόσταση. Από επαγγελματική ταυτότητα γίνεται κοινωνική, οικονομική, εθνική, είναι όμως και μία ταυτότητα η οποία επιδρά καταλυτικά στην ατομική.

Αυτό φαίνεται από τις απαντήσεις των παιδιών και των εφήβων, οι οποίοι προσδιορίστηκαν μουσικοί. Αυτό έχει διττή ερμηνεία. Αφενός έτσι μεγάλωσαν και γαλουχήθηκαν από τους μεγαλύτερους, δηλαδή με τη μουσική, αφετέρου η επαγγελματική τους δραστηριότητα θα κινηθεί στα πλαίσια της μουσικής, κάτι που είναι αδιαπραγμάτευτο. Ακόμα τα βιώματα αλλά και η μνήμη τους

¹⁶⁰ Χρήστος Παπακώστας, ό.π. (2005, 71). Σχετικά με τους Ρομά της Ηράκλειας, «Η επαγγελματική δραστηριότητα όπως θα δούμε εγχαρράσσεται στην πολιτισμική ταυτότητά τους όπως θα δούμε είναι αυτή της μουσικής».

συνδέεται άρρηκτα με τη μουσική, τοποθετούνται δηλαδή με τέτοιο τρόπο στο παρελθόν (Wetherell 2005,225) το οποίο ορίζει όχι μόνο το παρόν αλλά και το μέλλον.

Ο αυτοπροσδιορισμός ‘‘μουσικός’’ χρησιμοποιείται σε τέτοια συχνότητα όμως για να δηλώσει το διαχωρισμό με την ευρύτερη κοινωνία. Αποτελεί έναν τρόπο ανάδειξης και προβολής της υπεροχής τους έναντι των υπολοίπων τουλάχιστον σε αυτό το πεδίο. Και αυτό γίνεται διότι γνωρίζουν τα αρνητικά στερεότυπα που έχουν δημιουργηθεί για αυτούς επομένως ανασύρουν το πιο θετικό στοιχείο που διακρίνει σε αυτούς η ευρύτερη κοινωνία και το προβάλλουν¹⁶¹.

Γνωρίζουν επίσης ότι η πλειοψηφία της ευρύτερης κοινωνίας τους εκτιμά για την δεξιότητα που έχουν στη μουσική και τους προτιμά σε κάθε συνάντησή ή κοινωνική εκδήλωση. Το στοιχείο αυτό αποτελεί μία ακόμα επιβεβαίωση της υπεροχής τους στο μουσικό επίπεδο. Στην περίπτωση αυτή το στερεότυπο του «Γύφτου» αποκτά θετικό πρόσημο και αποκτά άλλη σημασία. Ο Ρόμης στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο καλός μουσικός που γνωρίζει καλά τη μουσική γιατί είναι αυτή η παράδοσή του¹⁶².

«Εγώ δεν ήξερα με παρτιτούρα, ο άλλος ήξερε 30 χρόνια. Εγώ τι έκανα; Άκουγα ρυθμό και σε μία ώρα το μάθαινα. Ο διοικητής(ενν.όταν υπηρετούσε στο στρατό) μου είχε πει: ‘‘Είστε μεγάλοι μουσικοί, εσείς χωρίς παρτιτούρα και το ξέρετε’’. Αν δεν έχεις αυτή, είσαι μηδενικός» (άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Άλλωστε έχουν διασωθεί μνήμες και εικόνες από τη συμμετοχή Ρόμηδων σε πανηγύρια της Ηπείρου που δηλώνει και επιβεβαιώνει ξεκάθαρα την ενασχόλησή τους με τη μουσική. Μία παράδοση όμως και ένα είδος μουσικής η οποία είναι η ελληνική παραδοσιακή μουσική, στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας την οποία οι Ρόμηδες διαμόρφωσαν (Βαξεβάνογλου 2001,11-12).

¹⁶¹N. Ιντζεσίζογλου, Νικόλαος, ό.π. (2000, 186). *«Αυτή καθεαυτή η αναδίπλωση σε κάποιο ένδοξο παρελθόν ή στην παράδοση μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα (...) το αναδιπλούμενο κοινωνικό σύνολο μπορεί να αυτοπροστατευθεί με τον τρόπο αυτό, δεδομένου ότι η συνεχής αλληλεπίδραση μεταξύ δύο ή περισσότερων άνισης δύναμης υποκειμένων ευνοεί το ισχυρότερο».*

¹⁶² Αυτό το στερεότυπο που επικρατεί δεν έχει καμία σχέση με το στερεότυπο περί της σύνδεσης του κάθε Ρομά με τη μουσική και την εξωτική διάσταση του θέματος. Εδώ γίνεται λόγος για παραδοσιακή μουσική, για πρακτικούς μουσικούς και όχι για την έφεση των γυναικών στο χορό. Λίγες κοινότητες Ρομά ασχολούνται επαγγελματικά και επί σειρά ετών με τη μουσική στην Ελλάδα. Στη νότια μάλιστα Ελλάδα και συγκεκριμένα στην περιοχή της Κάτω Αχαγιάς ουδεμία σχέση έχουν με τη μουσική σε τέτοιο επίπεδο και η μοναδική σχέση που θα μπορούσε κάποιος να διακρίνει είναι οι εξαιρετικές επιδόσεις στο χορό. Επομένως εδώ γίνεται λόγος για ένα στερεότυπο που παρατηρείται στο συγκεκριμένο χώρο, ότι όλοι οι κάτοικοι της Νέας Ζωής, οι Ρομά είναι και πολύ καλοί μουσικοί. Όμως σύμφωνα με Χρ. Παπακώστας ό.π. (2005, 146), *«Απλά το αποτέλεσμα αυτής της ενασχόλησης οδηγεί την τσιγγανολογία να επαναεισπράττει τις ‘‘καλλιεργημένες’’ θεωρίες της».*

Σε αντιδιαστολή με τους υπολοίπους μη Ρομά μουσικούς, οι Ρομά κατάγονται από μουσικούς, γεννήθηκαν από μουσικούς και μεγάλωσαν με μουσικούς. Έχουν παράδοση σε αυτό που κάνουν και επιπροσθέτως έχουν το ταλέντο, «το χάρισμα», όπως οι ίδιοι αναφέρουν, επομένως η σύγκριση δεν ευσταθεί. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παπακώστας (2007,145-146) για τους μουσικούς Ρομά της Ηράκλειας: *«Αυτό όμως που αποτελεί κοινό τόπο στη συνείδηση των άλλων είναι μία εν πολλοίς ουσιοκρατική άποψη ότι η ζωή των Ρομά συνυφαίνεται με τη μουσική η οποία τους έχει δοθεί εξ' ουρανού (...) Οπτική την οποία οι Ρομά αντιλαμβάνονται τη συντηρούν και εν τέλει τη χρησιμοποιούν (...) Αποτελεί διαπραγματευτικό εργαλείο και εμπεδώνει στους ίδιους και στους άλλους, μια αίσθηση μουσικής, καλλιτεχνικής και εν δυνάμει πολιτισμικής ανωτερότητας».*

Για να ισχυροποιήσουν αυτή τη θέση, όταν ο λόγος μετατοπίζεται στους υπολοίπους μουσικούς μη Ρομά, σπεύδουν να διευκρινίσουν ότι αυτοί ή οι πρόγονοί τους μύησαν τους μη Ρομά στη μουσική και τους δίδαξαν τα μυστικά της. Δεν είναι δυνατόν βέβαια να υιοθετηθεί η άποψη του Barth εδώ σχετικά με περιορισμούς που χρησιμοποιούν οι «εκτός» όπως τους χαρακτηρίζει, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνει και τους Γύφτους λόγω της επιθυμίας διατήρησης του μονοπωλίου σε ορισμένες εργασίες, αφού στη συγκεκριμένη περιοχή δε φαίνεται οι υπόλοιποι μη Ρομά να μην ασχολούνται επαγγελματικά με αυτή (Barth 1969,11). Το γεγονός ότι οι Ρομά διατηρούν τα σκήπτρα στο συγκεκριμένο επάγγελμα προκύπτει από το γεγονός ότι όλη η ομάδα ασχολείται επαγγελματικά με αυτή, επομένως στατιστικά ανάμεσα σε τόσα άτομα θα υπάρχουν περισσότεροι συγκριτικά με τους μη Ρομά που θα χαρακτηρίζονται καλοί.

Δεν έλειψαν βεβαίως και κάποιες ακραίες θέσεις όπως οι χαρακτηρισμοί «δικός μας», δηλαδή «μουσικός» αλλά και «Ρομά» για καλούς μουσικούς οι οποίοι όμως δε μένουν στη Νέα Ζωή, αλλά έχουν γίνει ήδη γνωστοί πανελλαδικά. Ασφαλώς η εθνοτική καταγωγή του κάθε γνωστού καλλιτέχνη δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, όμως για τους ίδιους αποκτά νόημα και βαρύτητα όταν ένας γνωστός καλλιτέχνης προέρχεται από τους ίδιους¹⁶³.

Η ταυτότητα του μουσικού ασκεί τη δυναμική της ακόμα και στον ίδιο τον χώρο τον οποίον ορίζει και τον διαχωρίζει από την υπόλοιπη πόλη των Ιωαννίνων. Η περιοχή της Νέας Ζωής από τον κεντρικό δρόμο μέχρι και το τελευταίο σπίτι στο υψηλότερο σημείο της γειτονιάς ανήκει «στη δικαιοδοσία» των μουσικών. Ο χώρος εδώ αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης και συγκρότησης της

¹⁶³ Όμως συμβαίνει και το αντίθετο. Οι μουσικοί της Νέας Ζωής, οι Ρομά της Νέας Ζωής ή του Παρακαλάμου (που πρόκειται για συγγενείς των όσων κατοικούν στη Νέα Ζωή), θεωρούνται από τους καλύτερους μουσικούς στην Ήπειρο. Αρκετοί από τους μουσικούς μη Ρομά επικαλούνται και προβάλλουν την ρόμικη ταυτότητα, χωρίς πάντα να ισχύει προκειμένου να επικυρώσουν την μουσική τους κατάρτιση και να επιλεχθούν για κάποια μουσική εργασία.

ταυτότητας αλλά και το πεδίο όπου βιώνουν τη διαφορά έναντι της κυρίαρχης ομάδας, ενώ παράλληλα θεωρείται το ρίζωμά τους στην περιοχή αποδεικτικό στοιχείο της εντοπιότητάς τους (Παπακώστας 2007,18). Είναι η περιοχή, η γειτονιά των μουσικών.¹⁶⁴ Εκτός από το όριο όμως που θέτει σχετικά με τις υπόλοιπες περιοχές, παράλληλα προσδίδει και ένα status. Την υπεροχή τους έναντι της υπόλοιπης κοινωνίας. Στη συγκεκριμένη περιοχή δηλαδή κατοικούν άτομα τα οποία είναι καλλιτέχνες με μουσική κατάρτιση ανώτερη των υπολοίπων.

Ακόμα και ο χώρος συνάθροισης των ανδρών, στο καφενείο του κεντρικού δρόμου της περιοχής, δηλώνει την σύσταση του πληθυσμού. Το καφενείο είναι «το καφενείο των μουσικών», όπως το ονομάζουν, και δίνει μία πρώτη εντύπωση του τι θα συναντήσει ο κάθε επισκέπτης και αποτελεί το σημείο όπου ο καθένας μπορεί να τους συναντήσει και να κλείσει μαζί τους τις επαγγελματικές συμφωνίες.

Μέσα από τον αυτοπροσδιορισμό του μουσικού εκφράζουν την καταγωγή τους αλλά και την υπεροχή τους απέναντι στους άλλους¹⁶⁵. Δεν αποτελεί απλά μία ταυτότητα που προσδιορίζει το επάγγελμα, αλλά δίνει μία συνολική εικόνα του εαυτού. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που όταν γινόταν λόγος είτε για καταγωγή είτε για ταυτότητα, η απάντηση ήταν κοινή:

«Είμαστε οι μουσικοί» (άνδρας 2^{ης} γενιάς).

«Η δική σου φυλή πάει να παίζει, δεν είναι δικιά μου, πάνε να κάνουμε άλλα. Δεν είναι στο πεντάγραμμο επάνω, θα το χαλάσουν. Πάει να παίζει πωγωνίσιο, και παίζει τζαζ... Εμείς κρατάμε την παράδοση κρατάμε την κουλτούρα. Σαν να κάνουμε μακαρόνια χωρίς αλάτι, χωρίς φυτίνη. Εμείς έχουμε μεγάλη αρμονία ακουστική, πώς πρέπει να το παίζει» (άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Η ταυτότητα αυτή ίσως να είναι και υπεύθυνη για την έλλειψη αρνητικών διαθέσεων εκ μέρους της ευρύτερης κοινωνίας, αφού ο συχνός συγχρωτισμός μαζί τους αλλά και οι συχνές συνεργασίες τους έχει καταστήσει απαραίτητους στην υπόλοιπη κοινωνία, ενώ από την άλλη γνωρίζουν και οι ίδιοι ότι με αυτήν την ταυτότητα γίνονται αποδεκτοί. Η συνεχής αυτή συνύπαρξη με την κυρίαρχη ομάδα τους καθιστά ικανούς να ανανεώνουν το ρεπερτόριό τους και να έρχονται σε επαφή με νέα

¹⁶⁴ Στην περιοχή όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο του χώρου, κατοικούν και οικογένειες που ουδεμία σχέση έχουν με τη μουσική και δεν είναι Ρομά. Όμως η πλειοψηφία των κατοίκων επειδή είναι Ρομά και μουσικοί κι επειδή αποτελούν τους πρώτους κατοίκους της συγκεκριμένης περιοχής, εδώ και εξήντα περίπου χρόνια έχουν δεθεί άρρηκτα με την περιοχή, επομένως χαρακτηρίζεται βάσει της ενασχόλησής τους.

¹⁶⁵ Χρ. Παπακώστας, ό.π. (2005, 147), «Η μουσική αποτελεί μία τελετουργία αντίστασης, (...) μία μορφή αντίστασης (...) και μία διεκδικητική τακτική να λάβουν μία ισότιμη θέση στην κοινωνία».

πολιτισμικά υλικά ανάλογα με τις εκάστοτε απαιτήσεις. Η «επικοινωνία» αυτή προκαλεί ανακατασκευή της ταυτότητάς τους και επανακαθορισμό της θέσης τους στην κοινωνία¹⁶⁶.

Συγκεντρωτικά όπως έγινε εμφανές οι αυτοπροσδιορισμοί που χρησιμοποιούνται είναι αρκετοί, καθένας έχει τον δικό του συμβολισμό και μέσα από τους αυτοπροσδιορισμούς συγκροτείται η ταυτότητα των υπό εξέταση ατόμων σε συνδυασμό πάντα με τον ετεροπροσδιορισμό της ευρύτερης κοινωνίας.

Μέσα από τις απαντήσεις που δόθηκαν, έγινε ξεκάθαρη η αντίληψη που έχουν για την εθνική, την εθνοτική τους ταυτότητα, την κοινωνική, για το «τι είναι» και «τι δεν είναι», για το αν διαχωρίζονται από τους άλλους, αλλά και το ποια ταυτότητα προβάλλουν ώστε να διαχειριστούν τον διαχωρισμό. Επίσης απόλυτα σαφής έγινε και ο διαχωρισμός που υπάρχει ανάμεσα στα άτομα που διαμένουν στη ευρύτερη περιοχή μέσα από αυτοπροσδιορισμούς που έφεραν στοιχεία ικανά να δημιουργήσουν μία ταυτότητα τέτοια ώστε να διαχωριστούν τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά.

Έτσι, συγκεκριμένα ο προσδιορισμός «Ρομά» ο οποίος αποτελεί έναν από τους αρνητικά φορτισμένους ετεροπροσδιορισμούς έγινε αποδεκτός από όλους, χωρίς όμως να αναφέρεται συχνά από τους ίδιους. Σαφέστατα προτιμούταν από τον περισσότερο αρνητικά φορτισμένο όρο «Γύφτος», όταν έπρεπε να γίνει χρήση κάποιου όρου, όμως στις περισσότερες συζητήσεις απέφευγαν ο, τιδήποτε δήλωνε μία άλλη εθνοτική καταγωγή.

Σχετικά με την καταγωγή τους ουδεμία νύξη έγινε για εξωτικούς τόπους καταγωγής και η μνήμη τους έφθανε έως τον Παρακάλαμο. Επομένως αδιαπραγμάτευτη ήταν η ελληνική καταγωγή τους, η εθνική τους ταυτότητα όπως και η τοπική, αυτή του Γιαννιώτη ή του Ηπειρώτη, αφού αυτή προτιμούσαν συνήθως, όταν ερωτούνταν για την καταγωγή τους. Οποιαδήποτε αναφορά έγινε σε Ινδία, Αίγυπτο ή Τουρκία έγινε για λόγους εξύψωσης ή προβολής τους, ποτέ όμως δεν τέθηκε ζήτημα εθνικής καταγωγής. Ακόμα και τα δύο άτομα τα οποία ανέφεραν ότι οι γονείς τους ήρθαν από την Αλβανία, έσπευσαν να συμπληρώσουν ότι οι πρόγονοί τους ήταν Έλληνες, οι οποίοι «έμειναν», όπως ανέφεραν «μέσα» στην Αλβανία. Άρα η εθνική ταυτότητα δεν αποτέλεσε θέμα για περαιτέρω διερεύνηση.

Ο προσδιορισμός «Τσιγγάνος» ήταν απαγορευτικός και αυτός που τους διαχώριζε με τους υπόλοιπους Ρομά που διαμένουν στην περιοχή του αεροδρομίου. Η διαφορετική καθημερινότητα και

¹⁶⁶Ο.π. σελ. 149. Άλλωστε οι Μουσικοί της Νέας Ζωής καλούνται όχι μόνο σε πανηγύρια ή όπου επικρατεί διάθεση για παραδοσιακή μουσική όπως σχεδόν σε όλους τους χορευτικούς συλλόγους αλλά είναι οι μουσικοί σε όλα τα σύγχρονα κέντρα διασκέδασης της πόλης των Ιωαννίνων.

οι διαφορετικές πρακτικές των κατοίκων εκείνης της περιοχής τους προσέδιδε διαφορετική ταυτότητα η οποία δηλώνονταν με τον παραπάνω προσδιορισμό. Ο προσδιορισμός «Τσιγγάνος» είναι μειωτικός και φέρει στοιχεία τα οποία οι ίδιοι δεν τα έχουν. Αντίστροφα ο προσδιορισμός αυτός αποτελεί υπερηφάνεια για όσους ζουν πέριξ του αεροδρομίου ενώ ο προσδιορισμός «Γύφτος» αποτελεί προσβολή.

Αντίθετα για ορισμένους από τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής της Νέας Ζωής, ο προσδιορισμός «Γύφτος» ήταν αυτός που χρησιμοποιούσαν για να αυτοπροσδιοριστούν, αρνούμενοι να δεχθούν αυτόν του Ρομά. Γι' αυτούς ο χαρακτηρισμός «Γύφτος» δεν έχει εμποτιστεί αρνητικά ή πιστεύουν ότι ακόμα και να χρησιμοποιηθεί κάποιος λιγότερο αρνητικά φορτισμένος όρος δε θα τον απαλλάξει από τα στερεότυπα με τα οποία έχει συνδεθεί ο χαρακτηρισμός.

Η ταυτότητα τέλος που υπερίσχυσε ήταν αυτή του μουσικού. Ο Έλληνας Ρομά, ο Ηπειρώτης Ρομά, είναι ο μουσικός. Ο πιο δυνατός αυτοπροσδιορισμός ο οποίος διαμορφώνει την ρόμικη ταυτότητα στην περιοχή της Ηπείρου. Σχηματικά θα μπορούσε να ισχύει το εξής, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την πρώτη γενιά του πληθυσμού που ερευνάται: αν είσαι Ρομά είσαι μουσικός, και το αντίστροφο όμως, αν είσαι μουσικός είσαι Ρομά. Άλλωστε αυτό ισχύει και στη συνείδηση της ευρύτερης κοινωνίας, όπως προαναφέρθηκε. Χρησιμοποιείται όμως ευρέως γιατί αποτελεί την πιο θετικά φορτισμένη ταυτότητα σε σχέση με αυτή του «Ρομά» αλλά και του «Γύφτου». Με αυτήν την ταυτότητα δεν δηλώνεται κάποια διαφορά στο εθνικό το οποίο έχει αρνητική χροιά, ενώ από την άλλη προσδίδει κύρος και ανωτερότητα σχετικά με τους υπόλοιπους μη μουσικούς, αλλά και με τους μουσικούς μη Ρομά.

Τέλος, παρόλο που η συλλογική αυτή ταυτότητα του “μουσικού” ακούστηκε από όλους τους πληροφορητές, ακόμα και από αυτούς που δεν ασχολούνταν ενεργά με τη μουσική, από τη στιγμή που κατάγονταν από τέτοια οικογένεια και από τη στιγμή που έμεναν στη Νέα Ζωή και ήταν Ρομά, ήταν μουσικοί, δεν μπορεί να αποσιωπηθεί το γεγονός κάποιου διαχωρισμού ανάμεσά τους. Ο διαχωρισμός είχε να κάνει με το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο του καθενός.

Χωρίς να διαπραγματεύεται ή να πλήττεται η ταυτότητα του μουσικού ανιχνεύθηκε κάποιος διαχωρισμός σχετικά με την ανωτερότητα κάποιων έναντι κάποιων άλλων σε επίπεδο οικονομικό που προσδιόριζε και το κοινωνικό κύρος. Έτσι πέρα από την συλλογική ταυτότητα του μουσικού η οικονομική και κοινωνική ταυτότητα συμπληρωνόταν με στοιχεία ικανά να διαχωρίσουν.

Επομένως στην ιεραρχία των προσδιορισμών που διαμορφώνουν την ταυτότητα προηγείται ο «μουσικός», ακολουθεί ο «Ηπειρώτης» και τέλος ο «Ρομά».

6.3 Η ταυτότητα της γυναίκας στη Νέα Ζωή

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση της ταυτότητας της γυναίκας Ρομά, έτσι όπως διαμορφώνεται στη συγκεκριμένη κοινωνία. Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο γεγονός ότι η γυναίκα Ρομά φέρει με μία πρώτη ανάγνωση δύο ταυτότητες αρνητικά φορτισμένες. Η πρώτη είναι αυτή που την ορίζει εθνοτικά και συνδέεται με τον προσδιορισμό Ρομά και επηρεάζει την ευρύτερη κοινωνία.

Η δεύτερη είναι αυτή του φύλου και έχει αντίκτυπο κυρίως ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας στην οποία ζει, καθώς η θέση της γυναίκας διαφοροποιείται αισθητά σε σχέση με τη θέση της γυναίκας σε μία οικογένεια της ευρύτερης κοινωνίας. Επιπλέον για την κυρίαρχη ομάδα εάν ο προσδιορισμός Ρομά ενεργοποιεί στερεότυπα, ο διευρυμένος προσδιορισμός γυναίκα Ρομά, τα ισχυροποιεί. Άλλωστε τα περισσότερα στερεότυπα κατασκευάζονται με βασικούς πρωταγωνιστές γυναίκες Ρομά¹⁶⁷.

Προκειμένου να περιγραφεί η θέση της γυναίκας αλλά και η ταυτότητα που διαμορφώνεται, αναγκαία κρίνεται η εκ παραλλήλου παρουσίαση της ανδρικής συμπεριφοράς ούτως ώστε να υπάρξει σύγκριση των φύλων, μέσα από την οποία θα διαφαίνεται η διαφορά της γυναίκας έναντι των ανδρών, αλλά και ο βαθμός κατά τον οποίο η ανδρική παρουσία επηρεάζει και προσδιορίζει τη γυναικεία ταυτότητα¹⁶⁸. Πρόκειται για μία διαλεκτική σχέση των δύο φύλων, η οποία μετουσιώνει τα βιολογικά χαρακτηριστικά σε κοινωνικές σχέσεις και συμπεριφορές (Σκουτέρη- Διδασκάλου, 1991, 34).

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας οι γυναίκες ήταν υπεύθυνες για τη φιλοξενία, συνεπώς οι συζητήσεις ήταν πλουσιότερες, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Σχετικά με την απώτερη καταγωγή τους όλες έδωσαν τον τόπο γέννησης αλλά και τον τόπο καταγωγής των προγόνων τους. Αδιαπραγμάτευτη ήταν η εθνική αλλά κυρίως η τοπική καταγωγή. Οιαυτοπροσδιορισμοί Γιαννιώτισσα ή Ηπειρώτισσα κυριαρχούσαν.

¹⁶⁷ Ο χαρακτηρισμός 'Τύφτισσα' ή 'Τσιγγάνα', ακολουθεί τις περισσότερες φορές εξιστόρηση γεγονότων ή μύθων που έχουν σχέση με μαγεία, μαντική, και κλοπές. Επίσης ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και στην πονηριά που υποτίθεται ότι έχουν αυτές οι γυναίκες προκειμένου να ξεγελάσουν τον αφελή μη Ρομά.

¹⁶⁸ Άννα Λυδάκη (2013), «Γυναίκες Τσιγγάνες» στο *Ρομά Πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα*, επιμ. Άννα Λυδάκη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 157 «Τα διυποκειμενικά νοήματα συγκροτούν τις ταυτότητες και ορίζουν τους ρόλους».

Από τις γυναίκες συχνά ακούγονταν ερωτήσεις σχετικά με την μακρινή καταγωγή και αμφιβολίες για την απώτερη προέλευσή τους. Αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μία προσπάθεια εξύψωσης της θέσης τους, τόσο σε εθνικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο έναντι της ευρύτερης κοινωνίας. Ο μυστικισμός της απώτερης καταγωγής του ετεροπροσδιοριστικού λόγου τούς προσέδιδε χαρακτηριστικά που μόνο οι ίδιες τα κατείχαν και σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία αποκτούσαν ένα διαφορετικό κύρος. Οι θεωρίες αυτές περί μακρινής καταγωγής βεβαίως διακόπτονταν όταν η συζήτηση μεταφερόταν στις μνήμες που ίσως είχαν από εκείνη την μακρινή πατρίδα.

Σχετικά με τον προσδιορισμό Ρομά στις γυναίκες παρουσιάστηκε το εξής: ενώ για τους άνδρες ήταν απλό και σύνηθες να αυτοπροσδιορίζονται Ρομά και σε ορισμένες περιπτώσεις Γύφτοι, οι γυναίκες ουδέποτε αυτοπροσδιορίστηκαν έτσι. Στις συζητήσεις χρησιμοποιούσαν το διαχωριστικό *«Εμείς είμαστε έτσι»*, *«Εμείς το έχουμε έτσι»*, χωρίς όμως να προσδιορίζουν ακριβώς ποιοι “εμείς”.

Επιπλέον όταν ήθελαν να διαχωρίσουν τους μη Ρομά από τους ίδιους, τους αποκαλούσαν “γκατζέ” συχνότερα, ή “μπαλαμούς”. Επομένως υπήρχε στη συνείδησή τους διπολικό αλλά και αντιθετικό σχήμα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν πρόκειται για απόκρυψη ταυτότητας αλλά για αποσιώπησή της, όπου δεν κρίνεται σκόπιμη η χρήση της.

Εφόσον γνωρίζουν τις προκαταλήψεις που συνοδεύουν αυτόν τον προσδιορισμό και εφόσον δεν διαχωρίζουν τη θέση τους από τους Γιαννιώτες, δεν βρίσκουν λόγο να κάνουν συχνή αναφορά σε αυτόν τον προσδιορισμό. Εδώ φαίνεται έντονα η αντίθεση με τους άνδρες, αφού όπως προαναφέρθηκε, οι άνδρες γνωρίζουν ότι ο προσδιορισμός Ρομά ή γύφτος συνοδεύεται με το μουσικός, επομένως τους προσδίδει επαγγελματικό και κοινωνικό κύρος, ενώ αντίθετα οι γυναίκες, είναι απλώς γυναίκες Ρομά ή γυναίκες από τις οικογένειες των μουσικών.

6.3.1 Η γυναικεία ταυτότητα σε τρεις γενιές: μετασχηματισμοί

Οι γυναίκες των τριών γενεών που εξετάστηκαν, φαίνεται να έχουν κοινά στοιχεία στη συμπεριφορά τους, να διατηρούν τα στοιχεία και τις αξίες που τους κληροδότησαν οι προηγούμενες γενιές ώστε να τα μεταδώσουν και αυτές στις επόμενες. Είναι ξεκάθαρο ότι η ταυτότητα της γυναίκας Ρομά κατασκευάζεται πάντα σε παραλληλισμό με αυτήν του άντρα. Το βιολογικό φύλο καθίσταται κοινωνικό και μέσω αυτής της διαμόρφωσης συγκροτείται η κοινωνική ταυτότητα.

Το κορίτσι που θα γεννηθεί έχει προδιαγεγραμμένο μέλλον¹⁶⁹. Προορίζεται για σύζυγο και μητέρα με κύρια ασχολία τα του οίκου, χωρίς βλέψεις για συγχρωτισμό με την ευρύτερη κοινωνία. Υπόκειται σε κάθε χρονική περίοδο της ζωής της στον κοινωνικό έλεγχο που ασκείται όχι μόνο από την οικογένεια αλλά κυρίως από την κοινότητα εν συνόλω. Η Λυδάκη χαρακτηρίζει την κοινωνία τους, «κοινωνία της ντροπής» λόγω του κοινωνικού ελέγχου που υφίστανται και την αντιπαραβάλλει με τη σύγχρονη «κοινωνία της ενοχής» (Λυδάκη 2002,197). Κυριαρχεί ανάμεσα στις κοπέλες μία συστολή και αιδώς, όπως εκφραζόταν στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες (Σκουτέρη-Διδασκάλου,1991, 170). Η θέση της γυναίκας αναβαθμίζεται με τη μητρότητα, αφού η έννοια “μάννα” είναι εξιδανικευμένη και εισερχόμενη σε αυτήν την κατάσταση αλλάζει και ο τρόπος αντιμετώπισής της από την πλευρά των υπολοίπων (Κατάκη,1984,171). Την πλέον αναβαθμισμένη θέση την έχει όμως, μόνο όταν γίνει πλέον πεθερά όπου εκεί ο λόγος της στη νύφη έχει αξία και οι αποφάσεις της έχουν βαρύτητα¹⁷⁰.

Πέρα όμως από τη θέση της γυναίκας ξεκάθαρος γίνεται και ο ρόλος του άνδρα, αλλά και κάποια μορφή ανδρικής «κυριαρχίας» που επικρατεί η οποία αντικατοπτρίζεται στην υποτέλεια των γυναικών σε ένα όμως φυσικό και αναλλοίωτο δεδομένο το οποίο παράλληλα καθορίζει το κύρος και την κοινωνική θέση των ανδρών. Από την άλλη η διατήρηση της “τιμής” και της “ντροπής” από την πλευρά των γυναικών συνυφαίνουν την ταυτότητα του κοινωνικού της φύλου (Παπαταξιάρχης,1992,24).

Για τους Ρομά όπως ακριβώς συνέβαινε και συμβαίνει σε κάθε κοινωνία που έχει διατηρήσει ορισμένες δομές παραδοσιακές, η απόκτηση αγοριού συνεπάγεται χαρά και απόκτηση κύρους έναντι της γέννησης ενός κοριτσιού (Λυδάκη 2002,197-198). Ο γιος είναι αυτός που θα προσφέρει και θα ταυτιστεί με τον πατέρα και συγκεκριμένα για τους Ρομά της Νέας Ζωής θα είναι αυτός που θα συνεχίσει τη μουσική παράδοση αφού όπως προαναφέρθηκε, το επαγγελματικό του μέλλον είναι συνυφασμένο με τη μουσική. Ο πατέρας αποτελεί το πρότυπο για το επάγγελμα και για τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων των επόμενων γενεών, μαθαίνουν υπό μία έννοια το ρόλο που θα χρησιμοποιήσουν στις κοινωνικές τους σχέσεις (Dubisch 1986,105). Ο γιος θα είναι ο συμπαραστάτης και ο αντικαταστάτης του πατέρα (Κατάκη,1984, 158).

¹⁶⁹ Juliet du Boulay, (1986), «Women images of their Nature and Destiny in Rural Greece», στο *Gender and Power in Rural Greece* επιμ. JilDubisch, PrincetonUniversityPress, PrincetonNewYork, σελ. 153-157. Το προδιαγεγραμμένο αναφέρεται σε έρευνα που έγινε σε παραδοσιακών δομών κοινωνία της Ελλάδας και έχει σχέση με το έθος σχετικά με την κατάχρηση των γυναικών από τους άνδρες, ίσως όμως και με το αρτίοι της κατάστασης αυτό που αποκαλούν μοίρα.

¹⁷⁰ Άννα Λυδάκη, ό.π. (2013,163) «Η θέση της γυναίκας αναβαθμίζεται με τη μητρότητα» καθώς και JulietduBoulay,ό.π. (1986,159), όταν η πεθερά παίρνει τις νύφες στο σπίτι τότε αναγνωρίζεται η αξία της αλλά αποκτά και κύρος.

Έτσι και οι γυναίκες της πρώτης γενιάς που εξετάστηκαν είναι αυτές που πλέον μεταδίδουν όλα τα στοιχεία εκείνα, σχετικά με τη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία και που τα θεωρούν αδιαπραγμάτευτα¹⁷¹. Η εξήγηση «*Έτσι το βρήκαμε*» για κάθε πρακτική παρωχημένη για την ευρύτερη κοινωνία που χρησιμοποιούν, δεν στερείται σημασιόχρηστος. Η φράση αυτή όμως υποκρύπτει και την αδυναμία αλλαγής και την παθητικότητα απέναντι σε μία κατάσταση που τους κληροδοτήθηκε ως σωστή και αναλλοίωτη¹⁷². Η εμπλοκή του άνδρα και εδώ είναι δεδομένη. Εφόσον ο διαχωρισμός είναι τόσο έντονος η ελευθερία αλλά και η ώθηση πρέπει να δοθεί από τον άνδρα ώστε αυτό που έως τώρα θεωρείται μεμπτό να πάψει να θεωρείται ως τέτοιο, με την ανοχή αν όχι με τη παρότρυνση του άνδρα που στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι υπεύθυνος για την γυναίκα.

Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στη ζωή των γυναικών της δεύτερης γενιάς που έχουν διατηρήσει όλα όσα τους κληροδότησε η προηγούμενη γενιά, φαίνονται όμως κάπως πιο διαλλακτικές στην αλλαγή αυτή. Η κοπέλα δεν προορίζεται πλέον μόνο για σύζυγος και μητέρα, αλλά έχει τη δυνατότητα τουλάχιστον να αποκτήσει την στοιχειώδη εκπαίδευση.

Επιπροσθέτως οι γάμοι πλέον δεν γίνονται από προξενιά αλλά ενισχύεται η ελευθερία και οι νέοι μπορούν να γνωριστούν πρώτα και να αναπτυχθεί συμπάθεια.

Η αλλαγή ή η επιθυμία αλλαγής φαίνεται πιο καθαρά στην τρίτη γενιά. Η επαφή με την ευρύτερη κοινωνία γίνεται πιο εύκολα χωρίς ενδοιασμούς, η εκπαίδευση αρχίζει να ενδιαφέρει καθώς και η μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση και η κοινωνικοποίηση, ενώ ο γάμος παρόλο που υπάρχει ως εξέλιξη δεν αποτελεί αυτοσκοπό και δεν βρίσκεται στα άμεσα σχέδιά τους τουλάχιστον από την εφηβική ηλικία και μετά.

Παρόλο που δεν είναι γενικευμένη αυτή η αλλαγή, η ύπαρξη της επιθυμίας μπορεί να ερμηνευθεί ως κατανόηση της έλλειψης απόλαυσης βασικών αγαθών, όπως η εκπαίδευση λόγω διαφοράς φύλου¹⁷³. Επίσης για να υπάρχει έστω η επιθυμία αυτή, σημαίνει ότι ακόμα και οι άνδρες

¹⁷¹ Άννα Λυδάκη, ό.π. (2013, 155), «Οι γυναίκες με την κυριαρχία τους στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών διαιώνιζαν αξίες και δίδασκαν συμπεριφορές πατροπαράδοτες».

¹⁷² Jane Gaskell, (2006) «The reproduction of Family Life: perspective of male and female adolescents», *British Journal of Sociology of Education*, 4: 1, p. 19-38, publ. Online 11 Aug. 2006, 36 Ο Hoggart το 1960, κάνοντας λόγο για κοινωνικές καταστάσεις που δεν αλλάζουν, και ερμηνεύοντας την παθητικότητα των φορέων, καταλήγει στο ότι όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι δεν μπορούν να κάνουν πολλά για μία κατάσταση δεν νιώθουν απογοήτευση, απόγνωση ή παραίτηση αλλά το λαμβάνουν ως γεγονός της ζωής και υιοθετούν τρόπους ώστε να ζουν μαζί με αυτό.

¹⁷³ Χάρις Δ. Κατάκη, (1998, 174), «Στις μέρες μας στα πρόθυρα της μεταβιομηχανικής εποχής (σ.σ. το σύγγραμμα εκδόθηκε το 1984), έχει αρχίσει να διαφαίνεται η εξίσωση των φύλων στο ψυχοκοινωνικό επίπεδο. Βρίσκονται και οι δύο σε μία φάση αναζήτησης της καινούριας τους ταυτότητας» Από μόνο του το απόσπασμα αυτό δίνει την εικόνα της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 80, ενώ όλοι γεύονταν τα αγαθά της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σχετικά λοιπόν αργά και όχι μακριά από τη σημερινή εποχή ξεκίνησε η

γνωρίζουν ότι η αξία και η τιμή μιας κοπέλας δε θα αμαυρωθεί εάν δεν νυμφευθεί από τα 18 της και επιλέξει να εργαστεί, εάν σπουδάσει ή εάν αποκτήσει κοινωνικές σχέσεις με τους μη Ρομά.

Δεν είναι ακόμα γενικευμένη βέβαια αυτή η στάση και ακόμα και σήμερα κορίτσια τα οποία επέλεξαν με τη σύμφωνη γνώμη των οικογενειών τους να συνεχίσουν τη φοίτησή τους, δέχονται είτε φανερά είτε συγκαλυμμένα την μη αποδοχή της απόφασής τους από τα άτομα της κοινότητας. Η συχνή συναναστροφή με άτομα της ευρύτερης κοινωνίας θεωρείται ότι θα αλλοιώσει τις αρχές και τις αξίες τους και θα χάσουν βασικά χαρακτηριστικά που κάθε γυναίκα Ρομά έχει. Η αλλαγή που θα διεκδικήσουν οι γυναίκες θα πρέπει πρωτίστως να ταιριάζει με τα πρότυπα των ανδρών, σύμφωνα με τον E. Ardener (Cowan, 1992, 143) αλλά παράλληλα να υπάρξει μία διάθεση από τις ίδιες για αλλαγή της ρομαντικής διάστασης της αναπαραγωγής των πατριαρχικών δομών (Gaskell, 2006, 23).

6.3.2 Η επίδραση του επαγγέλματος και του δημόσιου χώρου στη διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας

Οι γυναίκες Ρομά στον δημόσιο χώρο δεν κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Οι περισσότερες δεν εργάζονται αλλά και όσες αναγκάστηκαν να εργαστούν το έκαναν για ένα συμπληρωματικό οικογενειακό εισόδημα και η έναρξη της επαγγελματικής τους ενασχόλησης τοποθετείται σε μεγάλη ηλικία¹⁷⁴. Η κακή οικονομική κατάσταση οδήγησε στην αναζήτηση εργασίας, αφού για μία γυναίκα Ρομά η έξοδος στην ευρύτερη κοινωνία αλλά και η εργασία δεν είναι απολύτως αποδεκτά.

Από τη μία πλευρά ο άνδρας είναι αυτός ο οποίος είναι υπεύθυνος για την καλή οικονομική κατάσταση της οικογένειας και μέσω αυτού κατοχυρώνεται η δύναμη, αλλά και το κύρος του έναντι της γυναίκας¹⁷⁵. Η ανάγκη για εργασία από την πλευρά της γυναίκας κατά κάποιο τρόπο πλήττει το κύρος του και παράλληλα αναβαθμίζει το ρόλο της γυναίκας. Η ταυτότητα της γυναίκας ήταν συνυφασμένη με τον οίκο και την αδυναμία, η έξοδος όμως στην αγορά εργασίας επηρεάζει αυτήν

διεκδίκησε της ισότητας. Αυτό που συμβαίνει με την Τρίτη γενιά της Νέας Ζωής, μόλις πριν από 30 χρόνια επιχειρήθηκε στην ευρύτερη κοινωνία.

¹⁷⁴ Αντ.βλ. Άννα Λυδάκη, «Γυναίκες Τσιγγάνες», ό.π. σελ. 168 Σε αντίθεση με άλλες ομάδες Ρομά σε άλλες περιοχές της Ελλάδας που η παρουσία τους είναι συχνή στο δημόσιο χώρο και έχει σχέση με τα επαγγέλματα της εμπορίου κυρίως, στη συγκεκριμένη περίπτωση κάτι τέτοιο δεν παρατηρήθηκε αφού οι συγκεκριμένοι Ρομά ουδέποτε ασχολήθηκαν με το εμπόριο. Έτσι η στερεοτυπική εικόνα της Τσιγγάνας που γυρνά και έχει επαφές με το δημόσιο χώρο εδώ δεν ισχύει.

¹⁷⁵ Χάρις Δ. Κατάκη (1984) *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας, Ψυχοκοινωνικές διεργασίες*, επιμ. Ελένη Νίκα, εκδ. Κέδρος, σελ. 161 «όπως η προσφορά της γυναίκας αποτελεί το βασικό στοιχείο της δικής της ταυτότητας έτσι και το επίτευγμα για τον άνδρα είναι το έδαφος πάνω στο οποίο στηρίζεται ψυχολογικά».

την ισορροπία. Η ισορροπία αυτή δεν συναντάται αποκλειστικά στην κοινότητα των Ρομά, αλλά σε κάθε κοινωνία στην οποία κυριαρχούν οι συνέπειες τόσο του καπιταλισμού όσο και της παγίωσης του πατριαρχικού μοντέλου οικογένειας¹⁷⁶. Στο σημείο αυτό μία διευκρίνιση σχετικά με το είδος των επαγγελματιών των γυναικών κρίνεται απαραίτητη.

Οι θέσεις των γυναικών που εργάζονταν ήταν πολύ συγκεκριμένες όπως καθαρίστριες ή βοηθοί στην κουζίνα κάποιου εστιατορίου. Εντύπωση προκάλεσε ο λόγος που σε μία κοινότητα όπου η συντριπτική πλειοψηφία των ανδρών ασχολούνταν με τη μουσική, δε βρέθηκε καμία γυναίκα που επίσης να ασχολείται είτε επαγγελματικά είτε ερασιτεχνικά με αυτήν. Οι δύο περιπτώσεις που ομολόγησαν την παλαιότερη επαγγελματική τους ενασχόληση ως τραγουδίστριες, παραδέχθηκαν ότι όταν πήραν αυτήν την απόφαση, απομονώθηκαν και η αντιμετώπιση των υπολοίπων ήταν απαξιώτική.

Ήταν ανεπίτρεπτο για εκείνα τα χρόνια αλλά όπως φάνηκε και για τη σημερινή εποχή μία κοπέλα να ασχοληθεί με τη μουσική επαγγελματικά. Ο τίτλος του μουσικού ανήκει μόνο στον άνδρα και μόνο αυτός εξασκεί το επάγγελμα αυτό. Η ταυτότητα της γυναίκας διαμορφώνεται από αυτές τις πρακτικές σε αντιδιαστολή με αυτήν του άντρα που επίσης από νεαρή ηλικία διαχωρίζει τη θέση του έναντι της γυναίκας με την ενασχόληση του με τη μουσική.

Στη Νέα Ζωή τα αγόρια καθημερινά ασχολούνταν με τη μουσική και εξασκούνταν κάθε απόγευμα ενώ αρκετά από αυτά φοιτούσαν στο μουσικό σχολείο. Όσες από τις κοπέλες φοιτούσαν επίσης στο μουσικό σχολείο ουδέποτε παρατηρήθηκε να εξασκούνται στο σπίτι, αλλά και ποτέ δεν σκέφτηκαν να εργαστούν ως μουσικοί όπως τα αγόρια της ηλικίας τους. Πέρα όμως από την εργασία τους ως μουσικοί, ενδιαρμοί υπήρχαν και για την έξοδό τους στην αγορά εργασίας. Οι νεότερες σε ηλικία κοπέλες αν και έχουν τα εφόδια σε σχέση με τις μεγαλύτερες, αν και θέλουν να το τολμήσουν, οφείλουν να υπερβούν τα εμπόδια της οικογένειάς τους αλλά και του ήδη προκαθορισμένου ρόλου τους, αυτού της συζύγου και της μάνας.

Πέρα από το επάγγελμα η παρουσία της γενικά στο δημόσιο χώρο σπανίζει, τουλάχιστον χωρίς τη συνοδεία κάποιου άνδρα (πατέρα, αδερφού, αρραβωνιαστικού, συζύγου). Οι γυναίκες οποιασδήποτε ηλικίας που θα χρειαστεί να έρθουν σε επαφή με την ευρύτερη κοινωνία και να υπερβούν τα σύνορα της γειτονιάς τους, της Νέας Ζωής είτε για να παραστούν σε κάποια κοινωνική

¹⁷⁶ Νόρα Σκουτέρη- Διδασκάλου, (1991), *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα, σελ.103 «Τις γυναίκες τις βλέπουν σαν οικονομικά προσκολλημένες στους άνδρες (...). Το μισθό τους τον βλέπουν ακόμα σαν συμπληρωματικό».

εκδήλωση είτε για να επισκεφθούν τα εμπορικά καταστήματα είτε απλά για να διασκεδάσουν, οφείλουν να συνοδεύονται¹⁷⁷ και αυτό ισχύει ειδικά για τα ελεύθερα κορίτσια.

Τα κορίτσια τα οποία ακόμα δεν έχουν παντρευτεί ή δεν έχουν αρραβωνιαστεί οφείλουν να σέβονται τα σύνορα που υπάρχουν και να μην τα ξεπερνούν. Οι περίπατοι περιορίζονται σε συγκεκριμένο χώρο, στη γειτονιά ώστε να είναι εύκολη η «παρακολούθηση» των κινήσεών τους. Τα κορίτσια ακολουθούν ένα πρότυπο κινήσεων που έχουν μάθει από τις μητέρες ή τις γιαγιάδες τους και έχει καθιερωθεί. Στόχος της ακολουθίας αυτής της πρακτικής είναι να καθιερωθούν ως γυναίκες με αρχές που θα γίνουν άξιες σύζυγοι και καλές μητέρες. Δε θα έχουν δώσει αφορμή για σχόλια και θα συμπορεύονται με τις αξίες που έχει επιβάλλει η κοινότητά τους. Οι κοπέλες προορίζονται για την αναπαραγωγή και η δυνατότητά τους σε πρόσβαση σε καίριες παραγωγικές πηγές χαρακτηρίζεται άνιση (Σκουτέρη- Διδασκάλου, 1991, 41).

Βασική προϋπόθεση για να θεωρηθεί μία κοπέλα ηθική είναι η παρθενία, η οποία θα την συνοδεύει έως την ημέρα του γάμου της (Okely 1983,203). Άμεσες απειλές απώλειάς της αποτελούν οποιεσδήποτε σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία και ανάμεσα σε αυτές είναι και η παρουσία τους στο σχολείο. Αυτό έρχεται σε αντιδιαστολή με τους άνδρες που οι πολλές σχέσεις με κοπέλες μη Ρομά θεωρείται στοιχείο ανδρισμού και απόλυτα αποδεκτό. Ακόμα και αυτό το στοιχείο συμπεριφοράς που έχει καθιερωθεί, δίνει μία εικόνα της σχέσης των ανδρών ή της ανδροκρατίας με τη σεξουαλικότητα και οδηγεί στην αποκάλυψη της επίδρασης που έχει γι' αυτούς ο ετεροπροσδιορισμός και η κατασκευή της ταυτότητάς τους από την ευρύτερη κοινωνία.

Γνωρίζοντας τις αντιλήψεις που επικρατούν γι' αυτούς θεωρούν ότι η απώλεια της τιμής της κοπέλας από μη Ρομά θα ενδυναμώσει την αρνητική ταυτότητα που τους έχει προσδοθεί, ενώ παράλληλα θεωρούν ότι ακριβώς λόγω αυτής της αρνητικής ταυτότητας ο μη Ρομά θα εκμεταλλευθεί την αδυναμία τους (οικονομική, κοινωνική) και θα τους ξεγελάσει, ατιμάζοντας τις κοπέλες. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι παρόλο που οι γυναίκες έχουν άμεση επαφή με την περιρρέουσα πολιτισμική ατμόσφαιρα της ευρύτερης κοινωνίας και με έναν αξιακό κώδικα που διαφέρει από τον δικό τους, οι δικές τους αξίες έχουν επιβιώσει και ακολουθούνται ευλαβικά. Τα όσα γνωρίζουν και παρακολουθούν τα θεωρούν απαγορευμένα για τις ίδιες και ο λόγος δεν είναι άλλος από το φόβο της ενεργοποίησης του κοινωνικού έλεγχου. Ακόμα και η σκέψη της εισαγωγής στην εκπαίδευση για τη

¹⁷⁷ Για τις αγορές τους στο supermarket ή σε κάποιο κατάστημα ενδυμάτων, οι γυναίκες πάντα συνοδεύονταν από κάποιον άνδρα της οικογένειας, ενώ ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε η απαραίτητη συνοδεία, των ελεύθερων κοριτσιών για έναν απογευματινό περίπατο στη λίμνη και από άνδρες ανεξάρτητα από το αν θα τα συνόδευε η μητέρα.

γυναίκα αποτελεί τροφή για συζήτηση και προβληματισμό από τον ανδρικό πληθυσμό της οικογένειας.

Αυτές οι αντιλήψεις ισχύουν για τις γυναίκες, ίσως γιατί θεωρούνται αδύναμες χωρίς ιδιαίτερη ευφυΐα, και όντα που έχουν άμεση ανάγκη από προστασία. Σύμφωνα με τη νατουραλιστική προσέγγιση του κοινωνιολογικού σώματος, το βιολογικό έμφυλο σώμα και συγκεκριμένα το γυναικείο θεωρείται «αδύναμο», «άστατο», ενώ σύμφωνα με την κονστρουκτιβιστική θεωρία, τα αρνητικά στοιχεία που συγκροτούν τη γυναικεία ταυτότητα, είναι κοινωνικά κατασκευασμένα (Goffman, 2001, 27-28)¹⁷⁸.

Για τους άνδρες δεν ισχύει το ίδιο, αφού είναι σε θέση να συνάψουν δεσμούς με κοπέλες μη Ρομά και να βγαίνουν όσο συχνά θέλουν¹⁷⁹. Κοινός παρονομαστής που ισχύει για αγόρια και για κορίτσια είναι η σύναψη γάμου με Ρομά. Είναι αδιαπραγμάτευτη η καταγωγή του υποψήφιου γαμπρού ή υποψήφιας νύφης και σε περίπτωση που δεν πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις, δέχονται τις αντιρρήσεις και τη δυσαρέσκεια της οικογένειας. Ο λόγος για τον οποίο επιμένουν στη σύναψη γάμου με άτομα της κοινότητάς τους οφείλεται στο αίσθημα της ασφάλειας που νιώθουν, δίνοντας την κόρη ή τον γιο τους σε κάποιον γνωστό και λόγω των φιλικών και κάποιες φορές και συγγενικών δεσμών μεταξύ των οικογενειών προλαμβάνουν προβλήματα στη σχέση¹⁸⁰.

6.3.3 Διαμόρφωση της ταυτότητας μέσω του γάμου

Η κάθε κοπέλα από μικρή ηλικία ετοιμάζεται για τον φυσικό προορισμό της που είναι ο γάμος. Με κυρίαρχο πρότυπο τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες της οικογένειας υιοθετεί πρακτικές οι οποίες θα τις φανούν χρήσιμες αργότερα όταν θα δημιουργήσει δική της οικογένεια και αυτές αφορούν στο νοικοκυριό αλλά κυρίως στη σωστή συμπεριφορά και την τήρηση ενός αξιακού κώδικα.

¹⁷⁸Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, (1992), «Από τη σκοπιά του φύλου. Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης- Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), εκδ. Καστανιώτη Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα σελ. 27 «Το 'αρσενικό' και το 'θηλυκό' είναι εγγενή δεδομένα και αποκτούν κοινωνική σημασία μόνο όταν γίνονται ρόλοι».

¹⁷⁹JaneCowan, (1992), «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μία Μακεδονική πόλη», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης- Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), εκδ. Καστανιώτη Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, σελ. 134 Στην επιτόπια έρευνά της σε κωμόπολη της Βόρειας Ελλάδας τη δεκαετία του '80, και σύμφωνα με μαρτυρίες κοριτσιών : «Οι άνδρες μπορούν να πάνε όπου θέλουν, ενώ τα κορίτσια υπόκεινται στον έλεγχο της οικογένειας και των γειτόνων».

¹⁸⁰ Προκειμένου να εξασφαλίσουν τις καλύτερες συνθήκες για έναν επιτυχημένο γάμο , πολλές φορές παρατηρήθηκε να συνάπτονται γάμοι μεταξύ συγγενών δευτέρου βαθμού.

Άλλωστε η τήρηση του αξιακού κώδικα υπόκειται σε παρακολούθηση από τον κοινωνικό περίγυρο ούτως ώστε να “διασώσει” την κοπέλα από την κριτική, η οποία εάν υπάρξει θα εκλογικεύσει την ύπαρξη του κοινωνικού ελέγχου, επειδή η κοπέλα είναι αφελής, άρα ο κοινωνικός έλεγχος την προστατεύει (Cowan,1992,136).

Από την εφηβεία τα κορίτσια αρχίζουν να σκέπτονται το γάμο ή τουλάχιστον τον αρραβώνα. Από την ηλικία των 14-15 ετών τα προξενιά ξεκινούν και ανάλογα με την γνώμη των υποψηφίων συνεχίζεται ή διακόπτεται. Αξίζει να διευκρινιστεί ότι πλέον για να υπάρξει υποτιθέμενο προξενίο πρέπει να προϋπάρξει η συμπάθεια μεταξύ των νέων. Δεν ισχύουν πλέον πρακτικές πίεσης της κοπέλας για αποδοχή του συζύγου που η οικογένεια είχε επιλέξει. Αυτό αποτελούσε χαρακτηριστικό της «παραδοσιακής» κοινωνίας όπου ο γάμος εθεωρείτο υπόθεση οικογενειακή και καθόλου ερωτική (Σκουτέρη – Διδασκάλου,171).

Εάν η πρώτη γενιά και ορισμένα παραδείγματα από τη δεύτερη, ακολούθησαν τέτοιες πρακτικές, αυτό δεν παρατηρείται την τρίτη γενιά. Οι κοπέλες που εκπροσωπούν το νεότερο πληθυσμό βιώνουν μία αμφιθυμία, ευρισκόμενη ανάμεσα στις δικές τους επιθυμίες και τις ανάγκες των άλλων (Κατάκη,1984,123). Αυτό σημαίνει ότι αλλαγές έστω και με αργό ρυθμό, συντελούνται στην κοινωνία των Ρομά χωρίς να μένουν προσκολλημένοι σε πρακτικές άλλων χρονικών περιόδων που ίσχυαν στις ελληνικές παραδοσιακές κοινωνίες. Ο γάμος εν συνεχεία θα τελεστεί μετά από δύο ή τρία χρόνια και ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες.

Από τη στιγμή που η κοπέλα αρραβωνιάζεται, φεύγει από το πατρικό της και διαμένει στο πατρικό του άνδρα ώστε να βοηθά την πεθερά της στις δουλειές τους σπιτιού και να διαπιστώσει η δεύτερη αν είναι καλή νοικοκυρά ή αν χρειάζεται εξάσκηση. Από τη στιγμή που η κοπέλα φεύγει από το σπίτι της ενηλικιώνεται, αποκτά ευθύνες και ανήκει στην οικογένεια του αρραβωνιαστικού. Ο αρραβώνας επιτρέπει στο ζευγάρι να βγαίνει για περιπάτους μαζί, όχι πολύ συχνά, αλλά χωρίς να χρειαστεί η σύμφωνη γνώμη της οικογένειας του κοριτσιού.

Οι προγαμιαίες σχέσεις μεταξύ του ζευγαριού απαγορεύονται αφού ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος της διάλυσης του αρραβώνα. Ωστόσο οι άνδρες μέχρι να παντρευτούν είναι σε θέση να έχουν ερωτικές σχέσεις με άλλες κοπέλες μη Ρομά με την ανοχή της υποψήφιας νύφης. Ο λόγος που επιμένουν σε σχέσεις με μη Ρομά είναι ο εξής: η γνώση ότι καμία Ρομά κοπέλα δε θα επιδιόταν σε προγαμιαίες σχέσεις, επομένως οι μη Ρομά κοπέλες που θεωρούνται πιο απελευθερωμένες φαίνονται

ευκολότερος στόχος. Όπως προαναφέρθηκε οι σχέσεις τέτοιου τύπου επιτρέπονται, αρκεί να μην υπάρξει σοβαρότερο δέσιμο μεταξύ του ζευγαριού¹⁸¹.

Μετά το γάμο ζουν στο πατρικό του συζύγου, το οποίο συνήθως διευρύνεται ώστε κάθε οικογένεια να έχει τον ιδιωτικό της χώρο. Η νέα σύζυγος βρίσκεται υπό τις διαταγές της πεθεράς και η καθημερινότητά της περιλαμβάνει οικοκυρικές εργασίες ή φροντίδα και ανατροφή των παιδιών, σε περιπτώσεις όπου υπάρχουν. Οι έξοδοι της παντρεμένης είναι πολύ περιορισμένες και όταν πραγματοποιούνται, γίνονται πάντα με τη συνοδεία του συζύγου ή της πεθεράς ή της μητέρας. Ακόμα και όταν φαινομενικά η κοπέλα απαλλάσσεται από τον έλεγχο που της ασκεί η κοινωνία, ουσιαστικά φαίνεται ότι σε κάθε φάση της ζωής της αυτός ελλοχεύει.

Οφείλει να είναι προσεκτική σε κάθε της κίνηση και στην μη παραβίαση των συνόρων μεταξύ ανδρικού και γυναικείου χώρου. Ο έξω – χώρος είναι ο ανδρικός ενώ τα στενά πλαίσια της γειτονιάς είναι ο γυναικείος. Αλλά και εντός γειτονιάς ο διαχωρισμός είναι έκδηλος και το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο χώρος του καφενείου, όπου κάθε βράδυ οι γυναίκες περιμένουν από έξω τους άνδρες τους για να επιστρέψουν μαζί στο σπίτι¹⁸². Καμία γυναίκα, κανένα κορίτσι δεν φάνηκε ποτέ από το καφενείο, το οποίο βρίσκεται στην καρδιά της γειτονιάς ανάμεσα στις οικίες. Θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι υπάρχει ακόμα αυτό που ίσχυε σε παραδοσιακών δομών κοινωνίες (Dubisch 1986,106), δηλαδή ένας διαχωρισμός δημοσίου – ιδιωτικού, όπου στο πρώτο σκέλος ανήκουν οι άνδρες, ενώ στο δεύτερο οι γυναίκες.

6.3.4 Η κοινωνική συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας

Στην περίπτωση της ταυτότητας των γυναικών Ρομά βρίσκει κανείς στοιχεία ταυτότητας της γυναίκας της παραδοσιακών δομών κοινωνίας¹⁸³ δίπλα στους οποίους έζησαν αιώνες οι Ρομά επομένως δε θα ήταν δυνατόν να μείνουν και οι μεν και οι δε ανεπηρέαστοι. Ερώτημα που γεννάται

¹⁸¹ Σε συζήτησή μου με μη Ρομά κοπέλα που διατηρούσε σχέση με ένα Ρομά αγόρι, μου εκμυστηρεύτηκε ότι μετά από τρία χρόνια σχέσης, αναγκάστηκαν να διακόψουν διότι η μητέρα του αγοριού, είχε βρει νύφη Ρομά για το γιο της, και σε καμία περίπτωση όπως της είχε πει δε θα δεχόταν να κάνει νύφη της μία μη Ρομά.

¹⁸² Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, (1992), «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον Ανδρικό Συμποσιασμό», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης- Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), εκδ. Καστανιώτη Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, σελ. 212-215. Εξετάζοντας μία παραδοσιακών δομών κοινωνία παρατήρησε την άμεση σχέση μεταξύ καφενείου και πολιτισμικής κατασκευής ανδρισμού, ενώ οι γυναίκες επιτρεπόταν να ξεπεράσουν το σύνορο μόνο σε ειδικές περιπτώσεις και υπό συνοδεία.

¹⁸³ Άννα Λυδάκη, ό.π. (2013,159,174)

είναι γιατί ενώ συμβιώνουν σε μία σύγχρονων δομών κοινωνία δεν κατάφεραν να απεμπολήσουν στοιχεία της παραδοσιακής κοινωνίας και να γίνουν κοινωνοί ενός σύγχρονου και αποδεκτού από την ευρύτερη κοινωνία τρόπου ζωής.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση πλην των διαφορών που παρατηρούνται στα φύλα, προκαπιταλιστικά στοιχεία δεν παρατηρήθηκαν και θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι στους περισσότερους τομείς προσπαθούν να συμπορευτούν με την ευρύτερη κοινωνία. Ωστόσο το γυναικείο ζήτημα είναι στοιχείο που ξενίζει την ευρύτερη κοινωνία. Καταρχάς οι γυναίκες Ρομά ορίζονται πρωτίστως ως μέλη μιας ομάδας παρά ως προσωπικότητες και το γεγονός ότι η ταυτότητά τους είναι συνυφασμένη με τον κοινό σκοπό της ομάδας παραπέμπει στην εικόνα της παραδοσιακής γυναίκας (Κατάκη 1984,201).

Με αυτόν τον χαρακτηρισμό εννοείται η πρόσδοση κάποιων αντιθετικών χαρακτηριστικών, τόσο στον άντρα όσο και στη γυναίκα, θετικά για τους μεν αρνητικά για τις δε. Για παράδειγμα όπως αναφέρει ο Herzfeld(1986, 216) η ντροπή είναι συνυφασμένο στοιχείο της γυναίκας, ενώ το φιλότιμο του ανδρός, η γυναίκα ανήκει στον ιδιωτικό χώρο, ο άνδρας στο δημόσιο. Ενώ λίγο πιο συγκεκριμένα τα στοιχεία που διέκρινε να προσδίδονται στη γυναίκα της Ελλάδος, συγκεντρώνονται στην αγραμματοσύνη, την πονηριά και την απώλεια αυτοελέγχου.

Δευτερευόντως, η απόλυτη διαχωριστική γραμμή με τους άνδρες και η αποκλειστική ενασχόλησή τους με συγκεκριμένα πεδία που ανήκουν όμως στη σφαίρα του ιδιωτικού, είναι χαρακτηριστικά της ζωής αλλά και της κοινωνικής ταυτότητας της γυναίκας. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί όμως ότι ανεξάρτητα από την κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκει κάποιος, η ανισότητα που τόσο έντονα φαίνεται στην ομάδα των Ρομά, ισχύει και αλλού (Bourdieu 1977, 77).

Εάν για την ευρύτερη κοινωνία ο Ρομά είναι ο «άλλος», για την κοινωνία των Ρομά η γυναίκα κατέχει τη θέση αυτή με τη έννοια του κυριαρχούμενου που στην προκειμένη περίπτωση ο κυρίαρχος είναι ο άνδρας, φορέας ελευθερίας κινήσεων σε αντίθεση με τη γυναίκα που στερείται τέτοιων δικαιωμάτων. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως είναι ότι ο άνδρας ουδέποτε φαίνεται να υπενθυμίζει στη γυναίκα το είδος του τρόπου συμπεριφοράς που πρέπει να ακολουθήσει ή να προβεί σε απαγορεύσεις και σύνορα.

Αυτό είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως η κατασκευή της εικόνας της γυναίκας μέσα από τα μάτια των σημαντικών άλλων (Κατάκη 1984,126) και στην συγκεκριμένη περίπτωση οι σημαντικοί άλλοι είναι η γειτονιά. Η γυναίκα γνωρίζει μέχρι που μπορεί να φτάσει, ποιο είναι το ‘‘ανδρικό’’, ποιο είναι

το “γυναικείο”. Η διχοτόμηση αυτή προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά του ρόλου του καθενός και διαμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα έτσι όπως ήταν και όπως πρέπει να είναι (Λυδάκη 2013,190-194).

Πρόκειται επομένως για χαρακτηριστικά κοινωνικά κατασκευασμένα, αφού με μία προσεκτικότερη ματιά καταλήγει κάποιος στο συμπέρασμα ότι τα στοιχεία της ταυτότητας των δύο φύλων είναι ίδια. Η διαφορά όμως η οποία προσδιορίζει και τη θέση τους είναι ο τρόπος με τον οποίον εκφράζονται (Κατάκη 1984,126). Η βάση αυτής της θεωρίας υποστηρίζεται από την παρατήρηση του μετασχηματισμού του βιολογικού φύλου σε κοινωνικό (Λυδάκη 2002,208-209), αφού δεδομένα χαρακτηριστικά δεν υπάρχουν και κάθε κοινωνία διαμορφώνει διαφορετικά την ιεραρχία του και προσδίδει διαφορετικά χαρακτηριστικά σε κάθε φύλο¹⁸⁴. Πρόκειται για έναν ρόλο και μία μάσκα η οποία προσδιορίζει και περιορίζει τους φορείς του από την ίδια κοινωνική ταυτότητα (Σκουτέρη – Διδασκάλου,1991, 85).

6.4 Πρόσωπα στην ομάδα με διαφορετική ταυτότητα

Υπήρξαν περιπτώσεις που άνδρες είχαν παντρευτεί γυναίκες μη Ρομά χωρίς έντονες αντιδράσεις από την πλευρά των οικογενειών τους. Άλλωστε στην περίπτωση αυτή οι άνδρες έχουν το πλεονέκτημα ότι οι γυναίκες τους θα τους ακολουθήσουν στο πατρικό τους σπίτι. Οι γυναίκες που δήλωσαν άλλη εθνική ή εθνοτική ταυτότητα και έχουν παντρευτεί Ρομά είχαν όλες ένα κοινό στοιχείο. Οι άνδρες Ρομά στόχευαν σε γυναίκες οι οποίες είχαν ανάλογο κοινωνικό, οικονομικό κεφάλαιο αλλά και εκπαιδευτικό. Οι περισσότερες προέρχονταν από οικογένειες οι οποίες έφεραν κοινωνική ταυτότητα επίσης αρνητικά φορτισμένη, κυρίως λόγω του οικονομικού τους επιπέδου, το οποίο προσδιόριζε και το κοινωνικό.

Παρόλο που προέρχονταν από την ευρύτερη κοινωνία, αποτελούσαν τα χαμηλά στρώματα αυτής, τα οποία τις περισσότερες φορές είναι και τα περιθωριοποιημένα, επομένως η κατασκευασμένη ταυτότητά τους συνέκλινε με την επίσης κατασκευασμένη ταυτότητα των Ρομά. Παρόλο που οι Ρομά ίσως ήταν οικονομικά ανώτεροι ή με ισχυρότερο κύρος για την ευρύτερη κοινωνία, οι ταυτότητες έφεραν κοινά στοιχεία.

¹⁸⁴ Νόρα Σκουτέρη- Διδασκάλου,ό.π. (1991, 34), «Οι βιολογικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα δεν έχουν αναγκαστικές και αργiori προσδιορισμένες κοινωνικές και συμπεριφορικές επιπτώσεις στην κατά φύλα οργάνωση της κοινωνίας».

Για τους άνδρες Ρομά οι γυναίκες αυτές, αν και δεν ήταν Ρομά, είχαν κοινά στοιχεία με αυτούς, ενώ για τις γυναίκες παρόλο που η ταυτότητα του Ρομά φέρει στερεότυπα, η κοινωνική και οικονομική κατάσταση ήταν ανώτερη της δικιάς τους¹⁸⁵. Εκτός αυτού θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το γεγονός της υπεροχής του φύλου. Από τη στιγμή δηλαδή που ο άνδρας θα επέλεγε να παντρευτεί την συγκεκριμένη γυναίκα, η γυναίκα αυτή θα έπρεπε να συμφωνήσει.

Οι γυναίκες αυτές από τη στιγμή που έχουν μετοικήσει στο πατρικό του άνδρα (γάμος ανδροπατροτοπικός) οφείλουν να ακολουθούν κάποιες πρακτικές ανάλογες με αυτές των Ρομά. Από τη στιγμή που έχουν νυμφευθεί Ρομά ανήκουν στη συγκεκριμένη κοινότητα και ακολουθούν τις συνήθειες των γυναικών Ρομά και ό,τι έχει να κάνει με την αιδώ, τις αξίες, την ανατροφή των παιδιών. Σε αυτές τις γυναίκες πια η ισχυρή ταυτότητα για την ευρύτερη κοινωνία, αλλά και για τους Ρομά, είναι η ρόμικη με ό,τι φέρει η συγκεκριμένη ταυτότητα. Ωστόσο οι ίδιες όταν ερωτήθηκαν για την καταγωγή τους, έσπευσαν να διαχωρίσουν τη θέση τους με την εξής διευκρίνιση: «*Όχι δεν είμαι από εδώ*».

Περιπτώσεις γυναικών Ρομά που παντρεύτηκαν μη Ρομά άνδρες συναντήθηκαν, όμως οι περισσότεροι γάμοι τέτοιου είδους δεν είχαν διατηρηθεί. Όπως οι ίδιες οι γυναίκες είπαν, οι σύζυγοι τις εγκατέλειψαν και οι αιτίες που προέβαλλαν ήταν η καταγωγή τους. Οι άνδρες προέρχονταν από την τοπική κοινωνία και ανήκαν σε μέσο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Ο λόγος που επέλεξαν μία κοπέλα Ρομά θα μπορούσε να αναζητηθεί στην αγνότητα που διατηρεί η γυναίκα μέχρι το γάμο, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό και θεμιτό όχι μόνο για την κοινωνία των Ρομά αλλά και για την ευρύτερη τοπική κοινωνία των Ιωαννίνων.

Όπως οι ίδιες οι γυναίκες είπαν, δεν αντιμετώπισαν ιδιαίτερο πρόβλημα αποδοχής από την οικογένεια του πρώην συζύγου, όμως μετά το γάμο διέμεναν κοντά στις δικές τους οικογένειες στην περιοχή της Νέας Ζωής, στοιχείο ασυνήθιστο αφού η γυναίκα πρέπει να ακολουθεί τον άνδρα στο πατρικό του μετά το γάμο. Η πρακτική αυτή έχει να κάνει με την ασφάλεια που αισθάνεται η κοπέλα μετά το γάμο να κατοικώντας πλησίον της οικογένειάς της, ειδικά όταν έχει παντρευτεί κάποιον μη Ρομά. Ο φόβος και οι ενδοιασμοί που έχουν για την αντιμετώπιση της ευρύτερης κοινωνίας, υπάρχουν ακόμα και όταν ο άνδρας είναι Ρομά, όμως από τη στιγμή που η δική τους ομάδα

¹⁸⁵ Σε μία μόνο περίπτωση παρατηρήθηκε η γυναίκα να ανήκει σε υψηλότερα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα, αλλά και να ζουν μετά το γάμο στην περιοχή της νύφης μακριά από το πατρικό του γαμπρού. Οι γονείς του ανδρός παραδέχτηκαν ότι στην αρχή είχαν ενδοιασμούς γιατί σκέπτονταν και φοβούνταν τις αντιδράσεις της οικογένειας της νύφης όταν θα μάθαιναν την καταγωγή του γιου τους.

υπερισχύει στην περιοχή όπου θα ζήσουν, θεωρούν απίθανο να εκμεταλλευτεί και να ξεγελάσει την κοπέλα τους.

Οι γάμοι τέτοιου είδους διαλύθηκαν και σαφείς απαντήσεις για τους λόγους που οδήγησαν στη διάλυση δεν δόθηκαν. Η κατάληξη όμως αυτών των γάμων ισχυροποιεί την άποψη των περισσοτέρων ότι ο μη Ρομά είναι αυτός που έρχεται να εκμεταλλευτεί την κοπέλα και να την αφήσει μετά, επομένως οι μόνοι επιτυχημένοι γάμοι είναι αυτοί που συνάπτονται μεταξύ Ρομά. Είναι αλήθεια ότι διαλυμένοι γάμοι μεταξύ Ρομά δεν παρατηρήθηκαν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δε θα μπορούσε να συμβεί κάτι αντίστοιχο. Προς το παρόν άλλωστε υπάρχουν δύο περιπτώσεις γυναικών Ρομά που έχουν παντρευτεί μη Ρομά άνδρες και διατηρούν την οικογένειά τους.

Η διάλυση ενός γάμου είναι μεμπτό και αφήνει στίγμα στη γυναίκα που το έχει βιώσει. Ακόμα και αν φταίει ο άνδρας, η γυναίκα είναι αυτή που έχει ατιμαστεί και εγκαταλειφθεί και είναι πολύ δύσκολο να ξαναφτιάξει τη ζωή της και να οδηγηθεί σε έναν καινούριο γάμο.

7. Εκπαίδευση

7.1 Γενική περιγραφή του σχήματος ‘εκπαίδευση-Ρομά’

Το κύριο θέμα της διατριβής αφορά στην εκπαίδευση των Ρομά, τη σχέση που έχουν με αυτή και τον τρόπο που την αντιμετωπίζουν. Αυτό που θα απασχολήσει πέρα από την περιγραφή της κατάσταση είναι η διερεύνηση των λόγων που ωθούν στη διαμόρφωση αυτής της κατάστασης αλλά και εάν έχει παρουσιαστεί κάποια διαφοροποίηση σε διάστημα πενήντα ετών, αφού η έρευνα επεκτάθηκε σε τρεις γενιές. Πέρα όμως από τη στείρα περιγραφή της κατάστασης αυτό που επιχειρείται είναι η ανάλυση καθώς και η ερμηνεία του φαινομένου, αφού αυτός είναι και ορισμός αλλά και ο σκοπός της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης (Γκότοβος 61, 2004).

Από τα έως τώρα γνωστά στοιχεία και τις μελέτες που έχουν γίνει για την εκπαιδευτική κατάσταση των Ρομά, αυτό που φαίνεται εν πρώτοις ξεκάθαρα τόσο σε Ελλάδα όσο και σε Ευρώπη¹⁸⁶ είναι η δυσπραγία παραδοχής του οφέλους του σχολείου από τους ίδιους τους Ρομάμε συνέπεια την αποχή από αυτήν ή στην καλύτερη περίπτωση την αποσπασματική παρακολούθηση των μαθημάτων κυρίως στη Β’/βάθμια εκπαίδευση¹⁸⁷.

Οι λόγοι οι οποίοι έχουν δοθεί για την επεξήγηση αυτής της κατάστασης είναι αρκετοί και εκτείνονται σε πολλά επιστημονικά πεδία όπως αυτό του πολιτισμού, της κοινωνιολογίας αλλά και της ψυχολογίας. Χωρίς αμφιβολία όλα αυτά παίζουν το ρόλο τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, όμως επειδή εμπλέκονται συστήματα όπως η οικογένεια, είναι πολλές φορές δύσκολα διαχειρίσιμα αλλά και αντιμετωπίσιμα.

Ο βασικότερος λόγος που οι ίδιοι προβάλλουν είναι το φορτίο του αποχωρισμού από το σπίτι. Το σχολείο είναι κομμάτι του έξω κόσμου και ο φόβος για αυτήν την επαφή, υπάρχει τόσο στους γονείς όσο και στα παιδιά (Liegeois 1998, 66, Acton 1997, 128)¹⁸⁸. Ένα άλλο στοιχείο το οποίο έχει κατοχυρωθεί ως αιτία αποχής και άρνησης συμμετοχής στην εκπαίδευση είναι το χάσμα που υπάρχει

¹⁸⁶ Βλ. Jean –Pierre Liegeois, (1987)

¹⁸⁷ Χρήστος Παρθένος – Γεώργιος Παπακωνσταντίνου ό.π. (2008, 235,239). Ωστόσο δεν μπορεί να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι έχουν συντελεστεί αρκετά ενθαρρυντικά βήματα σχετικά με την εκπαιδευτική ένταξη. Συγκεκριμένα οι ερευνητές αναφέρουν ότι το ποσοστό των γονέων που έχουν φοιτήσει σε κάποια βαθμίδα της εκπαίδευσης ανέρχεται στο 66,5% . Επίσης το 3,8% των ερωτηθέντων από την έρευνα που διενήργησαν έχει παρακολουθήσει σπουδές τριτοβάθμια, σημαντικό ποσοστό αφού το 1999 το ποσοστό ήταν ανύπαρκτο.

¹⁸⁸ Βλ. Thomas Acton & Gary Mundy ό.π. (1997,128). Πολλές οικογένειες θεωρούν το σχολείο ως έναν κίνδυνο. Από την άλλη όμως οι απόψεις των παιδιών που φοίτησαν είναι εντελώς διαφορετικές και θεωρούν αβάσιμες τις φοβίες των γονέων.

μεταξύ της τυπικής εκπαίδευσης του σχολείου και της άτυπης που λαμβάνει κάθε παιδί από την οικογένειά του.

Το παιδί Ρομά έχει τρεις ομάδες ως πηγή γνώσεων που παράλληλα αποτελούν και τα πρότυπά του για τη μετέπειτα ζωή του. Είναι οι τρεις γενιές με τις οποίες μεγαλώνει και οι οποίες του μεταδίδουν τις γνώσεις που θεωρούν ότι πρέπει να έχει¹⁸⁹. Λαμβάνοντας υπόψη την σχέση που αυτές οι ομάδες έχουν με την εκπαίδευση που τις περισσότερες φορές δεν είναι καλή, το παιδί λαμβάνει διαφορετικά ερεθίσματα που το απωθούν από το σχολείο.

Στην περίπτωση που υπάρχει εισαγωγή στην εκπαίδευση και εμφανίζονται οι διαρροές, τις περισσότερες φορές είναι απόρροια ενός αισθήματος μειονεξίας που αισθάνονται έναντι των υπολοίπων, αφού το πολιτισμικό κεφάλαιο που φέρουν θεωρείται «ξένο» ενώ η αδυναμία να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία τους ωθεί στο να αισθάνονται «ανίκανοι». Συγκεκριμένα στην πρώτη περίπτωση συνήθως τακτική είναι η απόκρυψη της ταυτότητας, ώστε να αποφύγουν τον εξοστρακισμό εντός του σχολείου (Liegeois 1998, 110). Στην δεύτερη περίπτωση η αδυναμία της παρακολούθησης σχετίζεται περισσότερο με το ενδιαφέρον που έχουν γι' αυτούς τα μαθήματα. Τις περισσότερες φορές δεν γεννούν ενδιαφέρον, αφού οι γνώσεις που παρέχονται δε θα τους εξασφαλίσουν άμεση επαγγελματική επιτυχία και κέρδη¹⁹⁰ (Liegeois 1998,137, Acton 1997,156).

Άλλη αιτία που προκαλεί τις διαρροές θεωρείται αυτή των μετακινήσεων ή εν γένει τα συχνά ταξίδια. Η οικογενειακή κατάσταση επίσης θεωρείται υπεύθυνη για τη σχέση των Ρομά με το σχολείο. Η ανάληψη ευθυνών από μικρή ηλικία μέσα στην οικογένεια αλλά και η βοήθεια που τα παιδιά οφείλουν να προσφέρουν σε αυτή, δεν αφήνει χρονικά περιθώρια για την ουσιαστική τους ενασχόληση με την εκπαίδευση¹⁹¹ (Acton 1997,156).

Στην πραγματικότητα όμως βάσει ερευνών, η κυριότερη αιτία διακοπής της φοίτησης εστιάζεται στο πεδίο της ταυτότητας και στο διαχωρισμό που αυτή προκαλεί και σε συνδυασμό με την υπακοή σε αυτά που επιβάλλουν οι γονείς, αποφέρουν αποτελέσματα αρνητικά στο χώρο της εκπαίδευσης.

¹⁸⁹ Βλ. Liegeois, ό.π. (1987, 67). Τα τρία πρότυπα είναι α) οι παππούδες οι οποίοι αποτελούν αξιοσέβαστα μέλη της ομάδας τους β) οι γονείς που αποτελούν το πρότυπο των παντρεμένων και γ) οι συνομήλικοι και φίλοι τους.

¹⁹⁰ Χρήστος Παρθένης- Γεώργιος Παπακωνσταντίνου, ό.π. (2008,222), όπως αναφέρεται η καθήλωσή τους σε περιορισμένη αγορά εργασίας η οποία δεν απαιτεί εκπαιδευτικούς τίτλους, προκύπτει από τη στέρηση δυνατότητας απόκτησης πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου που θα τους εγγυάται την πρόσβαση σε βελτιωμένες συνθήκες ζωής.

¹⁹¹ Thomas Acton, ό.π. (1997, 156). Οι λόγοι της διακοπής της εκπαίδευσης συγκεντρώνονται στην πρόωρη κοινωνικοποίηση μέσω της οικογένειας, την απουσία κινήτρου, τη διαφοροποίηση ανάμεσα στις γνώσεις που παρέχονται από την οικογένεια και σε αυτές του σχολείου, αλλά και τη μη σχέση ανάμεσα στους γονείς και το σχολείο,

Άλλωστε το ζεύγος οικογένεια- εκπαίδευση θα μπορούσε να θεωρηθεί το «κλειδί» για τη μεταφορά μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας, κανόνων και αναπαραγωγής κοινωνικών σχέσεων¹⁹² (Musgrove 1979: 23, Kao 2004: 173).

Από τη δεκαετία του 1960 έχουν γίνει στην Ευρώπη αρκετές έρευνες και έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες σχετικά με την επίλυση της άσχημης εκπαιδευτικής κατάστασης των Ρομά. Σε γενικές γραμμές, από τη δεκαετία του '60 έως και τη δεκαετία του '80 αυτό που τονίσθηκε ιδιαίτερα και πάνω σε αυτή τη γραμμή κινήθηκαν οι ενέργειες, ήταν η προσπάθεια εξάλειψης της απομόνωσης τόσο των παιδιών όσο και των οικογενειών τους. Αυτό επιχειρήθηκε κυρίως μέσα από συμβουλευτικά σπίτια ή θεραπευτικές ομάδες ή ακόμα και μέσα από την οργάνωση σχολείων ειδικών για την ομάδα επανδρωμένα από εθελοντές. Κατά τη δεκαετία του '80, το θέμα εστιάζεται πάλι στην ανάγκη να εκλείψει η απομόνωση, ενώ μόλις τη δεκαετία του '90 το πρόβλημα βρίσκει κάποιες λύσεις και προσεγγίζεται πλέον πολυδιάστατα¹⁹³.

7.2 Η εκπαίδευση των Ρομά στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα η κατάσταση παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με αυτή που περιγράφηκε στην Ευρώπη. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη το 1996¹⁹⁴ το ποσοστό του αναλφαριθμητισμού στους Ρομά άγγιξε το 80% με τα υψηλότερα ποσοστά να συναντώνται στα Άνω Λιόσια, στην Κάτω Αχαΐα και στη Θεσσαλονίκη, ενώ η ομάδα που διατηρούσε το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν αυτή των γυναικών¹⁹⁵.

¹⁹² Χρήστος Παρθένης- Γεώργιος Παπακωνσταντίνου, ό.π. (2008, 255-256), όπου αναφέρονται αποσπάσματα συνεντεύξεων σχετικά με το δυϊσμό που επικρατεί στη στάση που κρατούν γονείς Ρομά απέναντι στην εκπαίδευση τόσο θετική όσο και αρνητική

¹⁹³ Βλ. Thomas Acton , ό.π. (1997, 145). Σύμφωνα με το CriminalJusticeandPublicOrderAct του 1994 αυτό που έγινε στη Βρετανία σχετικά με την εκπαίδευση των Travellersπεριελάμβανε τις εξής πρακτικές : την παραγωγή εκδόσεων ειδικά για Travellers και την παρουσίαση και κατανόηση των θεμάτων που αντιμετωπίζουν αυτά τα άτομα.

¹⁹⁴ Βλ. Μαρία Βασιλειάδου – Μαρία Παυλή- Κορρέ, (1996), KON 3ANELBUT, BUTCRDLAMAEMCONCRDELBUT, BUT 3ANEL, Αθήνα, σελ. 40-43. Επίσης Νικόλαος Αρβανίτης , ό.π. (2017,128-129, υπ.226), όπου αναφέρεται ότι τη δεκαετία του 1990 ένα ποσοστό της τάξης του 3% που θα έπρεπε να εγγραφούν στο σχολείο δεν παρουσιάστηκαν, και εκτιμάται ότι προέρχονταν από τις τάξεις των Τσιγγάνων και των μεταναστών, ενώ με διευθετήσεις απ ' το ελληνικό κράτος εκμηδενίστηκε τα επόμενα χρόνια αυτό το ποσοστό.. Για την εξαετία 2002-2007 υπολογίζεται ότι το 0,63% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού εγκαταλείπει αδικαιολόγητα τη φοίτηση. Το σωρευτικό ποσοστό της σχολικής διαρροής ανέρχεται στο 4,8%, ενώ οι μαθητές που εγκαταλείπουν το Γυμνάσιο είναι επτά φορές περισσότεροι. Το 2002-2007 , 107.307 διέκοψαν αδικαιολόγητα την υποχρεωτική εκπαίδευση. Σε επίπεδο Γενικού Λυκείου το ποσοστό διαρροής ανέρχεται στο 1,8% και στα ΤΕΕ το 12,32.

¹⁹⁵ Παπακωνσταντίνου Π. ό.π. (2003,9). Εν έτει 2003, το ποσοστό των τσιγγανοπαίδων που φοιτά σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού φθάνει το 75%.

Οι λόγοι που διαμόρφωναν αυτήν τη κατάσταση δε διαφέρουν με αυτούς που προαναφέρθηκαν. Η θέαση του σχολείου ως ξένος κόσμος και η κεντρική θέση που κατέχει στην εχθρική περιβάλλουσα κοινωνία, η απουσία σχέσης του σχολείου με την επιτυχία, η διαφορετική εκπαίδευση που προφέρεται στο σχολείο σε σχέση με την εκπαίδευση της οικογένειας, το διαφορετικό γλωσσικό κεφάλαιο που φέρουν¹⁹⁶ αλλά και ο φόβος της χαλάρωσης της κοινωνικής συνοχής της ομάδας αποτελούν τις κυριότερες αιτίες που προκαλούν την αρνητική αυτή εικόνα στην εκπαίδευση (Βασιλειάδου- Κορρέ 1996, 24-30).

Σε όλα αυτά αξίζει να συνυπολογιστεί και η κακή οικονομική κατάσταση αυτής της ομάδας¹⁹⁷ η οποία από τη μία θεωρεί το σχολείο ως πρόσθετο οικονομικό βάρος και από την άλλη χάσιμο χρόνου, αφού δεν προσφέρει τίποτα ουσιαστικό για την άμεση αλλαγή αυτής της κατάστασης. Συνεπώς η αντιμετώπιση του σχολείου δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από έλλειψη ενδιαφέροντος ή αντικοινωνική συμπεριφορά, όσο από άρνηση εισαγωγής σε αυτό το θεσμό αλλά και αδιαφορία¹⁹⁸, με απώτερο στόχο τη διατήρηση της ταυτότητάς τους και της κοινωνικής και ψυχικής τους ισορροπίας¹⁹⁹ (Βασιλειάδου- Κορρέ 1996,32).

Η αιτία που οι γονείς ή το περιβάλλον των παιδιών κρατά αυτή τη στάση δε θα πρέπει να θεωρηθεί αβάσιμη. Η επιφύλαξη που διατηρούν σχετίζεται με τα βιώματα που οι ίδιοι είχαν και ενδεχομένως την απόρριψη που είχαν βιώσει²⁰⁰. Όμως στο σημείο αυτό προκύπτει ένα ακόμα ερώτημα που σχετίζεται με την απόρριψη. Εάν πράγματι υπέστησαν την απόρριψη αυτό που πρέπει να προβληματίσει είναι η αιτία και η πηγή αυτής της απόρριψης και εκεί οφείλει ο ερευνητής να

¹⁹⁶ Σχετικά με τη γλώσσα και τη διαφορά με την ελληνική, δεν μπορεί να γενικευτεί αλλά ούτε και να θεωρηθεί αιτία, αφού οι περισσότερες ομάδες Ρομά αν όχι όλες, ομιλούν την ελληνική και την κατανοούν. Βλ. Αρετή Συμεωνίδου-Βασίλης Παπαμιχαήλ, «Σκέψεις και προτάσεις για την εκπαίδευση Τσιγγανόπαιδων στο Νομό Ξάνθης- Οργάνωση και Λειτουργία Μουσικού Εργαστηρίου», στο Ένταξη 2002-2004, σελ. 156 Η μοναδική περίπτωση στην οποία η γλώσσα διαχωρίζει κοινωνικά και οριοθετεί είναι αυτή στην Ξάνθη όπου η θρησκευτική και γλωσσική ταυτότητα έχουν αντίκτυπο στην εκπαίδευση, ενώ παράλληλα η επιλογή της γλώσσας υποδεικνύει την ομάδα που έχουν ως πρότυπο και στην οποία θέλουν να ενσωματωθούν.

¹⁹⁷ Βλ. Μαρία Ηλιού, ό.π. (1984,52). «Η εκπαίδευση κοστίζει στα άτομα αναλογικά τόσο περισσότερο όταν αυτά είναι ασθενέστερα». Επίσης βλ. Jean-Pierre Liegeois, ό.π.(1998, 182). Τα στοιχεία των Κορρέ-Μαρσέλου, εστιάζουν σε δύο λόγους, την απουσία σχέσης σχολικής και οικονομικής επιτυχίας, και την δυσκολία της προετοιμασίας του σχολείου για τη δουλειά τους και τέλος την απόσπαση τους από την οικογένεια

¹⁹⁸ Liegeois, ό.π. (1998). Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται από την έρευνα των Κορρέ-Μαρσέλου, οι γονείς χαρακτηρίζονται μάλλον αδιάφοροι σχετικά με τη εκπαίδευση των παιδιών τους.

¹⁹⁹ Γεώργιος Π. Μάρκου, ό.π.(1996,77), όπου αναφέρονται οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά Ρομά «από τη μία πρέπει να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της κοινωνικής ένταξης και από την άλλη να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της κοινωνικής κινητικότητας».

²⁰⁰ Tracy Smith, (2006), «Recognising Difference: The Romani Gypsy child socialization and education process» British Journal of Sociology of Education 18:2, 243-256, pub. Online 6 July 2006, σελ. 252, «Πολλοί ενήλικες θυμούνται το σχολείο ως μέρος που πάντα κάθονταν στο τέρμα της τάξης και συνεχώς τσακωνόνταν».

εστιάσει. Επιχειρώντας μία σύντομη ιστορική αναδρομή στην εκπαιδευτική κατάσταση σε αγροτικές περιοχές της Ελλάδας τη δεκαετία του '60 όπου τα στοιχεία της καθημερινότητας ήταν σε όλους κοινά, όπως το επάγγελμα, ο τρόπος ζωής, η κατοικία και το επάγγελμα, η διαφορετικότητα μέσα στην τάξη δε γινόταν αισθητή, δεν προσδιόταν με άλλα λόγια μία διαφορετική ταυτότητα σε κάποιους μαθητές. Συνεπώς ο δάσκαλος ο οποίος τις περισσότερες φορές δεν είχε εξειδικευμένες γνώσεις, προσέφερε αυτά που έπρεπε και οι μαθητές λάμβαναν τις γνώσεις αυτές. Ως απόρροια αυτής της κατάστασης είχε καλλιεργηθεί και η εμπιστοσύνη ανάμεσα στους γονείς και το σχολείο.

Στην περίπτωση των Ρομά όμως οι οποίοι διατηρούν κάποιες από τις πρακτικές εκείνης της εποχής και ζώντας σε μία κοινωνία όπου η ταξική διαφοροποίηση είναι έντονη, κατατάσσονται στα χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά επίπεδα και η κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση μετουσιώνεται σε πολιτισμικές διαφορές, οι οποίες με τη σειρά τους «βαφτίζονται» εθνικές, δηλαδή αποκτούν τον χαρακτηρισμό της μειονότητας (Γκότοβος 2002,105). Επομένως η απόρριψη που πολλές φορές ισχυρίζονται οι γονείς ότι βίωσαν στο σχολείο, προκύπτει από την αντίληψη που είχαν οι εκπαιδευτικοί και οι συμμαθητές τους για την ταυτότητά τους και ό, τι αυτή έφερε. Και από τη στιγμή που ήταν μέλη μιας μειονότητας αυτομάτως γίνονταν οι «άλλοι» και περιθωριοποιούνταν²⁰¹.

Τα μέλη μιας μειονότητας πέρα από την ομαδική συνείδηση που έχουν (Κανακίδου 1997 ,17)²⁰² επίσης έχουν και διαφοροποιημένη κοινωνική ισχύ και αυτό ίσως είναι το πιο κρίσιμο σημείο που πρέπει να διερευνηθεί, δηλαδή η διαφορά της ισχύος που έχουν οι ομάδες και η διαδραστικότητα μεταξύ τους.

Σε όλες τις έρευνες που έχουν διεξαχθεί ανά την Ελλάδα²⁰³ οι λόγοι διαρροής σύμφωνα με τους διευθυντές των σχολείων στα οποία φοιτούν τα παιδιά²⁰⁴ αποδίδονται στην έλλειψη

²⁰¹ Βλ. Πρόσθεση όχι αφαίρεση, πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης, (2008), Συλλογικό έργο, Μεταίχμιο σελ.25-102 Ένα ακόμα στοιχείο που επιβεβαιώνει τα παραπάνω είναι ότι η ίδια κατάσταση επικρατεί και με τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης . Μία μειονότητα όμως που είναι αναγνωρισμένη για θρησκευτικούς λόγους, οι οποίοι έχουν μετασηματιστεί σε πολιτισμικούς αλλά και εθνικούς. Συγκεκριμένα το δίλημμα που υπάρχει σε γονείς σχετικά με τη χρησιμότητα του σχολείου υπάρχει και εδώ. Οι αιτίες δυσκολιών παραμένουν οι ίδιες και έχουν σχέση τόσο με κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες όσο και με ιστορικές, ακόμα η εκπαίδευση έρχεται για τους ίδιους σε σύγκρουση με την κοινωνική πραγματικότητα που οι ίδιοι βιώνουν και τέλος η εργασία που θα βρεθεί μετά την εκπαίδευση και θα είναι διαφορετική από αυτή του πατέρα θα θεωρηθεί αυτονόμηση και είναι ικανή να επιφέρει ρήξη.

²⁰²Βλ. Margaret Wetherell, (2005), «Ομαδική σύγκρουση και η κοινωνική ψυχολογία του ρατσισμού» στο *Ταυτότητες, Ομάδες και κοινωνικά Ζητήματα*, επθμ. Margaret Wetherell, μτφρ. Νίκος Μποζατζής, Μεταίχμιο , Αθήνα, σελ. 140 Αυτό που κάνει μία ομάδα να είναι ομάδα είναι ότι μοιράζονται τις ίδιες κοινωνικές αναπαραστάσεις , κοινούς κώδικες επικοινωνίας, κοινές απόψεις.

²⁰³ Παπακωνσταντίνου Π. «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Κοινωνική Διάκριση: οι Τσιγγάνοι στο Ελληνικό Σχολείο», στο <http://exclusion.per.uoi.gr/ROMA/synedria/M2003> Οι έρευνες που διεξήχθησαν για το 2003, το 89,3% των παιδιών, έχει διαρρεύσει το 8,4% και το 2,3% έχει μετεγγραφεί.

ευαισθητοποίησης των γονέων, στο ασταθές οικογενειακό περιβάλλον, στην αρνητική στάση απέναντι στο μορφωτικό αγαθό από τους γονείς Ρομά²⁰⁵, στο χαμηλό κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων, σε λόγους υγείας, αλλαγή οικογενειακής εστίας και επαγγελματική θέση η οποία τους ωθεί στο να προωθούν τα παιδιά στην εργασία (Νάκου 2002-2004, 162, Μανωλιά 2002-2004,170). Ως συνέπεια των παραπάνω τα παιδιά δεν φοιτούν στο νηπιαγωγείο, ενώ η φοίτηση στην Α'/βάθμια είναι ελλιπής. (Νάκου 2002-2004, 161, 164). Μία σύντομη αναφορά στην εκπαιδευτική κατάσταση που επικρατεί σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας , επιχειρείται παρακάτω:

Συγκεκριμένα, οι διευθυντές των σχολείων στην Πάτρα σημειώνουν τις δυσκολίες στην ένταξη των παιδιών στο σχολείο, ενώ ως ανασταλτικούς παράγοντες θεωρούν την οικιστική κατάσταση, τη διαφορά κουλτούρας και την τσιγγανοφοβία (Βεργίδης2004,27,41).

Στη Θεσσαλία πέρα από τα ήδη προαναφερθέντα συμπληρώνουν ότι η φοίτηση υφίσταται διαρροές ή καθόλου συμμετοχή λόγω της κοινωνικής προκατάληψης για τους Ρομά, η οποία έχει περάσει στις συνειδήσεις των υπολοίπων μαθητών και στην πρόωρη επαγγελματική τους ενασχόληση (Μήτσης 2006-2008,189-196).

Σχεδόν όμως όλοι οι ερευνητές αλλά και οι ερωτώμενοι εκπαιδευτικοί εστίασαν στην έλλειψη συνεργασίας με τους γονείς²⁰⁶. Σημαντικό στοιχείο και εξαίρεση αποτελούν οι νεαρές μητέρες που έχουν αποφοιτήσει από το σχολείο του Ν. Σερρών και οι οποίες επιδεικνύουν διάθεση για συνεργασία (Νάκου 2002-2004, 162).

Η ίδια κατάσταση επικρατεί και στην Κρήτη όπου τα παιδιά δεν εισέρχονται στην προσχολική φοίτηση εξαιτίας του φόβου των γονέων και της ανασφάλειας του αποχωρισμού. Στη Φλώρινα παρατηρείται μία ιδιαίτερη κατάσταση η οποία σχετίζεται με την ταυτότητα. Δεν υπάρχουν

²⁰⁴ Οι έρευνες αυτές είναι των εξής: Δημήτρης Βεργίδης- Γιώργος Σταμέλος, «Εισήγηση για την εσωτερική αξιολόγηση του έργου Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο σχολείο» από την Αξιολόγηση του προγράμματος Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο σχολείο 2002-2004. Πανεπιστήμιο Πατρών 2004, Ναπολέων Μήτσης «Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο σχολείο» από την Εξωτερική Αξιολόγηση του Προγράμματος Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο σχολείο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2006-2008 , Άννα Νάκου «Εκπαιδευτική κατάσταση των μαθητών με ρόμικη προέλευση του Ν. Σερρών- προτάσεις», στο Ένταξη 2002-2004 και Χρυσάνθη Μανωλιά «Εκπαίδευση Τσιγγανόπαιδων Νομού Ροδόπης. Διαπιστώσεις – Προοπτικές» στο Ένταξη 2002-2004.

²⁰⁵ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,266). Στην έρευνα του Γκότοβου το 83,3% των ερωτώμενων δασκάλων συμφωνεί με τη δήλωση πως «οι γονείς που αντιδρούν φοβούνται μήπως με τη παρουσία τσιγγανοπαίδων στο σχολείο πέσει το επίπεδο απόδοσης των παιδιών τους».

²⁰⁶ Δημήτρης Βεργίδης- Γιώργος Σταμέλος, ό.π. (2004, 50) .Το 44,2% από οικογένειες τσιγγανόπαιδων δεν έχουν καθόλου συνεργασία.

καταγεγραμμένοι Ρομά, αφού στοιχεία τα οποία τους συνοδεύουν ως στερεότυπα δεν διακρίνονται σε αυτούς²⁰⁷ άρα είναι δύσκολη και η παρακολούθηση της εκπαιδευτικής τους πορείας.

Μία πρακτική που ακολουθείται αρκετά συχνά είναι η απόκρυψη του πραγματικού λόγου αποχής από την εκπαίδευση και η προβολή κάποιου άλλου με σκοπό την ευαισθητοποίηση του δέκτη της απάντησης και την παραδοχή του ότι πρόκειται για σοβαρή αιτία η οποία δεν μπορεί να αλλάξει. Συγκεκριμένα στην Κέρκυρα ο λόγος αποχής που ακούγεται είναι η ρατσιστική διάθεση που ισχυρίζονται ότι δέχονται, ενώ η πραγματικότητα έχει σχέση με την παιδική εργασία, την επαιτεία αλλά και τη συχνή μετακίνηση (Γκότοβος 2005,23).

7.2.1 Η εκπαιδευτική κατάσταση στην Ήπειρο

Όσον αφορά στην Ήπειρο οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Άρτα, στην Πρέβεζα²⁰⁸ αλλά και στον νομό Ιωαννίνων και συγκεκριμένα στην περιοχή του αεροδρομίου και στο Πέραμα, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η οικιστική κατάσταση είναι ο κύριος λόγος αποχής ή διαρροής στη φοίτηση (Γκότοβος 2005,9-14). Τα προβλήματα που εντοπίστηκαν είναι τα εξής: δυσκολία σε γραφή και ανάγνωση, κατανομή σε τάξεις βάσει γνωστικού επιπέδου, η υποτυπώδης μελέτη στο σπίτι, οι δυσκολίες προσαρμογής στο ωρολόγιο πρόγραμμα, η μη συμμετοχή στην προσχολική φοίτηση και η επίδειξη ενδιαφέροντος μόνο για γυμναστική και μουσική (Γκότοβος 2005 17).

Στο Πέραμα αλλά και στο αεροδρόμιο²⁰⁹ παρατηρούνται διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες, ωστόσο η συμμετοχή είναι σχεδόν μηδενική. Στην περιοχή των Μαρμάρων εντοπίζεται μία ομάδα όχι πολυπληθής η οποία όμως μετακινείται συνεχώς, επομένως στην περίπτωση αυτή η μετακίνηση αποτελεί τον ανασταλτικό παράγοντα παρακολούθησης. Στην περιοχή η οποία εξετάζεται, στη Νέα Ζωή, τα προβλήματα αλλάζουν μορφή και χαρακτηρίζονται λειτουργικά. Παρόλο που υπάρχει

²⁰⁷ Βλ. Αθανάσιος Γκότοβος, (2005), «Γένος και Ξένος: Θεσμικές και τρέχουσες εγγραφές ταυτότητας», Στο Α. Παπαστυλιανού (επ.) *Διαπολιτισμικές Διαδρομές. Παλλινόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα σελ.119-126. Συγκεκριμένα δεν μετακινούνται και είναι Χριστιανοί στο θρήσκευμα. Για την κοινή αντίληψη αφού έχουν αυτά τα δύο στοιχεία δεν μπορούν να θεωρηθούν Ρομά ή έχουν φενακισμένη συνείδηση.

²⁰⁸ Βλ. Γκότοβος (2005, 9-13). Στην Άρτα μένουν σε καταυλισμό ενώ στην Πρέβεζα σε containers, που βρίσκονται στην ΒΙ.ΠΕ.

²⁰⁹ Βλ. Γκότοβοςόπ. (2005, 13-14). Στις περιοχές αυτές τα στοιχεία έχουν ως εξής; Στο Πέραμα από τα 15 άτομα τα 5 είναι σχολικής ηλικίας και φοιτά μόνο ένα αγόρι, στο αεροδρόμιο από τα 37 άτομα τα 12 είναι σχολικής ηλικίας , τα 9 φοιτούν στο Δημοτικό και τα 2 στο Γυμνάσιο.

συμμετοχή τουλάχιστον στην Α'/βάθμια, στο σχολείο που υπάρχει στην περιοχή φοιτούν μόνο Ρομά μαθητές²¹⁰ ενώ δεν είναι αποκλειστικά για Ρομά.

Μερικοί γονείς Ρομά βιώνοντας αυτήν την κατάσταση που τη θεωρούν ρατσιστική, αποφάσισαν να στείλουν τα παιδιά τους σε άλλο σχολείο στο οποίο φοιτούν κυρίως μη Ρομά. Υποστηρίζουν ότι η επιλογή τους αυτή έγινε για να πετύχουν μία κοινωνική εξέλιξη. Με άλλα λόγια η συμμετοχή σε ένα μη αμιγές σχολείο τους γεννά την ελπίδα για κοινωνική άνοδο.²¹¹

Κοινό σημείο σε όλες τις περιοχές είναι ο αποκλεισμός των κοριτσιών από την εκπαίδευση. Η συμμετοχή τους είναι σχεδόν μηδενική και η κατάσταση αυτή έχει σχέση με την καθορισμένη θέση της γυναίκας η οποία δίδεται σχεδόν από τη γέννησή της. Ο ρόλος τους είναι προκαθορισμένος²¹² και το σχολείο δεν έχει να προσφέρει κάτι επιπλέον στα καθήκοντα που πρόκειται να αναλάβουν (Γκότοβος 2005, 20). Τα κορίτσια οδηγούνται ασυνείδητα από προκατάληψη στην καταπίεση, η οποία πηγάζει από κοινωνικές σχέσεις που έχουν καλλιεργηθεί (Bourdieu- Passeron 2014, 116).

Μία άλλη περιοχή στην οποία παρατηρείται πολυπληθής ομάδα Ρομά, είναι αυτή του Παρακάλαμου και αποτελεί την περιοχή απ' όπου κατάγονται οι περισσότεροι σημερινοί κάτοικοι της Νέας Ζωής όπως ήδη έχει αναφερθεί. Η κατάσταση εκεί τόσο η κοινωνική όσο και η εκπαιδευτική αλλάζει. Η συμμετοχή είναι καθολική και οι σχέσεις αρμονικές.

Δε θα πρέπει να ξενίζει η κατάσταση αυτή αλλά ούτε και να προβληματίζει αφού οι Ρομά στη συγκεκριμένη περιοχή είναι εγγεγραμμένοι από το 1960 και από πολύ παλαιότερα κατοικούσαν εκεί, επομένως η ενσωμάτωσή τους θεωρείται δεδομένη. Επίσης η ενασχόλησή όλων των κατοίκων είτε με τη μουσική είτε με τις αγροτικές εργασίες είναι ένα στοιχείο που κατατάσσει όλον το πληθυσμό στην ίδια οικονομική και κοινωνική βαθμίδα και τέλος οι Ρομά του Παρακάλαμου, δεν ακολουθούν

²¹⁰ Στη Νέα Ζωή όπως έχει αναφερθεί ότι δεν κατοικούν μόνο Ρομά. Οι υπόλοιποι γονείς μη Ρομά αρνούνται να στείλουν τα παιδιά τους σε αυτό το σχολείο γνωρίζοντας ότι οι περισσότεροι μαθητές θα είναι Ρομά με αποτέλεσμα το σχολείο ενώ δεν είναι για Ρομά να χαρακτηρίζεται ως τέτοιο και να αποτελεί γκετοποιημένο σχολείο. Βλ. επίσης Παπακωνσταντίνου Π. ό.π. (2003, 10). *«Και για να μην πάω μακριά, εδώ στα Γιάννενα το σπίτι που ήταν για να το γκρεμίσουμε στη Λεμονιά το κάναμε τάξη και το διάδρομο ενός σπιτιού, ενός χωριατόσπιτου το χρησιμοποιούμε σαν τάξη και βάζουμε θρανία με 5-6 μαθητές. Έτσι λοιπόν δεχόμαστε τους μαθητές στο σχολείο, αλλά σαν να είναι αποδιοπομπαίοι. Δεν κάθονται σε παράταξη το πρωί για να κάνουν προσευχή αλλά κάθονται απόμερα. Έτσι υπάρχει μια ομάδα 10 μαθητών που κάθονται στην άκρη μακριά για να μην υπάρχει επικοινωνία»*

²¹¹ Μέσα από τις συνεντεύξεις φαίνεται ξεκάθαρα ότι γενικότερα ο θεσμός τους σχολείου αντιμετωπίζεται ως όχημα κοινωνικής ανέλιξης. Στην περίπτωση μάλιστα που ο συγχρωτισμός με άτομα της ευρύτερης κοινωνίας συντελείται μέσω τους σχολείου οι προσδοκίες για κοινωνική άνοδο αυξάνονται.

²¹² Όπως αναφέρουν και οι PierreBourdieu- Jean- ClaudePasseron, (2014), *Η αναπαραγωγή. Στοιχεία για μια θεωρία του Εκπαιδευτικού Συστήματος*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 116, υπάρχουν και καθορισμένα γυναικεία επαγγέλματα τα οποία έχουν να κάνουν με τη γυναικεία προδιάθεση.

διαφορετικό τρόπο ζωής από αυτόν των μη Ρομά ώστε να θεωρηθούν πολιτισμικά στοιχεία μιας άλλης ομάδας.

Άρα εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι δυσκολίες που συναντώνται στις αστικές περιοχές ξεκινούν από το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο της ομάδας το οποίο μετουσιώνεται σε πολιτισμικό και σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία(έλλειψη μόρφωσης, συγκεκριμένο επάγγελμα, αποκλεισμός κοριτσιών από την εκπαίδευση), διαμορφώνουν μία ταυτότητα με αρνητικό φορτίο, ικανή να διαχωρίζει και να περιθωριοποιεί.

7.2.2 Οι λόγοι που προκαλούν τη δυσκολία ένταξης στην εκπαίδευση

Συγκεντρωτικά πέρα από τις διαφορές εντός και εκτός σχολείου που παρατηρούνται, τον κοινωνικό αποκλεισμό ο οποίος μετασχηματίζεται σε εκπαιδευτικό, την πρόωρη ενασχόληση με κάποιο επάγγελμα,²¹³ προστίθεται σε αρκετές περιπτώσεις και η έλλειψη «παρέας», δηλαδή η συμμετοχή στην εκπαίδευση φίλων επίσης Ρομά. Τα παιδιά αισθάνονται μεγαλύτερη ασφάλεια όταν κάποιος δικός τους βρίσκεται μαζί τους, αφού γνωρίζουν ότι σε περίπτωση που περιθωριοποιηθούν θα έχουν την άμεση υποστήριξη κάποιου, ο οποίος επίσης βρίσκεται στη δυσχερή αυτή θέση.²¹⁴ Επίσης έχουν υπόψη τους ότι μόνο ένας «δικός» τους θα ενδιαφερθεί πραγματικά γι' αυτούς (Λυδάκη 1998, 248).

Μετατοπίζοντας το βάρος στις βαθύτερες αιτίες της στάσης που διατηρούν απέναντι στην εκπαίδευση, κρίνεται χρήσιμη η εμβάθυνση της έρευνας στις κοινωνικές και οικογενειακές δομές που επικρατούν και έχουν άμεση επίδραση στα παιδιά. Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η προσπέραση της εφηβείας αλλά και η σημασία της εξωσχολικής γνώσης που τους προσφέρεται από την οικογένεια, η οποία αντικαθιστά την επιστημονική (Λυδάκη 1998,234, 256) ως πιο έγκυρη, αφού προήλθε από άτομα που εμπιστεύονται.

²¹³Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,269). Η πρόωρη επαγγελματική ενασχόληση και κυρίως το γυρολογικό εμπόριο το οποίο απαιτεί πολλές μετακινήσεις είναι ένα στοιχείο ασύμπτωτο με τη σχολική ενσωμάτωση των παιδιών Ρομά. Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικοοικονομικής θέσης της κάθε οικογένειας.

²¹⁴ Βλ. Ελένη Σκούρτου, (1997), *Θέματα Διγλωσσίας και Εκπαίδευσης*, Νήσος, Αθήνα σελ. 173. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό δεν συμβαίνει πάντοτε αφού ορισμένα παιδιά απορρίπτουν παιδιά ομάδας τους γιατί βλέπουν σε αυτά στοιχεία του εαυτού τους, που τα θεωρούν τροχοπέδη στην ενσωμάτωσή τους στην ευρύτερη ομάδα..

Πρέπει επίσης να μην αποσιωπάται το γεγονός των διαφορετικών στοιχείων στη χρήση της γλώσσας²¹⁵, το οποίο επηρεάζει τη μάθηση και την συμπόρευση με τα άλλα παιδιά, αφού πολλές φορές η υποτιθέμενη «άλλη» γλώσσα είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία κοινωνικών ορίων, αφού άγνοια μιας πιο εκλεπτυσμένης γλώσσας δεν έχουν μόνο οι Ρομά αλλά και άλλες ομάδες ανάλογου κοινωνικού ή οικονομικού επιπέδου²¹⁶. Όλα αυτά σε συνδυασμό με την αρνητικά φορτισμένη αντίληψη που οι υπόλοιποι φέρουν από το σπίτι τους κάνει να αισθάνονται μειονεκτικά²¹⁷.

Συνέπεια των παραπάνω είναι η απόδοση χαρακτηρισμών οι οποίοι και αναπτύσσουν την περιθωριοποίηση, όπως αυτός του «άτακτου μαθητή»²¹⁸ και «κακού μαθητή». Τα παιδιά Ρομά έχουν εσωτερικεύσει αυτές τις αντιλήψεις και προκειμένου να δικαιολογήσουν αυτούς τους χαρακτηρισμούς καταφεύγουν στην εκλογίκευση. Φράσεις όπως «δεν παίρνω τα γράμματα», ή «δε μου αρέσει το σχολείο»²¹⁹ ακούγονται τόσο συχνά που δεν μένει αμφιβολία ότι ακόμα και οι ίδιοι τα έχουν πιστέψει. Άλλωστε μέσα στο σχολείο αναπτύσσονται ανθρώπινες σχέσεις και συντελείται μία διαπραγμάτευση ταυτοτήτων με συνέπεια να δημιουργούνται στερεότυπα τόσο επιτυχίας όσο και αποτυχίας για κάθε μαθητή²²⁰ (Cummins 2003, 23).

Προκειμένου τα παιδιά να ελαφρύνουν αυτό το φορτίο αναπτύσσουν αμυντικούς μηχανισμούς, όπως η εκλογίκευση²²¹ ή η προβολή²²², ώστε να προστατεύσουν το «εγώ» τους, την αυτοεικόνα και

²¹⁵ Εδώ εννοείται η περιορισμένη γλωσσική εξέλιξη των παιδιών που προέρχονται από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα και όχι η ύπαρξη μιας δεύτερης γλώσσας πλην της ελληνικής.. Συγκεκριμένα για τους Ρομά βλ. Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 273), όπου αναφέρεται ότι οι Τσιγγανόπαιδες εισερχόμενοι στο σχολείο αντιμετωπίζουν μια γλωσσική ασυνέχεια. Ακόμα και σε περιπτώσεις που χειρίζονται καλά την ελληνική και εξασφαλίζουν μια συνομιλιακή ευχέρεια δεν συναρτούν και την αντίστοιχη επάρκεια στις διακριτές γλωσσικές δεξιότητες και την ακαδημαϊκή γλωσσική ικανότητα.

²¹⁶ Βλ. Fredrik Barth, ό.π. (1969, 83), «Οι γλωσσικές διαφορές, αποτελούν όργανα για τη γενίκευση των ορίων της εθνικής εικόνας. Βέβαια πρόσφατες κοινωνιολογικές μελέτες εκτιμούν ότι τελικά η γλώσσα από μόνη της δεν είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία κοινωνικών ορίων. Αυτές οι διαφορές αντικατοπτρίζουν την κοινωνική οργάνωση παρά την κοινωνική κωδικοποίηση και δρουν ως ιδιωτισμοί αναγνώρισης με άλλες ομάδες που τους επικυρώνει εσωτερικά και τους αναγκάζει να γίνουν οι outsiders».

²¹⁷ Γεώργιος Π. Μάρκου ό.π. (1996, 62), «Η επικρατούσα αντίληψη θέλει τους Τσιγγάνους να έχουν αρνητική στάση απέναντι στο σχολείο, το οποίο υποτίθεται ότι αποτελεί συστατικό στοιχείο της κουλτούρας τους».

²¹⁸ Βλ. Άννα Λυδάκη, ό.π. (1998, 290). Τα παιδιά που αισθάνονται μειονεκτικά καταφεύγουν σε αταξίες και ενοχλητική συμπεριφορά προκειμένου να εντυπωσιάσουν (Adler).

²¹⁹ Βλ. Λυδάκη, ό.π. (1998, 309). Η φράση «δε μου αρέσει το σχολείο» παραπέμπει στον αμυντικό μηχανισμό της απόρριψης.

²²⁰ Βλ. Margaret Wetherell, ό.π. (2005, 191), όταν τα στερεότυπα ή οι ετικέτες λαμβάνονται υπόψη ως πραγματικά στοιχεία εκτός από το διαχωρισμό που συντελείται με την κυρίαρχη ομάδα, έχουν την ιδιότητα να διογκώνουν τις ομοιότητες μεταξύ των μελών της ομάδας και τελικά να οδηγείται στη γενίκευση τους χαρακτηριστικού.

²²¹ Βλ. Άννα Λυδάκη, ό.π. (1998, 245), χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το παιδί Ρομά προκειμένου να εξηγήσει την αποστροφή μιας συμμαθήτριάς τους απέναντί τους, εκλογίκευσε την απόρριψη χαρακτηρίζοντας την «ψηλομύτα».

²²² Βλ. Λυδάκη, ό.π. (1998, 253-254). Άλλος αμυντικός μηχανισμός είναι αυτός της προβολής. Σε αυτήν την περίπτωση το άτομο που δέχεται την απόρριψη προσπαθεί να μετατοπίσει τα μειονεκτήματα που του προσάπτουν στον πομπό.

το αυτοσυναίσθημα (Λυδάκη 1998, 253-255). Το κυριότερο στοιχείο που προβάλλουν είναι αυτό της κατοχής χρημάτων και της αγοραστικής δύναμης στο οποίο ενδεχομένως να υπερτερούν σε σχέση με άλλους συμμαθητές τους και το χρησιμοποιούν ώστε να δείξουν την ανωτερότητά τους. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που θεωρούν τη μάθηση άχρηστη, αφού η εξέλιξη σε οικονομικό επίπεδο που θα τους προσφέρει το σχολείο έχει ήδη κατακτηθεί.

Τις περισσότερες φορές το σχολείο χρησιμοποιείται ως όχημα για πιστοποίηση γνώσεων και όχι για προσφορά μάθησης²²³. Γνωρίζουν ότι σήμερα χρειάζεται απόδειξη γνώσης, οπότε ανεξάρτητα από την ποιότητα και την ποσότητα των γνώσεών τους χρησιμοποιούν το σχολείο προκειμένου να αποδείξουν την εξειδίκευσή τους σε κάποιο πεδίο.²²⁴

Μία άλλη φράση που δύσκολα ακούγεται, όμως συμπεραίνεται από τα λόγια τους, και εξάγεται έμμεσα είναι η εξής: «ό,τι και αν κάνουμε θα είμαστε πάντα οι γύφτοι και οι άλλοι οι γκατζέ» (Λυδάκη 1998, 272). Η τόσο αρνητικά φορτισμένη αυτή φράση κρύβει μία μεγάλη κοινωνική αλήθεια. Είναι πλέον ξεκάθαρη η σημασία της κοινωνικής προέλευσης στην πρόσβαση στη γνώση και στην εκπαίδευση²²⁵ (Λυδάκη 1998, 274). Άρα έχουν πειστεί ότι η κοινωνική τους προέλευση αλλά και η οικογενειακή τους κατάσταση είναι διαφορετική από αυτή της ευρύτερης κοινωνίας, ο τίτλος τους έχει δοθεί μαζί με όλα τα συμπαρομαρτούντα, επομένως ακόμα και αν πετύχουν στην εκπαίδευση πάντα θα μειονεκτούν.

Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ανάλογα με το κοινωνικό στρώμα αλλάζει τόσο η ψυχολογία του υποκειμένου όσο και οι προσδοκίες και οι φιλοδοξίες γονέων και παιδιών²²⁶. Αυτό έχει ως

²²³ Ελένη Μαραγκουδάκη, ό.π. (1998, 67). Σχετικά με την εργαλειακή μορφή που παίρνει το σχολείο.

²²⁴ Αυτό συμβαίνει κυρίως στις περιοχές στις οποίες οι Ρομά ασχολούνται με τη μουσική. Οι περισσότεροι προτιμούν το μουσικό σχολείο, όχι μόνο γιατί υπάρχει το κίνητρο της μουσικής, αλλά γιατί γνωρίζουν ότι το επάγγελμα του μουσικού είναι προκαθορισμένο, όμως παράλληλα χρειάζεται και ένα πιστοποιητικό απόδειξης μαθητείας του συγκεκριμένου πεδίου. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην υπό εξέταση περιοχή, και αναλύεται παρακάτω.

²²⁵ Βλ. Pierre Bourdieu- Jean-Claude Passeron, ό.π. (2014, 119). Είναι στην ουσία, η σύνδεση της κοινωνικής προέλευσης με το σχολικό πεπρωμένο.

²²⁶ Βλ. Cynthia Feliciano, (2006), «The Influence of Premigration Group Status on the Educational Expectations of Immigrants' children», *Sociology of Education*, 79:281, pub. BySAGE, AmericanSociologicalAssociation, σελ.283-295 Βέβαια αυτό δεν συμβαίνει σε όλες τις ομάδες. Για παράδειγμα στους μετανάστες στις Η.Π.Α. οι γονείς έχουν υψηλές προσδοκίες από τα παιδιά τους και οι Βιετναμέζοι δεύτερης γενιάς πετυχαίνουν στο σχολείο παρά την άσχημη οικονομική τους κατάσταση γιατί αυτό που τους επηρεάζει είναι το εκπαιδευτικό status της ομάδας και όχι το οικογενειακό. Επίσης Prudence L. Carter, (2006), «Straddling Boundaries Identity, Culture and School» *Sociology of Education*, 79:304, pub. BySAGE, AmericanSociologicalAssociation, σελ.305. Αντίθετα μία άλλη ομάδα στις Η.Π.Α. που κάποιος θα περίμενε τα πράγματα να είναι διαφορετικά, για τους Αφροαμερικανούς θεωρούν ότι η επιτυχία στην εκπαίδευση δεν ισχύει για όλες τις κοινωνικές κατηγορίες. Επίσης βλ. Jack Demaine, (1989), «Race Categorisation and Educational Achievement», *British Journal of Sociology of Education*, 10:2, σελ. 199. Αυτό δικαιολογείται από την άποψη των ίδιων των ομάδων που συνοδεύονται από στερεότυπα ότι δεν μοιράζονται όλες αυτές οι ομάδες απαραίτητα τα ίδια κοινωνικά προβλήματα.

συνέπεια αρκετές φορές να οδηγούνται σε απόκρυψη ταυτότητας προκειμένου να αντιμετωπιστούν ως ίσοι χωρίς να φέρουν προδιαγεγραμμένη πορεία στη μάθηση²²⁷, αφού η φράση «δεν τα παίρνει τα γράμματα» έχει μετουσιωθεί σε στοιχείο της ταυτότητάς τους²²⁸(Λυδάκη 1998, 315).

Υπάρχουν όμως και άτομα τα οποία προτιμούν να υιοθετήσουν την ταυτότητα της ευρύτερης κοινωνίας ώστε να νιώσουν την ισοτιμία στο σχολείο²²⁹. Αυτή η πρακτική βέβαια έχει τις περισσότερες φορές ολέθριες συνέπειες γι' αυτούς αφού πλέον αποκλείονται από τη δική τους ομάδα και αντιμετωπίζονται ως outsider γιατί δεν είναι αποδεκτός ο νέος τρόπος συμπεριφοράς τους²³⁰ (Carter 2006, 319, Kao 2004,173).

7.2.3 Ο λόγος των γονέων και των παιδιών για την εκπαίδευση

Οι γονείς συμφωνούν και θέλουν τα παιδιά να μάθουν γράμματα²³¹, οι απόψεις όμως διαφοροποιούνται ανάλογα από την κοινωνική θέση, το μορφωτικό κεφάλαιο και το βαθμό ένταξης στην ευρύτερη κοινωνία. Τις περισσότερες φορές θεωρούν ότι ένα παιδί γνωρίζει γράμματα όταν ξέρει ανάγνωση και γραφή, υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις που εννοούν την εισαγωγή τους σε κάποιο πανεπιστημιακό ίδρυμα.

Οι λόγοι που προβάλλουν οι ίδιοι στη μη ώθηση των παιδιών τους στη συνέχιση των σπουδών τους είναι το κόστος των σπουδών και εν συνεχεία η επιθυμία του ίδιου του παιδιού να διακόψει (Φραγκουδάκη 1985,367). Η επιθυμία βεβαίως αυτή αποτελεί απόρροια επήρειας ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος. Άλλωστε η επιρροή της ομάδας των ομοίων διπλασιάζει την επίδραση του

²²⁷ Βλ. JimCummins, (2003, 35). Εάν οι μαθητές είναι θετικά διακείμενοι στην κουλτούρα και την ταυτότητά τους, η εξέλιξή τους δεν επηρεάζεται εάν όμως έχουν αρνητική εικόνα τότε αυτό που έχει θεμελιώδη σημασία είναι η επιβεβαίωση της ταυτότητάς τους. Επίσης MargaretWethewrell,(2005, 213-214), «όταν μία ομάδα έχει θετική αυτοεκτίμηση για την κοινωνική της ταυτότητα τότε μεγιστοποιεί τη διαφορά μεταξύ των άλλων και της ομάδας».

²²⁸ Βλ. Άννα Φραγκουδάκη,(1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα,, σελ. 204.Η δικαιολογία αυτή αποτελεί μία ανυπόστατη θεωρία και οδηγεί σε φαύλο κύκλο. Και Cummins η σχολική αποτυχία ορισμένων ατόμων θεωρείται ως εγγενές χαρακτηριστικό. 62. Επίσης Ελένη Κανακίδου, ό.π. (1997,47). Η προδιαγεγραμμένη αποτυχία επίσης οδηγεί σε παραίτηση από την εκπαίδευση και απομόνωση από το κοινωνικό σύνολο.

²²⁹Βλ. Prudence Cartter, ό.π. (2006,305). Αυτή είναι μία πρακτική που την ακολουθούν όλες οι μειονότητες. Συγκεκριμένα σε μία έρευνα ο Obgu είχε παρατηρήσει ότι ανάμεσα σε πέντε κατηγορίες μαύρων Αμερικανών, μόνο η μία δεν υιοθετούσε το «φέρομαι ως λευκός».

²³⁰Βλ. PierreBourdieu- Jean- Claude Passeron, ό.π. (2014,82). Άτομα που έχουν πετύχει στο σχολείο υιοθετούν όλο και λιγότερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας που ανήκουν σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη.

²³¹ Ελένη Μαραγκουδάκη, ό.π. (1998, 38). Η άποψή τους αυτή δεν έχει αλλάξει σε βάθος χρόνου και κρατούν μία πολύ θετική στάση απέναντι στο σχολείο.

οικογενειακού περιβάλλοντος (Φραγκουδάκη 1985,370) και στη συγκεκριμένη περίπτωση οι όμοιοι είναι τα παιδιά που δεν πηγαίνουν σχολείο και «συμπαράσύρουν» τα υπόλοιπα στο να κινηθούν προς την ίδια κατεύθυνση.

Ωστόσο η αντίληψη τους σχετικά με την εκπαίδευση δεν είναι κοινή σε όλους, αφού κάποιοι θεωρούν ζημιογόνο την επαφή με το σχολείο ενώ άλλοι θεωρούν ότι η εκπαίδευση είναι ένας τρόπος βελτίωσης της κατάστασής τους (Levinson 2014, 15).

Σχετικά με τις αντιλήψεις των παιδιών αυτές δίστανται αφού πολλοί παράγοντες εμπλέκονται όπως η οικονομική επιτυχία, η διαφορά στη γνώση του σχολείου και σε αυτήν την οικογένειας αλλά και το στίγμα που θα αποκτηθεί είτε συνεχίσουν είτε διακόψουν τη φοίτηση. Συγκεκριμένα τα παιδιά θεωρούν βαρετό το σχολείο αναφερόμενα στη Β'/βάθμια εκπαίδευση, ενώ τα περισσότερα προτιμούν την Α'/βάθμια γιατί πιστεύουν ότι οι εκπαιδευτικοί δείχνουν ενδιαφέρον.

Από την άλλη όσοι συνεχίζουν την εκπαίδευση νιώθουν απομονωμένοι, ενώ αποκτούν το στίγμα από τα μέλη της ομάδας τους²³², αφού η εμπλοκή με την εκπαίδευση και ο συγχρωτισμός με μαθητές και δασκάλους μη Ρομά (Smith 2006, 248) φαίνεται ως παραβίαση του ορίου μεταξύ της κυρίαρχης ομάδας και της δικής τους.

Υπάρχουν όμως και αρκετά παραδείγματα Ρομά που αποφοίτησαν από κάποιο πανεπιστημιακό ίδρυμα. Αυτοί θεωρούνται οι «μορφωμένοι», αναβαθμίζεται η θέση τους κυρίως στην ευρύτερη κοινωνία και οδηγούνται στην απομυθοποίηση του τίτλου «μορφωμένος» μιλώντας εκ του ασφαλούς, αφού οι ίδιοι κατάφεραν να χαρακτηριστούν ως τέτοιοι (Λυδάκη 1998, 320). Σε σχέση όμως με την ρόμικη κοινωνία ο «μορφωμένος» γίνεται αποδέκτης φθόνου λόγω αυτής του της επιτυχίας (Δασκαλάκη 2013,52-53), από την άλλη όμως εξασφαλίζεται έτσι και υψηλός βαθμός γοήτρου (Κανακίδου 1997, 42) .

Συνεπώς παρά τα λίγα παραδείγματα συνέχισης και ολοκλήρωσης της φοίτησης οδηγείται κανείς στο επισφαλές συμπέρασμα του παραλληλισμού της εκπαίδευσης με την ταυτότητα και ότι τελικά η ταυτότητα από μόνη της δεν είναι αυτή η οποία υπαγορεύει τη συμμετοχή ή μη στην εκπαίδευση²³³.

²³²Βλ. Martin P. Levinson (2014), «'What's the Plan? What Plan?'' Changing aspirations among Gypsy youngsters and implications for future cultural identities and group membership», British Journal of Sociology of Education, pub. Online 28 Mar. 2014, σελ. 5-13.

²³³Βλ. Ήβη Δασκαλάκη, (2013), «Εκπαίδευση και ανισότητες . Μια συγκριτική προσέγγιση των εκπαιδευτικών πρακτικών δύο διαφορετικών τσιγγάνικων πληθυσμών», στο *Ρομά Πρόσωπα πίσω από τα Στερεότυπα*, Άννα Λυδάκη (επιμ.), εκδ Αλεξάνδρεια, Αθήνα., σελ. 42, αναφέρεται σε διαφορετικές μορφές «τσιγγανότητας» ανάμεσα σε πληθυσμούς. Σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε κάποιος να κάνει λόγο για επίπεδα τσιγγανότητας, ανάλογα με τη συμμετοχή ή μη κάποιου στην εκπαίδευση. Όπως δεν γίνεται λόγος

Σίγουρα τα ισχυρά συγγενειακά δίκτυα που αναπτύσσονται μεταξύ τους, δίνουν μία διαφορετική μορφή στην οικογένεια και πράγματι υιοθετούν μία εσωτερική αυτονομία απέναντι στο κράτος (Δασκαλάκη 2013,52). Η περιθωριοποίησή τους²³⁴ η οποία προκύπτει από τις τοπικές και ευρύτερες συνθήκες, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διεργασίες στο εθνικό κράτος, θεωρούνται επίσης λόγοι που συμβάλλουν στην αποχή.

7.3 Εκπαίδευση και κοινωνικό υπόβαθρο οικογένειας

Σύμφωνα με έρευνες που έχουν διεξαχθεί στο πεδίο της εκπαίδευσης ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο κοινωνικό υπόβαθρο της οικογένειας²³⁵, την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει δηλαδή κάθε οικογένεια και θεωρείται ως η κύρια αιτία επιτυχίας ή αποτυχίας ενός μαθητή²³⁶. Αν μέσα από την οικογένεια διενεργείται η πρώτη μορφή κοινωνικοποίησης²³⁷ του παιδιού και αν οι γονείς αποτελούν τα πρότυπα για τα παιδιά(Musgrove 1965: 41-42, Νόβα – Καλτσούνη 2010, 61) τότε σαφώς το οικογενειακό υπόβαθρο σχετίζεται άμεσα με την μετέπειτα εξέλιξη του παιδιού.

Κομβικής σημασίας στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι η ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις (Musgrove 1965, 52) και σε αυτό το σημείο δημιουργείται η σύγκυση με την απόδοση ταυτοτήτων εθνικών ή εθνοτικών σε άτομα που ουδεμία σχέση έχουν με τις αποδοσμένες ταυτότητες. Αυτό ισχύει και αντίστροφα, δηλαδή η εθνική ή εθνοτική ταυτότητα

για ελληνικότητα ανάλογα με το αν κάποιος έχει τελειώσει τη Β'/βάθμια , έτσι δεν μπορεί να γίνει λόγος για κατοχή ή μη μιας εθνικής ή εθνοτικής ταυτότητας. Η κοινωνική θέση είναι αυτή η οποία χαρακτηρίζει κάποιον και κρίνει εάν είναι άξιος να εισέλθει ή όχι στο σχολείο.

²³⁴ Βλ. Ελένη Κανακίδου, ό.π. (1997, 66-67). Στα είδη περιθωριοποίησης αξίζει να συνυπολογιστεί και η οικιστική. Πιο συγκεκριμένα έχει παρατηρηθεί ότι στις αστικές και ημιαστικές περιοχές τα άτομα που ανήκουν σε μία άλλη κοινωνική ομάδα φαίνονται πιο αφομοιωμένοι από αυτούς που κατοικούν σε αγροτικές περιοχές και με στενότερες σχέσεις με την εκπαίδευση ενώ παράλληλα παρατηρούνται και υψηλότερες προσδοκίες των μαθητών.

²³⁵ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 146), όπου γίνεται αναφορά στο κοινωνικό κεφάλαιο της κάθε οικογένειας, και αποκτά δύο μορφές: α) το συνεκτικό που προκύπτει από τις σχέσεις μεταξύ γονέων και τέκνων και καθορίζεται από τη δομή της οικογένειας και το είδος της αλληλεπίδρασης μεταξύ γονέων και τέκνων και β) γεφύρωσης ή διευκόλυνσης το οποίο έχει αν κάνει με τις σχέσεις μεταξύ οικογένειας και σχολείου.

²³⁶ Βλ. Σήφης Μπουζάκης, (2006), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998) Εξαρτημένη Ανάπτυξη*, Πέμπτη Έκδοση Συμπληρωμένη, Τεκμήρια- Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 8, Gutenberg, Αθήνα, σελ 29-30, υπ.12. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας καθοριστικό ρόλο στη σχολική επίδοση παίζει η κοινωνική – ταξική προέλευση. Η πολιτιστική – γεωγραφική διάσταση επίσης επηρεάζει από ένα σημείο όμως και μετά δεν έχει καθοριστικό ρόλο.

²³⁷ Βλ. Μπουζάκης, ό.π. (2006,22)., Η κοινωνικοποίηση είναι μία σχέση αλληλεπίδρασης ατόμου – περιβάλλοντος μέσω της οποίας το άτομο διαμορφώνει την προσωπική και κοινωνική του ταυτότητα.

καθορίζει την πορεία ενός ατόμου ακόμα και την εκπαιδευτική, ενώ παράλληλα ο φορέας μιας ορισμένης ταυτότητας έχει σταθερά χαρακτηριστικά τα οποία είναι κοινά για κάθε φορέα μιας συγκεκριμένης ταυτότητας.

Η κουλτούρα επομένως που εννοείται ότι μεταφέρεται μέσω της οικογένειας, δεν είναι τίποτα παραπάνω από στοιχεία που έχουν να κάνουν κυρίως με την κοινωνική αλλά και την οικονομική θέση της κάθε οικογένειας²³⁸. Παρόλο που η παραπάνω θέση απηχεί απόψεις παλαιότερων δεκαετιών στο κομμάτι αυτό της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, τη σύνδεση δηλαδή εκπαιδευτικής επιτυχίας με τη κοινωνική θέση μέσω της οποίας προέρχονταν η γλώσσα, οι αξίες και το κίνητρο, η νέα θεωρία προσεγγίζει το θέμα διαφορετικά δίνοντας βαρύτητα στη δύναμη, την ιεραρχία, τον κοινωνικό έλεγχο (Shain 2010, 7). Με άλλα λόγια, δίνει έμφαση στις συνέπειες της κοινωνικής ανισότητας²³⁹ η οποία αντικατοπτρίζεται στο σχολείο και ίσως αναπαράγεται.

Μέρος αυτής της οικογενειακής «κουλτούρας» που αναφέρθηκε, αποτελούν οι προσδοκίες των γονέων που παίζουν και ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη σχέση που τα παιδιά θα αποκτήσουν με την εκπαίδευση και αυτές οι προσδοκίες διαφέρουν μεταξύ τους (Feliciano 2006, 286). Τις περισσότερες φορές οι προσδοκίες είναι μεγαλύτερες όταν οι οικογένειες αντιπροσωπεύουν μία χαμηλή κοινωνική τάξη και η ανάγκη για ανέλιξη τους οδηγεί στην μόρφωση (Feliciano 2006, 284). Αυτό δεν είναι εφικτό πάντα, αφού οι ευκαιρίες που έχουν άτομα από διαφορετική κοινωνική τάξη είναι άνισες (Furlong 2006, 593, Τομπαΐδης 1980, 24). Συγκεκριμένα ένα καλλιεργημένο περιβάλλον όπου η κοινωνική θέση θα είναι υψηλή, θα δώσει την ώθηση στο παιδί να έρθει σε επαφή με το σχολείο (Τομπαΐδης 1980, 37- 46).

Στην περίπτωση των παιδιών από χαμηλή κοινωνική τάξη τις περισσότερες φορές οι προσδοκίες τόσο των γονέων²⁴⁰ όσο και των ίδιων των μαθητών φθάνουν μέχρι τη συνέχιση του επαγγέλματος του πατέρα και συγκεκριμένα από τα αγόρια (Σιάνου 2006, 112-113). Παρατηρείται επομένως μία

²³⁸ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 143), όπου γίνεται αναφορά στους οικονομικούς πόρους που εν δυνάμει μπορούν να διατεθούν για την προώθηση της εκπαίδευσης των μελών της. Επίσης Ευθ. Πεντέρη – Κων. Πετρογιάννης, (2010), «Αιτιακές αποδόσεις τσιγγάνων μητέρων για την επιτυχία ή την αποτυχία των παιδιών τους αναφορικά με καθήκοντα που σχετίζονται με την εκπαίδευσή τους», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, τ. 12, Ιανουάριος 2010, 163, αναφέρεται ότι οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα αξιολογούν την εκπαίδευση ως εισιτήριο για κοινωνική κινητικότητα.

²³⁹ Ο.π., Αρβανίτης, ό.π. (2017, 71-72). Η κοινωνική ανισότητα έχει ως αποτέλεσμα τον κοινωνικό αποκλεισμό και οι διαστάσεις αυτού του φαινομένου είναι τέσσερις: οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική.

²⁴⁰ Βλ. Katerina Bodovski, ό.π. (2010, 143). Οι γονεϊκές φιλοδοξίες έχουν να κάνουν με τη δική τους θέση στην κοινωνική δομή.

αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης της οικογένειας μέσω των γενεών από κοινωνικές πρακτικές (Bodovski 2010,140, Ηλιού 1984, 156).

Παρόλο που όλες οι κοινωνικές τάξεις αναγνωρίζουν την αξία του σχολείου δεν έχουν όλοι την ίδια δύναμη να ωθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση τα παιδιά διότι όταν γίνεται λόγος για κοινωνική θέση, ιδιαίτερης βαρύτητας πεδίο είναι και το οικονομικό το οποίο καθορίζει τη κοινωνική θέση. Όταν τα παιδιά προέρχονται από ένα οικογενειακό περιβάλλον φτωχό²⁴¹ συνεπώς και χαμηλής κοινωνικής θέσης, οι ευθύνες τους πολλαπλασιάζονται²⁴² και οι προσδοκίες τους για εκπαιδευτική και για μετέπειτα επαγγελματική επιτυχία συρρικνώνονται (HavingrstandNeugarteu 1975,137). Επίσης η φτώχεια αντανakλάται και στην επιλογή των σχολείων τα οποία ανάλογα με τη δομή τους, αλλά και με αυτά που προσφέρουν, χωρίζονται σε “καλά” και “κακά” .

Εκτός από το οικονομικό υπόβαθρο μία άλλη παράμετρος της κοινωνικής θέσης είναι η γλώσσα. Η χρήση της γλώσσας και οι κώδικες αλλάζουν ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Διαφορετική χρήση γλώσσας κάνουν οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις και μία άλλη χρησιμοποιούν οι κατώτερες (HavingrstandNeugarteu 1975,153). Αυτή που χρησιμοποιούν οι ανώτερες είναι η ενδεδειγμένη αφού αυτή χρησιμοποιείται και στο σχολείο. Συνεπώς ένα παιδί το οποίο προέρχεται από μία χαμηλή κοινωνική τάξη, όπου η φτώχεια είναι ο κανόνας και η γλώσσα που χρησιμοποιεί απέχει από τη σχολική, τότε αρχίζει να ισορροπεί ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς κόσμους (HavingrstandNeugarteu 1975, 153, Levitas 1974,12, Bodovski 2010, 143) σε αυτόν της οικογένειας και αυτόν του σχολείου. Στην άλλη όχθη βρίσκονται τα παιδιά από ανώτερα στρώματα τα οποία έχουν τη δυνατότητα να εκπαιδευτούν σε ανώτερα επίπεδα αφού η ιεραρχία στο σχολείο είναι ήδη διαμορφωμένη από την κοινωνική θέση της οικογένειας²⁴³ (Giroux 1981,93) .

²⁴¹Βλ. MauriceLevitas, (1974),*Marxistperspectivesinthesociologyofeducation*, RoutledgeandKeganPaul, Boston, σελ. 101. Όταν γίνεται λόγος για φτωχό περιβάλλον εκτός από την γενικότερη κακή οικονομική κατάσταση εννοούνται το κακό οικιστικό περιβάλλον, και το θορυβώδες σπίτι , καταστάσεις δηλαδή που εμποδίζουν το παιδί να μελετήσει στο σπίτι. Επίσης Γεώργιος Π. Μάρκου ό.π. (2008,64), όπου περιγράφεται η κατάσταση που επικρατεί σε φτωχογειτονιές όπου αποτελεί σύνηθες φαινόμενο οι νέοι να αρνούνται μεταξύ άλλων και τη σχολική φοίτηση.

²⁴²Βλ. PhilipRobinson, (1976), *EducationandPoverty*, Methnen, London ,σελ. 41 Η συμπεριφορά που οδηγεί στην εκπαιδευτική και οικονομική φτώχεια, συνδέεται με την αρχή της παιδικής ηλικίας.

²⁴³Βλ. Katerina Bodovski, (2010), «Parental practices and educational achievement: social class, race and Habitus», στο*British Journal of Sociology of Education*, 31:2, 139-156 σελ.141 Οι γονείς της εργατικής τάξης προωθούν την έλλειψη δύναμης την οποία βιώνουν και οι ίδιοι ενώ οι γονείς της μεσαίας τάξης από νωρίς μαθαίνουν τρόπους ομιλίας και συμπεριφοράς.

Τα σύμβολα²⁴⁴ και κυρίως οι γλωσσικοί κώδικες²⁴⁵ τα οποία θα δοθούν στα παιδιά μέσω των σχολείων είναι ήδη γνωστά στα παιδιά των ανώτερων τάξεων ενώ παράλληλα το σχολικό πρόγραμμα θα τα φέρει κοντά σε μία επίσης γνωστή ιδεολογία²⁴⁶ που είναι όμως άγνωστη για τα παιδιά των χαμηλότερων στρωμάτων²⁴⁷. Η πρώτη τους κοινωνικοποίηση άλλωστε συντελέστηκε μέσα στην οικογένεια με ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό²⁴⁸, μορφωτικό και ιδεολογικό επίπεδο φορείς των οποίων υπήρξαν οι γονείς τους²⁴⁹.

Με βάση αυτά τα εφόδια πέρασαν στο πρώτο εξωοικογενειακό περιβάλλον και την πρώτη μορφή κοινωνικοποίησης το σχολείο (Νικολάου 2009, 59). Συνέπεια αυτού είναι τα παιδιά μιας χαμηλής κοινωνικής τάξης να θεωρούν το σχολείο έναν τόπο αφιλόξενο, όπου οι προσδοκίες και φιλοδοξίες τόσο των γονέων όσο και των δασκάλων πηγάζουν από το κοινωνικό στρώμα από το οποίο προέρχεται το παιδί, η οποία στάση επηρεάζει την ψυχολογία του (Φραγκουδάκη 1985, 155) ενώ η αποτυχία τους τις περισσότερες φορές είναι εγγυημένη (Musgrove 1979,34-42) και αυτό έχει συνέπειες στον ίδιο και την πορεία του²⁵⁰, αφού η αυτοεκτίμησή του πλέον έχει μειωθεί²⁵¹.

²⁴⁴Βλ. David Blackledge, ό.π.(1995, 317). Η ιδιοποίηση των ρόλων των γονέων και αυτά που μαθαίνει για την κοινωνία.

²⁴⁵Βλ. Χριστίνα Νόβα – Καλτσούνη, (2010, 224-225), Η γλωσσική επικοινωνία αποτελεί ένα ολόκληρο σύστημα με νοήματα, αξίες, ρόλους, και σύμφωνα με τον Bernstein, η γλώσσα του σχολείου που είναι και η επίσημη συνδέεται με τα μεσαία κοινωνικά στρώματα ενώ η «κοινή» με τα χαμηλότερα.

²⁴⁶Βλ. Σουζάννα- Μαρία Νικολάου, (2009, 69). Ο μαθητής που θα ανταποκριθεί στις προσδοκίες είναι ο επιτυχημένος.

²⁴⁷Βλ. David Blackledge, ό.π. (1995,224). Σύμφωνα με τον Bourdieu οι οικογένειες της κυρίαρχης τάξης δίνουν πολιτιστικό κεφάλαιο στα παιδιά που επιτρέπει την πρόοδό τους

²⁴⁸Βλ. Σουζάννα - Μαρία Νικολάου,ό.π. (2009,45-47). Ο Bourdieu αναφέρει ότι το πολιτιστικό κεφάλαιο προκύπτει μέσω γλώσσας και κοινωνικού κεφαλαίου ενώ το έθος (Habitus), αποκτάται μέσω της κοινωνικοποίησης που συντελείται στο οικογενειακό περιβάλλον. Επίσης Ελένη Σκούρτου, ό.π. (1997, 59), πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η κατάσταση της οικογένειας και η διδασκαλία που έχει συντελεστεί εκεί καθώς και οι τρόποι που το παιδί έμαθε να κατακτά τη γνώση,

²⁴⁹ Βλ. Άννα Φραγκουδάκη,ό.π. (1985, 361). Μεγαλύτερη σημασία έχει το μορφωτικό επίπεδο των γονέων και όχι τόσο το εισόδημα της οικογένειας. Επίσης βλ. Νόβα – Καλτσούνη, ό.π. (2010,219-221), Σύμφωνα με τον Bourdieu και τη θεωρία του περί habitus το είδος δηλαδή της προδιάθεσης που έχει κατακτηθεί στην πρώτη φάση κοινωνικοποίησης μέσα στην οικογένεια έχει σχέση με την ελεύθερη κουλτούρα, τη παιδεία δηλαδή τις γνώσεις μη σχολικού περιεχομένου, οι οποίες είναι αυτές που προκαλούν την κοινωνική ανισότητα.

²⁵⁰ Βλ. Σουζάννα – Μαρία Νικολάου, ό.π.,(2009, 76). Αν παρά τις προσπάθειές του το παιδί αποτύχει τότε περιθωριοποιείται, αποξενώνεται και αρνείται τη συμμετοχή στη μαθητική διαδικασία. Επίσης βλ. Γιώργος Τσιάκαλος. ό.π.(2000, 141). Και τότε δύναται να επιβεβαιωθεί η προκατάληψη, όπως χαρακτηρίζεται αυτοεκπληρούμενη προφητεία.

²⁵¹ Βλ. Νόβα – Καλτσούνη, ό.π. (2010,228-245). Το θέμα της αυτοεκτίμησης και της εμπιστοσύνης στον εαυτό παρατηρείται κυρίως στις γυναίκες και σε ειδικές κοινωνικές ομάδες. Όπως αναφέρει στα κορίτσια οι «προσδοκίες αποτυχίας» είναι μεγαλύτερες ενώ τα μεγαλύτερα ποσοστά αναλφαριθμητισμού παρατηρούνται στις αγροτικές περιοχές και στον γυναικείο πληθυσμό.

7.4 Ο ρόλος του σχολείου ως χώρος μάθησης

Η σχέση σχολείου – εκπαίδευσης είναι αδιαμφισβήτητη αφού το σχολείο αποτελεί το χώρο μέσα στον οποίον η εκπαίδευση θα δοθεί, άλλωστε αυτή είναι και η βασική αποστολή του. Αποτελεί λοιπόν τον κατεξοχήν θύλακα παραγωγής γνώσης και μετάδοσής της, τον κατεξοχήν χώρο μάθησης. Πέρα όμως από τη μεταλαμπάδευση γνώσεων και δεξιοτήτων χρήσιμων για την καθημερινότητα, όπως είναι η γραφή ή η ανάγνωση, το σχολείο επιτελεί κι έναν άλλον σκοπό που σχετίζεται με την εξωσχολική ζωή και διαμορφώνει την κοινωνική ταυτότητα. Επομένως πέρα από την παιδαγωγική αξία και την ανάπτυξη δεξιοτήτων το σχολείο αναπτύσσει προσανατολισμούς, ενώ παράλληλα ταξινομεί τους μαθητές βάσει κάποιων κριτηρίων²⁵².

Η ταξινόμηση αυτή παραπέμπει σε έννοιες όπως ιεραρχία ή σειρά «προτεραιότητας» και προέρχεται από την ικανότητα του μαθητή να ανταποκριθεί στη μετάδοση των τεχνικών γνώσεων που παρέχονται αλλά και στη στάση του απέναντι στις αξίες ή τις πολιτισμικές νόρμες που προσφέρονται ως αποδεκτές. Ανεξάρτητα όμως από το εάν όλοι οι μαθητές έχουν τις δυνατότητες ή καλές προθέσεις για να ανταποκριθούν στα αγαθά που το σχολείο τους προσφέρει, εισέρχονται στο χώρο αυτό έχοντας ήδη ένα φορτίο γνώσης και κατέχοντας ήδη μία κοινωνική θέση. Από τη στιγμή που αυτή η κοινωνική θέση τους έχει ήδη κατατάξει στην κοινωνική πυραμίδα και οι γνώσεις που τους έχουν ήδη δοθεί είναι ταξινομημένες σε κάποιο επίπεδο, θα κατακτήσουν μία ανάλογη θέση στη σχολική ιεραρχία. Παρόλο που όλα τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να γίνουν κοινωνοί της ίδιας μάθησης και του ίδιου γνωστικού φορτίου τις περισσότερες φορές η πραγματικότητα αποδεικνύει ότι η ήδη δοσμένη κοινωνική θέση δεν τους επιτρέπει να «εκμεταλλευτούν» με τον ίδιο τρόπο το αγαθό της γνώσης.

Στην περίπτωση των Ρομά φαίνεται αυτό ξεκάθαρα, αφού οι προθέσεις των παιδιών αλλά και των οικογενειών τις περισσότερες φορές είναι θετικές, η κατάταξή τους όμως σε χαμηλά στρώματα κοινωνικά και τις περισσότερες φορές και ελλειμματικά, σε επίπεδο γνωστικό, δυσχεραίνει την απορρόφηση των προσφερόμενων γνώσεων. Το σχολείο δεν αποκλείει από τη μάθηση κάποιες ομάδες ούτε παράγει το ίδιο την ανισότητα στη μάθηση, επικυρώνει όμως και επισημοποιεί μία τέτοια πραγματικότητα (Γκότοβος 2003, 183).

Ο κάθε μαθητής έχει υιοθετήσει από την οικογένειά του ορισμένα χαρακτηριστικά που αντικατοπτρίζουν την μορφωτική της θέση και είναι αναμενόμενο ότι πάντα δε θα συνάδει με το

²⁵² Αθ. Γκότοβος, (2003), *Η Λογική του Υπαρκτού Σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα σελ.174-175.

επίπεδο του σχολείου. Εκτός όμως από το μορφωτικό ή κοινωνικό επίπεδο της οικογένειας, ιδιαίτερο ρόλο παίζει ο τρόπος «προκαταρκτικής διαμόρφωσης» της ιεραρχίας αυτής (Γκότοβος 2003, 184). Από τη μία η ομάδα συνομήλικων που κάθε μαθητής θα επιλέξει να ενταχθεί και από την άλλη η οικονομική ευχέρεια της κάθε οικογένειας που θα καταστήσει μέλος ενός φροντιστηρίου το παιδί της. Άλλωστε αυτή είναι μία βιωμένη πραγματικότητα που στην ουσία μετατοπίζει την ευθύνη της μόρφωσης από το σχολείο στην αγοραστική δύναμη της κάθε οικογένειας. Επομένως με βάση την διαμορφωθείσα αυτή κατάσταση κάποιος ο οποίος δεν έχει ανάλογη δυνατότητα θα αρκестεί σε αυτά που το σχολείο προσφέρει με αμφίβολα αποτελέσματα, ενώ εάν οι ομάδες στις οποίες συμμετέχει έχουν διαμορφώσει μία αρνητική εικόνα για το σχολείο το πιθανότερο είναι να αποκτήσει ανάλογη και το κάθε μέλος που θα εισαχθεί σε αυτή.

Επομένως αν το μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας δεν συνάδει με αυτό του σχολείου και αν η οικονομική δυνατότητα της δεν επιτρέπει τον εμπλουτισμό γνώσεων μέσω εξωσχολικών βοηθειών, τότε η μάθηση που το σχολείο δύναται να προσφέρει, «σαμποτάρεται». Και εάν σε όλα αυτά προστεθεί η προσκόλληση του σχολείου σε παρελθοντικές τακτικές και παρωχημένες αξίες και η αδυναμία της σχολικής γνώσης να οδηγήσει τον κάθε μαθητή στην κατάκτηση μιας ανώτερης επαγγελματικής και κοινωνικής θέσης, τότε το σχολείο κρίνεται ως ανάξιο να εκπληρώσει τον αρχικό του στόχο.

Η δυσλειτουργία αυτή που παρουσιάζει το νεοελληνικό σχολείο είναι ικανή να κρατήσει ομάδες μακριά του, όπως τους Ρομά αφού η παγιωμένη αντίληψη που τους θέλει «ξένο» σώμα δεν τους δίνει τη θέση που τους αναλογεί στην ιστορία με αποτέλεσμα και οι ίδιοι να αισθάνονται ξένοι και άσχετοι με την ιστορία αυτή. Από την άλλη η μη αναγνώριση τίτλων ώστε η ένταξη στην αγορά εργασίας να είναι άμεση και προσοδοφόρα επίσης τους κρατά μακριά από την εκπαίδευση. Βεβαίως οι Ρομά είναι μία μόνο από τις ομάδες που «πλήττονται», όμως αυτό δε σημαίνει ότι το σχολείο ευθύνεται αποκλειστικά για την αποχή τους από την εκπαίδευση.

Το πρόβλημα για τους Ρομά, αλλά και για όλους όσοι έχουν μία αδιάφορη, αν όχι εχθρική στάση απέναντι στο σχολείο είναι πολύπλευρο και η προσέγγισή της λύσης οφείλει να γίνεται με σημερινά δεδομένα και με βάση τις δυνατότητες που υπάρχουν. Διότι πέρα από την σωστή διαχείριση και μετάδοση των γνώσεων από πλευράς σχολείου, αυτό που χρειάζεται είναι η καταπολέμηση της αντιπάθειας που τρέφουν τα παιδιά για το σχολείο, η καταναγκαστική παρουσία τους σε αυτό και η απομόνωση που αρκετά από αυτά αισθάνονται. Πέρα από την παροχή γνώσεων το σχολείο οφείλει να αναπτύξει ουσιαστική σχέση με το μαθητή αλλά πρωτίστως να του διδάξει την ουσιαστική

σημασία της γνώσης και να του μεταδώσει το νόημα αυτής αντιμετωπίζοντας τον κάθε μαθητή ως μονάδα²⁵³.

7.4.1 Το σχολείο ως χώρος αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας

Επομένως γεννάται το ερώτημα εάν πράγματι η εκπαίδευση αποτελεί ένα μηχανισμό ο οποίος προωθεί την ήδη υπάρχουσα κοινωνική ανισότητα και τελικά την αναπαράγει (Themelis 2013,89). Και αν πράγματι συμβαίνει αυτό, με ποιον τρόπο συντελείται. Άρα συγκεκριμενοποιώντας το ερώτημα, η έρευνα μετατίθεται στη σχέση εξουσίας – εκπαίδευσης²⁵⁴. Επομένως αφού κοινωνικά βιώνουν περιθωριοποίηση και αντιμετωπίζονται ως «άλλοι», αφού υπάρχει πρόβλημα στην εκπαιδευτική τους ένταξη αλλά και στην αποδοχή του θεσμού του σχολείου, αξίζει να ερευνηθεί και η πιθανότητα η κατάσταση αυτή να εκπορεύεται από μία αντίσταση στην εξουσία μέρος της οποίας αποτελεί και η εκπαίδευση²⁵⁵.

Εάν ληφθεί υπόψη ότι το κάθε παιδί εισερχόμενο στο σχολείο και ως φορέας διαφορετικού κοινωνικού κεφαλαίου λαμβάνει ίδια γνώση και υπόκειται σε κοινές πρακτικές αξιολόγησης και κρίσης, αυτό οδηγεί σε ουσιαστική άνιση μεταχείριση (Ηλιού 1984, 34)²⁵⁶ καθώς και σε μία αναπαραγωγή της ενταξιακής πορείας τόσο των Ρομά, όσο και άλλων ομάδων μειονοτικών (Γκότοβος 65, 2004). Αυτό στην Ελλάδα ξεκίνησε να γίνεται εμφανές με τη γενίκευση του θεσμού της εκπαίδευσης, γνωστής ως υπερεκπαίδευση (Themelis 2013, 75, Γκότοβος 2006, 203) όπου τότε φάνηκαν οι κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανισότητες που υπήρχαν. Η προσμονή ότι η εκπαίδευση θα μπορούσε να φέρει όλα τα αγαθά της καπιταλιστικής κοινωνίας αποδείχθηκε λανθασμένη, αφού στην

²⁵³ Αθ. Γκότοβος, ό.π. (2003, 198).

²⁵⁴ Το ερώτημα αυτό κάθε άλλο, παρά άσχετο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αφού στην παρούσα εργασία γίνεται λόγος για μία ομάδα με κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχει χαρακτηριστεί μειονότητα, με διάφορους επιθετικούς χαρακτηρισμούς που ήδη έχουν αναφερθεί και συζητηθεί.

²⁵⁵ Βλ. Νόβα- Καλτσούνη, ό.π. (2010,219). Κάνοντας το διαχωρισμό των τάξεων αλλά και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης, «η ανώτερη τάξη προσπαθεί να διατηρήσει την απόσταση από τις άλλες τάξεις, η μεσαία τάξη προσπαθεί να φθάσει την ανώτερη, ενώ η χαμηλή τάξη προσπαθεί να επιβιώσει». Εάν ληφθεί βάσει κοινωνικών και οικονομικών στοιχείων οι Ρομά καταταχθούν στη χαμηλή τάξη τότε το ζήτημα της επιβίωσης είναι η μοναδική μέριμνα ενώ είναι ελάχιστες οι πιθανότητες να φθάσουν την ανώτερη τάξη η οποία όπως προαναφέρθηκε προσπαθεί να διατηρήσει την απόσταση, σε θέμα εξουσίας, και δη στην εκπαίδευση, αφού με τα έως τώρα δεδομένα φαίνεται ότι είναι ο προθάλαμος όπου συντελείται η αναπαραγωγή της.

²⁵⁶ Βλ. Pierre Bourdieu- Jean- Claude Passeron, ό.π. (2014). Αυτό αποτελεί μία άποψη τους που καταδεικνύει ότι η τυπική ισότητα ουσιαστικά δεν υπάρχει.

αγορά εργασίας φάνηκε ότι ευνοημένοι παρέμεναν όσοι ανήκαν στα προνομιούχα στρώματα (Themelis2013, 87-90)²⁵⁷.

Η εισαγωγή στο εκπαιδευτικό σύστημα δείχνει ότι κάποιος εισάγεται σε μία περιοχή όπου κυριαρχούν οι συμβάσεις του ανώτερα μορφωμένου πλήθους της κοινωνίας, επομένως αυτός που επιθυμεί να παραμείνει σε αυτό πρέπει να υποταχθεί στις συμβάσεις και τις αρχές αυτού του κόσμου, να υποταχθεί στην κυρίαρχη ιδεολογία (Bourdieu- Passeron 2014, 193, Levitas1974,122).

Με άλλα λόγια και όπως τονίζουν οι Bourdieu- Passeron, η ταυτότητα του σχολείου είναι η ταυτότητα της κυρίαρχης τάξης²⁵⁸. Επομένως φαίνεται η άρρηκτη σχέση εκπαίδευσης και κοινωνικής τάξης η οποία οδηγεί στη μεταμόρφωση τους συστήματος σχέσεων ανάμεσα στα επίπεδα υποδοχής και στις κατηγορίες των υποδεχόμενων (Bourdieu- Passeron 2014, 90-91).

Αυτή είναι η κοινωνική του λειτουργία και με αυτόν τον τρόπο διατηρεί την κοινωνική σειρά (Bourdieu- Passeron, 2014, 148). Έτσι ακόμα και μέσα στο σχολείο αναπαράγεται μία άτυπη ταξική σύγκρουση αφού η εκπαίδευση χρησιμοποιείται ως όχημα για την επίτευξη στόχων, μέσο βελτίωσης οικονομικής θέσης, απόκτησης κοινωνικού κύρους και φορέα μετάδοσης τρόπων και συμπεριφοράς προσαρμογής σε μελλοντικούς κοινωνικούς ήδη προκαθορισμένους ρόλους (Blackledge 1995,427-430, Φραγκουδάκη 1985,160, Νόβα – Καλτσούνη 2010, 60).

²⁵⁷Βλ. Spiros Themelis ,ό.π. (2013, 85). Η εκπαίδευση από μόνη της δεν είναι ικανή για κοινωνική κινητικότητα εάν δε συνοδεύεται από απορρόφηση στην οικονομία αυτών που αποκτούν εκπαίδευση. Επίσης Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,. 137). Σχετικά με τη συνάφεια μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης. Στην Ελλάδα το 1945-1974, υπήρξε αναμφίβολα αμφίδρομη σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και τεχνολογικού μετασχηματισμού υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών διάρθρωσης του ελληνικού μεταπολεμικού κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού.

²⁵⁸Βλ. Frank Musgrove,ό.π., (1979, 47). Η κουλτούρα του σχολείου είναι κοντά στη κουλτούρα της elite και τα παιδιά της εργατικής τάξης δεν μπορούν να πάρουν κάτι χωρίς μεγάλη προσπάθεια. Επίσης David Reynolds, (2010), «School and the Social Order», *British Journal of Sociology of Education*, 2 :1, σελ. 109. Ο συγγραφέας αναφερόμενος στον Musgrove,όμως τονίζει ότι ο Musgrove στην πραγματικότητα υποστηρίζει ότι το σχολείο εξυπηρετεί τις ανάγκες κυρίως της εργατικής τάξης και όχι τόσο της κυρίαρχης. Επίσης βλ. DavidBlackledge,ό.π. (1995, 43): Η εκπαίδευση μεταδίδει τις αξίες ορισμένων τάξεων. Επίσης βλ. Νόβα – Καλτσούνη,ό.π. σελ. 217 σύμφωνα με τον Bourdieu το σχολείο προωθεί την κοινωνική συντήρηση και όχι την κοινωνική κινητικότητα. Επίσης βλ. KaterinaBodovski,ό.π. (2010,141), αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Lareau, οι γονείς της εργατικής τάξης που χαρακτηρίζονται από την έλλειψη δύναμης δε διδάσκουν στα παιδιά τους τον τρόπο να συμπεριφέρονται , ή τον αποδεκτό τρόπο ομιλίας όπως οι γονείς της μεσαίας τάξης. . Επίσης PhilipRobinson,ό.π. (1970,44),αναφέρει ότι η κουλτούρα που συνδέεται με τους γονείς ακυρώνεται διότι οι γονείς είναι οικονομικά αδύναμοι.

7.4.2 Το σχολείο ως χώρος εθνοπολιτισμικήςομογενοποίησης

Κομβικής σημασίας ζήτημα δεδομένης της συζήτησης γύρω από την εκπαίδευση αποτελεί το σχολείο ως φορέας και άξια έρευνας είναι η σχέση που αναπτύσσει με το έθνος ως έννοια, τι προσπαθεί να δώσει στο εκπαιδευόμενο κοινό και τελικά κατά πόσο έχει τη δύναμη να διαχωρίζει εθνικά ή εθνοτικά, τα υποκείμενα που λαμβάνουν την εκπαίδευση. Συγκεκριμένα πέρα από την κοινωνική ή οικονομική τάξη στην οποία ανήκει ο κάθε μαθητής, υπάρχει και μία ευρύτερη ομάδα στην οποία τοποθετεί τον εαυτό του ή τοποθετείται και αυτό που απασχολεί είναι κατά πόσο η εκπαίδευση συντελεί στην τοποθέτησή του σε μία ομάδα η οποία είναι ικανή ή να τον εντάξει στην ευρύτερη και κοινώς αποδεκτή ή να τον εξοβελίσει σε μία άλλη η οποία θεωρείται «ξένη» και μη αποδεκτή.

Στην περίπτωση των Ρομά το ζήτημα αυτό θεωρείται μείζον αφού η άποψη ότι αποτελούν ένα «άλλο» έθνος δεν είναι άγνωστη. Άλλωστε οι απαντήσεις των ίδιων στην ερώτηση σχετικά με τη σχέση τους με την εκπαίδευση, αφήνουν υπόνοιες ότι η γνώση που τους δίνεται από το σχολείο απέχει σε ορισμένα σημεία από τη δική τους αντίληψη ή απωθούνται στην προσπάθειά τους να αποδείξουν ότι η εθνική τους ταυτότητα ταυτίζεται απόλυτα με αυτήν της ευρύτερης κοινωνίας, δηλαδή την ελληνική. Συνεπώς ο ρόλος της εκπαίδευσης στη διατήρηση ή μη της άποψης αυτής αξίζει να μελετηθεί.

Αρκετές φορές έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από μία εσωστρέφεια (Σερέτη 2002, 232). Θεωρείται ως ισχυρό μέσο όχι μόνο κοινωνικοποίησης αλλά και διάπλασης εθνικής ταυτότητας, μέσω της διδασκαλίας των εθνικών συμβόλων, της κοινής ιστορίας, των κοινών ριζών της εθνικής υπερηφάνειας (Σερέτη 2002,114, Σκοπετέα 1988, 136). Η διδασκαλία των προαναφερθέντων δε θα είχε καμία αρνητική χροιά εάν δεν έθετε το όριο μεταξύ του «εμείς» και των «άλλων» που στους μεν πρώτους προσδίδει μία θετική έκφραση, ενώ στους δε μία αρνητική.

Οι Ρομά οι οποίοι «φωτίζονται» βάσει ταυτότητας ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία, δηλαδή στους «άλλους» λόγω των στερεοτύπων που έχουν επικρατήσει εις βάρος τους (Γκότοβος 2003, 3). Τα στερεότυπα όμως δεν είναι ικανά από μόνα τους να προκαλέσουν την αποχή από την εκπαίδευση. Επομένως οφείλει κάποιος να στρέψει την έρευνα και σε άλλα πεδία και αν συνυπολογιστούν όσα

προαναφέρθηκαν σχετικά με την απόψεις που έχουν για τις γνώσεις που παρέχονται στο σχολείο, σχετικά με την θέση των κοριτσιών, σχετικά με την επιθυμία τους για άμεσο και γρήγορο κέρδος, τότε η αποτυχία φαντάζει μονόδρομος. Συνέπεια αυτής της κατάστασης είναι η αποξένωση και εν τέλει η αποχή από την εκπαίδευση.

Το πρώτο στοιχείο που τόνιζαν διαρκώς κατά τις συνεντεύξεις ήταν η εθνική τους ταυτότητα, η ελληνική, ζήτημα αδιαπραγμάτευτο. Οι διαφορές που εντοπίζουν ορισμένοι ανάμεσα στους Ρομά και στην ευρύτερη ομάδα σε επίπεδο πολιτισμικό, γλωσσικό, κοινωνικό, είναι εν τέλει και ο λόγος της πρόσδοσης μιας διαφορετικής εθνικής ταυτότητας. Αυτό που θα τους δώσει το εισιτήριο για την ένταξή τους στην ομάδα και την αποδοχή από τους υπόλοιπους είναι η επιτυχής προσπάθεια μίμησης της άρχουσας τάξης σε πολλαπλά επίπεδα²⁵⁹. Αυτό όμως εμπεριέχει κινδύνους σχετικά με τη σχέση που θα έχουν αργότερα με την ομάδα στην οποία ανήκουν, η οποία όπως προαναφέρθηκε έχει τις περισσότερες φορές αρνητικές συνέπειες .

Η προσπάθεια μίμησης μιας άλλης ομάδας αυτομάτως θέτει εκτός ορίων ομάδας το υποκείμενο και θεωρείται «outsider» (Carter 2006, 317). Προσπαθούν λοιπόν να αποδείξουν πλέον ότι όχι μόνο δεν διαφέρουν πολιτισμικά ή κοινωνικά, αλλά ότι φέρουν την ελληνική ταυτότητα. Πρέπει δηλαδή για να γίνουν αποδεκτοί, να φέρονται ως «Έλληνες». Ως αποτέλεσμα περιχαράκωνονται στο σχολείο, αναπτύσσουν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης και αδελφικότητας μεταξύ τους, στοιχείο που μεμονωμένα είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί καλό όχι όμως και μέσα στο σχολείο. Αυτομάτως γίνονται οι «άλλοι» απέναντι στους «αυτούς» (Carter 2006,307).

Το σχολείο έχει δική του κουλτούρα, ένα σύμπλεγμα παραδόσεων, αξιών, τρόπων σκέπτεσθαι και φέρεσθαι (Γκότοβος 2006, 206, Havighurst 1975,139) και πέρα από τη διάκριση κοινωνικών ομάδων μέσα στο ελληνικό σχολείο αυτό που έχει σημασία είναι το εθνικό υπόβαθρο, γιατί πάνω στη δημιουργία εθνικής συνείδησης στηρίζεται η εκπαίδευση²⁶⁰.

Η εθνική συνείδηση ή διαφορετικά εθνική ταυτότητα για την οποία γίνεται λόγος βασίζεται στην εθνική μνήμη η οποία αποτελεί στην ουσία μία κατασκευή δυναμική αφού είναι ταυτόχρονα

²⁵⁹Βλ. Prudence L.Carter , ό.π. (2006,305). Κάνει λόγο για ομάδες Αφροαμερικανών και την προσπάθεια ορισμένων από αυτούς να φερθούν ως «λευκοί» προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί. Παρόλο που σε αυτήν την περίπτωση, όπως και σε αυτήν των Ρομά, τα άτομα ανήκουν στο ίδιο έθνος λόγω των διαφορών, πραγματικών ή φαντασιακών, απορρίπτονται από την κυρίαρχη ομάδα και θεωρούνται «ξένοι».

²⁶⁰ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 137). «Στην περίπτωση της μεταπολεμικής Ελλάδας η προσπάθεια αναδειχθεί το σχολείο ως χώρος κοινωνικής δικαιοσύνης και ως παράγοντας οικονομικής αποτελεσματικότητας αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες τόσο λόγω των ιδεολογικών και κοινωνιολογικών σταθερών που χαρακτήριζαν τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη λειτουργία της εκπαίδευσης όσο και λόγω του ιδιόμορφου τρόπου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλιστικού μοντέλου».

εξελιξιμη και αναδιαπραγματευόμενη, ενώ στην περίπτωση της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας τα φυλετικά και ιστορικά κριτήρια αποτέλεσαν τους πυλώνες στήριξής της (Δραγώνα – Φραγκουδάκη 1997, 14-16). Οι τρεις άξονες που συγκροτούν τον εθνικό λόγο θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι είναι το άτομο, ο χώρος αλλά και ο κοινός λόγος (Δραγώνα- Φραγκουδάκη 1997, 121-133).

Με άλλα λόγια εκτός από τον κοινό χώρο στον οποίον θα πρέπει ένα άτομο να διαβιεί ώστε να θεωρηθεί μέρος του έθνους, πρέπει να έχει κάτι κοινό²⁶¹ με τους υπόλοιπους στη σφαίρα της ιδεολογίας, των αξιών, της ιστορίας. Η συμμετοχή σε ένα έθνος, το «ανήκειν», καλύπτει την ανάγκη του ατόμου να ενταχθεί σε ένα σύνολο χωρίς διακρίσεις (Δραγώνα – Φραγκουδάκη 1997,120)²⁶².

Σε περίπτωση όμως που ένα άτομο εξοβελίζεται από τον εθνικό κορμό, θεωρείται «κατώτερο» (Δραγώνα – Φραγκουδάκη 1997 ,134) και αυτή η κατωτερότητα ή η ανικανότητά του να συμμετάσχει στον εθνικό κορμό προκύπτει όχι από την πραγματικότητα που βλέπει, αλλά από τον τρόπο με τον οποίον οι υπόλοιποι επέλεξαν να δουν αυτόν. Κρίθηκε ανάξιος να θεωρηθεί μέρος του συνόλου βάσει όχι μόνο των οικονομικών διαδικασιών αλλά και της ιδεολογίας²⁶³(Δραγώνα – Φραγκουδάκη 1997,111).

Σαφέστατα η διάκριση αυτή επηρεάζει ψυχικά τόσο τον δέκτη όσο και τον πομπό και αναπτύσσονται μηχανισμοί ώστε από τη μία να δικαιολογηθεί η ανωτερότητα ενός ατόμου ή ενός συνόλου έναντι του θεωρητικά «κατώτερου», αλλά παράλληλα και στον δέκτη ο οποίος προσπαθεί να αποποιηθεί την προσδιδόμενη κατωτερότητα προβάλλοντας άλλα στοιχεία του, τα οποία επιβεβαιώνουν διαφορετικότητα. Αρχικά ενεργοποιείται ο αμυντικός μηχανισμός της προβολής κυρίως για τους δέκτες της κατωτερότητας, προσπαθώντας να προβάλλουν τη διαφορετικότητα που τους προσδίδουν χωρίς πάντα να υφίσταται²⁶⁴. Όσο για τους πομπούς που δικαιωματικά υποστηρίζουν ότι ανήκουν σε ένα σύνολο και συγκεκριμένα στο εθνικό, μέσω των μηχανισμών της

²⁶¹Βλ. Θάλεια Δραγώνα- Άννα Φραγκουδάκη, ό.π. (1997, 121, υπ. 17). Το κοινό αποτελεί προϋπόθεση και όχι συνέπεια του εθνικισμού.

²⁶²Γκότοβος, Αθανάσιος, (2013), «Το έθνος και η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών :από την εθνοφοροσύνη στην αποδόμηση» περ. «*Νέος Ερμής ο Λόγιος*» ,τ. 7, σελ. 103 «*Βασικό στοιχείο της συλλογικότητας είναι η παραδοχή ότι έχουν κάτι κοινό και έχουν υποχρέωση για έναν κοινό προσανατολισμό, έχουν κοινά στοιχεία και κοινές δεσμεύσεις*».

²⁶³ Παντελής Ε.Λέκκας,, (1996), *Η εθνικιστική ιδεολογία Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Β' έκδοση, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα σελ. 59. Η ιδεολογία σε σχέση με παραδοσιακά συστήματα ιδεών είναι αμετάβλητη και η τροποποίησή της αποτελεί ύβρι ή αίρεση.

²⁶⁴ Αθανάσιος Ε.Γκότοβος, (2004), «Εθνική εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα: διασπορές, διαφορές και πατρίδες» στο Δαμανάκης Μ. , Β. Καρδάσης, Θ. Μιχελιδάκη, Α. Χουρδάκης (επιμ.) *Ιστορία της νεοελληνικής Διασποράς :Έρευνα και Διδασκαλία*, τομ. Α' ΕΔΙΑΜΕ, Ρέθυμνο, σελ. 51 «*Δεν είναι απλώς η ύπαρξη ή οι αφηγήσεις για τον «άλλον» αλλά η εμπειρία και η αλληλεπίδραση με τον άλλον που δημιουργούν αντιληπτικά σχήματα για «οικείους-ξένους*». Επίσης ό.π. σελ. 57Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη θεωρία της πολιτισμικής ταυτότητας. «*Πρόκειται για μία θεωρία όχι εγγενούς διαφοράς αλλά πεποίθησης της διαφοράς*».

άρνησης, της σύγκρισης με τους άλλους, της διεργασίας εξιδανίκευσης και της χρήσης άλλων στοιχείων μέσω των οποίων ανιχνεύουν τις διαφορές, δημιουργούν ένα σύνολο και αποδεικνύουν την καθαρή εθνική τους ταυτότητα²⁶⁵.

Στην πρώτη περίπτωση αρνούνται ή αποσιωπούν οποιοδήποτε ρόλο πιθανώς έπαιξαν οι υπόλοιποι, που δεν μπορούν να θεωρηθούν μέρος του έθνους, στη διαμόρφωσή του. Στη δεύτερη περίπτωση η σύγκριση με τους κατώτερους θα αναδείξει την ανωτερότητά τους που σε συνδυασμό με την σύνδεσή τους με τον αρχαίο πολιτισμό²⁶⁶ αλλά και με την κοινή γλώσσα που χρησιμοποιούν, τους δίνει αυτοδίκαια την εισχώρησή τους στο έθνος²⁶⁷.

Όσοι λοιπόν δεν καταφέρνουν να ενταχθούν στο έθνος, υιοθετούνται γι' αυτούς υποτιμητικές αξιολογήσεις²⁶⁸ (Δραγώνα- Φραγκουδάκη 1997, 89), με συνέπεια την χαμηλή αυτοεκτίμηση του εαυτού, στοιχείο που γίνεται εμφανές και στο σχολείο αφού στα σχολικά εγχειρίδια κυριαρχεί ο εθνοκεντρισμός και ο ευρωκεντρισμός²⁶⁹ (Δραγώνα- Φραγκουδάκη 1997,28-29).

Αποστολή του σχολείου είναι ο εκκοινωνισμός, η διαμόρφωση του κοινωνικού υποκειμένου παράλληλα όμως καλλιεργεί τον εθνικό «εαυτό» μέσω των συμβολικών μηνυμάτων που εκπέμπει και λαμβάνει ο κάθε μαθητής (Δραγώνα – Φραγκουδάκη 1997,35, Λέκκας 1996, 160) άρα στην κοινωνία παραδίδεται το άτομο που αξίζει να ανήκει στον εθνικό κορμό και αυτό το οποίο δεν δύναται.

Βεβαίως η άποψη αυτή που έχει καλλιεργηθεί για τους Τσιγγάνους ως «ξένο» σώμα του εθνικού κορμού κρίνεται εσφαλμένη και είναι εν γένει προβληματική αφού παραπέμπει σε ένα πληθυσμιακό stock χωρίς όμως να λαμβάνεται υπόψη η κοινωνιολογικά προσανατολισμένη ιστοριογραφία η οποία δείχνει κάτι εντελώς διαφορετικό (Γκότοβος 2004, 163). Η αιτία που ο εθνοποιητικός λόγος έχει τέτοια ισχύ και που παράλληλα είναι υπεύθυνος για το εθνοτικό όριο ανάμεσα σε ομάδες είναι η

²⁶⁵Βλ. Δραγώνα- φραγκουδάκη,ό.π. (1997, 81-88).

²⁶⁶ Βλ. Παντελής Λέκκας, ό.π. (1995,109-114, 198), στην περίπτωση της σύνδεσης με την αρχαιότητα βασίζεται και ο εθνικιστικός λόγος αφού στηρίζεται στο τρίπτυχο , ήταν, είναι και θα είναι και προσβλέπει μέσω του παρελθόντος πάντα στο μέλλον.

²⁶⁷ Λέκκας, ό.π. (1995, 167-168). Σύμφωνα με τον συγγραφέα η γλώσσα δεν αποτελεί πάντα καθοριστικό στοιχείο έθνους και σαν παράδειγμα δίνει την Ελβετία όπου παρόλο που ομιλούνται τρεις διαφορετικές γλώσσες δεν υπάρχουν τρία διαφορετικά έθνη.

²⁶⁸ Βλ. Λέκκας ό.π. (1995,137-138). Τα άτομα τα οποία δεν έχουν ανεπτυγμένη «επίσημη» εθνικιστική ιδεολογία, είτε θα δημιουργήσουν δική τους ιδεολογία. είτε θα ταχθούν με ήδη υπάρχοντες και ανταγωνιστικούς προς τον κρατικό εθνικισμούς.

²⁶⁹Βλ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, (2004), «Από το κοινωνικό περιθώριο στο “Έθνος των Τσιγγάνων”»: κριτική στη μετακένωση πολιτικής ορθότητας», δημ. Στο *Μειονότητες στην Ελλάδα Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (επιμ.), Αθήνα ,σελ.179, υπ.38 «*Η ελληνική ταυτότητα διακηρύσσεται από το εθνικό κράτος και η επισημοποιημένη θεωρία περί εθνότητας διαχέεται στον πληθυσμό μέσω επικοινωνίας και κυρίως μέσω εκπαίδευσης*». Επίσης βλ. Χρήστος Γκόβαρης, ό.π. (2004, 31-32). Σύμφωνα με παιδαγωγικές θεωρίες το άτομο δεν είναι αυτόνομο αλλά ανήκει σε εθνική συλλογικότητα ώστε να επιτευχθεί η πολιτισμική ομογενοποίηση.

σύγχυση που υπάρχει μεταξύ αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού. Η θέαση ενός συνόλου με πολιτισμικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες και η απόδοση αυτών των ιδιαιτεροτήτων στο σύνολο, στην ολότητα αυτού του πληθυσμού αλλά και η απόδοση μειονοτικού status²⁷⁰ ερήμην του αυτοπροσδιορισμού²⁷¹, συνιστούν δύο προβλήματα του εθνοτικού λόγου.

Στην περίπτωση πάλι που κάποιοι Τσιγγάνοι φανεί υπέρμαχος της ελληνικής ταυτότητας και δηλώσει την τσιγγάνικη ιδιότητα ως υποκατηγορία, αποκαλείται είτε αφομοιωμένος είτε κάτοχος φενακισμένης συνείδησης ή φοβισμένος στο να αποκαλύψει την εθνοτική ταυτότητά του (Γκότοβος 2004, 165-166)²⁷².

Επομένως έχει διαμορφωθεί η άποψη ότι οι Ρομά αποτελούν μία ομάδα με μειονοτική ταυτότητα και με δυσκολίες ένταξης στον εκπαιδευτικό θεσμό ακολουθώντας στρατηγικές σε σχέση με αυτόν. Η πρώτη στρατηγική που ακολουθούν απέναντι στην εκπαίδευση είναι αυτή της σύγκρουσης. Σύγκρουση με το εκπαιδευτικό σύστημα και με όσους το εκπροσωπούν με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζεται η εκπαίδευση ως αφομοιωτική και ρατσιστική. Άλλη μορφή στρατηγικής είναι αυτή της περιχαράκωσης η οποία οδηγεί στην απόσυρση από την εκπαίδευση και συνοδεύεται από αρνήσεις και επιφυλάξεις για τον εκπαιδευτικό θεσμό. Μία άλλη μορφή στρατηγικής είναι αυτή της προσαρμογής και εκπροσωπείται από γονείς που είναι αντίθετοι με το εθνοτικό όριο που έχει καθιερωθεί ως πραγματικό (Γκότοβος 2004: 93-67).

Συγκεκριμένα η υπαρκτή διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα σε περίπτωση που έχουν διαπιστωθεί πολιτισμικά στοιχεία που δεν συνάδουν με την κυρίαρχη πολιτισμική ταυτότητα πρέπει να λαμβάνεται ως κοινωνικοιστορικό προϊόν, ως παράγοντας μετάβασης από το ένα στάδιο στο άλλο και όχι ως άλλοθι για διαμερισματοποίηση της εκπαίδευσης (Γκότοβος 2006, 7). Επίσης πρέπει να υπάρξει μία αλλαγή στην αντίληψη ότι οι Ρομά λόγω των προβλημάτων στην εκπαίδευση πρέπει να

²⁷⁰Βλ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, ό.π. (2013, 102-103, υπ.4). Όταν γίνεται λόγος για μειονότητα, γίνεται αναφορά στη μετακίνηση ενός πληθυσμού στα σύνορα μιας επικράτειας που θεωρούνται ως αλλόφυλοι, αλλοεθνείς. Η σύγκρουσή τους με τα εθνικά κράτη προκύπτει από δύο διακρίσεις: την επίσημη κρατική και την ιστορικό-πολιτισμική. Η δεύτερη υπαγωγή μπορεί να λάβει επίσημο χαρακτήρα μέσω αναγνώρισης και αναπαραγωγής της εθνοτικής ταυτότητας εκ μέρους άλλου κράτους.

²⁷¹Βλ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, ό.π. (2004, 174). «Σεβασμός αρχής αυτοπροσδιορισμού ενός πληθυσμού, υιοθετεί για τον εαυτό του έναν συλλογικό αυτοπροσδιορισμό. Αυτό αποτελεί γεγονός για ύπαρξη μειονοτικής συνείδησης. Το εθνικό κράτος την αναγνωρίζει και την προστατεύει μέσω εκπαίδευσης, όμως ποιοι είναι οι μειονοτικοί και ποια η κρίσιμη μάζα που υιοθετεί μειονοτικούς αυτοπροσδιορισμούς». Επίσης σελ. 169, «Άλλωστε βάσει ελληνικής νομοθεσίας δεν υφίσταται στην ελληνική επικράτεια διακριτή κατηγορία πληθυσμού με το όνομα «Τσιγγάνοι».

²⁷²Βλ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, ό.π. (2004, 52), «λόγος για εθνοτική ταυτότητα γίνεται όταν κάποιος ανήκει σε μία συλλογικότητα, αναγνωρίζεται και από τρίτους και όταν έχει συγκεκριμένες ιδιότητες. όταν οι ιδιότητες και το «ανήκειν» υπάρχουν σε συλλογικές αναπαραστάσεις τότε η εθνοτική ταυτότητα παρουσιάζεται εντονότερη».

διδάσκονται αλλιώς, κυρίως όμως πρέπει να υπάρξει αλλαγή στην αντίληψη περί διαφορετικής ταυτότητας αλλά και στον τρόπο αντιμετώπισης της διαφορετικής ταυτότητας εάν αυτή είναι πραγματική²⁷³.

²⁷³Βλ. Paul Couper, Graham Upton & Colin Smith,(2006), « Ethnic Minority and Gender Distribution Among Staff and Pupils in Facilities for Pupils with Emotional and Behavioral Difficulties in England and Wales, *British Journal Sociology of Education* , 12:1, pub. Online 6 July 2006, σελ. 79 ,Αρκετές φορές οι εκπαιδευτικοί μη κατανοώντας τα διαφορετικά μηνύματα που εκπέμπουν τα παιδιά κατασκευάζουν την ταυτότητα των παιδιών σε λανθασμένη βάση (π.χ. προβλήματα συμπεριφοράς).

Γ' ΜΕΡΟΣ

8. Η έρευνα

8.1 Ερευνητική προσέγγιση: εργαλεία και τεχνικές

Η εξέταση ενός κοινωνιολογικού θέματος απαιτεί την πλήρη κατανόηση από την πλευρά του ερευνητή, ότι η έρευνά του θα κινηθεί στο πλαίσιο της ανίχνευσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, η έρευνα του κοινωνικού συνόλου είναι πρωταρχικής σημασίας (Λυδάκη, 2001,17).

Για την αποτύπωση της κοινωνικής κατάστασης όμως εξίσου ιδιαίτερης βαρύτητας ζήτημα αποτελεί η γνώση ύπαρξης κοινωνικών ομάδων, οι οποίες αποτελούν το κοινωνικό σύνολο και οι οποίες χαρακτηρίζονται από στοιχεία διαφορετικά μεταξύ τους σε πολλαπλά επίπεδα, ορατά ή μη, πραγματικά ή όχι, τα οποία έχουν όμως τη δύναμη να διαμορφώσουν μία ξεχωριστή κοινωνική ομάδα. Άλλωστε όπως έχει επισημάνει και ο Bourdieu: *«Οι κοινωνίες με μεγάλες διαφοροποιήσεις συγκροτούνται από το σύνολο των κοινωνικών μικρόκοσμων»*. (Νούτσος 1995,52).

Σε επίπεδο κοινωνικής έρευνας των εκάστοτε ομάδων, ο κάθε ερευνητής οφείλει να έχει αποθηκευμένα στη σκέψη του ορισμένα σημεία, τα οποία αποτυπώνουν τα χαρακτηριστικά που διέπουν την εκάστοτε ομάδα έρευνας. Συγκεκριμένα, ο Giddens είναι αυτός που προτάσσει κάποια σημεία σχετικά με την πορεία μιας κοινωνικής έρευνας και αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα. Είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνική ομάδα.

Τα στοιχεία που βοήθησαν περισσότερο τη συγκεκριμένη έρευνα είναι η παραδοχή ότι όλοι οι άνθρωποι είναι *«εν επιγνώσει φορείς δράσης, ότι η μελέτη της καθημερινής ζωής είναι αναπόσπαστο μέρος της ανάλυσης του τρόπου αναπαραγωγής θεσμοθετημένων πρακτικών, ότι οι κοινωνικές ταυτότητες είναι «δείκτες» στον κοινωνικό χώρο-χρόνο της δομής, συνδέονται δηλαδή με κανονιστικά δικαιώματα και υποχρεώσεις»*(Αρβανίτης 2017, 299-300) και κυρίως ότι *«οι κοινωνικοί επιστήμονες δεν μπορούν να υιοθετούν μηχανισμούς κοινωνικής οργάνωσης που να ορίζουν τους φορείς δράσης ως ανίκανους να ενσωματωθούν σε αυτό που κάνουν»*(Αρβανίτης 2017, 300)²⁷⁴.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η κοινωνιολογία ερευνά έναν τομέα της κοινωνικής ζωής μίας συγκεκριμένης ομάδας, όπως στην παρούσα έρευνα η οποία μελετά την εκπαιδευτική κατάσταση. Αυτό συμβαίνει διότι για να περάσει κάποιος σε ένα τόσο ευαίσθητο θέμα

²⁷⁴ Νικόλαος Σ. Αρβανίτης ό.π. (2017, 299-300), όπου αναφέρονται τα δέκα σημεία που προτείνει ο Giddens για τις ανάγκες της κοινωνικής έρευνας.

όπως αυτό της εκπαίδευσης και να ξεπεράσει την απλή περιγραφή - αφού όπως προαναφέρθηκε κύριος στόχος είναι η ερμηνεία - δεν αρκεί μία απλή καταγραφή πραγματικότητας και στοιχείων. Οφείλει να προσεγγίσει έννοιες λεπτές και να τις ανασκευάσει εισαγόμενος όμως σε μία άλλη πραγματικότητα.

Τέτοιες έννοιες θα αποτελέσουν αρχικά τα ερευνητικά εργαλεία του μελετητή, τα οποία θα αποτελέσουν πυξίδα στο «ταξίδι» του, στο πεδίο. Για κάθε θέμα που αφορά στις κοινωνικές ομάδες και κυρίως στις περιθωριοποιημένες και στο λόγο που διαμορφώνουν τις διαφορές με την ευρύτερη κοινωνία και τους ωθούν σε συγκεκριμένες πρακτικές έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες από πολλούς ερευνητές. Ο Parsons μετατοπίζει το βάρος του προβλήματος στη διάσταση ρόλου και κοινωνικής θέσης ενώ ο Mead θεωρεί ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων αλλά και των ατόμων της ίδιας κοινωνικής ομάδας ενθαρρύνει την επικράτηση της διαφοράς (Μουζέλης 1995,57).

Τα σύμβολα και τα νοήματα είναι εκείνα που κατασκευάζουν τον κοινωνικό εαυτό (Λυδάκη 200,56). Ο Bourdieu θεωρεί ότι ηεσωτερικευμένη διάθεση, η έξη όπως την αποκαλεί ή διαφορετικά το habitus, το οποίο χαρακτηρίζεται αυτόματα και απρόσωπη έχει δύναμη κατασκευής κοινωνικού εαυτού (Μουζέλης 1995,58 Λυδάκη 2001,83) και στο βιβλίο του «Οι Κληρονόμοι» κάνει λόγο για την ουσιαστική επίδραση της οικογένειας και της διανοητικής ατμόσφαιρας που επικρατεί σ' αυτή, αλλά και της στάσης της απέναντι στο σχολείο για τη διαμόρφωση μιας εκπαιδευτικής κατάστασης. (Λαμπίρη – Δημάκη, 1995,68).

Υποψιασμένος με ανάλογες ερμηνευτικές προσεγγίσεις που αποτελούν και τις υποθέσεις του (Αθανασίου 2007,310), ο ερευνητής, καλείται να επιλέξει τα εργαλεία για αποκρυπτογράφηση της αλήθειας.

Η μέθοδος που θα ακολουθήσει οφείλει να ανταποκρίνεται στο θέμα που επέλεξε να ερευνήσει, αλλά και στο τι ακριβώς είναι αυτό που σκοπεύει να αποδείξει. Αποστασιοποιημένος λοιπόν από παλαιότερες και μάλλον παρωχημένες μεθόδους, στοχεύει στην ερμηνεία, ακολουθώντας την ερμηνευτική μέθοδο και στην μετάβαση από το φαινομενικό στο φαινομενολογικό(Λυδάκη 2001,43). Εκτός αυτού όμως ιδιαίτερα σημαντικό είναι η απουσία ουδετερότητας από την πλευρά του ερευνητή καθώς και ο ίδιος φέρει μία συγκεκριμένη ιδεολογία και ένα συγκεκριμένο «αντιληπτικό

περίγραμμα»²⁷⁵. Υπό αυτήν τη έννοια γίνεται εμφανές ότι η έρευνα ξεκινά με «θεωρητικές παραδοχές» από πλευράς του ερευνητή, αφού και ο ίδιος ζει στην ίδια κοινωνία.

Το ζητούμενο και το καίριο σημείο της έρευνας είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποστασιοποίηση από αυτές τις παραδοχές κατά τη διάρκεια της έρευνας και ο συνεχής αναστοχασμός, ώστε το αποτέλεσμα που θα παρουσιάσει να διέπεται από αλήθεια, εγκυρότητα και αξιοπιστία.

Ζωτικής σημασίας για την έρευνα είναι η έννοια της διεπιστημονικότητας. Οι ανθρωπιστικές επιστήμες άρα και η κοινωνιολογία χαρακτηρίζονται από την ευελιξία συμπόρευσης μαζί με άλλες ανάλογου ύφους επιστήμες, όπως η Λαογραφία, η Ανθρωπολογία²⁷⁶, η Εθνογραφία, η Ψυχολογία αλλά και η Γλωσσολογία (Λυδάκη 2001,61-77). Χωρίς τις απαραίτητες γνώσεις σε αυτές τις επιστήμες, ή χωρίς τη συνεχή αναδρομή σε ανάλογου περιεχομένου εγχειρίδια, η ερμηνεία υστερεί και παρουσιάζεται ατελής και αυτό γιατί πολλά από τα στοιχεία που θα προκύψουν εξηγούνται μόνο από επιστημονικές θεωρίες των παραπάνω πεδίων. Και αντίστροφα όμως, χωρίς τις παραπάνω επιστήμες είναι αδύνατη η συγκεκριμενοποίηση ενός θέματος, για παράδειγμα χωρίς την γνώση και κατανόηση της πολιτισμικής βάσης μιας κοινωνικής ομάδας (Silverman, 2000,73) πολλά ερωτήματα θα μείνουν αναπάντητα αλλά και η προσέγγιση κάποια στιγμή θα αποδειχθεί προβληματική.

Η επιλογή του θέματος και η γνώση των θεωριών που έχουν διατυπωθεί για το εκάστοτε θέμα, οδηγούν στην υπόθεση η οποία θα διατυπωθεί και θα αποδειχθεί μέσα από τα ευρήματα του ερευνητή, ακολουθώντας πάντοτε τη σωστή μεθοδολογία (Silverman 2000,110). Οι υποθέσεις πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο σύντομες και να απορρέουν από σαφή θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα που θα βοηθήσουν στην τεκμηρίωση των υποθέσεων και στην ερμηνεία των ευρημάτων (Αθανασίου 2007, 28 Dixon,13-15 Atkinson 1987). Τα χαρακτηριστικά της έρευνας πέρα από την αξιοπιστία, την εγκυρότητα, την αντικειμενικότητα αλλά και την εις βάθος γνώση του θέματος, οφείλει να στοχεύει στη συστηματική διερεύνηση και στην απόδειξη της σχέσης αιτίου και αποτελέσματος (Αθανασίου 2007,80).

²⁷⁵ Νικόλαος Σ. Αρβανίτης, ό.π. (2017, 280)

²⁷⁶ Παπακώστας Χρήστος, ό.π. (2007,38). Άλλωστε όπως θα αποδειχθεί παρακάτω βάσει της μεθόδου που επιλέχθηκε, η μελέτη δεν απέχει πολύ από την ανθρωπολογία οίκοι. Όπως αναφέρει δανειζόμενος τα γραφόμενα της Γκέφου- Μαδιανού, «η ανθρωπολογία οίκοι είναι η μελέτη των κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων που ζουν στο ίδιο στενό ή ευρύτερο περιβάλλον με αυτό που ζει και εργάζεται ο εθνογράφος». Βεβαίως δεν προσδιορίζομαι αυθαίρετα εθνογράφος, αφού γνώσεις πάνω στην ανθρωπολογία και τη Λαογραφία είναι ήδη αποκτημένες, από την παρακολούθηση του Π.Μ.Σ.

8.2 Η έρευνα στο πεδίο

Η συγκεκριμένη μελέτη αποτελεί ένα παράδειγμα όπως ακριβώς αναφέρεται και στον τίτλο. Έχοντας ήδη μία αφομοιωμένη θεωρία και επανεκτιμημένα δεδομένα προηγούμενων ερευνών (Kuhn, 1981, 69) πάνω στο ίδιο θέμα της εκπαίδευσης των Ρομά, αποδείχθηκε ιδιαίτερα βοηθητικό στην ανάπτυξη μίας καινούργιας θεωρίας ή στην επικύρωση της ήδη υπάρχουσας²⁷⁷. Η επιλογή του παραδείγματος έδωσε τη δυνατότητα της εξέτασης του θέματος με μία σφαιρική διάθεση. Παρόλο που όπως αναφέρει ο Kuhn το παράδειγμα αποτελεί το σύνολο πεποιθήσεων, αξιών και τεχνικών που ασπάζονται τα μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας επιστημόνων δεν ταυτίζεται με μία επιστημονική θεωρία αλλά αποτελείται από «ένα πλέγμα εννοιολογικών, θεωρητικών, πειραματικών και μεθοδολογικών παραδοχών» (Kuhn 1981, 26).

Αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσαν οι Ρομά των Ιωαννίνων και συγκεκριμένα της περιοχής της Νέας Ζωής. Αυτοί αποτέλεσαν τους φορείς δράσης και χαρακτηρίζονται από εδώ και στο εξής πληροφορητές. Μία διευκρίνιση σχετικά με το χωρικό πλαίσιο της έρευνας, κρίνεται χρήσιμη. Ως Νέα Ζωή χαρακτηρίζεται συνολικά το πεδίο έρευνας, διότι η κεντρική και πολυπληθέστερη γειτονιά είναι η συγκεκριμένη. Όμως στην ουσία υπάρχουν τρεις διαφορετικές γειτονιές στις οποίες διαβιούν Ρομά οι οποίες απλά γειτνιάζουν. Σχηματικά θα μπορούσε κάποιος να μιλήσει για μία εξάπλωση του κεντρικού πυρήνα, δηλαδή της Νέας Ζωής. Σε αυτές τις γειτονιές εξετάστηκαν συνολικά 323 άτομα.

Εφόσον η μελέτη πρέπει να είναι λεπτομερής και εις βάθος, επιλέχθηκε η επιτόπια έρευνα αφού η επαφή με το πεδίο επιτρέπει να προσεγγίζει κανείς την πραγματικότητα με όρους σχέσεων (Νούτσος 1995,49). Ακόμα μέσω της επιτόπιας έρευνας, *«αναγνωρίζονται πρότυπα ακόμα και όταν εμφανίζονται συγκαλυμμένα»*(Παπακώστας 2007,39).

Πριν την βασική έρευνα η προ-έρευνα κρίθηκε απαραίτητη, ώστε να δημιουργηθεί μία πρώτη εικόνα σχετικά με το πεδίο αλλά και τους φορείς δράσης. Δυνατότητα άμεσης και στενής σχέσης με τους ίδιους τους Ρομά δεν υπήρχε για τους εξής λόγους: όπως περιγράφηκε η Νέα Ζωή βρίσκεται στις παρυφές της πόλης και όπως έχει επισημανθεί η συντριπτική πλειοψηφία είναι Ρομά, επομένως η

²⁷⁷Thomas Kuhn *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη, 1981, σελ.37, όπως αναφέρει: «Το βασικό αξίωμα της νέας αντίληψης είναι ότι, τόσο η σημασία των επιστημονικών όρων, όσο και αυτό που εκλαμβάνεται ως παρατήρηση ή ως γεγονός είναι “διαποτισμένα”, “επιβαρυμένα” από θεωρία».

επίσκεψη μου μόνο για μία πρώτη γνωριμία με το χώρο θα γεννούσε ερωτηματικά τα οποία θα δυσχέραιναν την επερχόμενη έρευνα.

Επίσης οι ίδιοι δεν μπορούν να θεωρηθούν κοινωνικά ορατοί και η επίσκεψή τους στο κέντρο της πόλης δεν είναι ιδιαίτερα συχνή, επομένως παραστάσεις και εικόνες δεν υπήρχαν από τον τρόπο που συμπεριφέρονται και τις κοινωνικές σχέσεις που έχουν αναπτύξει. Η μόνη γνώση προερχόταν από την εργασία τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις ή κέντρα διασκέδασης, όπου υπήρχε σχετική ενημέρωση ότι «οι μουσικοί» είναι Ρομά από τη Νέα Ζωή. Μέσω της παρατήρησής τους όμως μέσα σε τέτοιους χώρους και εν ώρα εργασίας παρόλα τα στοιχεία σχετικά με τις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται, κάτι παραπάνω ήταν αδύνατο να εξαχθεί. Έτσι για την πληρέστερη κατάρτισή μου αρκέστηκα στη βιβλιογραφική ανασκόπηση κυρίως των Ρομά της Ηπείρου, τα οποία φάνηκαν ελάχιστα²⁷⁸.

Πριν επιχειρηθεί η πρώτη επαφή, η αναδίφηση στη βιβλιογραφία (Λυδάκη 2000,158) που αφορά στους Ρομά και συγκεκριμένα της Ηπείρου κρίθηκε απαραίτητη²⁷⁹. Η συγκέντρωση των εμπειρικών δεδομένων προέκυψε από συστηματικές συναντήσεις με τους πληροφορητές αλλά και με παράλληλη συμμετοχική παρατήρηση κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων ή και ανεξάρτητα αυτών, κατά τη διάρκεια συχνών επισκέψεων χωρίς να υπάρχει προκαθορισμένη συνάντηση.

Τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, ταξινομήθηκαν για την ποσοτική τους ανάλυση και ερμηνεύτηκαν ποιοτικά. Με τον χαρακτηρισμό ποιοτική μέθοδος εννοείται «*η ανακάλυψη της ποιότητας του νοήματος και της πραγματικότητας*» (Αρβανίτης 2017. 317). Επίσης η ποιοτική μέθοδος χρησιμεύει στην ουσιαστική διερεύνηση και ερμηνείας του χώρου που ερευνάται, ενώ οφείλει να είναι ουσιαστική και αυστηρή. Ακόμα αποφεύγεται η μονομερής εξέταση ενός θέματος και αυτό που επιζητείται είναι η ολιστική προσέγγιση ενός θέματος με παράλληλη σύγκριση των θεωρητικών δεδομένων που έχουν συλλεχθεί (Αρβανίτης 2017, 319). Πρωταρχικός και βασικός στόχος ήταν να επιτευχθεί η επιστημονικότητα της εργασίας δηλαδή το κείμενο να διέπεται από εγκυρότητα, αξιοπιστία αλλά και αντικειμενικότητα (Παπακωνσταντίνου, 1990, 29-30).

²⁷⁸ Συγκεκριμένα οι μελέτες οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για στοιχεία λαογραφικά και ιστορικά για τους Ρομά της Ηπείρου ήταν: Βασίλης Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σ.σ. 20-31 και Ανδρέας Κ. Γκόγκος, *Παρακάλαμος*, τομ. Α΄ και Β΄, Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα, 1995.

²⁷⁹ Αθανασίου Λεωνίδα, (2007), *Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας στις επιστήμες της Αγωγής. Ποσοτικές και Ποιοτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Γέφυρα, Ιωάννινα, σελ. 308. Όπως σημειώνει «*Η μελέτη της ιστορίας κρίνεται επιτακτική αφού έτσι ο ερευνητής κατανοεί και είναι σε θέση να προβλέψει*». Ενώ στη Λυδάκη.π. (2001,154) και ο Bourdieu, αναφερόμενος στο κοινωνικό πεδίο, τονίζει ότι «*πρόκειται για ένα σύνολο δομημένων θέσεων, διαμορφωμένο ιστορικά*».

8.2.1 Η επιτόπια έρευνα : η πρώτη επαφή με τους Ρομά

Πιο συγκεκριμένα η παρούσα μελέτη είναι προϊόν επιτόπιας έρευνας, η οποία διενεργήθηκε, από το Φεβρουάριο του 2012 έως τον Νοέμβριο του 2013. Συνολικά εξετάστηκαν 316 άτομα από την περιοχή εκ των οποίων οι 156 ήταν άνδρες και οι 160 γυναίκες.

Η πρώτη επαφή με την ομάδα έπρεπε να γίνει μέσω ενός διαύλου επικοινωνίας για τους εξής λόγους. Παρόλο που υπήρχε εμπειρία σχετική με άλλη κοινότητα Ρομά σε άλλη περιοχή της Ελλάδος, όπου η πρόσβαση ήταν για αντικειμενικούς λόγους ευκολότερη, στην προκειμένη περίπτωση των Ιωαννίνων, η ερευνήτρια για τους Ρομά ήταν διπλά ξένη. Δεν ήταν Ρομά, αλλά ούτε Γιαννιώτισσα ή έστω Ηπειρώτισσα. Με δεδομένο ότι η μουσική είναι η κύρια επαγγελματική τους ασχολία και μέσω αυτής έχουν επαφές με άτομα της ευρύτερης κοινωνίας, ο διάυλος επικοινωνίας αποδείχθηκε συνάδελφός τους Γιαννιώτης μη Ρομά, ο οποίος και όρισε την πρώτη επαφή σε κεντρικό καφενείο της περιοχής.

Το πρώτο πρόσωπο από την υπό εξέταση ομάδα που με υποδέχθηκε, δεν αποτελούσε κάποιο είδος «αρχηγού» ή «σεβάσμιου προσώπου» της κοινότητας απλώς ήταν ο πιο προσιτός και στενός συνεργάτης του διαύλου. Βεβαίως μέσα σε λίγα λεπτά από την άφιξή μου, είχε γίνει ήδη γνωστή και το σημείο συνάντησης κατέληξε κατάμεστο από τους κατοικούντες στην περιοχή και μετέπειτα πληροφορητές. Η συζήτηση σχετικά με τον λόγο της επίσκεψής μου συνεχίστηκε στο σπίτι του προαναφερθέντος προσώπου, όπου παρουσία όλης της ευρύτερης οικογένειας, παρατέθηκαν οι λόγοι της έρευνας και τι ακριβώς εξετάζεται. Παρόλο που υπήρχε απόλυτη ειλικρίνεια από την πλευρά της ερευνήτριας, οι ερωτήσεις σχετικά με την ιδιότητά μου ήταν επαναλαμβανόμενες. Το συναίσθημα που κυριαρχούσε στην πρώτη αυτή επαφή ήταν ιδιαίτερα δυσάρεστο τουλάχιστον από τη μία πλευρά ενώ από την πλευρά των πληροφορητών κυριαρχούσε η περιέργεια και ο φόβος, για την ειλικρίνεια ή μη της ερευνήτριας.

Εκτός αυτού σε τέτοιες περιπτώσεις και σε έρευνες σε τέτοιες ομάδες, ο ερευνητής οφείλει να έχει κατά νου κυρίως το πώς σκέπτονται ή ίσως αισθάνονται οι «άλλοι». Ίσως μέλη κατώτερης ομάδας και άξια καταγραφής και ανάλυσης, ίσως απομονωμένοι από την ευρύτερη ομάδα, ίσως κάτοχοι ενός στίγματος (Λυδάκη 2001,169). Από την άλλη πλευρά όμως κάποιος άλλος πλέον ζητά

την αποδοχή τους και τον συγχρωτισμό με την ομάδα τους (Λυδάκη 2001,171), άρα από αυτούς θα εξαρτιόταν η πρόσβαση ή μη στην ομάδα καθώς και η πορεία της έρευνας.

Η πρόσβαση επετεύχθη και η έρευνα ξεκίνησε από την πρώτη οικογένεια με την οποία έγινε η γνωριμία. Η γνωριμία και επαφή με τις υπόλοιπες οικογένειες δεν χαρακτηρίστηκε από ιδιαίτερη δυσκολία αφού σχεδόν όλοι οι κατοικούντες στη Νέα Ζωή (πεδίο δράσης) είναι συγγενείς. Το πρωταρχικό βήμα πριν τις ερωτήσεις στις οποίες θα καλούνταν να απαντήσουν ήταν να αποκτηθεί η συμπάθεια και ένας βαθμός σχετικής οικειότητας, σύμφωνα με τον Dilthey να πραγματοποιηθεί *«η συνάντηση του Εγώ προς το Εσύ, του ανοικείου προς το οικείο»* (Λυδάκη 2001,46).

8.2.2 Αρχές της έρευνας

Οι προϋποθέσεις που έπρεπε να τηρηθούν, ήταν πέρα από το φιλικό κλίμα στο οποίο θα συνέβαλαν και οι δύο πλευρές, ο κοινός γλωσσικός κώδικας και το ενδιαφέρον για το θέμα, ώστε να δημιουργηθεί εμπιστοσύνη (Αθανασίου 2007,207). Ο κοινός γλωσσικός κώδικας υπερίσχυε, αρκετές φορές όμως χρησιμοποιούσαν τη διάλεκτό τους όταν ήθελαν να αποκρύψουν στοιχεία ή να σχολιάσουν κάτι αναφορικά με την ερευνήτρια. Το βασικότερο που έπρεπε να κατακτηθεί ήταν καταρχάς η κατανόηση μέσω σχέσης, η ανακάλυψη του «άλλου», η *«συν – πάθεια για τον άλλον»* (Λυδάκη 2001,174-175) με οδηγό ότι ο ερωτών και ο ερωτώμενος είναι δύο διαφορετικές ταυτότητες που η συζήτηση τους φέρνει σε σχέση (Silverman 2008,10). Επιπροσθέτως, έπρεπε να γίνει σαφές ότι το ζητούμενο δεν είναι να αποδείξουν ότι δε διαφέρουν, αλλά να αισθανθούν ασφάλεια και οικειότητα και αυτό εναπόκειται στον ερευνητή ο οποίος ως καλός γνώστης της ομάδας, τους συναντά απαλλαγμένους από στερεότυπα (Λυδάκη, 2001,137).

Συχνά συμβαίνει σε ομάδες που διατηρούν διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία ή που έτσι έχει καθιερωθεί στην κοινή αντίληψη να αισθάνονται ότι απειλούνται και πρέπει να ανταποκριθούν σε συγκεκριμένες προσδοκίες (Λυδάκη 2001,139).

Επίσης έπρεπε να γίνει φανερό ότι η ερευνήτρια, ταξικά δεν διέφερε από αυτούς, γιατί όπως αναφέρει ο Bourdieu η επικοινωνία των τάξεων είναι κρίσιμη κατάσταση γιατί το νόημα της λέξης

είναι φορτωμένο με κοινωνικές συνυποδηλώσεις, κάτι που όπως αποδείχθηκε στην πορεία της έρευνας ισχύει (Bourdieu 1999,52)²⁸⁰.

Σε κάθε μία από τις οικογένειες που εξετάστηκαν, ο στόχος ήταν να αντληθούν στοιχεία σχετικά με την εκπαιδευτική κατάσταση τόσο των ερωτώμενων όσο και των γονέων τους ή γενικότερα των προγόνων τους, αλλά και των επιγόνων τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα τέκνα των πληροφορητών ήταν παρόντακι έτσι δόθηκε η ευκαιρία να συμμετάσχουν, να παρεμβαίνουν και να εκφράζουν την δική τους οπτική για το θέμα, ακολουθώντας όμως πάντα το ύφος και το περιεχόμενο των ήδη ειρημένων από τους γονείς.

8.2.3 Οι συνεντεύξεις

Η επιλογή του είδους της συνέντευξης έγινε με βάση δύο στοιχεία :την αποδοχή που έλαβα, τη διάθεση και τη προθυμία που έδειξαν ότι έχουν αλλά και το κατά πόσο ήταν εφικτό με το είδος που θα επέλεγα να φθάσω στο συγκεκριμένο θέμα που θα ερευνούσα, δηλαδή την εκπαίδευση. Ακόμα η συνέντευξη ως ερευνητικό εργαλείο²⁸¹ εξυπηρετούσε και τη προσπέλαση αντικειμενικών δυσκολιών, όπως αυτό του αναλφαριθμητισμού ειδικά σε άτομα μεγαλύτερης ηλικίας σε περίπτωση που δινόταν ένα ερωτηματολόγιο. Επίσης το ερωτηματολόγιο εάν δινόταν, ενείχε τον κίνδυνο της μη ανάπτυξης οικειότητας που κάτι τέτοιο δε θα βοηθούσε στην παράλληλη παρατήρηση της καθημερινότητας της ομάδας. Η συνέντευξη άλλωστε είναι το μόνο αξιόπιστο μέσο για να γίνει διερεύνηση κυρίως γεγονότων της ζωής τους που κρίθηκαν άκρως απαραίτητα ακόμα και για το θέμα της εκπαίδευσης.

Οι αρχικοί άξονες της έρευνας είχαν διαμορφωθεί πριν την επαφή με τους Ρομάκαι είχαν ως εξής: έρευνα της καθημερινότητας και των κοινωνικών σχέσεων και έρευνα της εκπαιδευτικής κατάστασης σε τρεις διαδοχικές γενιές. Κατά την πορεία όμως της έρευνας διαμορφώθηκαν και παγιώθηκαν οι άξονες πάνω στους οποίους θα κινούμουν. Ενδιέφερε πρωτίστως η κοινωνική κατάσταση, κυρίως η οικονομική και πολιτισμική διάσταση ενώ στο δεύτερο άξονα της εκπαίδευσης,

²⁸⁰DavidSilverman, ό.π. (2000, 263). Σημασία ιδιαίτερη έχει πως φαίνεται και η ταυτότητα του ερευνητή στους πληροφορητές.

²⁸¹ Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Έρευνας των Επιστημών Αγωγής*, Αθήνα 1990, σελ. 99, όπως αναφέρεται: « Οι σκοποί της συνέντευξης, είναι: η συγκέντρωση δεδομένων, η συλλογή πληροφοριών, η πρόκληση αντιδράσεων με σκοπό να διαφανούν συναισθήματα, διαθέσεις, μορφές συμπεριφοράς».

εξετάστηκαν η σχέση εκπαίδευσης και εργασίας, η σχέση εκπαίδευσης και φύλου, η σχέση εκπαίδευσης και ταυτότητας, η εκπαίδευση και οι λόγοι διαρροής.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από την ερευνήτρια στις οικίες των συμμετεχόντων και γίνονταν είτε κατόπιν τηλεφωνικής συνεννοήσεως είτε προέκυπταν κατά τις επισκέψεις μου στην περιοχή²⁸². Αρκετές φορές αν όχι τις περισσότερες οι κάτοικοι συγκεντρώνονταν στην οικία που είχε οριστεί η συνάντηση τηλεφωνικά και συμμετείχαν και αυτοί στην συζήτηση, οπότε συλλέγονταν στοιχεία και από αυτούς παρόλο που δεν είχε προηγηθεί γνωριμία. Με τον τρόπο αυτό καθορίζονταν συναντήσεις για την επόμενη επίσκεψή μου με τις οικογένειες αυτών των ατόμων. Πολλές φορές μάλιστα δε χρειαζόταν να γίνει κάποια συνεννόηση, αφού η συχνή περιήγησή μου στις γειτονιές αυτές τους προκαλούσε το ενδιαφέρον και με προσκαλούσαν οι ίδιοι.

Οι επισκέψεις πραγματοποιούνταν συνήθως απόγευμα ώστε να βρίσκονται όλοι στις οικίες τους, αφού οι γυναίκες έλειπαν τα πρωινά για την οργάνωση του νοικοκυριού ενώ οι άνδρες τα βράδια, αφού η φύση της εργασίας τους είναι τέτοια. Δύο χρόνια σχεδόν χρειάστηκαν για τη συλλογή του υλικού. Δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια ο χρόνος της έρευνας αφού ακόμα και μετά την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων οι επισκέψεις μου συνεχίστηκαν σε φιλικό επίπεδο, μέσα όμως από τις οποίες είχα την ευκαιρία να ενημερώνομαι για την πορεία τους σε εκπαιδευτικό επίπεδο.

Συμμετοχή στην έρευνα είχαν όλοι οι κάτοικοι από τον μεγαλύτερο ηλικιακά μέχρι και τον μικρότερο. Συνολικά αντλήθηκαν πληροφορίες για 323 άτομα αφού στοιχεία για την εκπαιδευτική τους πορεία δεν υπήρχαν. Επιπροσθέτως ως αδιόριστη εκπαιδευτικός δεν είχα εικόνα για τη συμμετοχή ή μη των παιδιών. Ρωμά στην εκπαίδευση, επομένως η έρευνα ξεκινούσε από μηδενική βάση. Κρίθηκε αναγκαία η εξέταση όλων, ανδρών και γυναικών ακόμα και όταν είχε αρχίσει να σχηματίζεται κάποια εικόνα για την εκπαιδευτική κατάστασή τους, όφειλα να εξετάσω τον καθένα ώστε να εξαχθεί ένα έγκυρο αποτέλεσμα.

Το είδος των συνεντεύξεων που ακολουθήθηκε ήταν αυτό της ημιδομημένης, δηλαδή κάθε φορά δινόταν ένα ερέθισμα για να ξεκινήσει μία συζήτηση η οποία όμως ως τελικό στόχο είχε τη συζήτηση για την εκπαίδευση (Αθανασίου 2007,210-214). Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις θα

²⁸² Βλ. Οδηγό συνεντεύξεων στο Παράρτημα. Σημειώνεται ότι ο οδηγός περιλαμβάνει τα κύρια ερωτήματα πάντων στα οποία σχεδιάστηκε η συζήτηση που ακολουθούσε. Δεν ακολουθήθηκε δηλαδή σε κάθε συνέντευξη η σειρά των ερωτήσεων που παρατίθενται, όμως αποτέλεσαν τον κορμό της έρευνας.

μπορούσαν να παραλληλιστούν με τη μαιευτική μέθοδο αφού κάθε φορά δίνεται η λέξη – κλειδί και στη συνέχεια με αλληπάλληλες σχετικές ερωτήσεις εξαγεται το συμπέρασμα (Λυδάκη 2001,207-210).

Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιλέχθηκε το είδος αυτό, αφενός γιατί το θέμα δεν ήταν τόσο οικείο γι'αυτούς και τις περισσότερες φορές το άκουσμα και μόνο της λέξης (εκπαίδευση) προκαλούσε αμφιβολίες σχετικά με την ιδιότητα της ερευνήτριας, αφετέρου γιατί η άμεση, στεγνή και κατά μέτωπο ερώτηση δε θα επέτρεπε την ανάπτυξη οικειότητας αλλά και εκπλήρωση της ανάγκης τους, να μιλήσουν για ζητήματα που ήθελαν. Επιλέχθηκε αυτό το είδος της συνέντευξης αφού στοιχεία πριν από αυτές δεν ήταν δυνατόν να συλλεχθούν για τους λόγους που προαναφέρθηκαν επομένως τους δόθηκε τόσο ο χρόνος όσο και το εύρος να αναφερθούν σε ο,τιδήποτε ήθελαν σχετικά με τη ζωή τους, πριν γίνει η ειδική συζήτηση για την εκπαίδευση²⁸³. Επιπροσθέτως η παρατήρηση γινόταν παράλληλα με τη συνέντευξη και δεν προηγήθηκε αυτής, αφού για να επιτευχθεί αυτό έπρεπε να δημιουργηθεί ένα κλίμα εμπιστοσύνης, μίας άτυπης άδειας εισόδου στην ομάδα²⁸⁴.

Οι πολλαπλές ταυτότητες που έφερα, «φιλόλογος», «υποψήφια διδάκτωρ», «λαογράφος», δεν ενδιέφεραν ιδιαίτερα τους συνομιλητές, αφού δεν ήταν σε θέση να τις κατανοήσουν πλήρως οπότε η περιορισμένη απάντηση της ενασχόλησης μου στα εκπαιδευτικά δρώμενα, αρκούσε.

8.2.4 Αφηγήσεις ζωής

Οι περισσότερες, αν όχι όλες οι συνεντεύξεις κατέληγαν σε ελεύθερου είδους συνεντεύξεις (Αθανασίου 2007,221-222), με αναφορές στην ιστορία τους, σε γεγονότα της ζωής τους, δηλαδή θα μπορούσε κάποιος να πει σε αφηγήσεις ζωής. Οι αφηγήσεις ζωής προέκυψαν από την εμπιστοσύνη και την ασφάλεια που ένιωσαν, αφού για να ανατρέξει κάποιος στο παρελθόν του και να ξεδιπλώσει προσωπικές στιγμές ευχάριστες ή δυσάρεστες, προϋποθέτει αυτά τα δύο στοιχεία (Λυδάκη 2001,211).

Η αφήγηση από την άλλη δίνει μία μοναδική ευκαιρία στον πληροφορητή να ανασκευάσει, να εξωραΐσει καταστάσεις, χωρίς όμως να είναι σε θέση κάποιος να ελέγξει την εγκυρότητα και την

²⁸³ Νικόλαος Σ.Αρβανίτης, ό.π. (2017, 328),όπου αναφέρονται τα κριτήρια μιας εστιασμένης συνέντευξης με παραγωγική μορφή κατά Merton και Kendall.

²⁸⁴ Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, ό.π. σελ. 78-79, Με τη μέθοδο που ακολουθήθηκε, συλλέχθηκαν δεδομένα τόσο αντικειμενικά, τα οποία αναφέρονταν στο πρόσωπο του ερωτώμενου, στο περιβάλλον του, όσο και υποκειμενικά σχετικά με τις ανάγκες, τις ιδέες, τις προσδοκίες, τις στάσεις του.

αξιοπιστία τους. Όμως με καλή γνώση της ιστορίας της υπό εξέταση ομάδας²⁸⁵ και με τη χρήση της κοινωνικής ψυχολογίας²⁸⁶, οδηγείται σε ένα αρκετά ασφαλές συμπέρασμα²⁸⁷. Η αλήθεια που θα εξαχθεί μέσα από τα λεγόμενά τους αποκτούν ένα διϋποκειμενικό νόημα και όχι αντικειμενικό ή υποκειμενικό (Λυδάκη 2001,74), αφού στη συζήτηση μετέχουν δύο άτομα και συνυπολογίζεται η σκέψη και τα όσα φέρει το κάθε υποκείμενο.

Βεβαίως στις αφηγήσεις ζωής όλα τα θέματα αφορούσαν στη μουσική και με αυτή ως βασικό θέμα συζήτησης, κατέληγαν σε πιο συγκεκριμένα πεδία. Η συχνή αναφορά όμως στη μουσική όχι μόνο παρέκλινε του θέματος, αλλά για την ερευνήτρια ήταν ένα πεδίο άγνωστο. Όχι μόνο οι γνώσεις μου πάνω στην μουσική είναι ισχνότατες, αλλά τα ακούσματά μου λόγω καταγωγής απείχαν και ως εκ τούτου δεν ήταν δυνατόν να παρακολουθήσω το συλλογισμό τους και να κατανοήσω πλήρως αυτά που μου έλεγαν. Παρόλο που το ενδιαφέρον τους ήταν συγκεκριμένο και προσπαθούσαν μέσω αυτής της συζήτησης να δηλώσουν την ανωτερότητά τους σε αυτό το πεδίο, εξήχθησαν χρησιμότερα συμπεράσματα για τη σχέση που έχει αποκτήσει η δραστηριότητα αυτή με το εξεταζόμενο θέμα της εκπαίδευσης.

Σημασία ιδιαίτερη δόθηκε εκτός από τις απαντήσεις στις συγκεκριμένες ερωτήσεις που έγιναν, στις φαινομενικά προβληματικές απαντήσεις, στις κοφτές ή μισοτελειωμένες φράσεις καθώς και στις μη λεκτικές απαντήσεις, τις σιωπές ή τις χειρονομίες αντί απαντήσεων. Μέσα από τις «απαντήσεις» αυτές έγινε κατανοητό, ποιες ερωτήσεις ή συζητήσεις τους φέρνουν σε δύσκολη θέση και ποιες κρύβουν πολλαπλά νοήματα. Οι σιωπές από την άλλη μιλούσαν κάποιες φορές πολύ περισσότερο από τις λέξεις ή τις φράσεις και έδιναν τις δικές τους απαντήσεις (Λυδάκη 2001,214).

Οι συνεντεύξεις με την έννοια των συζητήσεων για το συγκεκριμένο θέμα ολοκληρώνονταν όταν επερχόταν πληροφοριακός κορεσμός (Παπακώστας 2007,42), δηλαδή παρά τα στοιχεία που έδινε ένα μέλος της οικογένειας για τα παιδιά ή τους γονείς του, εξετάζονταν εκ νέου και τα παιδιά ή οι γονείς έτσι ώστε να επιβεβαιωθούν τα λεγόμενα του πρώτου πληροφορητή, ακολουθώντας το μοντέλο της εστιασμένης ομαδικής συνέντευξης και όχι της προσωπικής (Creswell 2016, 218-219). Άλλωστε δε θα ήταν εφικτό να πραγματοποιηθεί προσωπική κάθε φορά συνέντευξη αφού οι συζητήσεις γίνονταν σε οικίες και όλα τα άτομα της κάθε οικογένειας ήταν παρόντα, όχι μόνο για να

²⁸⁵Λυδάκη Άννα, ό.π. (2001, 84)..Δεν νοείται εξέταση του παρόντος χωρίς τη μελέτη και τη γνώση του παρελθόντος.

²⁸⁶Λυδάκη Άννα, ό.π., (2001,130).Η κοινωνική ψυχολογία, χρησιμοποιείται για να εξηγήσει, νοήματα πίσω από σταθερές φράσεις και κοινές από όλους, οι οποίες αντικατοπτρίζουν αμυντικούς μηχανισμούς, οι οποίες εκλογικεύουν , το μη κατανοητό από τους ίδιους.

²⁸⁷DavidSilvermanό.π., (2000, 45). Ο ερευνητής οφείλει να εξετάσει την ποιότητα των απαντήσεων των πληροφορητών. Εάν όντως προέρχονται από εμπειρία ή εάν είναι κατασκευασμένες αφηγήσεις.

συμμετάσχουν αλλά για να διερευνήσουν ποιος ήταν ο ακριβής λόγος της επίσκεψής μου. Με τις ομαδικές συνεντεύξεις επετεύχθη και η συμμετοχή όλων των εμπλεκομένων στο θέμα που διερευνήθηκε καθώς και η κατανόηση των λεγομένων αλλά και όσων κρύβονταν πίσω από τα λεγόμενά τους.

8.2.5 Συμμετοχική παρατήρηση

Πέρα όμως από τις συνεντεύξεις μείζονος σημασίας αποδείχθηκε η συμμετοχική παρατήρηση²⁸⁸. Δηλαδή η ενεργή δράση στην κοινότητα, η ανάληψη ενός ρόλου (Λυδάκη 2001,152) όπου βασική προϋπόθεση είναι η αποδοχή από την ομάδα (Αθανασίου 2007,232-236). Πολλές επισκέψεις έγιναν, ακόμα και μετά το τέλος της συλλογής υλικού, σε δικές τους κοινωνικές εκδηλώσεις με διαδοχικές επισκέψεις χωρίς να υπάρχει κάποιος λόγος, αναπτύχθηκε δηλαδή μία σχέση αρκετά στενή. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μία σχέση δούναι – λαβείν.

Αυτό έγινε αρχικά για την κατανόηση της καθημερινότητάς τους, το πλέγμα των διαπροσωπικών σχέσεών τους, των οικονομικών, πολιτισμικών και κοινωνικών δομών που επικρατούν. Ακόμα με αυτόν τον τρόπο έγινε κατανοητή η πορεία συμπεριφοράς, ενώ με το πέρασμα του χρόνου ο αυθορμητισμός στις καθημερινές τους κινήσεις γινόταν φανερός και έδινε εξίσου πολύτιμα στοιχεία²⁸⁹.

Επίσης με τον τρόπο αυτό ελέγχθηκε και η αλήθεια των όσων αποτυπώθηκαν στις συνεντεύξεις. Για παράδειγμα ελέγχθηκε εάν η ενασχόληση με τη μουσική ήταν πράγματι ανασταλτικός παράγοντας για τη συμμετοχή στην εκπαίδευση ή εάν ασχολούνται όλοι ανεξαρτήτως ηλικίας, με αυτή ή ακόμα εάν πιέζουν οι γονείς τα παιδιά να παρακολουθήσουν το σχολείο, όπως αποφάνθηκαν. Δεν έγινε για λόγους δυσπιστίας, αλλά όπως προαναφέρθηκε, κάποιες φορές οι ομάδες που έχουν την αίσθηση ότι διαφέρουν με το λόγο τους, ξέρουν τι θα δείξουν και τι θα αποκρύψουν και έχουν την τάση να ανταποκριθούν σε προσδοκίες κοινά αποδεκτές από την ευρύτερη κοινωνία (Λυδάκη 2001,139).

²⁸⁸ David Silverman ό.π. (2000,48) . Ιδιαίτερη σημασία έχει το τι κάνουν οι πληροφορητές και όχι μόνο το τι λένε, και σελ. 175-176 σημειώνει τη σημασία που έχει η χρήση των ματιών, στο πεδίο έρευνας, αλλά και τις σημειώσεις που οφείλει ο ερευνητής να κρατά μετά από κάθε συνάντηση.

²⁸⁹ Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, ό.π. σελ. 62, Τα πλεονεκτήματα της παρατήρησης είναι τα ακόλουθα: είναι άμεσος τρόπος μελέτης μιας μεγάλης ποικιλίας φαινομένων, έχει λιγότερες απαιτήσεις από τα παρατηρούμενα υποκείμενα, η παρατήρηση επιτρέπει την ταυτόχρονη καταγραφή συμπεριφοράς, σημειώνονται γεγονότα που δε θα φαίνονται σε μία συνέντευξη ή ερωτηματολόγιο.

Μέσα από τη συμμετοχική παρατήρηση, μέσα δηλαδή από την συνεχή τριβή, διαλευκαίνονται οι πράξεις και αποκαλύπτονται τα δηλούμενα ή λανθάνοντα νοήματα (Λυδάκη 2001,216) ή όπως αναφέρει ο Bourdieu:«η δήλωση είναι σταθερό και κοινό στους ομιλητές, ενώ η συνυποδήλωση αφορά στην ενικότητα των ατομικών εμπειριών» (Bourdieu, 1999,54). Και η συνυποδήλωση γίνεται εύκολα φανερή μέσω της παρατήρησης²⁹⁰. Στο επίπεδο της παρατήρησης όμως επιβεβαιώθηκε ο διπλός ρόλος που έχει τόσο ο παρατηρητής όσο και ο συμμετέχων. Ταυτόχρονα και οι δύο έχουν τους ίδιους ρόλους, συγκεκριμένα ο συμμετέχων ως παρατηρητής αλλά και ο παρατηρητής ως συμμετέχων(Αρβανίτης 2017, 322).

Ωστόσο ακόμα και η συμμετοχική παρατήρηση έχει τα μελανά της σημεία. Μέσω της παρατήρησης δεν μπορεί ο ερευνητής να προβλέψει την εξέλιξη των γεγονότων και ακόμα δεν μπορεί να καταγράψει τις μη λεκτικές επικοινωνίες, άρα ως ένα σημείο θεωρείται ελλιπής, ενώ η συμπεριφορά σε μία δεδομένη χρονική στιγμή είναι μοναδική και δεν μπορεί να επαναληφθεί, άρα είναι αδύνατον να γενικευθεί μία συμπεριφορά (Αθανασίου 2007,240). Όμως το κυριότερο σφάλμα στο οποίο είναι δυνατόν να υποπέσει ο ερευνητής είναι η ταύτιση με την ομάδα (Λυδάκη 2001,152) ή αντίθετα να κυριευθεί από στερεότυπα ή προκαταλήψεις που ενδεχομένως να φέρει ή ακόμα να έχει ανεξέλεγκτη επιλεκτικότητα της αντίληψης ή αντίθετα περιορισμένο αντιληπτικό όριο (Παπακωνσταντίνου, 1990, 61). Σε κάθε περίπτωση από τις παραπάνω η έρευνα απομακρύνεται από την αντικειμενικότητα και την εγκυρότητα, προσεγγίζει το ρομαντισμό και τα συμπεράσματα κρίνονται επισφαλή.

8.2.6 Οι δυσκολίες της έρευνας

Τα προβλήματα βεβαίως όπως σε κάθε έρευνα, δεν έλειψαν παρά την καλή σχέση που αναπτύχθηκε. Το πρώτο και βασικότερο ήταν ότι στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι πληροφορητές αρνούνταν πεισματικά την καταγραφή των λεγομένων τους σε μαγνητόφωνο. Έτσι τα όσα ελέχθησαν, γράφονταν εκείνη την ώρα σε χειρόγραφα και στο σημείο που ήταν δυνατό συνοδεύονταν με την περιγραφή των μη λεκτικών αντιδράσεων. Άλλωστε η χρήση μαγνητοφώνου γίνεται μόνο με τη συναίνεση του πληροφορητή (Αθανασίου 2007,225). Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα λόγω της

²⁹⁰ Λυδάλη Άννα, ό.π (2001, 217). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «Είμαστε συμμετέχοντες παρατηρητές, μόνο αν αναγνωρίσουμε τον ίδιο τίτλο και στους πληροφορητές» και Χρήστο Παπακώστας ό.π. (2007, 46), όπως αναφέρει «στην επιτόπια έρευνα είμαι παρατηρητής και παρατηρούμενος» .

δυσπιστίας των πληροφορητών από τη μία και προκειμένου να αποκτηθεί η εμπιστοσύνη από την πλευρά τους, αναγκάστηκα να αδειάσω το περιεχόμενο της τσάντας μου ώστε να πειστούν ότι δεν καταγράφονται ή ακόμα να αφαιρέσω τις μπαταρίες από το μαγνητόφωνο ή και να απενεργοποιήσω το κινητό.

Ελάχιστοι ήταν αυτοί που δέχθηκαν τη μαγνητοφώνηση, κυρίως όσοι κατοικούσαν στην περιοχή περιμετρικά του αεροδρομίου οι οποίοι ζούσαν και ζουν υπό όρους ανέχειας. Και στις δύο περιπτώσεις όμως η αποδοχή ή μη του μαγνητοφώνου είχε να κάνει με τη σύγχυση σχετικά με την ιδιότητά μου.

Οι μεν πρώτοι που δεν αποδέχθηκαν καταγραφή παρόλο που φάνηκε ότι είχαν κατανοήσει την ιδιότητά μου, είχαν ακόμα κάποια ψήγματα υποψίας και δυσπιστίας και θεωρούσαν ότι είμαι συνεργάτης του δήμου ή κοινωνική λειτουργός υπεύθυνη για τα επιδόματα που παίρνουν.

Οι δεκτικοί στη χρήση μαγνητοφώνου, συναίνεσαν ακριβώς για τον ίδιο λόγο. Τις περισσότερες φορές στην πορεία της συζήτησης κάνουν λόγο για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης ή για τον τρόπο με τον οποίον θα μπορούσα να τους βοηθήσω να απευθυνθούν σε κάποια υπηρεσία έτσι ώστε να βελτιωθεί η καθημερινότητά τους.

Άλλοι βέβαια θεωρούσαν ότι είμαι δημοσιογράφος και μέσω της εργασίας θα γίνουν γνωστοί για το ταλέντο τους στη μουσική και πολλές φορές η συζήτηση στρεφόταν στη μουσική και στα επιτεύγματά τους πάνω σ' αυτήν.

Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετωπίστηκε, ήταν η μη αποδοχή μου από δύο συγκεκριμένες οικογένειες, οι οποίες παρόλο που ενημερώθηκαν από φιλικές προς εμέ οικογένειες για την ιδιότητα και το ποιόν μου, δεν δέχθηκαν να με συναντήσουν. Όπως ενημερώθηκα εκ των υστέρων ήταν πεπεισμένοι ότι απέκρυπτα την ιδιότητά μου προκειμένου να τους παγιδεύσω. Στη μία δε εκ των περιπτώσεων αναγκάστηκα να δείξω την φοιτητική μου ταυτότητα ώστε να γίνω αποδεκτή.

Ο κατάλογος ερωτήσεων είχε απορριφθεί ως σκέψη εξαρχής, αφού οι περισσότεροι δεν γνωρίζουν γράμματα ή οι γραμματικές γνώσεις τους ήταν εξαιρετικά περιορισμένες, αλλά και για έναν ακόμα λόγο. Εάν η ερευνήτρια παρουσιαζόταν με ερωτηματολόγια το πιο πιθανό θα ήταν να ισχυροποιούσε την υποψία τους ότι επρόκειτο για συνεργάτιδα κάποιου φορέα, ενώ και οι σχέσεις μας θα έμεναν από ανύπαρκτες έως τυπικές χωρίς την ευκαιρία συμμετοχής στην καθημερινότητά τους.

Μία άλλη δυσκολία που αντιμετωπίστηκε ήταν η πλήρης άγνοια μου σε θέματα στατιστικής. Εφόσον είχε συμφωνηθεί λόγω του όγκου των πληροφορητών ότι η έρευνα θα περιείχε και ποσοτική ανάλυση, όφειλα να μελετήσω στατιστική. Το πεδίο των γνώσεών μου και η θεωρητική μου κατάρτιση απέιχαν μακράν της συγκεκριμένης επιστήμης επομένως φαινόταν μονόδρομος η συμβολή του καθηγητή μου τουλάχιστον στην ταξινόμηση των δεδομένων τα οποία προηγουμένως είχαν ταξινομηθεί σε απλές φόρμες κλ. Παρόλα αυτά όμως η μελέτη για την κατανόηση και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων φαινόταν επιτακτική, η οποία και πραγματοποιήθηκε προκειμένου να «διαβαστούν» τα αποτελέσματα που έδινε το συγκεκριμένο πρόγραμμα που χρησιμοποιήθηκε.

8.3 Η ποσοτική μέθοδος: διαχείριση, οργάνωση, ταξινόμηση δεδομένων

Τα στοιχεία τα οποία συγκεντρώθηκαν προέρχονται από 316 άτομα, οι οποίοι αποτέλεσαντο δείγμα της ποσοτικής έρευνας, ενώ ανάλυση είναι τόσο ποσοτική όσο και ποιοτικής. Από τις ερωτήσεις που τους έγιναν, προέκυψαν οι μεταβλητές σε σχέση πάντα με την εκπαίδευση και χωρίστηκαν σε εξαρτημένες και ανεξάρτητες, εάν δηλαδή επηρεάζουν το αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας ή όχι (Αθανασίου 2007,51-55).

Τα στοιχεία της ποσοτικής δίνουν πληροφορίες αριθμητικές για την τοποθέτησή τους σε μία χρονική σειρά, καθώς και την ταξινόμησή τους σε οικογένειες αφού από την κάθε οικογένεια εξετάστηκαν όλα τα άτομα ανεξάρτητα από τη γενιά στην οποία ανήκαν. Επίσης κάθε συνέντευξη έπρεπε να μεταγραφεί διότι η καταγραφή των απαντήσεων σε χαρτί(αφού δεν επέτρεπαν τη μαγνητοφώνηση οι συμμετέχοντες) απαιτούσε ταχύτητα, η οποία δεν επέτρεπε την οργανωμένη και τακτική γραφή.

Παράλληλα με τις συνεντεύξεις αποδελτιώνονταν εγχειρίδια που είχαν επιλεγεί σχετικά με το θέμα και χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: σε θέματα σχετικά με τους Ρομά (ιστορία, κοινωνική κατάσταση, οικονομία, εκπαίδευση), θέματα ταυτότητας, θέματα εκπαίδευσης. Ανάλογα με τα στοιχεία που συγκεντρώνονταν από τις συνεντεύξεις και τη συμμετοχική παρατήρηση γινόταν εξέταση και προσπάθεια ερμηνείας τους βάσει των βιβλιογραφικών στοιχείων που είχαν συλλεχθεί. Εξαιτίας του συγκεκριμένου θέματος της εκπαίδευσης οι περισσότερες ερωτήσεις στις συνεντεύξεις αφορούσαν σε αυτό το πεδίο. Όμως αυτός ο εκπαιδευτικός άξονας χωριζόταν σε διάφορα πεδία, υποθέματα(Creswell 2011, 289-291) τα οποία συνδέονταν άμεσα με το βασικό θέμα. Έπρεπε να

ταξινομηθούν η ηλικία, η ταυτότητα, οι λόγοι διαρροής, η επαγγελματική ενασχόληση, ο τόπος καταγωγής, η ηλικία γάμου, ο αριθμός των τέκνων. Εν συνεχεία χωρίστηκαν τα άτομα σε γενιές ανάλογα με την ηλικία τους ώστε να διαμορφωθούν οι τρεις γενιές που μελετούνταν.

Αφού διαμορφώθηκαν οι τρεις γενιές και αφού είχε συμφωνηθεί με τον επιβλέποντα καθηγητή ότι η μέθοδος θα ήταν και ποσοτική, έπρεπε τα δεδομένα να οργανωθούν αρχικά σε φόρμες χ1. Αρχικά οργανώθηκαν φόρμες με την καταγωγή των συμμετεχόντων ανεξάρτητα από τη γενιά τους. Στη συνέχεια ο χωρισμός έγινε ανάλογα με το φύλο, την επαγγελματική τους ενασχόληση, την αλλαγή ή μη του επαγγέλματος, την ταυτότητα που έφεραν, αλλά και την παρουσία τους στην εκπαιδευτική διαδικασία η οποία μετρήθηκε σε έτη, τέλος ακολούθησε ο χωρισμός βάσει της ηλικίας γάμου αλλά και ο αριθμός των τέκνων. Αφού ταξινομήθηκαν όλα αυτά τα στοιχεία, συνέχεια είχε εκ νέου ο χωρισμός τους ανάλογα όμως με τη γενιά στην οποία ανήκε ο κάθε πληροφορητής. Αυτό έγινε για να αποτυπωθεί: πρώτον η διαφορά του μέσου όρου στα εκπαιδευτικά έτη της κάθε γενιάς, όπως επίσης και ο μέσος όρος έναρξης επαγγέλματος αλλά και ηλικίας γάμου που εξαρχής αποτέλεσαν τις υποθέσεις ότι αποτελούν τους βασικούς λόγους διαρροής.

Για την ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η λογισμική φόρμα spss- απονα η οποία επιτρέπει την ύπαρξη πολλών μεταβλητών στην εξέταση ενός θέματος, όπως συνέβαινε και στην παρούσα εργασία και βοήθησε στην γρήγορη δημιουργία γραφημάτων ώστε και σχηματικά να αποτυπωθούν τα αποτελέσματα της έρευνας με σκοπό τη διευκόλυνση του αναγνώστη.

8.4 Αποτίμηση της επιτόπιας έρευνας: τα συναισθήματα και ο αναστοχασμός

Μετά από τη συλλογή υλικού από τις συνεντεύξεις αλλά και τη συμμετοχική παρατήρηση οι επισκέψεις μειώθηκαν στο βαθμό που επιτρέπει η ηθική και η δεοντολογία, έτσι ώστε να δοθεί ο χρόνος για αναστοχασμό, μέσω της αποστασιοποίησης και για μία επανεξέταση του θέματος πιο αντικειμενική. *«Ο αναστοχασμός συγκροτεί μία στέρεα βάση για αποστασιοποίηση από το θέμα της έρευνας, τη μη ταύτιση με αυτό αλλά και την από – οικείωση»* (Παπακώστας 2007,40).

Θεωρίες υπάρχουν πολλές, αγγίζουν όλο το φάσμα της ζωής των Ρομά και αποτελούν αρχικά το ερέθισμα και την εικόνα αυτού που πρόκειται κανείς να συναντήσει. Εισαγόμενος όμως ο ερευνητής στο πεδίο της έρευνας, έρχεται αντιμέτωπος με μία σειρά από άλλα ερωτήματα που προκύπτουν, τα οποία κάποιες φορές διαφέρουν πλήρως από αυτά που είχαν προκύψει μετά από τη μελέτη της

σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας . Στην πορεία βέβαια αντιλαμβάνεται ότι έχοντας στη διάθεσή του όλα τα στοιχεία που οφείλει να έχει και χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα μεθοδολογικά εργαλεία, φθάνει στο πολυπόθητο συμπέρασμα βάσει της δικής του εμπειρίας.

Τα καινούργια ερωτήματα που συνεχώς προέκυπταν και το κρίσιμο σημείο στο οποίο απαιτείται η ερμηνεία, οδηγούσε σε συνεχή ανάγνωση των στοιχείων που είχαν ήδη συλλεχθεί. Άλλωστε σε κάθε εμπλοκή με ένα κοινωνικό θέμα ο συνεχής αναστοχασμός είναι μία αναμενόμενη λειτουργία. Υπάρχει πάντα η δυσκολία αντικειμενικής καταγραφής αλλά και ερμηνείας των όσων παρατηρούνται, αφού και ο ερευνητής δεν παρουσιάζεται ως *tabularasa* στο πεδίο έρευνας και *«ο κοινωνικός κόσμος είναι ήδη ερμηνευμένος»* (Αρβανίτης 2017, 366).

Χρησιμοποιώντας λοιπόν τη συγκεκριμένη μέθοδο όπως αναπτύχθηκε παραπάνω και έχοντας ως εφόδια τις γνώσεις μου από τη μελέτη της βιβλιογραφίας πάνω στο ερευνώμενο θέμα, αυτό που προσπάθησα να παρουσιάσω ή έστω να αγγίξω ήταν η ακριβέστερη δυνατή αποτύπωση μιας πραγματικότητας σχετικά με την πορεία μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας μέσα στην εκπαίδευση διαχρονικά, ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1950μέχρι και σήμερα και ταυτόχρονα να εντοπίσω τους υποκειμενικούς και αντικειμενικούς παράγοντες που επέτρεψαν ή δεν επέτρεψαν την εκπαιδευτική ένταξη και επομένως την εκπαιδευτική εξομοίωση της συγκεκριμένης ομάδας με τον ευρύτερο κοινωνικό κορμό.

Θεωρίες και μελέτες πάντα θα υπάρχουν, επιτόπιες έρευνες θα συνεχίζονται να γίνονται προς όφελος της επιστήμης ανεξάρτητα όμως από αυτά η εισαγωγή στο πεδίο της έρευνας κάθε φορά είναι μοναδική, όπως μοναδική και χωρίς το πλεονέκτημα της επανάληψης είναι και η συζήτηση αλλά και η επαφή μεταξύ των υποκειμένων. Έχοντας ενδοιασμούς να αποφανθώ για την πρωτοτυπία της μελέτης μου, ωστόσο είμαι σίγουρη τουλάχιστον για την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των στοιχείων που τόσο απλόχερα μου προσέφεραν οι πληροφορητές μου, οι κάτοικοι της Νέας Ζωής όπως εγώ τους γνώρισα, χωρίς προκαταλήψεις και στερεότυπα, με μοναδικό πάντα κίνητρο την ορθή αποτύπωση της πραγματικότητας.

8.5 Ερευνητικά ζητήματα

Τα ζητήματα τα οποία απασχόλησαν το κυρίως μέρος της έρευνας, ήταν αυτά που αφορούν στην εκπαίδευση των Ρομά της Νέας Ζωής Ιωαννίνων. Το θεωρητικό πλαίσιο που προηγήθηκε σχετικά με την ιστορία, την ταυτότητα αλλά και την εκπαίδευση των Ρομά στην Ελλάδα εν γένει, έδωσε μία εικόνα της κατάστασης. Βάσει αυτής της εικόνας διαμορφώθηκαν τα ερωτήματα που οδήγησαν την έρευνα.

Συγκεκριμένα ερευνήθηκε η σχέση όλων των γενεών με την εκπαίδευση. Απασχόλησε η σχέση κάθε γενιάς με τον εκπαιδευτικό θεσμό, ώστε να συγκεντρωθούν ποσοτικά δεδομένα για την ακριβέστερη εξαγωγή πορισμάτων. Αυτή η διερεύνηση έγινε προκειμένου να διαφανεί εάν μέσα σε βάθος εξήντα ετών υπάρχει κάποια διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση της εκπαίδευσης εκ μέρους των Ρομά.

Ένα άλλο ζήτημα που προέκυψε ήταν η ερμηνεία της οποιαδήποτε σχέσης είχε η εκάστοτε μελετώμενη γενιά με την εκπαίδευση. Δηλαδή ποιοι ήταν οι ανασταλτικοί παράγοντες, οι λόγοι διαρροής από τον θεσμό αυτό.

Οι λόγοι διαρροής αναζητήθηκαν για την κάθε γενιά ξεχωριστά ώστε να γίνει σαφές εάν οι πολιτισμικοί ή κοινωνικοί λόγοι που προέβαλε για παράδειγμα η πρώτη γενιά εξακολουθούν να υφίστανται και στην τρίτη. Με αυτόν τον τρόπο φωτίζονται ζητήματα που αφορούν στην κοινωνική κινητικότητα των Ρομά αλλά και στη διατήρηση πολιτισμικών στοιχείων που ενδυναμώνουν τις προκαταλήψεις για αυτούς από την ευρύτερη κοινωνία.

Ένα άλλο θέμα που απασχόλησε εξίσου ήταν ο ρόλος της οικογένειας στην εκπαιδευτική πορεία των τέκνων. Ποιος είναι ο ρόλος των γονέων στην εξέλιξη των παιδιών και κατά πόσο η συμμετοχή των γονέων στην εκπαίδευση καθορίζει στην αντίστοιχη συμμετοχή των τέκνων. Για το λόγο αυτό τα άτομα που εξετάστηκαν, ταξινομήθηκαν σε οικογένειες και δόθηκαν στοιχεία για τη συμμετοχή τους σε έτη στην εκπαίδευση. Τα τέκνα τέλος της κάθε οικογένειας προσδιορίστηκαν ανάλογα με το

φύλοαφού ένα ακόμα ζήτημα που απασχόλησε σε όλη την έρευνα ήταν η σχέση ειδικά των κοριτσιών με την εκπαίδευση και ο ρόλος που παίζει το φύλο στην ομάδα των Ρομά.

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από την έρευνα διαμόρφωσαν άλλα ζητήματα σχετικά με τις πρακτικές που ακολουθούν οι Ρομά και την επίδραση που έχουν αυτές στην εμπλοκή τους στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα εξετάστηκαν τρεις άξονες, το επάγγελμα, ο γάμος, ο αριθμός των τέκνων και διερευνήθηκε ο ρόλος που παίζουν στη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση.

Αρχικά εξετάστηκε η σχέση που έχουν αναπτύξει με το επάγγελμα σε κάθε γενιά χωριστά αλλά και η σχέση που έχουν οι γυναίκες με αυτό. Μέσω της εξέτασης αυτής έγινε προσπάθεια να αποδειχθεί εάν το επάγγελμα αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για τη συνέχιση των σπουδών διαχρονικά.

Ο επόμενος άξονας που ερευνήθηκε ήταν αυτός του γάμου και ποια η επίδρασή του στη συνέχιση των σπουδών των Ρομά. Ενδιέφερε κυρίως η ηλικία γάμου σε κάθε γενιά ξεχωριστά ώστε να γίνει ξεκάθαρο εάν ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας εξακολουθούν να εμποδίζουν τη συνέχιση της εκπαίδευσης κυρίως για τις γυναίκες.

Εκτός από το γάμο ερευνήθηκε και ο αριθμός των τέκνων που κάθε οικογένεια έχει αποκτήσει, ώστε να απαντηθεί το ερώτημα της επίδρασης του αριθμού των τέκνων στην εκπαίδευση αλλά και να αποδειχθεί εάν σε βάθος τριών γενεών έχει αλλάξει ο αριθμός απόκτησης πολλών τέκνων, στοιχείο που χρησιμοποιείται για την κατασκευή στερεοτύπων από την ευρύτερη κοινωνία.

Επιπροσθέτως κατά τη διάρκεια της έρευνας απασχόλησε η οπτική των Ρομά για την εκπαιδευτική τους κατάσταση και συγκεκριμένα των εκπροσώπων της πρώτης και δεύτερης γενιάς. Ποια είναι τα συναισθήματα τους για την μη απόκτηση βασικών γνώσεων και κατά πόσο αυτή η κατάσταση έχει επηρεάσει τη ζωή τους. Οι προσδοκίες και οι επιθυμίες τους για τον τρόπο με τον οποίον θα ήθελαν να διαμορφωθεί η εκπαιδευτική κατάσταση των απογόνων τους, ήταν ένα σημείο το οποίο προκάλεσε ερωτήματα και επίσης ερευνήθηκε. Τέλος στη διερεύνηση του ζητήματος αυτού εξετάστηκαν και εκπαιδευτικοί που δίδασκαν Ρομά ώστε να φωτιστούν και άλλες πτυχές του ζητήματος που ίσως οι Ρομά να απέκρυπταν ή να μην είχαν αναφερθεί σε αυτές. Με τον συνδυασμό των απαντήσεων στο ερώτημα της εκπαιδευτικής αποχής των Ρομά, από τους ίδιους και τους εκπαιδευτικούς επιχειρήθηκε να γίνει μία ολόπλευρη προσέγγιση του θέματος.

9. Τα ευρήματα

9.1 Η εκπαίδευση της πρώτης γενιάς των Ρομά της Νέας Ζωής

Η κατάσταση που περιγράφηκε αναφορικά με τη σχέση που έχει διαμορφωθεί ανάμεσα στους Ρομά και την εκπαίδευση έχει αντίκτυπό και στη συγκεκριμένη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο νομό Ιωαννίνων και συγκεκριμένα στην περιοχή Νέα Ζωή της πόλης των Ιωαννίνων. Όπως ήδη έχει αναφερθεί στοιχεία της ζωής των Ρομά λαμβάνονται ως κοινά και αυτό αποτελεί μία στερεοτυπική αντίληψη που επιτείνει τον διαχωρισμό στην εκπαίδευση όμως παρόλο που εκ πρώτης φαίνεται να ισχύει κάτι τέτοιο και παρατηρείται μία κοινή πορεία στην πραγματικότητα αλλαγές έστω και βραδείες έχουν συντελεστεί και συνεχίζουν να συντελούνται.

Τα πορίσματα αυτά εξάγονται από την εκπαιδευτική πορεία των δρώντων υποκειμένων αλλά και την αντίληψή τους σχετικά με το θεσμό της εκπαίδευσης αφού δεν επιχειρήθηκε έρευνα μέσα σε σχολικά κτίρια ώστε να επιβεβαιωθούν τα λεγόμενά τους σχετικά με την αποχή ή τη διαρροή τους στην εκπαίδευση. Παρόλα αυτά ορισμένες συζητήσεις με το διδακτικό προσωπικό των εκάστοτε ιδρυμάτων που φοιτούν οι Ρομά της τρίτης γενιάς, κρίθηκε επιτακτική ώστε να διερευνηθεί η αλήθεια των λεγομένων τους σχετικά με τους λόγους που τους απομακρύνουν αλλά και να δοθεί μία περιγραφή της κατάστασης που επικρατεί. Να διερευνηθούν δηλαδή οι λόγοι που κρατούν τους μαθητές μακριά από την εκπαίδευση, εάν η κοινωνική ή οικονομική ταυτότητα είναι ο λόγος που νιώθουν διαχωρισμό, εάν οι διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στους μαθητές είναι τεταμένες, εάν εμφανίζουν κάποια δυσπραγία στη μάθηση και που αυτή οφείλεται.

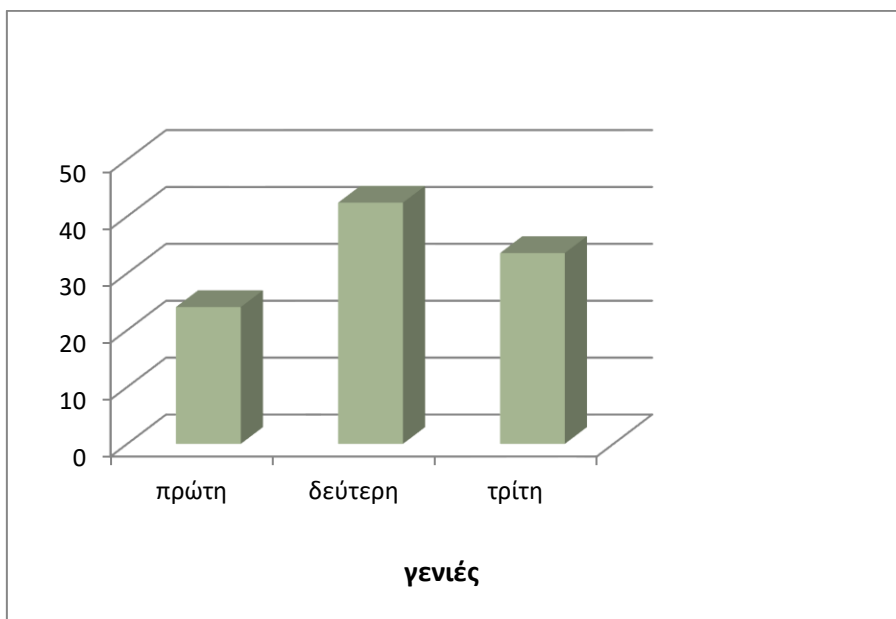
Μέσα από την έρευνα αυτή διαπιστώνεται και η άποψη που εκφράστηκε παραπάνω περί της αναπαραγωγής των τάξεων μέσω της εκπαίδευσης. Αυτό όμως που αποκαλύφθηκε εδώ είναι ότι ο εκπαιδευτικός θεσμός από μόνος του δεν προάγει την αναπαραγωγή. Υψίστης σημασίας είναι και η αντίληψη που έχουν οι ίδιοι οι μαθητές αλλά και οι οικογένειές τους για την εκπαίδευση, ο τρόπος που την αποδέχονται αλλά και ο βαθμός επιθυμίας που υπάρχει ώστε να ξεπεραστούν τα προβλήματα που ενδεχομένως να υπάρχουν.

Προκειμένου να δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της εκπαιδευτικής κατάστασης στις τρεις γενιές που εξετάστηκαν, θεωρήθηκε χρήσιμο πέρα από την ανάλυση της εκπαιδευτικής κατάστασης των γενεών που εξετάστηκαν, να διαχωριστεί η ανάλυση σε στοιχεία, που ενδεχομένως επηρεάζουν ή

και επηρέασαν την εμπλοκή των Ρομά στην εκπαίδευση, όπως π.χ. το επάγγελμα για τους άνδρες ή ο γάμος για τις γυναίκες.

Οι εξεταζόμενοι χωρίστηκαν βάσει της ηλικιακής ομάδας που ανήκουν αλλά και βάσει της γενιάς που εκπροσωπούν. Οι ηλικιακές ομάδες που προέκυψαν, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, είναι τρεις και χωρίζονται ως εξής: στην πρώτη ανήκουν τα άτομα που γεννήθηκαν έως το 1960, στη δεύτερη τα άτομα που γεννήθηκαν από το 1961 έως το 1980 και στην τρίτη όσοι γεννήθηκαν μεταξύ 1980 και 2000. Βάσει του διαχωρισμού αυτού εξήχθησαν και οι γενιές όπου στην πρώτη γενιά ανήκει το 24% του πληθυσμού, στη δεύτερη το 42,4% , ενώ στην τρίτη το 33,54%. Επιπροσθέτως αξίζει να σημειωθεί ότι συνολικά οι άνδρες ήταν 156 και οι γυναίκες 160. Τα ποσοστά από τα στοιχεία σχετικά με τους εκπροσώπους της κάθε γενιάς, φαίνονται στο παρακάτω γράφημα:

Γράφημα 1: Ποσοστό εκπροσώπων γενεών

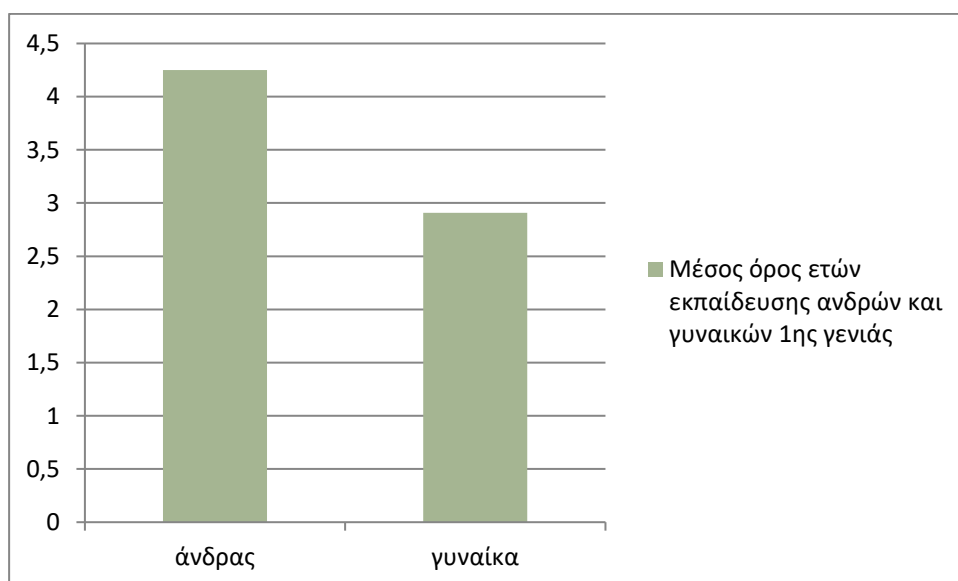
Η πρώτη γενιά για την οποία γίνεται λόγος, αναφέρεται στα άτομα που γεννήθηκαν έως το 1960. Συνεπώς είναι τα άτομα αυτά τα οποία δεν έχουν μετοικήσει ακόμα στα Γιάννινα επομένως λαμβάνεται ως τόπος εκπαίδευσης, ο τόπος καταγωγής ο οποίος έχει παρουσιαστεί²⁹¹. Αυτό σημαίνει ότι τόσο οι δομές όσο και οι διαπροσωπικές σχέσεις διέφεραν από αυτές του αστικού κέντρου. Εκτός

²⁹¹ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,514).. Ο ερευνητής επίσης εντοπίζει ως χώρο εκπαίδευσης των Ρομά της πρώτης γενιάς στη Χαλκίδα, τις περιοχές από τις οποίες κατάγονταν.

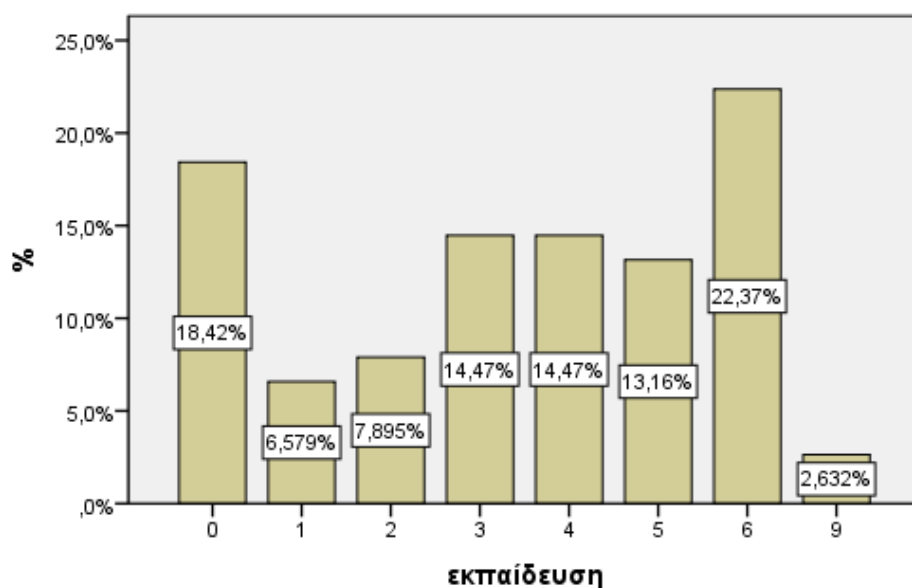
αυτού η οικονομία της εποχής ανάγκασε πολλούς από αυτούς να εργαστούν από την παιδική ηλικία με αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν τη φοίτησή τους. Όσο για την υποομάδα των γυναικών επιβεβαιώθηκε η υπόθεση της μη εμπλοκής τους με την εκπαίδευση λόγω φύλου..

Στην πρώτη γενιά ανήκουν 76 άτομα, εκ των οποίων οι 32 είναι άνδρες ενώ οι 44 γυναίκες και η σχέση τους με την εκπαίδευση αριθμητικά περιγράφεται ως εξής. Σε σύνολο ο μέσος όρος φοίτησης φθάνει μόλις τα 3,47 % έτη και πιο συγκεκριμένα στους άνδρες αντιστοιχούν τα 4,25 έτη, ενώ στις γυναίκες τα 2,9 έτη. Τα 3,47 έτη φοίτησης, δείχνουν ότι στη δεκαετία του 1960 αρχίζει και γίνεται εμφανής η χρησιμότητα τουλάχιστον του δημοτικού σχολείου ο μέσος όρος φοίτησης των μητέρων, στοιχείο που δείχνει ξεκάθαρα ότι η γυναίκα είναι αποκλεισμένη από τη φοίτηση και ως ένα σημείο εξηγεί και την εκπαιδευτική κατάσταση των γυναικών της πρώτης γενιάς

Γράφημα 2: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης ανά φύλο στην 1^η γενιά

Γράφημα 3: Ποσοστά ετών εκπαίδευσης στην πρώτη γενιά

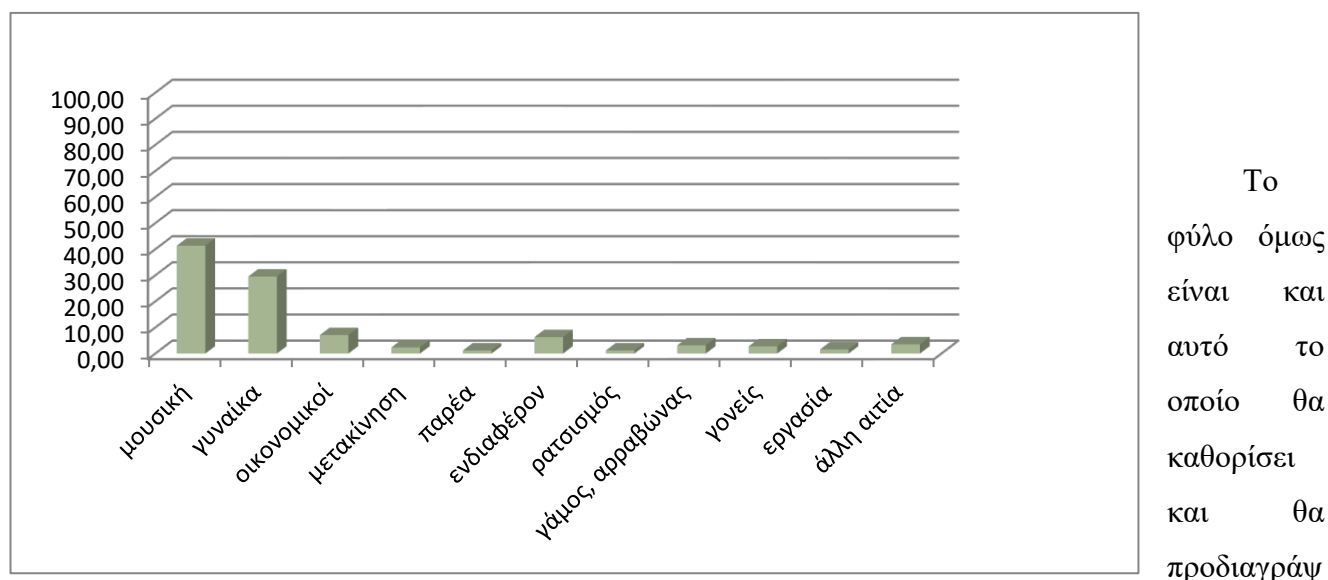
Στο παραπάνω γράφημα αποτυπώνεται η συμμετοχή των ατόμων της πρώτης γενιάς συνολικά στη δωδεκαετή φοίτηση και όπως φαίνεται ξεκάθαρα η μεγαλύτερη συγκέντρωση υπάρχει στα 0 χρόνια φοίτησης και στα 6, δηλαδή στην ολοκλήρωση του Δημοτικού. Μία μικρή συγκέντρωση παρατηρείται και στα τρία και τέσσερα έτη, δηλαδή υπάρχει διαρροή στο μέσο της Α'/βάθμιας εκπαίδευσης. Από το γράφημα απουσιάζουν τα επτά και οχτώ έτη, δηλαδή η πρώτη και δευτέρα Γυμνασίου διότι δεν αποτέλεσαν την καταληκτική τάξη για κανέναν, ωστόσο ένα πολύ μικρό ποσοστό αντιστοιχεί στο ένατο έτος σπουδών, δηλαδή στην τρίτη Γυμνασίου στοιχείο εξαιρετικά σπάνιο για τη γενιά αυτή.

Ιδιαίτερης σημασίας, αποτελεί το εκπαιδευτικό υπόβαθρο που υπάρχει σε κάθε ομάδα- γενιά. Θεωρείται κομβικής σημασίας η εκπαιδευτική πορεία των γονέων, αφού αυτοί αποτελούν την κινητήριο δύναμη που θα ωθήσει ή θα αποτρέψει ένα παιδί να συμμετάσχει στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα για την πρώτη γενιά και λαμβάνοντας υπόψη την χρονική περίοδο αλλά και τις οικονομικές συνθήκες της εποχής επαληθεύθηκε η υπόθεση ότι τα ποσοστά φοίτησης των ατόμων που εκπροσωπούν την πρώτη γενιά θα είναι ιδιαιτέρως χαμηλά, αφού σύμφωνα με τα λεγόμενά τους οι γονείς τους ουδεμία σχέση είχαν με την εκπαίδευση.

9.1.1 Οι λόγοι διαρροής για τους άνδρες της 1^{ης} γενιάς

Οι λόγοι διαρροής θα αναλυθούν ξεχωριστά για την κάθε γενιά διότι παρόλο που οι απαντήσεις είναι κοινές για όλες τις γενιές, αλλάζουν οι κοινωνικές και οικονομικές δομές οι οποίες επιδρούν διαφορετικά στους λόγους αποχής φοίτησης. Έτσι όπως εξήχθη από τις απαντήσεις τους, ο βασικότερος λόγος, ήταν η ενασχόλησή τους με τη μουσική. Στις γυναίκες ο βασικός λόγος που τους ανάγκασε να διακόψουν ήταν το φύλο και ακολουθεί ως άλλη αιτία διακοπής ο γάμος ή ο αρραβώνας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι λόγοι αυτοί ως πρωταρχικοί ισχύουν και για τις τρεις γενιές. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι αιτίες που δόθηκαν από τους άντρες και από τις γυναίκες, διαφέρουν ως προς την επιθυμία και πρωτοβουλία των υποψηφίων τότε μαθητών. Ενώ οι άνδρες επέλεξαν να διακόψουν τη φοίτησή τους, οι γυναίκες αναγκάστηκαν, γιατί είχαν την ατυχία να γεννηθούν γυναίκες μέσα σε μία κοινότητα οι αντιλήψεις της οποίας θεωρούσαν περιττές τις γνώσεις για μία γυναίκα. Ακόμα και όταν οι απαντήσεις δείχνουν δική τους επιλογή στη διακοπή, οι συμπληρωματικές συζητήσεις περιγράφουν την περιρρέουσα ατμόσφαιρα μέσα στην οποία ζουν και οι κοινωνικές συμβάσεις που επικρατούν είναι ικανές να οδηγήσουν σε απαγορεύσεις τέτοιου είδους.

Γράφημα 4: Λόγοι διαρροής από την εκπαίδευση

ει τη ζωή τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Είναι αυτό το οποίο θα καθορίσει το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας και η αναφορά στην κομβικής σημασίας στιγμή του κάθε ανθρώπου, γίνεται διότι ο γάμος ή ο αρραβώνας δόθηκε ως απάντηση στην αιτία διακοπής της φοίτησης μόνο όμως από

τις γυναίκες. Η γυναίκα από μικρή ηλικία προετοιμαζόταν να αναλάβει τα οικιακά της καθήκοντα και επιπροσθέτως από την στιγμή που η ζωή της ήταν προδιαγεγραμμένη το σχολείο αλλά και οι γνώσεις που της προσφέρονταν δεν θα της χρησίμευαν κάπου.

Από την άλλη πλευρά οι άνδρες προέβαλαν ως κύριο λόγο διακοπής της φοίτησης την ενασχόληση με τη μουσική²⁹². Συνολικά, από τους 123 οι 104 έδωσαν αυτήν την απάντηση στην ερώτηση περί διακοπής της φοίτησης. Αναμενόμενη και εδώ η απάντηση αφού η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της Νέας Ζωής ασχολείται με τη μουσική από πολύ μικρή ηλικία. Η μουσική γι' αυτούς δεν αποτελεί απλώς τη κληρονομιά τους ή το τάλαντο που οφείλουν να εξασκήσουν αλλά η δεξιότητα αυτή τους προσφέρει μία θέση ισχύος έναντι της ευρύτερης κοινωνίας και έναν λόγο υπεροχής.

Από μία πιο πρακτική σκοπιά εξέτασης του θέματος όμως η μουσική γι' αυτούς ήταν και εν μέρει είναι μονόδρομος. Βιώνοντας μία σχετικά καλή ποιότητα ζωής μέσω των όσων τους εξασφάλιζε το συγκεκριμένο επάγγελμα, δεν χρειάστηκε να αναζητήσουν κάποια άλλη επαγγελματική δραστηριότητα, συνεπώς δεν χρειάστηκε να εκτιμήσουν τις παρεχόμενες γνώσεις του σχολείου που ενδεχομένως θα άνοιγαν άλλους επαγγελματικούς ορίζοντες.

«Σε μαντήλι γέμιζαν το εικοσάρικα. Αυτά είναι τα λεφτά, το έδεναν το μαντήλι και το μοιράζονταν. Το '50 , '45... τότε ... Καταλαβαίνεις τι σου λέω; Γεννήθηκαν στη μουσική. Όλοι οι υπόλοιποι δεν έχουν μουσική κουλτούρα» (άνδρας 1^{ης} γενιάς)

«Φύγαμε, δεν έβγαινε το μεροκάματο, στένευε το περιθώριο. Έφυγα 26-27. Εδώ ήταν πιο πολλή δουλειά. Από Τζουμέρκα, Φιλιάτες και έρχονταν από Γερμανία για να κλείσουν όργανα. Στο Γυαλί Καφενέ ήταν το στέκι μας και έρχονταν να μας κλείσουν. Εκεί γινόταν το νταραβέρι» (άνδρας 1^{ης} γενιάς)

Μέσω του προδιαγεγραμμένου επαγγέλματος καθόριζαν και την ηλικία δημιουργίας οικογένειας. Αφού η επαγγελματική τους δραστηριότητα ξεκινούσε από την προεφηβεία, στα 17 ή στα 18 τους έτη ήταν έτοιμοι να παντρευτούν και να δημιουργήσουν οικογένεια αφού μπορούσαν μέσω της δουλειάς τους να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές απαιτήσεις της οικογένειας. Όπως και στις γυναίκες, έτσι και στους άνδρες θα ήταν δυνατόν κάποιος να θεωρήσει αυτήν τη κατάσταση μία ακόμα κοινωνική κατασκευή του φύλου και μία συγκεκριμένη απώλεια ελευθερίας αφού και σε αυτήν την περίπτωση φαίνεται ότι το επάγγελμα αυτό είναι προδιαγεγραμμένο και δίνει μία *de facto* πορεία ζωής.

²⁹²Ευθ. Πεντέρη – Γ. Πετρόγιαννης, ό.π. (2010, 174). Στην έρευνα που διεξήχθη γίνεται αναφορά στις πρακτικές εμπλοκής των παιδιών στην εργασία των γονέων.

« Από μικρός του λένε θα ακολουθήσουν μουσική»(γυναίκα 3^{ης} γενιάς).

«Μουσικοί. Από γενιά σε γενιά. Φτασμένοι μουσικοί αλλά αγράμματοι. Δημοτικό δυστυχώς μόνο πήγα. Οι συνθήκες βλέπεις... Είμαστε Ρομ. Θέλουμε να δουλέψουμε από μικρά παιδιά. Αναγκαστικά ήθελαν να μείνουμε στη μουσική»(άνδρας 1^{ης} γενιάς).

«Δεν είχαμε πόρους. Τι Δημοτικό; Από 10-11. Πιο πολύ έκανα πρόβα, παρά με γράμματα. Δυο ώρες γράμματα, πέντε πρόβα, γιατί είχαμε κουλτούρα μουσική. Κοιμάμαι και το έχω αγκαλιά(σ.σ. το μουσικό του όργανο) (άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Άλλοι λόγοι που δόθηκαν ως αιτίες διαρροής ή διακοπής της φοίτησης αντιστοιχούν σε πολύ μικρά ποσοστά. Αξίζει όμως να αναφερθούν τουλάχιστον οι αμέσως επόμενοι λόγοι διακοπής της φοίτησης με τα μεγαλύτερα ποσοστά.

Στους άνδρες λοιπόν αμέσως μετά τη “μουσική” υψηλότερο ποσοστό κατέχουν οι οικονομικοί λόγοι. Όταν γίνεται αναφορά στους οικονομικούς λόγους εννοείται η άσχημη οικονομική κατάσταση της οικογενείας η οποία δεν επιτρέπει στο παιδί να παρουσιαστεί ευπρεπώς στο σχολείο και να παρουσιάσει μία αξιοπρεπή εικόνα. Αυτός είναι και ο λόγος που διαχωρίζεται από μία άλλη αιτία που υπάρχει στον πίνακα, αυτόν της εργασίας.

Στην περίπτωση της “εργασίας” που αποτελεί τον τρίτο λόγο με τις περισσότερες απαντήσεις η αναφορά γίνεται στη συνέπεια της κακής οικονομικής κατάστασης. Εδώ γίνεται λόγος για ανάγκη και όχι για επιθυμία και ατομική πρωτοβουλία. Η εργασία στην οποία αναφέρθηκαν δεν σημαίνει κατ’ ανάγκην εργασία στο χώρο της μουσικής αλλά και σε αυτήν την περίπτωση τονίζεται ότι γίνεται λόγος για αναγκαστική είσοδο στο χώρο της εργασίας.

«Τότε στη δουλειά (σ.σ. χωράφια) μια εδώ, μια εκεί... Τα γράμματα είναι καλά. Εμένα μ’ αρέσουν..Είναι πρόβλημα (σ.σ. η απώλεια γνώσεων)».(άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Τέλος η “έλλειψη ενδιαφέροντος” είναι μία απάντηση στην οποία εστίασαν πολλοί από τους συνεντευξιζόμενους. Παρόλο που αποτέλεσε τη βασική αιτία διακοπής της φοίτησης για ελάχιστους, ωστόσο στην πορεία των συζητήσεων αναφέρθηκε σχεδόν από όλους κάτι που ήταν αναμενόμενο. Όπως προαναφέρθηκε η επαγγελματική τους δραστηριότητα είναι προδιαγεγραμμένη και είναι ξεκάθαρο ότι οι γνώσεις του σχολείου τους φαίνονταν άχρηστες, αφού δεν είχαν καμία σχέση με τα ενδιαφέροντά τους, δηλαδή με τη μουσική.

9.1.2 Οι λόγοι διαρροής για τις γυναίκες

Σχετικά με τους λόγους που προέβαλαν οι γυναίκες, πέρα από το φύλο και τα συμπαρομαρτούντα αυτού όπως ο γάμος ή ο αρραβώνας, ως απάντηση δόθηκαν οι οικονομικοί λόγοι και αναφέρονταν στις δυσκολίες μίας αξιοπρεπούς εμφάνισης στο σχολείο ή στην αδυναμία αγοράς των απαραίτητων για το σχολείο ακριβώς δηλαδή ό, τι εξήγησαν οι άνδρες²⁹³. Η απάντηση που ακολουθεί είναι αυτή της “έλλειψης ενδιαφέροντος”. Όπως στους άνδρες έτσι και στις γυναίκες η προδιαγεγραμμένη πορεία δεν άφησε και πολλά περιθώρια να εκτιμήσουν τις γνώσεις που θα τους παρείχε το σχολείο. Η ενασχόλησή τους με το νοικοκυριό και η προετοιμασία τους για την ανάληψη του ρόλου της συζύγου και της μητέρας δεν ταίριαζε με τις σχολικές γνώσεις, συνεπώς χαρακτηρίζονταν ως άχρηστες. Το βασικό μέλημα των γονέων ήταν η εύρεση ενός καλού και αποδεκτού από την οικογένεια, συζύγου για την κοπέλα, ενός «τυχερού» όπως είπαν:

«Με πήγε κανά – δυο φορές και τα παράτησα. Εγώ και η αδερφή μου δουλεύαμε στα χωράφια. Αν και την αλήθεια... Μας φωνάζανε Γύφτοι, αλλά μάλλον προς το βλάχικο είμαστε. Λέγαμε μην πάει σχολείο να βρει κανά καλό παιδί, κανά τυχερό. Να διαβάζω δεν ξέρω τίποτα, να γράψω κάτι, να διαβάσω τίποτα. Δεν μπορείς...»(γυναίκα 1^{ης} γενιάς).

Μία άλλη αιτία που δόθηκε μόνο από τις γυναίκες ήταν αυτή των ‘γονέων’:

«Και η μάνα μου και ο πατέρας μου φταίνει»(γυναίκα 1^{ης} γενιάς),

«Δε μας άφηναν οι manάδες μας»(γυναίκα 1^{ης} γενιάς).

Αυτή η απάντηση για ακόμα μία φορά συνυποδηλώνει την πίεση που ασκούσαν στις γυναίκες σχετικά με την συμμετοχή τους στην εκπαίδευση αλλά και τον υποβαθμισμένο ρόλο της. Επίσης τον φόβο των γονέων κατά την έξοδό του κοριτσιού από τα στενά όρια της περιοχής της και τον συγχρωτισμό της με άτομα μη Ρομάτα οποία θα ήταν δυνατόν να την αποτραβήξουν από την κοινότητά της, να την παρασύρουν ή ακόμα και να την ατιμάσουν. Από τη στιγμή που ένα κορίτσι γίνεται γυναίκα και περνά στον κόσμο της εφηβείας τόσο η ίδια όσο και το περιβάλλον της οφείλουν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί. Βεβαίως σημειώνεται εδώ κάτι που θα αναλυθεί παρακάτω, ότι οι γυναίκες της πρώτης γενιάς μετά από τόσα χρόνια κατηγορούν εμμέσως τους γονείς τους και κυρίως

²⁹³ Πεντέρη – Πετρόγιαννης, ό.π. σελ.172, Υποστηρίζεται ότι η θέση της γυναίκας πηγάζει από την εξέχουσα αντίστοιχη θέση που έχει ο άνδρας.

τις μητέρες τους διότι τους στέρησαν ένα τόσο σημαντικό αγαθό. Όμως οι γυναίκες αυτής της γενιάς έχοντας πλέον καταλάβει το λάθος των γονέων τους, προσπαθούν μέσα από τα λόγια τους να δικαιολογήσουν την πίεση που άσκησαν και οι ίδιες στις κόρες τους για απότομη διακοπή της εκπαίδευσης. Μετανιώνουν και για την έλλειψη αντίστασης στις πιέσεις των δικών τους γονέων στο θέμα της φοίτησης αλλά και για την απόφαση που πήραν για τα δικά τους παιδιά:

«Την κοπέλα την πάντρεψα μικρή. Μου τη ζήτηζαν. ‘‘Αν δε μου τη δώσεις, θα σου την κλέψω’’, έτσι μου είπαν. Τα παιδιά ξέρουν γράμματα. Μόνο εγώ είμαι η αμόρφωτη. Ποτέ δεν είναι αργά. Αν βρω την υπομονή μου»(γυναίκα 1^{ης} γενιάς).

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι σε σχέση με τους άνδρες έλαβε μεγαλύτερο ποσοστό η απάντηση της “έλλειψης παρέας”, ως λόγος διαρροής ο οποίος συνδέεται στενά με την προηγούμενη απάντηση των “γονέων”. Οι Ρομά ως μία ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα αισθάνονται αρκετά πιο ασφαλείς όταν συνοδεύονται σε χώρους εξωτερικούς από άτομα της ομάδας τους. Ο εξωτερικός χώρος όπως και το σχολείο θεωρείται φιλόξενο και ένα πιθανό πεδίο εκδήλωσης ρατσιστικής συμπεριφοράς από τους άλλους αλλά και απόρριψης. Έτσι η παρουσία “δικών” σε αυτόν το χώρο δημιουργεί έναν προστατευτικό κλοιό.

Εκτός αυτού όμως στην περίπτωση των γυναικών η απόφαση μιας οικογένειας να επιτρέψει σε ένα κορίτσι να συνεχίσει τη φοίτηση προκαλεί προβληματισμό όποιος ενδεχομένως να έχει αρνητικές αλλά και θετικές συνέπειες. Σε αρκετές περιπτώσεις μία τέτοια απόφαση θα πυροδοτούσε αρνητικά σχόλια για την κοπέλα αλλά και την οικογένειά της όμως παράλληλα θα έθετε τους υπόλοιπους γονείς σε κατάσταση σκέψης για το αν τελικά το σχολείο αποτελεί επικίνδυνο χώρο για τα κορίτσια. Δεδομένης της φοίτησης και άλλων κοριτσιών Ρομά στο σχολείο η απόφαση να επιτρέψουν τη φοίτηση και στα δικά τους, κατέστη πιο εύκολη.

«Γυμνάσιο δεν πήγα γιατί παντρεύτηκα. Χμ..δεν ήθελα και πολύ να πάω, ενώ η αδερφή μου σπουδάζει, είναι δασκάλα. Εδώ θέλουν να παντρευτούν(σ.σ. η αδερφή της πληροφορήτριας διαμένει στον Παρακάλαμο).Η αδερφή μου είδε εμάς, είναι μικρή, 20 χρονών και είπε ‘‘εγώ δε θέλω να παντρευτώ’’. Τις κοπέλες δεν τις στέλνουν» (γυναίκα 3^{ης} γενιάς).

Συγκεκριμένα όμως στην πρώτη γενιά τέτοια περιστατικά δεν υπήρχαν αφού καμία κοπέλα τόσο Ρομά όσο και μη Ρομά δεν συνέχιζε τη φοίτηση πέραν της Α’/βάθμιας. Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις συνέχισης φοίτησης σε υψηλότερη βαθμίδα αφού η άποψη περί προστασίας της γυναικείας φύσης στα στενά όρια της οικίας, αλλά και η προετοιμασία της κοπέλας για τον

προδιαγεγραμμένο της ρόλο ίσχυε σε όλες τις κοινωνικοοικονομικές ομάδες. Τέλος σχετικά με την προστασία και την ασφάλεια που νιώθουν όταν βρίσκονται μαζί τα άτομα της ομάδας κυρίως σε εξωτερικό χώρο, στην πρώτη γενιά δεν ίσχυε, διότι διέμεναν οι περισσότεροι σε κοινότητες και συγκεκριμένα στον Παρακάλαμο, όπου ρατσισμός δεν υπήρχε, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους²⁹⁴.

«Πάρα πολύ καλοί οι συμμαθητές. Μου άρεσε, ήθελα να πάω. Όμως οι δικοί μου, η μάνα μου, η γιαγιά μου, μου έκανε το προξενιό και με πήραν και με πάντρεψαν. Το έθιμο είναι, δεν αφήνουμε το κορίτσι να πάει στο Λύκειο. Όχι, δεν ήταν κακό, αλλά ο κύκλος δεν το θέλει. Δεν μπορούν τα κορίτσια να τα αφήσουν στο Γυμνάσιο. Εάν ένα κορίτσι δικό μας πάει στο Γυμνάσιο δε θα το ζητήσει αγόρι δικό μας» (γυναίκα 1^{ης} γενιάς).

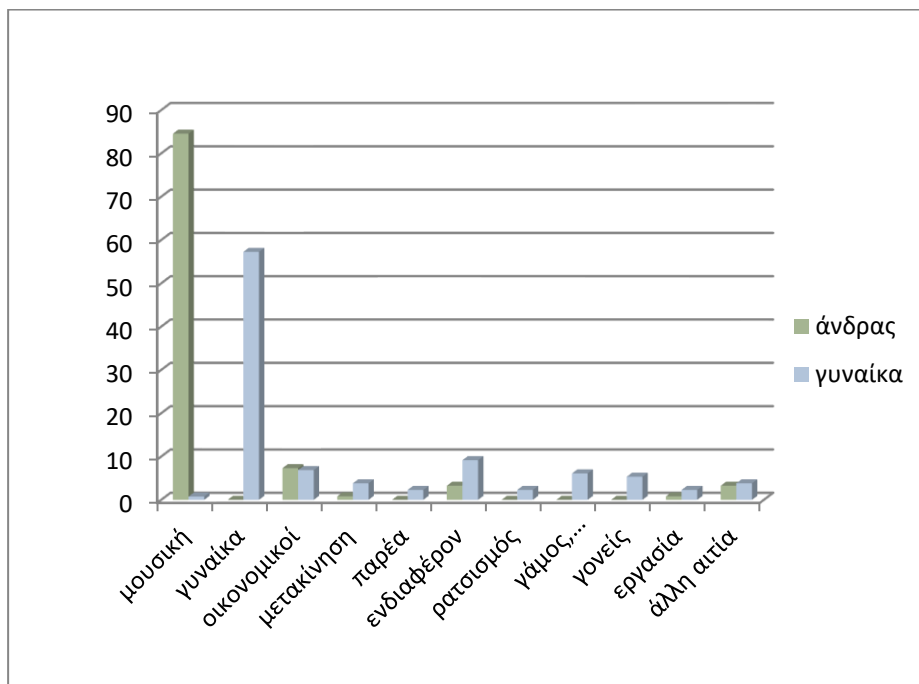
«Εγώ το ήθελα να πάω, δεν πήγα λόγω...(περιγράφει με χειρονομίες την έναρξη της έμμηνου ρύσεως). Μετά, μου λέει η μάνα μου δε θα πας»(γυναίκα 1^{ης} γενιάς).

Στη συγκεκριμένη κοινότητα, του Παρακάλαμου οι Ρομά ήταν ενταγμένοι πλήρως και δεν υπήρχε διαχωρισμός οικονομικός ή κοινωνικός. Όλοι βρίσκονταν στην ίδια οικονομική κατάσταση συνεπώς και η κοινωνική τους θέση δεν είχε σημαντικές διαφορές

Στο παρακάτω γράφημα παρουσιάζονται συγκεντρωτικά τα ποσοστά που αντιστοιχούν σε καθένα από τους λόγους διαρροής που έδωσαν οι πληροφορητές τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες ώστε να διαπιστωθεί ποιος είναι για κάθε φύλο ο βασικός ανασταλτικός παράγοντας στη συνέχισή της φοίτησής του.

Γράφημα 4: Λόγοι διαρροής ανά φύλο

²⁹⁴ Παπακωνσταντίνου – Βασιλειάδου- Παυλή- Κορρέ, ό.π. (2012,138). Ακόμα και σήμερα ο νομός Ιωαννίνων φαίνεται η μοναδική περιοχή που σε ποσοστό 100%, απαντούν αρνητικά η εκπρόσωποι στην ύπαρξη προκαταλήψεων και στην απώλεια προβλημάτων στο σχολείο με τα μη Τσιγγανόπαιδα

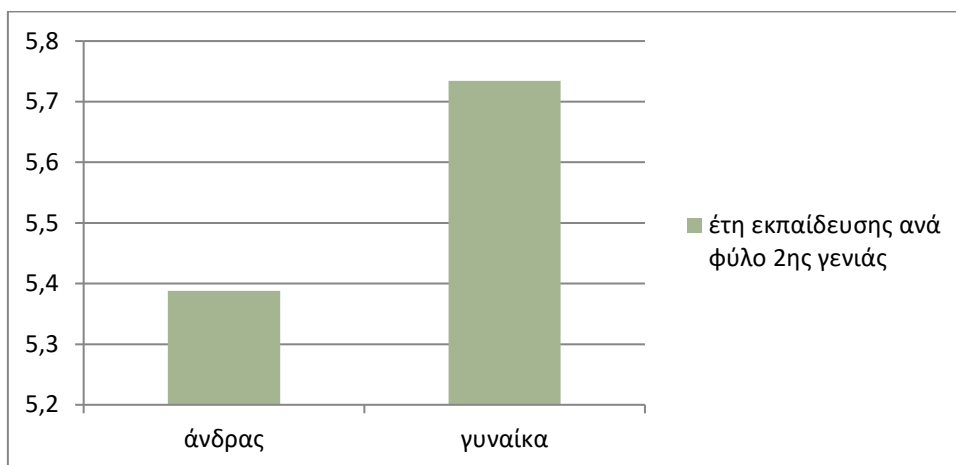

9.2 Η εκπαίδευση για τη 2^η γενιά

Η δεύτερη γενιά αποτελεί την πολυπληθέστερη από τις τρεις που προέκυψαν και καταλαμβάνει το 42,4% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής που εξετάστηκε.

Ένα στοιχείο που παρατηρείται εδώ είναι ότι σε αντιδιαστολή με την πρώτη γενιά καμία ομάδα ανδρών – γυναικών δεν ξεπερνά τα 6 έτη ως μέσο όρο, στις γυναίκες όμως παρουσιάζεται μία συμμετοχή μεγαλύτερη από τους άνδρες στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα οι άνδρες που ανήκουν στη δεύτερη γενιά ανέρχονται στους 68 και ο μέσος όρος φοίτησης τους είναι τα 5,38 έτη. Αντίστοιχα οι γυναίκες που εκπροσωπούν τη δεύτερη γενιά είναι 66 και ο μέσος όρος φοίτησης τους αγγίζει τα 5,7 έτη φοίτησης.

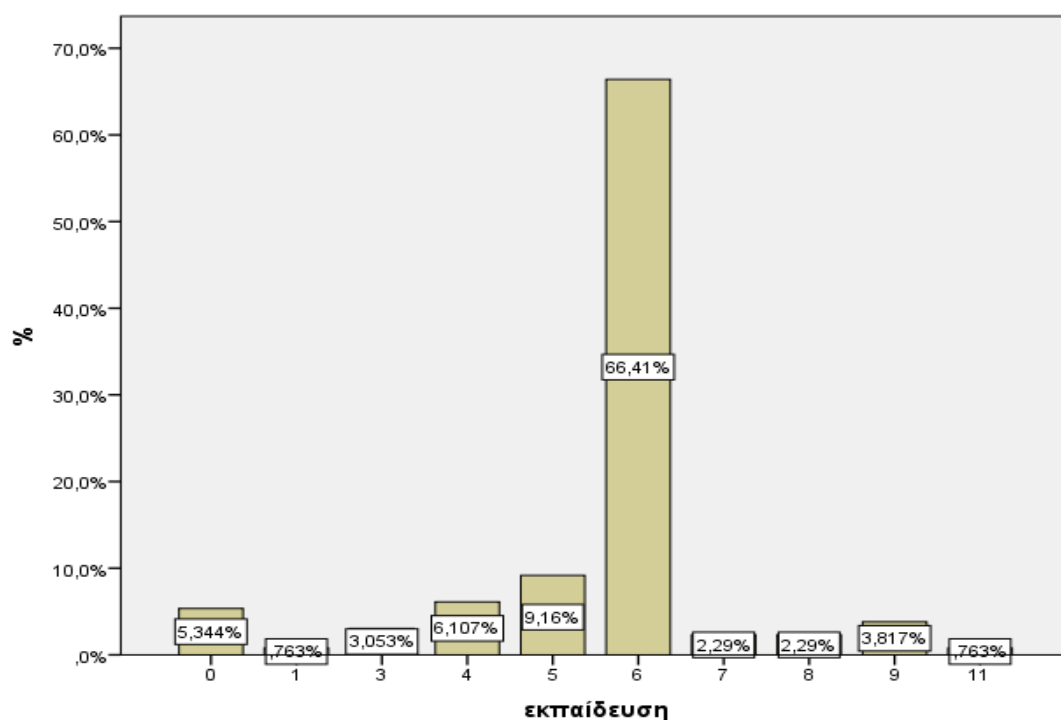
Γράφημα 5: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης ανά φύλο στη 2^η γενιά

Στη γενιά αυτή, παρατηρείται μεγαλύτερη συμμετοχή στην εκπαίδευση αλλά και συμμετοχή ακόμα και στη Β΄/βαθμια, στοιχείο που στην προηγούμενη γενιά δεν παρατηρήθηκε. Πλέον υπάρχουν άτομα που παρακολούθησαν έως και τη δεύτερη τάξη του λυκείου. Βεβαίως αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι τελείωσαν μόνο το Δημοτικό χωρίς να συνεχίσουν τη φοίτηση, ωστόσο δε θα μπορούσε κανείς να παραβλέψει την έστω και πενιχρή συμμετοχή της δεύτερης γενιάς στη Β΄/βαθμια εκπαίδευση.

Συγκεκριμένα η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στο έκτο έτος φοίτησης δηλαδή στην ολοκλήρωση του Δημοτικού ενώ τα ποσοστά στα έτη της Α΄/βάθμιας μειώνονται σε σχέση με την προηγούμενη γενιά και αυτό σημαίνει μείωση των διαρροών κατά τη διάρκεια της φοίτησης στην Α΄/βάθμια. Συμμετοχή στη Β΄/βάθμια σε αυτή τη γενιά υπάρχει σε αντίθεση με την πρώτη γενιά σε μικρά βέβαια ποσοστά.

Γράφημα 6: Ποσοστά ετών εκπαίδευσης στην δεύτερη γενιά

Η υπόθεση που υπήρχε στη σύγκριση πρώτης και δεύτερης γενιάς στο επίπεδο της εκπαίδευσης ήταν ότι θα υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ τους κάτι που επιβεβαιώθηκε βάσει των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν και επαληθεύθηκε μέσω του παρακάτω ελέγχου υπόθεσης:

Πίνακας 1: Σύγκριση εκπαιδευτικού επιπέδου 1^{ης} και 2^{ης} γενιάς

	γενιά	N	MeanRank	Sum of Ranks
Εκπαίδευση πρώτη		76	67,70	5145,00
δεύτερη		131	125,06	16383,00
σύνολο		207		

Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζεται ο αριθμός των εκπροσώπων κάθε γενιάς συνολικά. Στη στήλη N όπου 76 αντιστοιχούν στην πρώτη γενιά και 131 στη δεύτερη, ενώ το άθροισμα των ποσοστών εκπαίδευσης (MeanRank), ανέρχεται στα 67,7 και 125,06 αντίστοιχα. Η επιβεβαίωση της

στατιστικής διαφοράς αποτυπώνεται μέσω του testMann-Whitney που παρουσιάζεται παρακάτω και δίνει τα ακόλουθα αποτελέσματα:

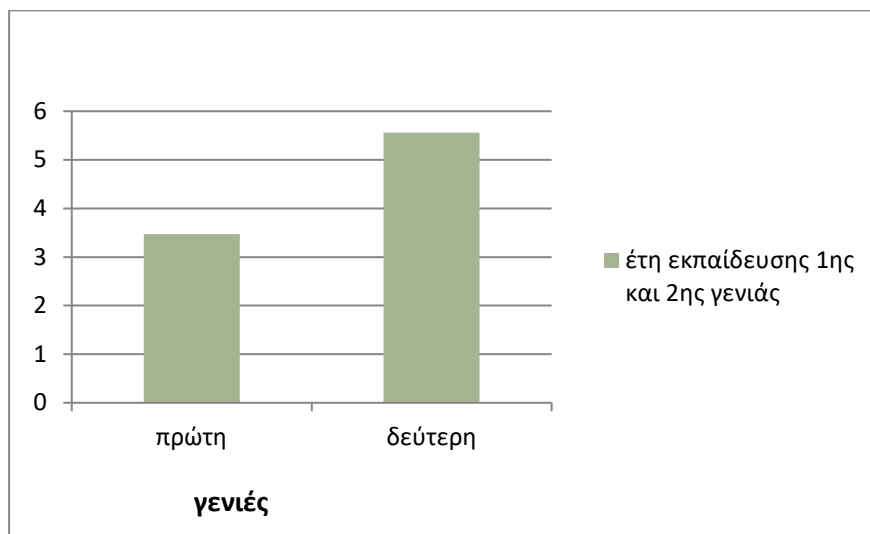
Πίνακας 2: Επαλήθευση υπόθεσης διαφοράς στην εκπαιδευτική δραστηριότητα 1^{ης} και 2^{ης} γενιάς

	Εκπαίδευση
Mann-Whitney U	2219,000
Wilcoxon W	5145,000
Z	-7,122
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

Στον πίνακα αυτό φαίνεται ότι το Asymp. Sig είναι 0,000, μικρότερο δηλαδή του 0,05 με το οποίο γίνεται η σύγκριση πάντα και οδηγεί στην επαλήθευση ή μη της κάθε υπόθεσης. Επομένως βάσει των αποτελεσμάτων αυτών επιβεβαιώνεται η υπόθεση της διαφοράς στην εκπαίδευση μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς.

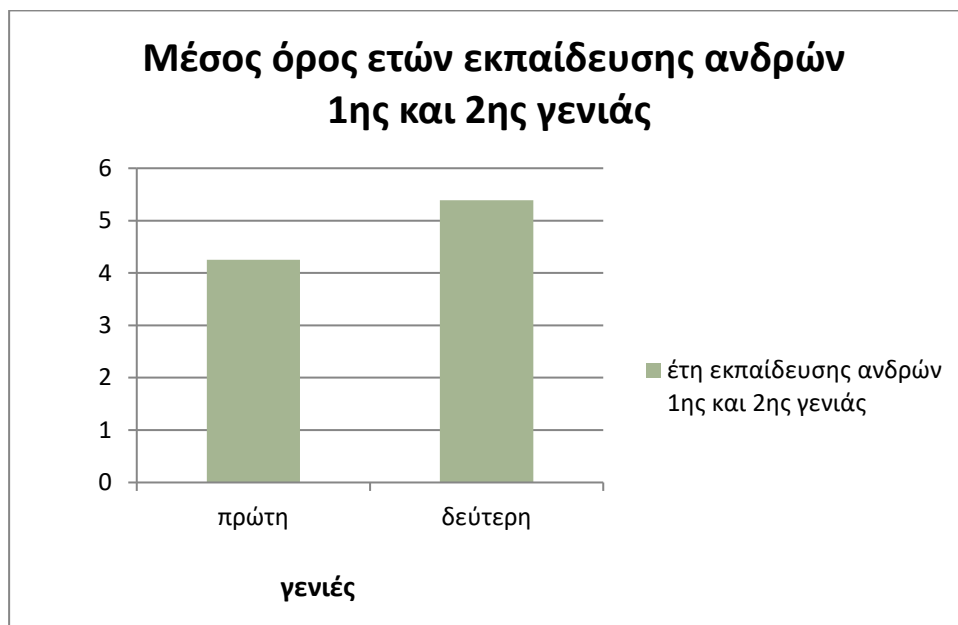
Ο συνολικός μέσος όρος φοίτησης που αντιστοιχεί στη δεύτερη γενιά είναι τα 5,5 έτη, σαφώς υψηλότερα από αυτά της πρώτης γενιάς. Το υπόβαθρο που υπάρχει εδώ, η εκπαίδευση δηλαδή των γονέων, τόσο του πατέρα όσο και της μητέρας, αναφέρεται στους εκπροσώπους της πρώτης γενιάς που ήδη παρουσιάστηκαν. Υπενθυμίζεται ότι τα 3,4 έτη που δόθηκαν ως συνολικός μέσος όρος των εκπροσώπων της πρώτης γενιάς αντιστοιχεί σε 4,25 έτη για τους άνδρες της πρώτης γενιάς και πατέρες της δεύτερης και σε 2,9 έτη για τις γυναίκες της πρώτης γενιάς και μητέρες της δεύτερης, αντίστοιχα. Με αυτά τα ποσοστά για τους γονείς των ατόμων της δεύτερης γενιάς, η συγκεκριμένη γενιά κατορθώνει και ανεβάζει το μέσο όρο φοίτησης στα 5,5 έτη. Σχηματικά, η σύγκριση αυτή, αποτυπώνεται ως εξής:

Γράφημα 7: Ποσοστά ετών εκπαίδευσης 1^{ης} και 2^{ης} γενιάς

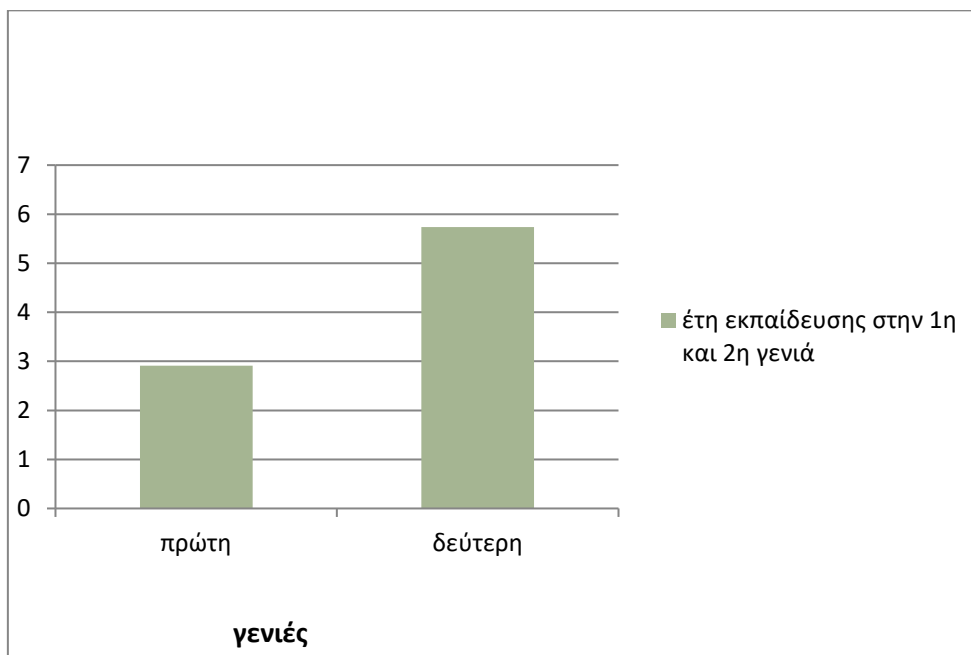

Πιο συγκεκριμένα στο παρακάτω γραφήμα αποτυπώνεται η διαφορά που υπάρχει στους μέσους όρους φοίτησης των εκπροσώπων πρώτης και δεύτερης γενιάς ανάλογα όμως με το φύλο τους.

Γράφημα 8: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης ανδρών 1^{ης} και 2^{ης} γενιάς

Γράφημα 9: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης γυναικών 1^{ης} και 2^{ης} γενιάς

Βάσει των στοιχείων που παρουσιάστηκαν και συγκριτικά με την πρώτη γενιά προκύπτουν δύο σημαντικά συμπεράσματα. Τα πρώτο είναι ότι η συμμετοχή στην εκπαίδευση, τουλάχιστον για την Α'/βάθμια, συγκριτικά με την πρώτη γενιά αυξάνεται κατά τρία περίπου έτη, ενώ το δεύτερο στοιχείο που προκαλεί εντύπωση είναι η σχεδόν καθολική πλέον συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και μάλιστα η μικρή αλλά όχι ασήμαντη υπεροχή τους σχετικά με τους άνδρες, όσον αφορά το μέσο όρο φοίτησής τους.

9.2.1 Οι λόγοι διαρροής για τους άνδρες της 2^{ης} γενιάς

Όταν γίνεται λόγος για τη δεύτερη γενιά συνυπολογίζεται το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής καθώς και η αλλαγή του τρόπου διαβίωσης. Πλέον η δεύτερη γενιά μεγαλώνει σε αστικό κέντρο αφού οι γονείς, δηλαδή οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς έχουν ήδη μετοικήσει στα Ιωάννινα. Επίσης οι οικονομικές συνθήκες της εποχής θεωρούνται καλές και κατάλληλες, για την ανάπτυξη της μουσικής και η ενασχόληση με αυτήν αποφέρει κέρδη και προσφέρει μία καλή ποιότητα ζωής.

Η απάντηση που δόθηκε από τους άνδρες της δεύτερης γενιάς, ως ο βασικός λόγος απόρριψης της εκπαίδευσης, ήταν η “ενασχόληση με τη μουσική”. Την περίοδο του 1970 -80 οι οικονομικές συνθήκες σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια είναι σαφώς καλύτερες και η μουσική χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης όπως και όσοι την ασκούν. Οι Ρομά που όπως έχει ήδη προαναφερθεί αποτελούν τους καλύτερους στο πεδίο αυτό, έβρισκαν εύκολα εργασία και προτιμούνταν. Το κέρδος μέσω της μουσικής ήταν αυτό που οδήγησε τα περισσότερα τότε παιδιά να εγκαταλείψουν το σχολείο και να ασχοληθούν από πολύ μικρή ηλικία με τη μουσική συμμετέχοντας στα μουσικά σχήματα που είχαν οι συγγενείς τους.

Σε αντίθεση βέβαια με την πρώτη γενιά η αντίληψη για το σχολείο άλλαξε μόνο στη συνειδητοποίηση της χρησιμότητας της εξαιτούς φοίτησης. Οι γνώσεις που παρείχε το Δημοτικό ήταν αρκετές, παράλληλα όμως και η διαβίωση σε ένα αστικό κέντρο δεν τους άφηνε περιθώρια να απορρίψουν τουλάχιστον την Α’/βάθμια εκπαίδευση. Αυτό συνέβη για δύο λόγους. Ο πρώτος ήταν η αποφυγή διαχωρισμού με την ευρύτερη κοινωνία μέσω της αντιμετώπισης της εκπαίδευσης και ο δεύτερος ήταν ότι η συμμετοχή τους στα κοινά αγαθά θα έπρεπε να συνάδει με το κύρος το οποίο είχαν. Δε θα πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι από τότε έχαιραν της αποδοχής της ευρύτερης κοινωνίας και αποτελούσαν τους καλύτερους στο είδος τους χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το εθνικό τους υπόβαθρο. Μόνο ελάχιστες περιπτώσεις μίλησαν για ρατσισμό χωρίς να το προβάλλουν ως βασικό λόγο διαρροής αλλά ως χαρακτηριστικό της περιρρέουσας κατάστασης:

«Τους έλεγαν ‘μην κάνεις παρέα με Γύφτο’’. Με πλήγωνε. Ήμουν μικρός. Να μην μπορείς να βγεις με ένα φίλο σου; Σου λένε ‘με το Γύφτο κάνεις παρέα;’ Είμαι ρατσιστικό»(άνδρας 2^{ης} γενιάς)

Ωστόσο η θεώρηση ως άχρηστων των γνώσεων που η Β’/βάθμια θα τους παρείχε αλλά και η επιθυμία για άμεσο κέρδος μέσω αυτού που γνώριζαν καλά από πολύ μικρή ηλικία, τους εμπόδισε στην συνέχιση της φοίτησης. Άλλωστε όπως προαναφέρθηκε και για την πρώτη γενιά, η ενασχόληση με τη μουσική ήταν προδιαγεγραμμένη, επομένως η φοίτηση στο Γυμνάσιο θα τους στερούσε χρόνια από το επάγγελμα το οποίο είχαν ήδη προαποφασίσει ότι θα ακολουθούσαν.

«Από μικρός μου έδωσε ο πατέρας μου το όργανο , που να πάω σχολείο; Δεν ήταν γραμματισμένοι για να μας στείλουν. Θα πήγαινα σχολείο. Ήθελα να διδάξω» (άνδρας 2^{ης} γενιάς).

9.2.2 Οι λόγοι διαρροής για τις γυναίκες της 2^{ης} γενιάς

Οι γυναίκες που ανήκουν στην δεύτερη γενιά ανέρχονται στις εξήντα έξι και σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν φάνηκε ότι τουλάχιστον ολοκλήρωσαν την Α'/βαθμια εκπαίδευση. Στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό αφού παρατηρείται υψηλότερο ποσοστό στα έτη φοίτησης από αυτό των ανδρών και αν ληφθεί υπόψη η αντιμετώπιση της γυναίκας, όπως παρουσιάστηκε, αλλά και η θέση της λόγω φύλου, τότε προκαλεί εντύπωση η μεγαλύτερη συμμετοχή στη εκπαίδευση.

Με μία πρώτη εκτίμηση φαίνεται ότι αυτή η μαζική κινητοποίηση, ειδικά για τις γυναίκες οφείλεται στην κατανόηση της αξίας του σχολείου και των γνώσεων. Με μία άλλη όμως οπτική και βάσει της εποχής στην οποία ανήκουν οπότε και ξεκινά η χειραφέτηση των γυναικών, η ίση αντιμετώπιση τους στην ελληνική κοινωνία και η εκπαίδευση για όλους ανεξαρτήτως φύλου, αποτελεί γεγονός.

Αυτό δε σημαίνει σε καμία περίπτωση αλλαγή του τρόπου σκέψης των Ρομά για τη θέση της γυναίκας, όμως αλλαγή στην στάση τους απέναντι στα κορίτσια που πρόκειται να γίνουν γυναίκες. Ενώ στην πρώτη γενιά επικαλούνταν το λόγο φύλο για τη διακοπή της φοίτησης σε γυναίκες που είχαν διακόψει στη δευτέρα ή την τρίτη δημοτικού, εδώ δεν παρατηρείται κάτι αντίστοιχο. Αντιθέτως ο λόγος αυτός εμφανίζεται στις γυναίκες που ολοκλήρωσαν την εξαετή φοίτηση και όπως φάνηκε ολοκλήρωσαν αυτόν τον κύκλο των σπουδών τους.

«Δε συνέχισα Γυμνάσιο από γονείς μου. Με πάντρεψαν μικρή. Εγώ ήθελα να σπουδάσω. Ήθελα να γίνω κομμώτρια, ο,τιδήποτε. Ήθελα όμως να σπουδάσω. Καταρχήν δεν ξέρουμε μία αίτηση να κάνουμε. Μακάρι να γύριζε ο χρόνος» (γυναίκα 2^{ης} γενιάς).

Από την προεφηβεία ξεκίνησε γι'αυτή η είσοδος στον κόσμο των ενηλίκων και η προετοιμασία τους για σωστή ανάληψη καθηκόντων ως σύζυγοι και μητέρες. Η εισαγωγή στο χώρο του γυμνασίου θα αποτελούσε επιλήψιμη απόφαση και κατακριτέο εγχείρημα για όλη την οικογένεια η οποία επέτρεψε να συμβεί κάτι τέτοιο. Εάν για την πρώτη γενιά η εισαγωγή στη Β'/βαθμια για ένα κορίτσι αποτελούσε μία δύσκολη απόφαση και μάλιστα σε μία κοινότητα, τα πράγματα γίνονται ακόμα πιο δύσκολα στο αστικό κέντρο για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος αφορά στην αύξηση των κινδύνων που

πλέον ελλοχεύουν και ειδικά για τα κορίτσια και ο δεύτερος έγκειται στην αντιμετώπιση που πιθανώς θα δέχονταν από την ευρύτερη κοινωνία και τον πιθανό διαχωρισμό. Διότι όπως έχει ήδη αναφερθεί, στις κοινότητες στις οποίες δήλωσαν ως τόπους καταγωγής ο διαχωρισμός δεν υπήρχε αλλά ούτε και περιστατικά ρατσισμού.

Έτσι και στην εν λόγω γενιά το φύλο στις περισσότερες περιπτώσεις καθόρισε την εκπαιδευτική πορεία. Βεβαίως οι ίδιες γυναίκες της δεύτερης γενιάς δεν αναφέρθηκαν σε οικονομικούς λόγους, κάτι που ήταν αναμενόμενο αφού η εποχή στην οποία μεγάλωσαν τους παρείχε μία καλή ποιότητα ζωής είτε μέσα στα πλαίσια της πατρικής οικογένειας είτε στα πλαίσια της δικής τους. Έχοντας ένα τέτοιο πρότυπο μειώθηκε και η αξία των γνώσεων που το σχολείο θα τους παρείχε, επομένως δεν χρειαζόταν να σκεφθούν να συνεχίσουν τη φοίτησή τους.

Αξίες απορίας είναι βέβαια οι απόψεις που ακούστηκαν από τις μητέρες των γυναικών αυτής της γενιάς σχετικά με την δική τους κατάσταση αλλά και την κατάσταση των κορών τους. Οι απαντήσεις τους κάπως συγκεκριμένες δίνουν πολύτιμα συμπεράσματα. Ενώ όλες δήλωναν και δηλώνουν υπέρμαχοι της εκπαίδευσης και έστειλαν τις κόρες τους στο Δημοτικό για να μη γίνουν σαν κι αυτές, όπως είπαν, ωστόσο απέρριψαν την ανώτερη βαθμίδα²⁹⁵ αφού θα γίνονταν ή είχαν γίνει γυναίκες και γιατί το Γυμνάσιο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον έξω και επικίνδυνο κόσμο. Όλες επισημαίνουν την αξία του σχολείου μέχρι όμως το σημείο που τα ήθη και η νοοτροπία δε θα πληγούν²⁹⁶. Υπενθυμίζεται ότι στην ομάδα αυτή ο καθένας λογοδοτεί πρώτα στην ομάδα του και μετά στην οικογένειά του. Το κορίτσι που θα πήγαινε στο Γυμνάσιο θα αντιμετωπιζόταν με καχυποψία και επιφύλαξη.

Επομένως παρόλο που οι γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες φαίνεται να έχουν κάποιο προβάδισμα στα χρόνια φοίτησης, εντούτοις παραμένει ίδιος ο λόγος που τις κρατά μακριά ακόμα από την ολοκληρωμένη εκπαίδευση που δεν είναι άλλος από το “φύλο”. Και υπενθυμίζεται ότι στην περίπτωση των γυναικών πρόκειται για μία κεκαλυμμένη απαγόρευση ενώ για τους άνδρες επιλογή.

Τέλος παρά τα μικρά ποσοστά στα έτη φοίτησης δε θα μπορούσε να μείνει ασχολίαστη η αλματώδης άνοδος στα έτη φοίτησης συγκριτικά με την πρώτη γενιά κάτι που αποτελεί ένα στοιχείο ιδιαίτερας σημασίας. Όποιος και αν είναι ο λόγος που τους οδήγησε στην επιλογή της φοίτησης είτε η

²⁹⁵ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,269). Και στην έρευνα που διενεργήθηκε στη Χαλκίδα ο ερευνητής διαπιστώνει ασυνέχεια ανάμεσα στις προσδοκίες των γονέων για την εκπαιδευτική πορεία των παιδιών τους και στην πρακτική τους να τα κρατούν μακριά από το θεσμό.

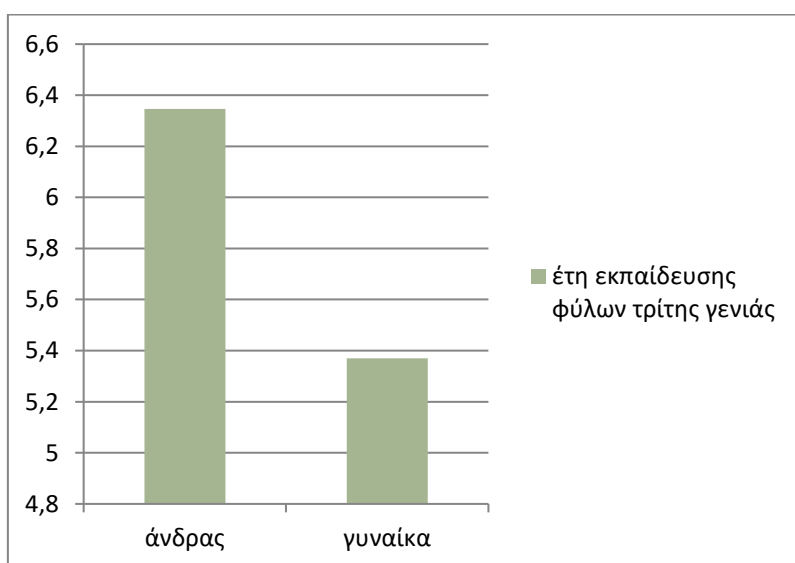
²⁹⁶ « Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,556). Ανάλογα αποτελέσματα και ανάλογη αντιμετώπιση διαπιστώνει και ο ερευνητής στη Χαλκίδα, «Η απουσία από την εκπαίδευση διαμορφώνει μία αδιάφορη ή παθητική στάση. Ακόμα και αν αντιλαμβάνονται τα θετικά της εκπαίδευσης δεν επέμεναν ως προς τη φοίτηση των τέκνων τους».

κατανόηση της χρησιμότητας του σχολείου είτε η αντιμετώπιση του ως όχημα κοινωνικής ανέλιξης και ένταξης είτε τέλος, ως μοχλός επαγγελματικής εξέλιξης, δεν παύει να αποτελεί σημαντική πρόοδο.

9.3 Η εκπαίδευση στην 3η γενιά

Τα αποτελέσματα της τρίτης γενιάς δείχνουν μία σταδιακή άνοδο σε σχέση με τις δύο προηγούμενες γενιές. Τα άτομα που ανήκουν στη γενιά αυτή είναι ενενήντα οχτώ (98) και ο μέσος όρος φοίτησής τους ανέρχεται στα 5,8 έτη. Ο μικρότερος μέσος όρος ανέρχεται στα 5,3 έτη ενώ ο μεγαλύτερος στα 6,3. Δεν παρατηρείται ιδιαίτερη διαφορά σε σχέση με την δεύτερη γενιά, ωστόσο ακόμα και αυτή η μικρή βελτίωση δύναται να χαρακτηριστεί πρόοδος. Συγκεκριμένα οι άνδρες που ανήκουν στην τρίτη γενιά ανέρχονται στους 56 και ο μέσος όρος φοίτησής τους φθάνει τα 6,34 χρόνια, δηλαδή λίγο παραπάνω από την ολοκλήρωση του δημοτικού σχολείου. Οι 42 γυναίκες της τρίτης γενιάς, δίνουν μέσο όρο φοίτησης 5,3 έτη. Ενώ λοιπόν στους άνδρες παρατηρείται συγκριτικά με τη δεύτερη γενιά μία άνοδος στα έτη φοίτησης, στις γυναίκες παρατηρείται μία μείωση η οποία δεν είναι αξιοσημείωτη, αλλά όχι και ανάξια διερεύνησης.

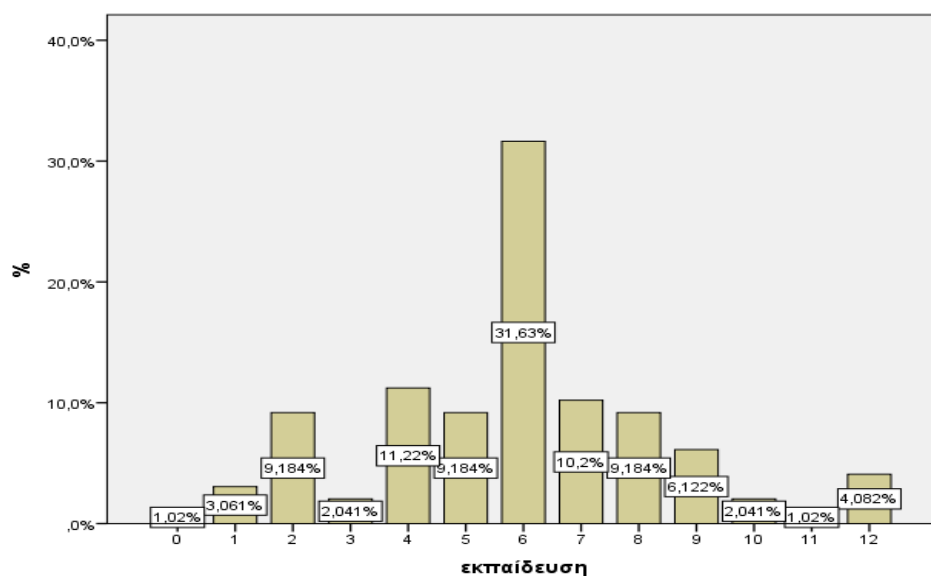
Γράφημα 10: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης ανδρών και γυναικών στην 3^η γενιά

Το αξιοσημείωτο στην περίπτωση της εν λόγω γενιάς είναι ότι εκπροσώπους της, συναντά κανείς σε όλες τις τάξεις, όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης, όπως φαίνεται και στο παρακάτω γράφημα (11) που σημαίνει ότι υπάρχουν άτομα που ολοκλήρωσαν τη δωδεκαετή φοίτηση²⁹⁷. Και παρόλο που οι δύο πρώτες τάξεις του Λυκείου δεν έχουν μεγάλη συμμετοχή η τρίτη τάξη του Λυκείου για πρώτη φορά εκπροσωπείται. Ιδιαίτερα ενθαρρυντικό είναι το στοιχείο αυτό αν κάποιος αναλογιστεί ότι στην προηγούμενη γενιά το Λύκειο αποτελούσε σχεδόν έναν απαγορευμένο χώρο

Για ακόμα μία φορά η ολοκλήρωση του δημοτικού και τα έξι χρόνια φοίτησης συγκεντρώνουν το υψηλότερο ποσοστό χωρίς όμως η διαφορά να έχει τόσο μεγάλη απόκλιση όση είχε στις προηγούμενες γενιές. Το ποσοστό στη μη συμμετοχή στην εκπαίδευση σχεδόν απαλείφεται ενώ επίσης μειώνεται και το ποσοστό στα έτη που αντιστοιχούν στην Α'/βάθμια, που σημαίνει ότι μειώνονται οι διαρροές σε αυτή τη βαθμίδα και ταυτόχρονα αυξάνεται το ποσοστό συμμετοχής στη Β'/βάθμια με υψηλότερη συγκέντρωση ποσοστών στα έτη που αντιστοιχούν στο Γυμνάσιο. Φαίνεται μία πρώτη ουσιαστική προσέγγιση της Β'/βάθμιας χωρίς ωστόσο να υπάρχει η απαραίτητη εξοικείωση που θα οδηγήσει στην εξίσου ικανοποιητική συμμετοχή στο Λύκειο.

Γράφημα 11: Ποσοστά ετών εκπαίδευσης στην τρίτη γενιά

²⁹⁷ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,514). Ο συγγραφέας παραδίδει ανάλογα ευρήματα στην εκπαιδευτική πορεία της τρίτης γενιάς και σημαντική άνοδο στη συμμετοχή την οποία και αποδίδει στην απουσία μετακινήσεων για επαγγελματικούς λόγους. Βεβαίως αυτό δεν ισχύει στην παρούσα έρευνα αφού όπως έχει ήδη προαναφερθεί μετακινήσεις δεν υπήρχαν. Επομένως η βελτίωση της εκπαιδευτικής κατάστασης είναι κοινή αλλά για διαφορετικούς λόγους.

Η γενιά για την οποία γίνεται λόγος περικλείει τα άτομα τα οποία γεννήθηκαν μετά το 1980. Οι οικονομικές συνθήκες ήταν αρκετά καλές, η ευμάρειά τους δεδομένη και η δουλειά αρκετή για να προσφέρει μία καλή ποιότητα ζωής. Σταδιακά όμως η κατάσταση άλλαξε και αυτό τους επηρέασε ποικιλοτρόπως όπως και όλη την κοινωνία, της οποίας άλλωστε αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της. Η ζήτηση στη δουλειά μειώθηκε και όταν γίνεται λόγος για δουλειά, εννοείται η μουσική διότι η συντριπτική πλειοψηφία των ανδρών ασχολείται με αυτή. Ο λόγος βέβαια που η ζήτηση μειώθηκε δεν οφείλεται αποκλειστικά στη γενικότερη οικονομική δυσχέρεια και τις μειωμένες απολαβές που κάποιος μουσικός έχει αλλά και στη μεγάλη προσφορά. Υπενθυμίζεται ότι σχεδόν όλοι είναι μουσικοί και ενεργοί παραμένουν ακόμη και άνδρες της δεύτερης γενιάς. Εάν συνυπολογιστούν και οι μουσικοί μη Ρομά γίνεται αντιληπτό ότι το σύστημα δεν μπορεί να τους απορροφήσει όλους και συνεπώς κάποιοι θα μείνουν χωρίς εργασία.

Σε άτομα της τρίτης γενιάς αλλά και της δεύτερης, παρατηρείται πλέον η συμμετοχή στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας. Ακόμα και άνδρες που ασχολούνται με τη μουσική για αρκετά χρόνια η περιορισμένη ζήτηση και η προσπάθεια αναζήτησης εργασίας σε άλλο πεδίο τους οδήγησε στην απόφαση αυτή²⁹⁸.

Η παρακολούθηση του δημοτικού ήταν κάτι δεδομένο γι' αυτούς αφού όπως αποδείχθηκε παραπάνω η στροφή προς την εκπαιδευτική διαδικασία τουλάχιστον στην Α'/βαθμια είχε αρχίσει να συντελείται από την προηγούμενη γενιά με την καθολική συμμετοχή όλων. Η στροφή στη Β'/βαθμια όμως είναι αξιοσημείωτη και αξίζει να ερευνηθεί. Η προτίμηση πλέον και στην ανώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα συνδέεται με δύο βασικούς πυλώνες. Ο πρώτος είναι η επαγγελματική ανέλιξη αλλά και η εναλλακτική λύση επαγγέλματος σε περίπτωση που η μουσική δεν ευδοκιμήσει. Ο δεύτερος σχετίζεται με την κοινωνική ένταξη η οποία για να πραγματοποιηθεί προϋποθέτει και την εγγραμματοσύνη. Από τα όσα όμως ειπώθηκαν αλλά και προέκυψαν από τη συμμετοχική παρατήρηση, φαίνεται ότι ο πρώτος λόγος υπερισχύει του δεύτερου.

Η υπόθεση που είχε διατυπωθεί ήταν η στατιστική διαφορά που θα μπορούσε να υπάρχει μεταξύ των δευτέρας και τρίτης γενιάς στα χρόνια της εκπαίδευσης. Οι εκπρόσωποι της δεύτερης

²⁹⁸ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,599). Διαπιστώνεται και στη Χαλκίδα κάτι ανάλογο με την εγγραφή τους σε Σ.Δ.Ε. αλλά και σε σχολές ου Ο.Α.Ε.Δ. προκειμένου να μπορέσουν να το αξιοποιήσουν σε προκηρύξεις για θέσεις στο Δήμο.

γενιάς ανέρχονται στους 131, ενώ της τρίτης στους 98 και το άθροισμα των ποσοστών εκπαίδευσης στο 111,6 και 119,55.

Πίνακας 3: Σύγκριση εκπαιδευτικού επιπέδου 2^{ης} και 3^{ης} γενιάς

	γενιά	N	MeanRank	Sum of Ranks
Εκπαίδευση	δεύτερη	131	111,60	14619,50
	τρίτη	98	119,55	11715,50
	σύνολο	229		

Με μία πρώτη ανάγνωση όμως του πίνακα, φαίνεται να μην υπάρχει σημαντική στατιστική διαφορά και χρησιμοποιείται το στατιστικό testMann-Whitney, για την επαλήθευση της αρχικής υπόθεσης:

Πίνακας 4: Επαλήθευση υπόθεσης διαφοράς στην εκπαιδευτική δραστηριότητα στην 2^η και 3^η γενιά

	Εκπαίδευση
Mann-Whitney U	5973,500
Wilcoxon W	14619,500
Z	-,968
Asymp. Sig. (2-tailed)	,333

Βάσει του Asymp. Sig. φαίνεται ξεκάθαρα ότι το αποτέλεσμα ,333 ξεπερνά το 0,05 επομένως η υπόθεση δεν επαληθεύεται, δηλαδή μεταξύ δεύτερης και τρίτης γενιάς, δεν υπάρχει σημαντική στατιστική διαφορά στα χρόνια της εκπαίδευσης.

Η άλλη υπόθεση που διατυπώθηκε και διερευνήθηκε ήταν αυτή της διαφοράς που θα έπρεπε να υπάρχει μεταξύ πρώτης και τρίτης γενιάς. Η υπόθεση ήταν ότι θα υπάρχει σημαντικά στατιστική διαφορά. Τα αποτελέσματα διαμορφώθηκαν ως εξής:

Πίνακας 5: Σύγκριση εκπαιδευτικού επιπέδου 1^{ης} και 3^{ης} γενιάς

	γενιά	N	MeanRank	Sum of Ranks
Εκπαίδευση	πρώτη	76	62,05	4715,50
	τρίτη	98	107,24	10509,50
	Σύνολο	174		

Οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς, ανέρχονται στους 76, ενώ της τρίτης στους 98 και τα αθροίσματα των ποσοστών διαμορφώνονται στα 62,05 και 107, 24 αντίστοιχα για τις δύο γενιές.

Η επαλήθευση της υπόθεσης στατιστικής διαφοράς, έγινε μέσω του στατιστικού testMann-Whitneyκαι παρουσιάζεται παρακάτω:

Πίνακας 6: Επαλήθευση υπόθεσης διαφοράς εκπαιδευτικής δραστηριότητας στην 1^η και 3^η γενιά

	Εκπαίδευση
Mann-Whitney U	1789,500
Wilcoxon W	4715,500
Z	-5,949
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

Βάσει του Asymp. Sig. ,000 φαίνεται ότι η υπόθεση περί στατιστικά σημαντικής διαφοράς των ετών εκπαίδευσης μεταξύ πρώτης και τρίτης γενιάς επαληθεύεται αφού το ,000 είναι μικρότερο του 0,05 που όπως προαναφέρθηκε αποτελεί το όριο του στατιστικού λάθους.

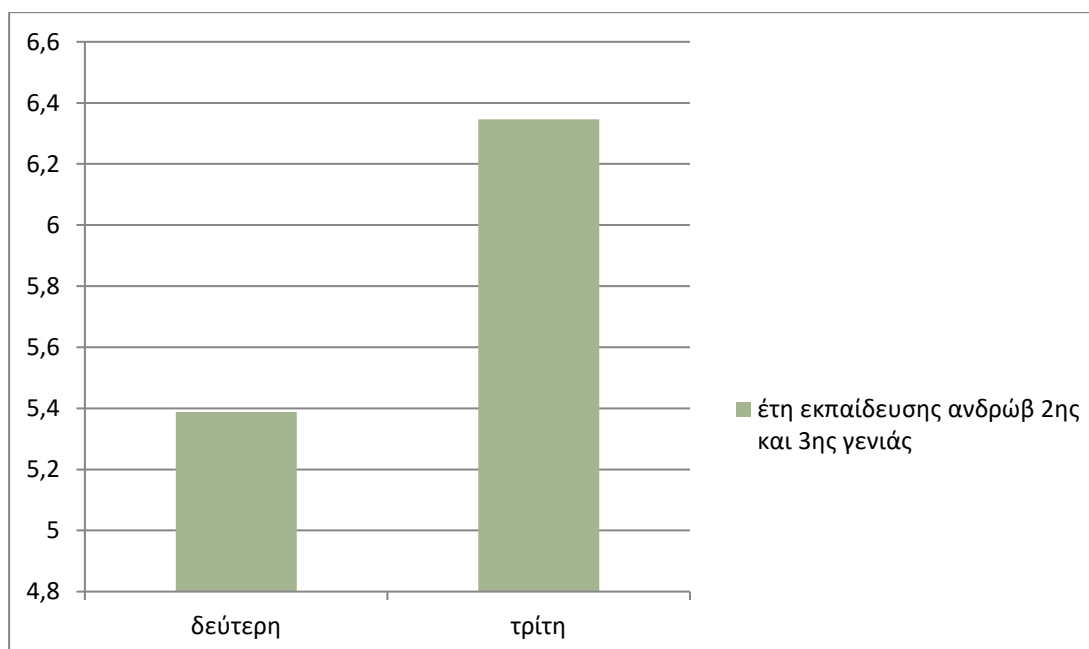
Αξίζει να παρατηρηθεί το οικογενειακό εκπαιδευτικό υπόβαθρο, η εκπαίδευση δηλαδή του πατέρα και της μητέρας, οι οποίοι υπενθυμίζεται ότι είναι όσοι ανήκουν στη δεύτερη γενιά. Η διερεύνηση αυτή γίνεταιιδίoti μέσω αυτής της τεχνικής εξάγονται πολύτιμα συμπεράσματα κυρίως για την συμπεριφορά τους πάνω στο θέμα της εκπαίδευσης και στη νοοτροπία τους. Συγκεκριμένα στην

ώθηση που δίνουν ή δε δίνουν στα παιδιά τους, στην έναρξη του επαγγέλματός τους για τους άνδρες, στην ηλικία γάμου για τις γυναίκες και στο ρόλο που παίζει η οικογένεια στην εκπαιδευτική πορεία των παιδιών.

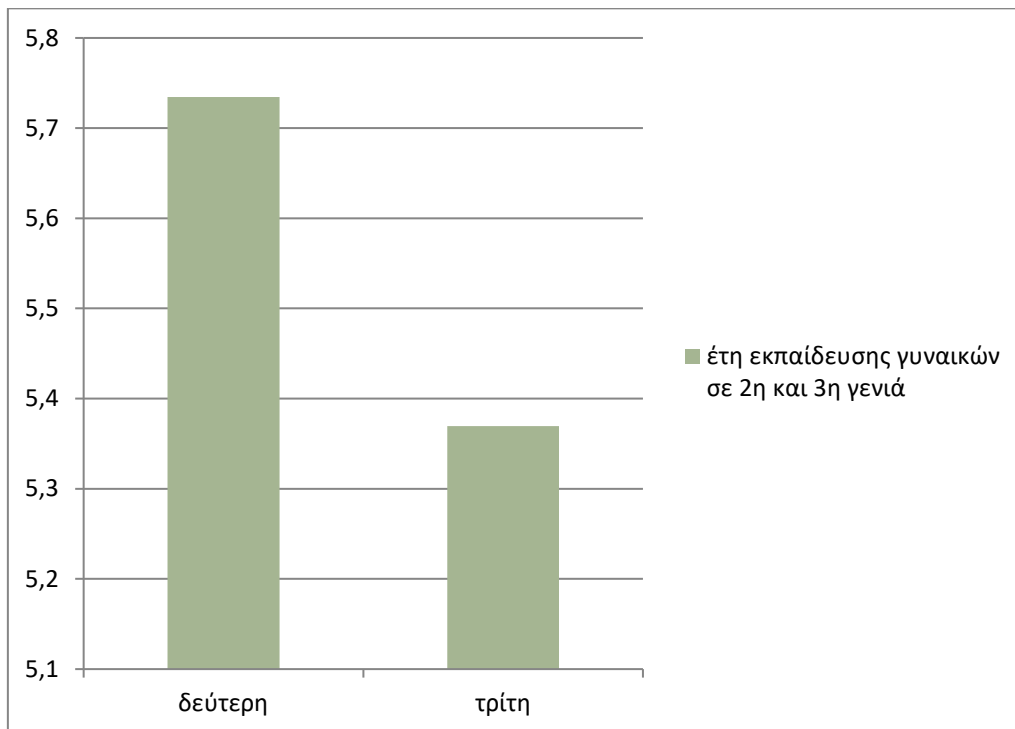
Έτσι ο μέσος όρος φοίτησης των πατέρων ανέρχεται στα 5,4 έτη και των μητέρων στα 5,8 έτη. Παρατηρείται λοιπόν και εδώ μία ανοδική πορεία σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές τόσο με τη δεύτερη, δηλαδή με τους γονείς, όσο και με την πρώτη, δηλαδή τους παππούδες, η οποία στάθηκε ικανή να αυξήσει το συνολικό μέσο όρο φοίτησης των ατόμων που ανήκουν στην τρίτη γενιά.

Η συντριπτική πλειοψηφία αν όχι όλοι έχουν τελειώσει το Δημοτικό. Σημαντική είναι και η συμμετοχή στο Γυμνάσιο ενώ για πρώτη φορά παρατηρείται συμμετοχή στο λύκειο και μάλιστα άτομα που έχουν αποφοιτήσει. Όμως επειδή η συμμετοχή στη Β'/βαθμια εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται πενιχρή είναι εύλογο να συζητούνται και εδώ λόγοι διαρροής. Οι διαφορές στα έτη εκπαίδευσης στις δύο τελευταίες γενιές και ανάλογα με το φύλο των εκπροσώπων αποτυπώνονται στα παρακάτω γραφήματα στα οποία φαίνεται ξεκάθαρα η ανοδική πορεία που υπάρχει στα έτη:

Γράφημα 12: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης ανδρών 2^{ης} και 3^{ης} γενιάς

Γράφημα 13: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης γυναικών 2^{ης} και 3^{ης} γενιάς

9.3.1 Οι λόγοι διαρροής για τους άνδρες της 3^{ης} γενιάς

Σχετικά με τις διαρροές που υπάρχουν και σε αυτή τη γενιά εξάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Ο βασικός λόγος διαρροής για τους άνδρες της τρίτης γενιάς για ακόμα μία φορά ήταν η ενασχόληση με τη μουσική. Στην περίπτωση της συγκεκριμένης γενιάς, για πρώτη φορά συναντάται η σύζευξη μουσικής και εκπαίδευσης. Δεδομένης της ανάγκης πιστοποίησης των γνώσεων σε κάθε γνωστικό αντικείμενο πλέον, η εκπαίδευση με συγκεκριμένο προσανατολισμό φάνηκε για τους Ρομά της Νέας Ζωής εξυπηρετικό στοιχείο.

Συγκεκριμένα τα άτομα της τρίτης γενιάς αλλά πλέον και της τέταρτης επιλέγουν τη συνέχιση των σπουδών τους στη Β'/βάθμια, στο μουσικό Γυμνάσιο²⁹⁹. Αν κάποιος αναλογιστεί ότι βασική αιτία διαρροής και εγκατάλειψης της φοίτησης ήταν η έλλειψη ενδιαφέροντος σχετικά με τις γνώσεις που προσφέρονται στο σχολείο τότε η επιλογή του μουσικού σχολείου είναι αναμενόμενη.

«Τα παιδιά πηγαίνουν Μουσικό σχολείο. Γυμνάσιο! Έχουν πρόσβαση με φίλους πιο εύκολη. Να ξεφύγουν από εμάς»(άνδρας 2^{ης} γενιάς).

Το μουσικό σχολείο προσφέρει κυρίως γνώσεις οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με τις ήδη προσφερθείσες γνώσεις από το οικογενειακό περιβάλλον, με αυτό με το οποίο πραγματικά έχουν γαλουχηθεί αλλά και αυτό που πραγματικά αγαπούν. Επομένως η ασφαλής επιλογή του εν λόγω σχολείου έχει διπλό όφελος. Από τη μία αποκτούν σχέση με τη Β'/βάθμια, από την άλλη πιστοποιούνται οι γνώσεις που έχουν στη μουσική.

Όμως η επιλογή αυτή δε θα ήταν δυνατό να αλλάξει την κατάσταση και να μιλήσει κάποιος για καθολική συμμετοχή των ανδρών αλλά και για θέσφατο. Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες στην εκπαιδευτική διαδικασία της Β'/βάθμιας όταν αποφοιτήσουν από το μουσικό Γυμνάσιο ή όντες ακόμα μαθητές του, εγκαταλείπουν τη φοίτηση. Η κατάσταση αυτή φαίνεται αναμενόμενη και δεν πρέπει να προκαλεί ερωτηματικά.

Από τη στιγμή που όπως προαναφέρθηκε το επάγγελμα που θα ακολουθήσουν είναι προεπιλεγμένο και από τη στιγμή που οι γνώσεις στη μουσική είναι επίσης πιστοποιημένες δεν υπάρχει λόγος να συνεχίσουν. Με απλά λόγια, με τη φοίτηση πήραν τις γνώσεις που έπρεπε να πάρουν ή την πιστοποίηση που χρειαζόταν για να θεωρηθούν αξιόπιστες οι γνώσεις τους, επομένως κάτι άλλο ή κάποια άλλη γνώση περιττεύει, αφού δε θα χρησιμοποιηθεί.

Ελάχιστα άτομα της τρίτης γενιάς ασχολήθηκαν με τη συνέχιση των σπουδών τους στο Λύκειο και αυτό διότι τα άτομα που ολοκλήρωσαν το Γυμνάσιο με την αυτοπεποίθηση της κατάκτησης των γνώσεων πάνω στη μουσική, προτίμησαν την άμεση επαγγελματική ενασχόληση. Σε αντίθεση όμως με τους προγόνους τους δεν εργάζονταν πλέον σε κομπανίες ή σε κοινωνικές εκδηλώσεις όπου η μουσική κρίνεται απαραίτητη αλλά σε νυχτερινά κέντρα διασκέδασης, των οποίων τα ωράρια τους στερούσαν τη δυνατότητα του πρωινού ξυπνήματος και της παρακολούθησης των μαθημάτων. Η μεγαλύτερη επιθυμία εκπαίδευσης φαίνεται στην τέταρτη γενιά, τα αποτελέσματα της οποίας θα

²⁹⁹ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 600). Σε αντίθεση με τους Ρομά της Χαλκίδας εδώ ισχύει η διαγενεακή άσκηση του επαγγέλματος,

φανούν σε μερικά χρόνια με αμφίβολα αποτελέσματα διότι μέσω της έρευνας παρατηρήθηκε μία σχέση αντιστρόφως ανάλογη της επιθυμίας, των προσδοκιών και της πραγματικής κατάστασης.

Ακόμα όμως και τα ελάχιστα άτομα της τρίτης γενιάς που συνέχισαν τη φοίτηση πάντοτε έχουν ως κυρίαρχη επιλογή τη μουσική σε περίπτωση που δεν ευδοκιμήσει το άλλο επάγγελμα το οποίο προτίθενται να ακολουθήσουν. Φαίνεται δηλαδή εδώ μία αντίστροφη κατάσταση σε ό, τι αφορά τη μουσική η οποία όμως χαρακτηρίζει ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού, οπότε γενίκευση δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Το μοναδικό ίσως που θα ήταν δυνατόν να σημειωθεί είναι η αργή αλλά υπαρκτή αλλαγή νοοτροπίας σχετικά με το επάγγελμα και το σταδιακό άνοιγμα προς άλλα επαγγέλματα, πλην της μουσικής. Ακόμα και αυτή η στροφή και η αλλαγή στάσης προκύπτει από οικονομικούς λόγους³⁰⁰.

Κοινή έκφραση σε όλους τους άνδρες αλλά και τις γυναίκες που είναι άμεσοι αποδέκτες της οικονομίας ήταν η εξής: *«Η μουσική πέθανε»* και εννοούσαν βεβαίως την δυσκολία στην εύρεση εργασίας πάνω στο αντικείμενό τους. Δεν έκαναν λόγο βεβαίως για απαξίωση της μουσικής και των μουσικών από την τοπική κοινωνία, αλλά για την γενικότερη οικονομική κατάσταση της οποίας και οι ίδιοι ως κομμάτι της κοινωνίας είναι αποδέκτες.

« Αρχισα να δουλεύω όχι ακριβώς επαγγελματικά, αλλά σιγά-σιγά... Βγαίνανε οικογένειες, διασκεδάζανε και μας άφηναν πέντε φράγκα. Τώρα χάλια εντελώς! Δεν πρόκειται να σβήσει ποτέ, αλλά είναι δύσκολα. (άνδρας 3^{ης} γενιάς).

«Πρέπει να σπουδάσουμε τα παιδιά μας . Για τα αγόρια να έχουν και τη μουσική αλλά και ένα σίγουρο επάγγελμα. Γιατί αυτή η δουλειά είναι μεν επάγγελμα που δεν είναι σταθερή δουλειά» (γυναίκα 3^{ης} γενιάς).

« Τώρα χάλασε... Τώρα κλείνουν με ένα τηλέφωνο. Και τώρα ψάχνουμε εμείς να μας πάρουν» (άνδρας 1^{ης} γενιάς).

Εάν συνυπολογιστεί σε αυτήν τη κατάσταση και η υπερπληθώρα των μουσικών, φαίνεται λογικό το σύστημα να αδυνατεί να τους αντέξει όλους και επομένως κάποιοι θα απορριφθούν και θα απέχουν από την εργασία.

³⁰⁰ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,600). Ανάλογο στοιχείο διαπίστωσε και ο Αρβανίτης για την περίπτωση των Ρομά της Χαλκίδας,, ο οποίος αναφέρει την ανταλλαξιμότητα των εκπαιδευτικών τίτλων στην αγορά εργασίας.

Έτσι όταν το βάρος της συζήτησης μετατοπίζεται στην στάση που θα κρατήσουν απέναντι στη φοίτηση των δικών τους τέκνων οι απαντήσεις είναι αναμενόμενες και όλοι παρουσιάζονται υπέρμαχοι της ολοκλήρωσης της δωδεκαετούς φοίτησης και της εννιαετούς για τα κορίτσια:

«Στα 14-15 θα το ζητήσει μόνος του , τη μουσική, θα αισθανθεί ότι το θέλει, αλλά το σχολείο από εδώ και πέρα θα είναι ο κύριος στόχος. Ακόμα και το κορίτσι. Μέχρι ένα σημείο. Να βγάλει ένα Γυμνάσιο, μέχρι εκεί. Φοβόμαστε λίγο σε αυτό το θέμα. Αλλά τώρα είμαστε 50 χρόνια μπροστά σε σχέση με παλιούς. Σ' εμάς ήταν λίγο αρχαία τα πράγματα»(άνδρας 3^{ης} γενιάς).

«Θέλει ο πατέρας τη μουσική, ως χόμπι ή σε ωδείο. Θέλουμε να συνεχίσουν κανονικά. Μέχρι όπου μπορούμε» (άνδρας 3^{ης} γενιάς).

9.3.2 Οι λόγοι διαρροής για τις γυναίκες της 3^{ης} γενιάς

Στην εν λόγω γενιά αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι η μείωση του μέσου όρου των ετών φοίτησης που αντιστοιχεί στις γυναίκες σε σχέση με την προηγούμενη γενιά, ενώ η δεύτερη γενιά είχε καταφέρει να παρουσιάσει αλματώδη πρόοδο σχετικά με την πρώτη.

Έτσι αυτή η μικρή κάθοδος του μέσου όρου φοίτησης αξίζει να ερευνηθεί αφού, δεν υπάρχει η αντίστοιχη με τη δεύτερη γενιά πρόοδος. Αρχικά η υπόθεση ήταν ότι η τρίτη γενιά θα έπρεπε να έχει μία ανάλογη πρόοδο σε σχέση με την προηγούμενη αλλά και σε σχέση με την πρόοδο των ανδρών γιατί παρόλο που τα στερεότυπα σχετικά με τη θέση της γυναίκας υπήρχαν και στις προηγούμενες γενιές και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό, η φοίτησή τους, τουλάχιστον στη δεύτερη γενιά, αυξήθηκε όσον αφορά το μέσο όρο και ξεπερνούσε κατά πολύ το μέσο όρο φοίτησης των ανδρών.

Αυτό που ενδιαφέρει στην περίπτωση αυτή είναι ο λόγος ή οι λόγοι που οδηγούν σε αυτήν την κατάσταση. Ο πρώτος λόγος που πρέπει να αποκλειστεί είναι ασφαλώς η μουσική με την οποία ουδέποτε είχαν σχέση οι γυναίκες, όπως επίσης οι οικονομικοί λόγοι και η εύρεση εργασίας. Η γενιά η οποία εξετάζεται δεν αντιμετώπισε οικονομικά προβλήματα, ικανά να αποτρέψουν τη συμμετοχή

στο σχολείο, αλλά και στις περιπτώσεις που αντιμετώπιζε δεν ήταν τόσο ισχυρά ώστε να σχετίζονται με την ευπρεπή παρουσία τους στο σχολείο ή με τη σίτισή τους³⁰¹.

Όσο για την εύρεση εργασίας σημειώνεται, ότι όσες γυναίκες εργάστηκαν ή εργάζονται ξεκίνησαν μετά τον γάμο τους και τα τελευταία χρόνια που η οικονομική κατάσταση της οικογένειας δεν ήταν καλή, ακόμα και ένα πρόσθετο εισόδημα ήταν αναγκαίο.

Αφού λοιπόν οι παραπάνω λόγοι απορρίπτονται είναι αναπόφευκτη η αναζήτηση των διαρροών στο λόγο του φύλου, ο οποίος και αποτέλεσε το βασικό λόγο διακοπής της φοίτησης για τις προηγούμενες γενιές. Σε αυτήν τη γενιά βέβαια παρουσιάζεται με μία διαφορετική μορφή η οποία δεν σχετίζεται τόσο με την προετοιμασία γάμου και τη σύναψή του όσο με τη διαφύλαξη της κοπέλας και της τιμής της ανεξάρτητα από το πότε θα παντρευτεί.

«Εμείς εδώ έτσι το έχουμε ... εδώ δεν αφήνουμε τα κορίτσια να συνεχίσουν...» (γυναίκα 3^{ης} γενιάς).

«Οι γονείς μου δε με άφηναν. Οι δικοί μας οι γονείς δε θέλουν τα κορίτσια μας να μπλέξουν με παιδιά ξένα. Να στο πω... είμαστε Γύφτοι και πρέπει τα δικά μας τα κορίτσια να παντρεύονται δικά μας παιδιά. Απ' αυτό το λόγο δε μας αφήνουν. Εγώ ήθελα να πάω. Τουλάχιστον μία σχολή. Εγώ στη κόρη μου δε θα το κάνω αυτό!» (γυναίκα 3^{ης} γενιάς).

Προκειμένου να δικαιολογήσουν την απόφασή τους αυτή, προβάλλουν ως λόγο τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν κατά τη φοίτησή τους και την απουσία δυνατοτήτων:

«Ήμουν στο Δημοτικό. Να σου πω... δεν τα έπαιρνα τα γράμματα. Δεν τα έπαιρνα με τίποτα. Ε.. να σου πω την αλήθεια, η μητέρα μου, ήθελε να συνεχίσω, να γίνω κάτι. Οι παππούδες όμως σ' εμάς, ξέρεις στη φυλή μας... Τα φοβόμασταν»(γυναίκα 3^{ης} γενιάς)

Εάν στη δεύτερη γενιά η σχεδόν καθολική συμμετοχή των τότε κοριτσιών θεωρούνταν αναφαίρετο δικαίωμα, τουλάχιστον για το Δημοτικό και η επαφή με αυτό ήταν η επαφή με την ευρύτερη κοινωνία, η τρίτη γενιά αποτελεί τον αποδέκτη των όσων αποκόμισαν με την επαφή τους με το σχολείο οι γυναίκες της προηγούμενης γενιάς.

Οι γυναίκες συμμετείχαν στη φοίτηση κυρίως στην ολοκλήρωση του δημοτικού και έλαβαν γνώσεις αρκετές για να εξυπηρετούνται στην καθημερινότητά τους. Από τη στιγμή όμως που δεν θα

³⁰¹ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,529-532). Ανάλογα ευρήματα έχει και ο ερευνητής για τη Χαλκίδα, αφού οι οικονομικοί λόγοι δεν αναφέρθηκαν ως αιτία διακοπής της φοίτησης.

τους χρησίμευαν άλλες γνώσεις αφού επαγγελματική ενασχόληση δεν θα είχαν αλλά θα περιοριζόνταν στα οικιακά τους καθήκοντα, κάθε σκέψη για συνέχιση της φοίτησης ήταν περιττή. Εφόσον είχαν βιώσει όλα τα προαναφερθέντα δεν υπήρχε λόγος να ωθήσουν τις κόρες τους στη συνέχιση της φοίτησης.

Ο δεύτερος λόγος που σχετίζεται με το φύλο είναι ο φόβος της έκθεσης πέρα από τα στενά πλαίσια της περιοχής όπου κατοικούν και η επαφή με την ευρύτερη κοινωνία. Την εποχή της δεύτερης γενιάς οι κίνδυνοι δεν ήταν τόσο όσοι αργότερα ή τουλάχιστον δεν ήταν εμφανείς. Η χαλάρωση των ηθών δεν ήταν τόσο διογκωμένη ώστε να θεωρήσουν ακόμα και το σχολείο, ως ένα πιθανό θύλακα ανήθικων πράξεων.

Η κατάσταση τις δεκαετίες 1990 και 2000 με την έξαρση των ναρκωτικών και της πρόωρης σύναψης των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα, ανησύχησε τους γονείς, οι οποίοι θεωρούσαν την επαφή με τη Β'/βάθμια ως ώθηση των κοριτσιών σε ναρκωτικά αλλά και στη σύναψη δεσμού με κάποιον μη Ρομά. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό όμως ότι υπήρχαν περιπτώσεις κοριτσιών που παντρεύτηκαν μη Ρομά, χωρίς οι ίδιες να έχουν ολοκληρώσει ούτε τις έξι τάξεις του δημοτικού, χωρίς δηλαδή να έχουν στενή επαφή με το χώρο του σχολείου. Αξίζει να σημειωθεί επίσης για ακόμα μία φορά ότι η σύναψη δεσμού ενός κοριτσιού Ρομά, με έναν μη Ρομά ακόμα και σήμερα δεν είναι αποδεκτή και καταδικάζεται άμεσα ή έμμεσα από όλη την κοινότητα.

Το σχολείο παρόλα αυτά αποτελεί τον επικίνδυνο χώρο όπου οι κοπέλες θα συνάψουν δεσμό με κάποιον μη Ρομά. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που ακούστηκαν υποτιμητικά σχόλια για κορίτσια που αποφάσισαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην Γ'/βάθμια, έχοντας στο ενεργητικό τους το παράπτωμα της διεκδίκησης του δικαιώματος τους στη μόρφωση³⁰².

Μία παραλλαγή της απάντησης του φόβου της σύναψης δεσμού με κάποιον μη Ρομά, ήταν ο φόβος της απαγωγής και διατυπώθηκε ως εξής: «*Να μου την κλέψει κανείς;*». Παρουσιάζει ενδιαφέρον η άποψη αυτή σε όποιον παρατηρεί τον τρόπο που τα σημερινά κορίτσια και οι έφηβες ζουν τη καθημερινότητά τους. Η ελευθεριότητα για την οποία κατηγορείται η ευρύτερη κοινωνία και απέχει

³⁰² Στην πραγματικότητα αυτό που ενοχλεί περισσότερο είναι η πιθανή υιοθέτηση πρακτικών της ευρύτερης κοινωνίας, άλλων πολιτισμικών στοιχείων που πιστεύουν ότι δε συνάδουν με τα δικά τους. Σχετικά βλ. Prudence. L. Carter, ό.π. (2006, 308). Χαρακτηρίζει ως πολιτισμικά διασκελίζοντες αυτούς που υιοθετούν την κουλτούρα τους σπιτιού και του σχολείου και γεφυρώνουν το χάσμα, ενώ υποστηρίζει ότι οι περισσότεροι που δεν ανήκουν στην πολιτισμικά επικρατούσα τάξη επιθυμούν να αφομοιωθούν. Επίσης βλ. Martin P. Levinson, Andrew Sparkes (2010), «GypsyMasculinitirs and the School-Home Interface exploring contradictions and tensions», *British Journal of Sociology of Education*, 24:5, pub. Online 3June 2010, σελ. 598 «Υπάρχει η εντύπωση ότι όσοι εκτέθηκαν στον έξω κόσμο "αδυνάτισαν" ως Ρομά και "αραιώθηκε" η κουλτούρα τους».

κατά πολύ από τις αντιλήψεις των Ρομά, δε σημαίνει ότι δεν υπάρχει παραλλαγμένη βεβαίως και στη δική τους κοινότητα.

Τα κορίτσια από σχετικά μικρή ηλικία ρίχνουν το βάρος στον καλλωπισμό και στην ενδυματολογική μίμηση της ευρύτερης κοινωνίας με τρόπο υπερβολικό. Τόσο η κόμμωση όσο και το βάψιμο αλλά και οι ενδυματολογικές προτιμήσεις είναι υπερβολικές και δεν συνάδουν με την ηλικία των κοριτσιών. Στην ευρύτερη κοινωνία οι επιλογές αυτές θα ήταν κατακριτέες και θα προκαλούσαν εντύπωση. Άλλωστε σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία υπάρχει μία αντιστροφή των ταμπού. Ό,τι θεωρείται κατακριτέο για τους μεν είναι δεδομένο για τους δε και το αντίστροφο³⁰³. Αυτό δείχνει ξεκάθαρα ότι η θέση της γυναίκας στην περίπτωση της ευρύτερης κοινωνίας έχει αναβαθμιστεί και τα κορίτσια από μικρή ηλικία χαίρουν ελευθερίας ενώ στην περίπτωση των Ρομά, η γυναίκα αναλαμβάνει ευθύνες από μικρή χωρίς καμία ελευθερία ουσιαστική και ίσως ο λόγος της υπερβολής του φαίνεσθαι, να οφείλεται σε αντίδραση της απώλειας των ελευθεριών. Βεβαίως τον υπερβολικό καλλωπισμό έχουν την ευκαιρία να το επιδεικνύουν μόνο στη Νέα Ζωή όταν κάνουν τον περίπατό τους, ενώ έξω από τα στενά πλαίσια της περιοχής μπορούν μόνο υπό την παρουσία των γονέων ή του αδερφού.

Στο σχολείο ουδέποτε θα ντύνονταν ή θα βάφονταν έτσι επομένως δε διαφαίνεται ο φόβος που γεννά το σχολείο. Και αν πράγματι αληθεύει αυτός ο φόβος, είναι άξιο απορίας για ποιο λόγο δεν υπάρχει αντίστοιχος και στη Νέα Ζωή ή φόβος ανάλογος για πιθανή απαγωγή. Άλλωστε η συγκεκριμένη περιοχή όπως παρουσιάστηκε προηγουμένως δεν αποτελεί μία γκετοποιημένη περιοχή και ο καθένας έχει πρόσβαση σε αυτήν.

Επομένως αυτοί οι φόβοι που έχουν βάση και καλοπροαίρετα γίνονται πιστευτοί δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα ή με συμβάντα του παρελθόντος, αλλά αποτελούν συμπληρωματικές επεξηγήσεις ώστε να δικαιολογηθεί η διακοπή της φοίτησης λόγω του φύλου.

Το φύλο λοιπόν για ακόμα μία φορά στέκεται ως τροχοπέδη στη συνέχιση των σπουδών και καθορίζει την εκπαιδευτική πορεία του κάθε κοριτσιού. Παρατηρείται επομένως μία συνέχεια στην

³⁰³ Ένα παράδειγμα που δείχνει ξεκάθαρα αυτήν τη διαφορά είναι το ακόλουθο. Για μία έφηβη μη Ρομά η απαγόρευση της συμμετοχής της σε μία κοινωνική εκδήλωση του σχολείου ή της συμμετοχής σε βραδινή έξοδο αποτελεί ταμπού διότι θα εξοβελιστεί από την παρέα ως συντηρητική ή θα αποτελέσει αντικείμενο χλευασμού για τον ίδιο λόγο. Στην περίπτωση όμως των Ρομά η συμμετοχή σε τέτοιου είδους εξόδων αντίθετα, θα αποτελέσει τον λόγο που θα κατηγορηθεί από όλη την ομάδα και θα γίνει αντικείμενο κοινωνικής κριτικής και ελέγχου. Άλλο ένα παράδειγμα είναι επίσης η σύναψη επιπόλαιων δεσμών ανάμεσα στους εφήβους της ευρύτερης κοινωνίας. Μία έφηβη η οποία απέχει από τέτοιες καταστάσεις αυτομάτως θα χαρακτηριστεί συντηρητική και θα έχει την αντιμετώπιση που περιγράφηκε παραπάνω. Στην περίπτωση των Ρομά ακόμα και το φλερτ θα αποτελέσει λόγο για σχολιασμό και σε περίπτωση που ανταποκριθεί η κοπέλα, η οικογένεια του αγοριού τη ζητάει σε γάμο άμεσα.

αντίληψη των Ρομά για το ρόλο της γυναίκας αλλά και για τη θέση που οφείλει να κατέχει μέσα στη συγκεκριμένη κοινότητα.

Είναι ξεκάθαρο ότι η προκαθορισμένη θέση της είναι αυτή που ορίζει την εκπαίδευση και όχι εξωγενείς παράγοντες που βεβαίως, δεν αμφισβητούνται αλλά χρησιμοποιούνται ως δικαιολογίες για να καλύψουν κάτι που γνωρίζουν ότι δεν είναι ορθό. Άλλωστε οι απαντήσεις για τους κινδύνους δόθηκαν ως συμπληρωματικές και μετά από πίεση για περαιτέρω εξηγήσεις σχετικά με τη διακοπή της φοίτησης. Χρησιμοποιήθηκαν δηλαδή απαντήσεις και λόγοι που και για την ευρύτερη κοινωνία αποτελούν κίνδυνο και είναι κατακριτέες, δεν στέκονται όμως ικανές να εμποδίσουν τα κορίτσια της ευρύτερης κοινωνίας να διακόψουν τη φοίτησή τους.

9.4 Συνολική αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και των λόγων διαρροής στις 3 γενιές

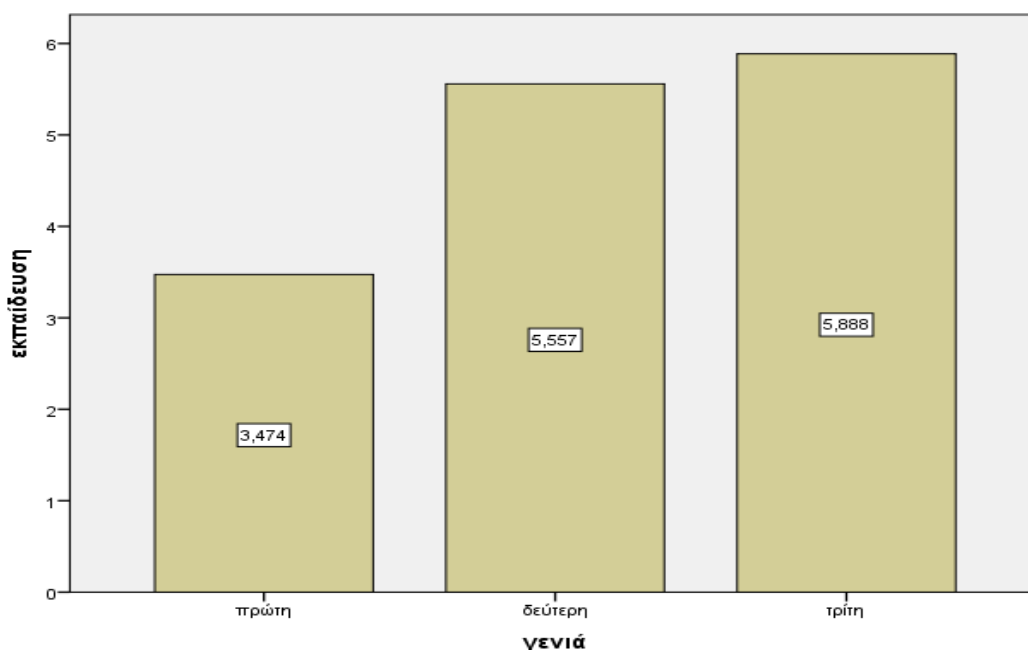
Η εκπαιδευτική κατάσταση στις τρεις γενιές που εξετάστηκαν στην περιοχή της Νέας Ζωής, απεικονίζονται στα γραφήματα που ακολουθούν, όπως για παράδειγμα στο γράφημα 14 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι ετών φοίτησης των τριών γενεών. Μέσω αυτού του γραφήματος γίνεται ξεκάθαρη η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις γενιές και αν υπάρχει η επιθυμητή βελτίωση στον τομέα που εξετάζεται. Παρουσιάζεται όμως πρώτα ο πίνακας με τα συγκεντρωτικά στοιχεία των μέσων όρων ετών εκπαίδευσης:

Πίνακας 7: Μέσοι όροι ετών εκπαίδευσης ανά γενιά

γενιά	Mean	N	Std. Deviation
πρώτη	3,47	76	2,341
δεύτερη	5,56	131	1,790
τρίτη	5,89	98	2,540
Total	5,14	305	2,394

Η πρώτη για το ακριβές ποσοστό εκπαίδευσης που αντιστοιχεί σε κάθε γενιά, ενώ δεύτερη στήλη του πίνακα ενημερώνει για το πλήθος των ατόμων που ανήκουν στην κάθε γενιά. Για την πρώτη ανέρχεται στα 3,47 έτη , για τη δεύτερη στα 5,56, ενώ για την τρίτη στα 5,89. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται στο παρακάτω γράφημα, ως εξής:

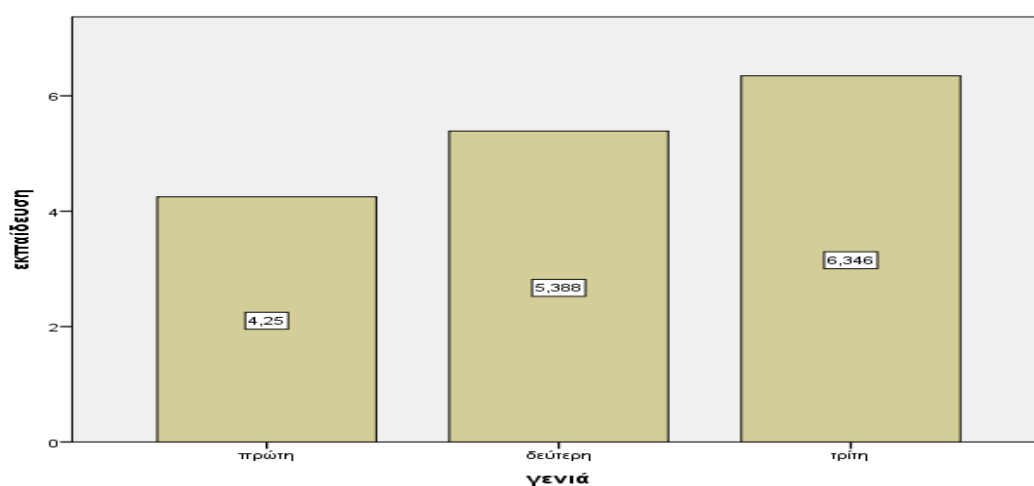
Γράφημα 14: Μέσοι όροι ετών εκπαίδευσης ανά γενιά

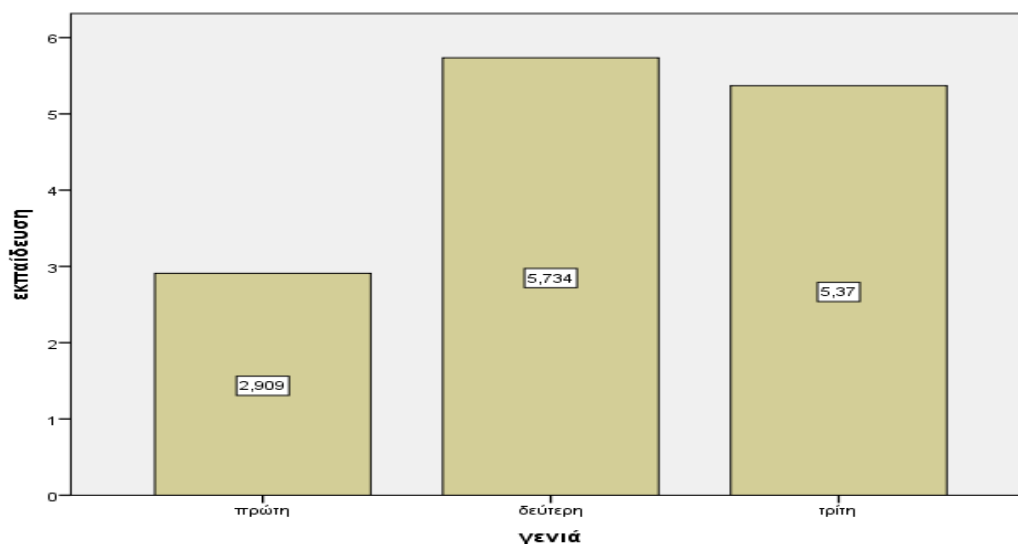
Μέσα από το παραπάνω γράφημα φαίνεται η ανοδική πορεία που έχει συντελεστεί στην εκπαίδευση σε τρεις διαδοχικές γενιές. Η διαφορά μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς είναι πολύ μεγαλύτερη από τη διαφορά μεταξύ δεύτερης και τρίτης γενιάς, κάτι το ποίο υποδηλώνει τη στροφή που επέλεξε να κάνει η δεύτερη γενιά προς την εκπαίδευση. Παρόλο που και στην τρίτη γενιά υπάρχει άνοδος, το αναμενόμενο θα ήταν η άνοδος αυτή να είναι αρκετά υψηλότερη κάτι το οποίο δεν προκύπτει στην περίπτωση της εξεταζόμενης ομάδας.

Στα παρακάτω δύο γραφήματα, παρουσιάζεται συγκεκριμένα η διαφορά που υπάρχει στους μέσους όρους ετών εκπαίδευσης και στις τρεις γενιές ανάλογα με το φύλο:

Γράφημα 15: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης ανδρών στις τρεις γενιές

Γράφημα 16: Μέσος όρος ετών εκπαίδευσης γυναικών στις τρεις γενιές

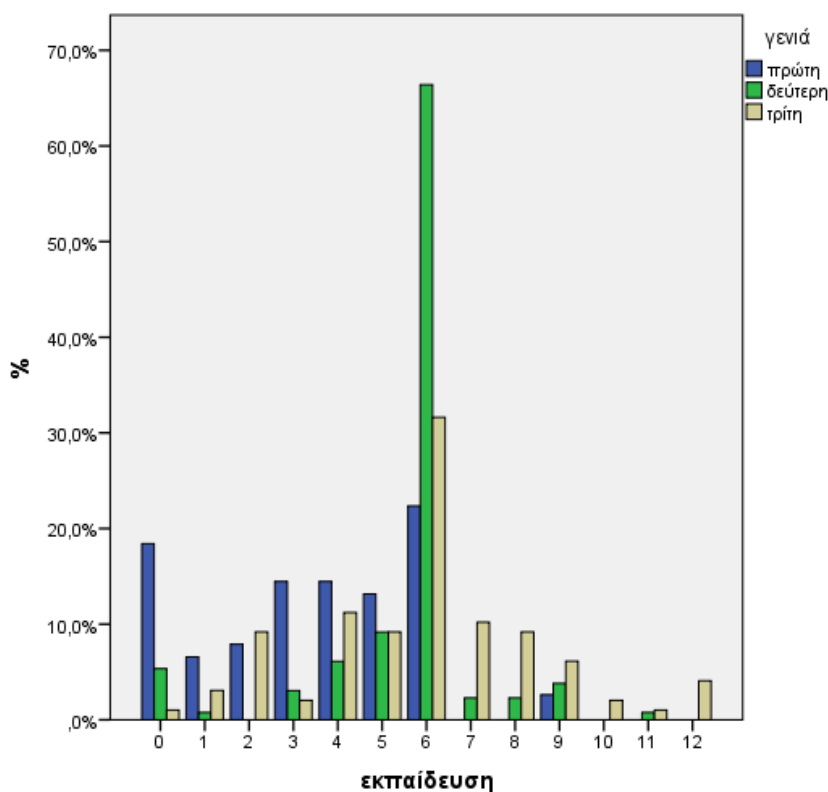
Στο επόμενο γράφημα (17), παρουσιάζεται το ποσοστό συμμετοχής στα έτη εκπαίδευσης της κάθε γενιάς όπου γίνεται ξεκάθαρο ότι το υψηλότερο ποσοστό συγκεντρώνεται στο 6^ο έτος εκπαίδευσης και οδηγεί στο συμπέρασμα της ολοκλήρωσης της Α'/βάθμιας εκπαίδευσης και για τις τρεις γενιές. Συγκεκριμένα για την πρώτη γενιά γίνεται εμφανές ότι εκπρόσωποι υπάρχουν κατά τη διάρκεια των ετών συμμετοχής στο Δημοτικό, ενώ η εκπροσώπησή της διακόπτεται στο ένατο έτος,

δηλαδή στην ολοκλήρωση του γυμνασίου με πολύ χαμηλά όμως ποσοστά που σημαίνει ότι ελάχιστοι συμμετείχαν στην επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης.

Η δεύτερη γενιά εκπροσωπείται και στη Β'/βάθμια εκπαίδευση με μικρά ποσοστά, η συντριπτική πλειοψηφία όμως έχει ολοκληρώσει την Α'/βάθμια εκπαίδευση.

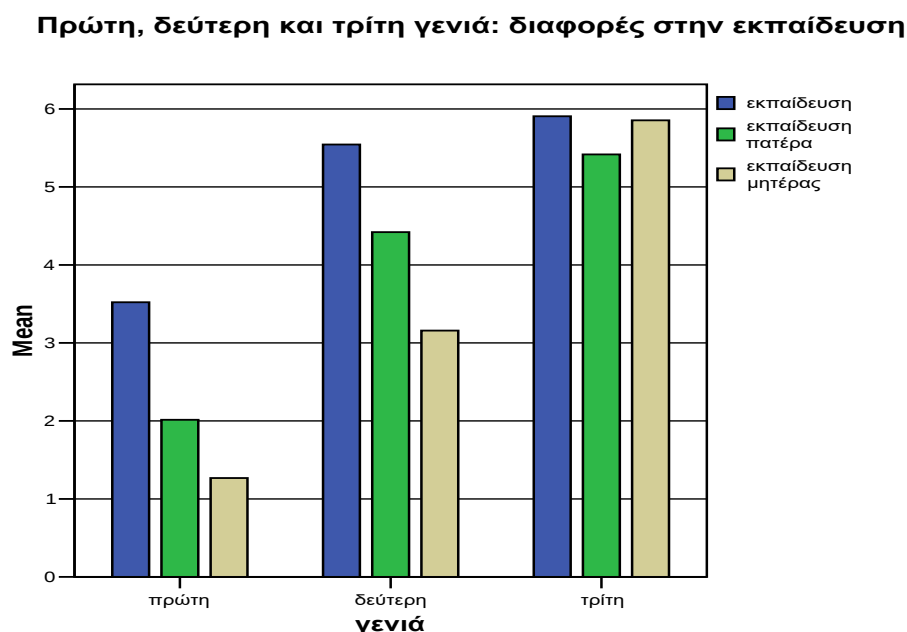
Αντιθέτως στην τρίτη γενιά τα ποσοστά για τη συμμετοχή στα πρώτα έτη της τυπικής εκπαίδευσης είναι χαμηλά στοιχείο ιδιαίτερα θετικό για την εξέλιξη της αντιμετώπισης της εκπαίδευσης από αυτή την γενιά. Τα χαμηλά ποσοστά σηματοδοτούν την μείωση της διαρροής τουλάχιστον από την Α'/βάθμια και τη συνέχιση των σπουδών ενώ ένα δεύτερο επίσης θετικό στοιχείο είναι η εμφάνιση ποσοστού στο 12^ο έτος εκπαίδευσης που σημαίνει ολοκλήρωση και της Β'/βάθμιας εκπαίδευσης από ορισμένα άτομα που ανήκουν σε αυτή τη γενιά.

Γράφημα 17: Ποσοστά ετών εκπαίδευσης ανά γενιά

Το γράφημα 18 που ακολουθεί, δίνει πολύτιμα στοιχεία για την βελτίωση που υπάρχει στον τομέα της εκπαίδευσης βάσει του μορφωτικού επιπέδου των γονέων σε σύγκριση με αυτόν των τέκνων της κάθε γενιάς και φαίνονται ακόμα πιο ξεκάθαρα οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε τρεις γενιές.

Γράφημα 18: Διαφορές στην εκπαίδευση ανάμεσα στις τρεις γενιές

Τα τέκνα της πρώτης γενιάς διαμορφώνουν μέσο όρο εκπαίδευσης αρκετά υψηλότερο από αυτόν των γονέων τους που σηματοδοτεί στροφή στην εκπαίδευση. Τα συγκεκριμένα άτομα λαμβάνουν το ρόλο των γονέων που εμφανίζονται στο δεύτερο σύμπλεγμα στηλών όπου και εδώ ο μέσος όρος των ετών φοίτησής τους φαίνεται χαμηλότερος των τέκνων τους. Επομένως και σε αυτήν τη γενιά υπάρχει άνοδος για τα τέκνα στα χρόνια εκπαίδευσης. Αναλόγως τα τέκνα της δεύτερης γενιάς είναι οι γονείς της επόμενης, όπου εδώ δε φαίνεται μεγάλη διαφορά στο μέσο όρο εκπαίδευσης των γονέων και των τέκνων, αντιθέτως συγκρίνοντας τα ποσοστά των τέκνων και των μητέρων αποδεικνύονται ισόποσα. Η στροφή στην εκπαίδευση που αναμενόταν στην τρίτη γενιά δεν συντελέστηκε παρά τα λίγα φωτεινά παραδείγματα που προαναφέρθηκαν.

Ο μέσος όρος των ετών εκπαίδευσης στις μητέρες της τρίτης γενιάς και των τέκνων τους οδηγεί σε ορισμένες παρατηρήσεις που αξίζει να αναφερθούν. Στην εν λόγω γενιά (τρίτη) παρατηρούνται και αρκετές γυναίκες οι οποίες έχουν διαφορετική εθνοτική ή εθνική ταυτότητα και οι οποίες ακολούθησαν την ίδια εκπαιδευτική πορεία με αυτή των Ρομά ενώ θα περίμενε κάποιος να συμβεί το αντίθετο, δηλαδή να επιδείξουν μεγαλύτερο ζήλο προς την εκπαίδευση και να ωθήσουν και τα τέκνα τους προς αυτήν την κατεύθυνση. Αξίζει να διερευνηθεί η δική τους περίπτωση για δύο λόγους.

Ο πρώτος λόγος δείχνει ξεκάθαρα ότι ο όρος Ρομά πλέον χαρακτηρίζει μία κοινωνική και οικονομική ομάδα και όχι μία ομάδα με πολιτισμικές και εθνοτικές διαφορές. Οι γυναίκες μη Ρομά που παντρεύτηκαν άνδρες Ρομά ανεξάρτητα από την καταγωγή τους, ανήκουν σε αντίστοιχη οικονομική και κοινωνική ομάδα με αυτήν των Ρομά. Ο συγχρωτισμός επομένως αυτών των ομάδων είχε κριτήρια κοινωνικοοικονομικά συνεπώς και εκπαιδευτικά. Σχεδόν καμία από τις περιπτώσεις δεν είχε ανώτερη φοίτηση από αυτήν του συζύγου, στοιχείο που εξηγείται αφού η ανώτερη επαγγελματική ή εκπαιδευτική στάθμη μιας γυναίκας έναντι του συζύγου είναι ικανή να πλήξει το κύρος του άνδρα. Αυτός είναι και ο λόγος που υπάρχουν ελάχιστες περιπτώσεις των ανδρών που έχουν συνάψει σχέση και έχουν νυμφευθεί κοπέλα ανώτερης εκπαιδευτικής στάθμης. Η νοοτροπία αυτή συμπυκνώνεται στα λόγια ενός πληροφορητή άνδρα εκπροσώπου της 2^{ης} γενιάς:

«Αν κάνεις μία σχέση... Είσαι γιατρός κι εγώ αγράμματος. Εγώ πολύ πιο κάτω από εσένα. Δε θα μπορούμε.. Εκτός αν μ' αγαπάς πολύ.»

Ο δεύτερος λόγος που έχει αξία η διερεύνηση είναι η αντίληψη των γυναικών αυτών για την εκπαίδευση. Έκπληξη προκάλεσε το γεγονός ότι οι γυναίκες μη Ρομά ήταν πιο αυστηρές και αρνητικές σχετικά με τη συνέχιση της φοίτησης των κοριτσιών σε σχέση με τις Ρομά και σε ορισμένες περιπτώσεις δεν το διαπραγματεύονταν. Και η έκπληξη προκύπτει από το γεγονός ότι και οι ίδιες έχουν χαμηλό εκπαιδευτικό υπόβαθρο, μεγάλωσαν σε μία κοινωνία που η εκπαιδευτική απελευθέρωση είχε ήδη συντελεστεί χρόνια πριν και είχε αναβαθμιστεί και η θέση της γυναίκας.

Η είσοδος τους στην κοινότητα των Ρομά ίσως να τις έκανε πιο αυστηρές και προκειμένου να γίνουν πλήρως αποδεκτές από αυτήν την κοινότητα να υπερβάλλουν σε ζητήματα που αποτελούν ταμπού για τους Ρομά όπως η εκπαίδευση των γυναικών. Έτσι και σε αυτήν την πληθυσμιακή ομάδα της συγκεκριμένης γενιάς καμία διαφορά δεν παρατηρήθηκε όσον αφορά στα εκπαιδευτικά.

Στις γυναίκες της γενιάς αυτής (3^{ης}), όπως οι ίδιες ομολόγησαν, δεν ασκήθηκαν ιδιαίτερες πιέσεις να συνεχίσουν τη φοίτηση παρόλο που όπως παρουσιάστηκε οι γυναίκες της δεύτερης γενιάς

στράφηκαν προς την εκπαίδευση. Όμως χρονικά είναι ακόμα νωρίς για να αντιληφθούν εάν έκαναν λάθος ή όχι οι μητέρες τους, και να ακουστούν κατηγορίες ανάλογες με αυτές των γυναικών της πρώτης γενιάς, οι οποίες κατηγορούσαν τους γονείς που τους στέρησαν αυτό το αγαθό³⁰⁴. Βέβαια οι γυναίκες της πρώτης γενιάς χαρακτηρίζονται λειτουργικά και οργανικά αναλφάβητες, ενώ αυτές της τρίτης γνωρίζουν τουλάχιστον στοιχειώδη πράγματα για να αντεπεξέρχονται αξιοπρεπώς στην καθημερινότητά τους. Αυτές οι γνώσεις είναι αρκετές για τις ίδιες.

Παρόλο που δεν αισθάνονται μειονεκτικά και δεν τους έχει λείψει κάτι από την εκπαίδευση η συντριπτική πλειοψηφία στην ερώτηση σχετικά με το εκπαιδευτικό μέλλον των παιδιών τους και κυρίως των κοριτσιών απαντά με κατηγορηματικό τρόπο ότι θα ολοκληρώσουν όλους τους κύκλους σπουδών και έχουν υψηλές προσδοκίες από αυτές.

«Αλλά δεν είμαστε σαν τους γύφτους που βλέπεις στο δρόμο και προσπαθούμε τα παιδιά μας να κάνουν κάτι καλύτερο. Τους δίνουμε και όργανο, τα πάμε και σχολείο. Τις κοπέλες όμως όχι. Εγώ τους είπα να τις πάνε. Τι να πω; Εγώ τα δικά μου τα παιδιά, θέλω να γίνουν κάτι στη ζωή τους» (γυναίκα 3^{ης} γενιάς).

«Τα παιδιά θα πάνε σχολείο μέχρι το σημείο που θέλουνε. Δε θα τους πω τίποτα» (γυναίκα 3^{ης} γενιάς).

« Τελείως διαφορετική η ζωή μας. Θα είχαμε διαφορετική σχέση με τον κόσμο. Π.χ. εδώ στη συνοικία των Ρομ, δεν υπάρχει ένας δικηγόρος, ένας γιατρός»(άνδρας 2^{ης} γενιάς).

« Δε νομίζω ότι ισχύει για πολύ ακόμη. Έχουν αλλάξει τα πράγματα» (γυναίκα 1^{ης} γενιάς).

³⁰⁴Βλ. Βασίλειος Παπαδημητράκοπουλος, (2013), «Η φοίτηση των Ρομά. Η δύσκολη αρχή και... οι διαμορφωθείσες ανάγκες», στο *Ρομά Πρόσωπα πίσω από τα Στερεότυπα*, Άννα Λυδάκη (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 94. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κάποιοι στην ηλικία των 25-30, επιρρίπτουν ευθύνες στους γονείς που δεν τους πίεσαν για το σχολείο. Στην παρούσα έρευνα αυτό ακούστηκε κυρίως από γυναίκες της πρώτης γενιάς ίσως γιατί έχουν ήδη καταλάβει την αξία της εκπαίδευσης και των δυσκολιών που θα απέφυγαν εάν είχαν λάβει τα απαραίτητα εφόδια. Διερευνώντας όμως το θέμα και κάνοντας μία σύγκριση με τις επόμενες γενιές, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει τα εξής: οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς, μιλούν εκ του ασφαλούς αφού, η ηλικία αλλά και οι δυνάμεις τους δεν τους επιτρέπουν να λάβουν τώρα κάποιες επιπλέον γνώσεις που τότε, τους στερήθηκαν. Οι εκπρόσωποι των επόμενων γενεών, που δεν έχουν λάβει εκπαίδευση επίσης επιρρίπτουν ευθύνες στους γονείς. Σε αρκετές όμως των περιπτώσεων φαίνεται να αποτελεί μία μετάθεση ευθυνών προκειμένου να δικαιολογήσουν την εκπαιδευτική τους κατάσταση, αφού σε ερώτηση σχετικά με την συνέχιση του σχολείου στην παρούσα χρονική στιγμή, προέβαλαν άλλες δικαιολογίες. Συνεπώς, πρέπει να ερευνηθεί και η επιθυμία των παιδιών, η οποία φυσικά πηγάζει από τον τρόπο παρουσίας του σχολείου, αλλά και του έξω- κόσμου από τους γονείς.

Είναι αμφίβολο εάν οι προσδοκίες αυτές είναι υλοποιήσιμες και εάν πράγματι οι γυναίκες το πιστεύουν και θα το πράξουν, αφού κορίτσια που τώρα βρίσκονται στην εφηβεία έχουν ήδη διακόψει τη φοίτηση³⁰⁵.

Θα πρέπει όμως να συνυπολογιστεί και η αλλαγή στη νοοτροπία των ανδρών αφού οι αντιλήψεις των γυναικών στο θέμα της εκπαίδευσης έχει προκύψει κυρίως από τον τρόπο με τον οποίον οι άνδρες αντιμετώπιζαν τις γυναίκες που συνέχιζαν τη φοίτηση. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους αρχίζουν να μειώνουν το διαχωρισμό ανάλογα με το φύλο και να βλέπουν θετικά μία ενδεχόμενη εκπαιδευτική εξέλιξη κάποιου κοριτσιού, ενώ την άρνηση ορισμένων κοριτσιών την αποδίδουν σε δική τους επιθυμία. Αυτό ίσως να εμπεριέχει σπόρους αλήθειας αφού οι γυναίκες και συγκεκριμένα τα κορίτσια υποσυνείδητα βιώνουν το φόβο ο οποίος είχε καλλιεργηθεί από τις προηγούμενες γενιές, τότε που ο κοινωνικός έλεγχος ήταν εντονότερος. Πιστεύουν και το δηλώνουν ξεκάθαρα ότι με την αλλαγή αυτή θα επερχόταν αλλαγή ακόμα και στις κοινωνικές σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία χωρίς να είναι σίγουρο εάν αυτό θα ήταν υλοποιήσιμο και άμεσα επιτρεπτό από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητάς τους.

«Θα ήταν καλό να συνεχίσουν τα παιδιά αλλά υπάρχει ο φόβος, όχι για τα αγόρια. Ήθελα να σπουδάσω την κόρη μου. Τη ρώτησα. Δεν ήθελε»(άνδρας 2^{ης} γενιάς).

«Εάν κάνουμε ένα βήμα πιο μπροστά και τις αφήναμε. Να παίρναμε από εσάς. Θα ήταν διαφορετικά» (άνδρας 2^{ης} γενιάς).

Ωστόσο υπάρχουν λίγα παραδείγματα ανάμεσα στα κορίτσια της τέταρτης γενιάς που συνεχίζουν τη φοίτηση και στην Β'/βάθμια οι οποίες όμως έχουν απομονωθεί από την ευρύτερη παρέα των κοριτσιών της ίδιας ηλικίας των Ρομά. Η πορεία της τέταρτης γενιάς θα δείξει εάν πράγματι συντελείται μία ουσιαστική αλλαγή τόσο στην αντιμετώπιση της εκπαίδευσης όσο και στην αλλαγή της νοοτροπίας σχετικά με την θέση της γυναίκας.

Όπως γίνεται ξεκάθαρο οι λόγοι διακοπής ή διαρροής από την εκπαίδευση είναι κοινοί και για τις τρεις γενιές και δε διαφέρουν πολύ από τους λόγους που προβάλλουν άλλες ομάδες Ρομά ή κατώτερων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων σε άλλες περιοχές της Ελλάδος ή και της Ευρώπης³⁰⁶. Στο εκπαιδευτικό κομμάτι και στους λόγους διακοπής υπάρχει μία κοινή βάση, οι

³⁰⁵Βλ. Katerina Bodovski, ό.π. (2010, 143). Άλλωστε οι γονεϊκές φιλοδοξίες έχουν σχέση με τη δική τους θέση στην κοινωνική δομή.

³⁰⁶Βλ. Μαρία Βασιλειάδου- Μαρία Παυλή- Κορρέ, ό.π. (1996,24-27). «Το σχολείο για τους Τσιγγάνους είναι ξένος θεσμός, ξένος κόσμος για το παιδί, εμπόδιο για κοινωνική και οικονομική επιτυχία, αιτία απομάκρυνσης από την οικογένεια, αποδυνάμωσης κοινωνικής συνοχής (...) Δεν υπάρχει καμία σχέση του σχολείου και

απαντήσεις όμως ανάλογα με τις υπάρχουσες συνθήκες διαφοροποιούνται. Από τη μία τα κορίτσια υπακούουν σε άγραφους κανόνες που έχουν να κάνουν με τις ηθικές αξίες και τον αόριστο φόβο που προκαλεί ο χώρος του σχολείου³⁰⁷ και από την άλλη τα αγόρια διακόπτουν για την αναζήτηση του άμεσου εισοδήματος είτε αυτό ευρίσκεται μέσω του εμπορίου είτε μέσα από τη μουσική.

Σε όλα αυτά προστίθενται η ελλιπής ενημέρωση προς τους γονείς Ρομά και μη Ρομά, αλλά και η εκπαιδευτική πολιτική που απομακρύνει τα παιδιά από το σχολείο και συνθέτουν την κατάσταση ως έχει (Βαξεβάνογλου 2001,150, Λυδάκη, 1998, 90-101, Αρβανίτης 2017, 542-543). Συγκεκριμένα όπως οι περισσότεροι γονείς Ρομά που δεν είχαν σχέση με την εκπαίδευση, θεωρούν αρκετά τα όσα ένα παιδί μαθαίνει στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, αφού του εξασφαλίζει πρόσβαση στη γραφή και την ανάγνωση και υπερέχει σε σχέση με τον γονέα, έτσι και στην υπό εξέταση ομάδα, κυριαρχεί αυτή η λογική:

«Ο Α. ξέρει γράμματα. Πήγε μέχρι την τρίτη. Ερχόταν ο δάσκαλος: ‘Να έρθει ο Α. στο σχολείο’»(γυναίκα 1^{ης} γενιάς).

Συμπερασματικοί λόγοι που δόθηκαν ως απαντήσεις στο ερώτημα της πρόωρης διακοπής, το φύλο για τα μεν κορίτσια³⁰⁸ και η ενασχόληση με τη μουσική για τα αγόρια είναι οι κυριότεροι που δημιούργησαν την συγκεκριμένη εκπαιδευτική κατάσταση³⁰⁹ ενώ όλοι οι υπόλοιποι λόγοι που

επιτυχίας. Δεν προετοιμάζει για μελλοντική εργασία». Επίσης Βασίλειος Παπαδημητρακόπουλος, ό.π. (2013, 90-100). «Λόγοι : έλλειψη σταθερής εργασίας, ελλιπής ενημέρωση, φόβοι- δυσπιστία, φόβος ότι θα κλέψουν το κορίτσι, σχέση με φίλους» .

³⁰⁷Eva Politou, « The Gypsies of the Muslim minority in Greece », στο

<http://exclusion.pep.uoi.gr/ROMA/synedria/3/Politou.pdf>. «Λόγοι που απορρίπτουν το σχολείο είναι και πολιτισμικές επιρροές του σχολείου.....». Πέρα από τις γνώσεις που θα προσφερθούν στο σχολείο οι οποίες ίσως να μην ταιριάζουν στις ήδη αποκτημένες γνώσεις των παιδιών Ρομά, ο φόβος τους όσον αφορά τα κορίτσια έγκειται στην υιοθέτηση πρακτικών που χαρακτηρίζουν τα κορίτσια της ευρύτερης κοινωνίας, και οι οποίες είναι εύκολο να κυκλοφορήσουν στο σχολείο και να κάνουν κοινωνούς και τα κορίτσια Ρομά. Αυτές οι πρακτικές, η υιοθέτηση των οποίων είναι κατακριτέα, σχετίζεται με τις ηθικές αξίες και την αιδώ του κοριτσιού , συνεπώς τα συμπαρομαρτούντα του “φύλου”, στέκονται για ακόμα μία φορά εμπόδιο στη συνέχιση της εκπαίδευσης.

³⁰⁸ Όπως έχει αναφερθεί το φύλο εμπεριέχει και την προετοιμασία για γάμο και την ανάληψη των καθηκόντων του νοικοκυριού. Ωστόσο όπως σημειώνει και ο Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017 603), «ο γάμος σε νεαρή ηλικία αφορούσαν στις μειωμένες προσδοκίες των γονέων ή την επαγγελματική τους λειτουργία και δεν ήταν το κύριο αίτιο εγκατάλειψης του σχολείου(...) επηρεάζονταν ως επί το πλείστον από τις περιορισμένες προσδοκίες τους και την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στην πολυπλοκότητα των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης». Επομένως όπως φάνηκε και στην παρούσα έρευνα, η διακοπή δεν γίνονταν λόγω του γάμου, αλλά στην ουσία ο γάμος έπεται της διακοπής η οποία συντελείται λόγω των περιορισμένων προσδοκιών.

³⁰⁹ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,536-537) .Η μετακίνηση στην παρούσα έρευνα, δεν δόθηκε ως λόγος διακοπής της φοίτησης και αυτό το στοιχείο ενδυναμώνει την αντίληψη ότι κοινά χαρακτηριστικά δεν υπάρχουν στις ομάδες των Ρομά, Ο λόγος που μετακινήσεις δεν γίνονταν ήταν η αποκλειστική ενασχόληση με τη μουσική στα στενά όρια της Ηπείρου, που δεν επέβαλλαν συχνή αλλαγή κατοικίας και μετακινήσεις

δόθηκαν αποτελούν συνέπειες των βασικών αιτιών ή ακόμα και πεδία συζήτησης που προκαλούν ευαισθητοποίηση ώστε να δικαιολογήσουν την απόφασή τους περί διακοπής της φοίτησης (π.χ. ρατσισμός, οικονομική δυσπραγία).

9.5 Οι οικογένειες και η εκπαιδευτική πορεία τους

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των οικογενειών συγκεντρωτικά και όχι μεμονωμένα η εξέταση των ατόμων. Από την έρευνα προέκυψαν 86 οικογένειες και αυτό που επιχειρείται σε αυτό το σημείο μέσω της απεικόνισης των αποτελεσμάτων σε πίνακες, είναι η αποτύπωση με πραγματικούς αριθμούς των χρόνων της εκπαιδευτικής εμπλοκής τόσο των γονέων όσο και των τέκνων.

Μέσω αυτής της καταγραφής το κέρδος είναι διπλό αφενός διότι φαίνεται εύκολα εάν υπάρχει κάθοδος, άνοδος ή σταθερότητα στα έτη της εκπαιδευτικής διαδικασίας αφετέρου διότι στον πίνακα αναγράφεται κάθε τέκνο σύμφωνα με το φύλο του. Με αυτόν τον τρόπο διερευνάται η σχέση που αναπτύσσουν τα άτομα ανάλογα με το φύλο τους με την εκπαίδευση και εάν τελικά η αρχική υπόθεση περί επίδρασης του φύλου στην εκπαιδευτική διαδικασία επαληθεύεται.

Η ανάλυση γίνεται για καθεμία από τις 86 οικογένειες και περιλαμβάνει την εκπαιδευτική στάθμη τόσο της μητέρας, του πατέρα όσο και των τέκνων με αναγραφόμενο το φύλο τους. Πριν την ανάλυση καθεμιάς οικογένειας θα δίνεται ο πίνακας ανά δέκα οικογένειες και όπου κρίνεται αναγκαίο για ιδιάζουσες περιπτώσεις θα δίνονται τα στοιχεία της συγκεκριμένης οικογένειας.

Στις περισσότερες από τις οικογένειες που έλαβαν μέρος στην έρευνα, φαίνεται να υπάρχει άνοδος στα έτη στην εκπαίδευση, ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η άνοδος στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν αγγίζει την Β' βαθμια εκπαίδευση. Οι πίνακες που ακολουθούν αποτελούνται από στήλες οι οποίες διαβάζονται ως εξής: όπου υπάρχει η σύντμηση Ε.Σ. εννοείται η Εκπαιδευτική Στάθμη αντίστοιχα της μητέρας και του πατέρα. Οι υπόλοιπες στήλες περιγράφουν την εκπαιδευτική στάθμη των τέκνων εξ' ου και το «τ»- το φύλο των οποίων αναγράφεται μέσα σε παρένθεση ως (Α) για τα αγόρια και ως (Γ) για τα κορίτσια. Επειδή όμως αρκετές οικογένειες έχουν πάνω από δύο

όπως αναγκάζονταν να έχουν όσοι ασχολούνταν π.χ. με το εμπόριο. Αντιπαραβάλλεται εδώ ως λόγος, η μετακίνηση που εμπόδιζε τη συνέχιση της φοίτησης σε άτομα της δεύτερης γενιάς του ερευνώμενου πληθυσμού Ρομά της Χαλκίδας, χωρίς όμως να επηρεάσει την τρίτη γενιά.

παιδιά ή παραπάνω από ένα παιδί του ιδίου φύλου (π.χ. δύο αγόρια ή δύο κορίτσια), υπάρχουν παραπάνω από μία στήλες με τον χαρακτηρισμό Ε.Σ. (Γ) ή Ε.Σ. (Α). Τα στοιχεία των πρώτωνδέκα οικογενειών είναι τα εξής:

Πίνακας 8

		Ε.Σ πατέρ	Ε.Σ τ. (Α	Ε.Σ. τ. (Γ	Ε.Σ. τ. (Α	Ε.Σ. τ.(Α	Ε.Σ.τ. (Γ)	Ε.Σ.	Ε.Σ.τ.(Γ
1.	1	6	6	6	6	6			
2.	6	6	6		6				
3.4		5	4						
4.	6	6	6	6			6		5
5.	6	6	9	4	6				
6.		6	6						
7.6		6	2	5	0		3		
8.6		2	8		7				
9.4		3	6	5					
10.3		6	7	6	6				

Πιο αναλυτικά, στην πρώτη από τις εξεταζόμενες οικογένειες, παρατηρείται ότι η εκπαιδευτική στάθμη του πατέρα και της μητέρας διαφέρει σημαντικά αφού η μητέρα έχει φοιτήσει μόλις έναν χρόνο, ενώ ο πατέρας έχει ολοκληρώσει τη φοίτησή του στην Α' / βάθμια εκπαίδευση. Τα τέκνα της οικογένειας είναι τρία αγόρια και ένα κορίτσι τα οποία έχουν όλα φοιτήσει στο Δημοτικό και το έχουν ολοκληρώσει. Στην περίπτωση αυτή επαληθεύονται τα όσα έχουν ήδη αναφερθεί σχετικά με την θέση της γυναίκας και τα οποία αποτυπώνονται στην ανύπαρκτη εκπαίδευση της μητέρας³¹⁰.

³¹⁰Βλ. Michael Herzfeld, (1986), «Within and Without: The category of "female" in the Ethnography of modern Greece», στο Jill Dubisch, *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, σελ. 224-230. Ακόμα και αν η κατάσταση αυτή προκαλεί εντύπωση σήμερα, το φαινόμενο αυτό ήταν γενικευμένο τον 19^ο αι. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «Στα μέσα του 19^{ου} αι. η μόρφωση

Αντιθέτως για τον πατέρα ως αγόρι η εκπαίδευση φάνηκε ίσως πιο χρήσιμη. Αλλωστε όπως έχει τονιστεί, ο άνδρας ακόμα και εκπαιδευτικά «οφείλει» να ξεπερνά τη γυναίκα αφού έτσι προσδίδεται κύρος. Βεβαίως όπως στις περισσότερες περιπτώσεις, η εκπαιδευτική δραστηριότητα διακόπτεται μετά το πέρας των έξι ετών φοίτησης αφού η ενασχόληση με τη μουσική ξεκινά πιο ουσιαστικά σε επαγγελματικό επίπεδο σε εκείνη την ηλικία.

Όσο για τα τέκνα γίνεται εμφανές ότι ανεξάρτητα από το φύλο τους φοίτησαν όλα στο Δημοτικό. Τα μεν αγόρια, όπως ήταν αναμενόμενο, διέκοψαν για την ενασχόλησή τους με τη μουσική και το κορίτσι λόγω φύλου.

Ανάμεσα στους Ρομά υπάρχει η αντίληψη ότι η εκπαιδευτική τους εμπλοκή για έξι χρόνια τους εφοδιάζει με όλα τα απαραίτητα που πρέπει να έχουν στη ζωή και οι παραπάνω γνώσεις δε θα τους χρησιμεύσουν κάπου, αφού όπως έχει αναφερθεί πολλάκις τα μεν αγόρια θα ασχοληθούν με τη μουσική, τα δε κορίτσια θα προετοιμαστούν για τη δημιουργία δικής τους οικογένειας. Το παραπάνω μοντέλο οικογένειας είναι πολύ σύνηθες και θα απαντηθεί αρκετές φορές παρακάτω. Προκύπτει τόσο από την αντίληψη περί φύλου όσο και από οικονομικούς παράγοντες.

Ένα άλλο μοντέλο που επίσης εμφανίζεται συχνά είναι αυτό της ίσης εκπαιδευτικής δραστηριότητας στους γονείς και στην ανάλογη των τέκνων. Δηλαδή η απόλυτη σταθερότητα όπως φαίνεται στη δεύτερη οικογένεια. Ο πατέρας και η μητέρα παρακολούθησαν το Δημοτικό και δήλωσαν ως έξι τα χρόνια φοίτησης τα ίδια όμως χρόνια δήλωσαν και τα δύο αγόρια της οικογένειας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση και ανάλογα με τα χρόνια φοίτησης της μητέρας οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι η οικογένεια αυτή ανήκει στη δεύτερη γενιά αφού η γυναίκα έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό. Στις περιπτώσεις της δεύτερης και τρίτης γενιάς θεωρείται περιέργο ένα κορίτσι να μην γνωρίζει τα στοιχειώδη και το Δημοτικό παρακολουθείται ολόκληρο.

Ωστόσο και οι δύο γονείς όπως φαίνεται δεν άσκησαν πίεση στα δύο αγόρια να συνεχίσουν τη φοίτηση και έμειναν και τα δύο στα έξι χρόνια. Βεβαίως, θα πρέπει να μην παραβλέπεται το φύλο τους και ό, τι αυτό συνεπάγεται, το οποίο και όρισε τα έτη της εκπαίδευσής τους, αφού ως αγόρια η μουσική είχε προτεραιότητα. Επίσης η καλή ποιότητα ζωής που ενδεχομένως έχει αυτή η οικογένεια ίσως διαμόρφωσε την αντίληψή τους σχετικά με την εκπαίδευση η οποία δε θα τους προσέφερε άμεσο κέρδος.

των γυναικών δεν ήταν σημαντική, η μόρφωση μιας γυναίκας εθεωρείτο επιτυχία (...) σε μία κοινότητα της ελληνικής υπαίθρου η εκπαίδευση των γυναικών εθεωρείτο διαβολικό φαινόμενο».

Στην τρίτη οικογένεια παρατηρείται για ακόμα μία φορά το μοντέλο της σταθερότητας, αφού η μητέρα με τέσσερα έτη και ο πατέρας με πέντε αντίστοιχα έτη φοίτησης δεν ώθησαν το αγόρι να φοιτήσει παραπάνω από τέσσερα έτη, δηλαδή κανένας από αυτήν την οικογένεια δεν έχει ολοκληρώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση.

Ομοίως και στην επόμενη οικογένεια (4) υπάρχει η απόλυτη σταθερότητα, αφού τόσο οι γονείς, όσο και τα παιδιά δεν υπερβαίνουν τα έξι χρόνια φοίτησης. Στη συγκεκριμένη οικογένεια τα κορίτσια είναι τρία ενώ το αγόρι ένα. Οι γονείς με έξι χρόνια ο καθένας και τα παιδιά επίσης με έξι χρόνια με εξαίρεση το ένα από τα τρία κορίτσια που δήλωσε πέντε έτη. Το ενθαρρυντικό στοιχείο που αποκαλύπτεται είναι ότι ανεξάρτητα από το φύλο, τουλάχιστον μετέχουν όλοι στην ολοκλήρωση της δημοτικής εκπαίδευσης..

Η επόμενη οικογένεια (5) που εξετάζεται θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ακόμα ένα παράδειγμα σταθερότητας. Παρόλο που για πρώτη φορά συναντάται σημαντική άνοδος στο ένα τέκνο, ταυτόχρονα, παρατηρείται μείωση σε κάποιο άλλο. Πιο συγκεκριμένα ενώ η φοίτηση των γονέων δεν ξεπερνά τα έξι έτη, στο ένα αγόρι σημειώνεται ολοκλήρωση και του Γυμνασίου ενώ η φοίτηση του κοριτσιού της οικογένειας διακόπτεται στα τέσσερα έτη. Αντίθετα, το δεύτερο αγόρι της οικογένειας έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο.

Για ακόμα μία φορά γίνεται εμφανής μία πιο ελαστική διαχείριση στο θέμα τους σχολείου απέναντι στα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια. Το πρώτο αγόρι ολοκλήρωσε τα εννέα έτη της εκπαίδευσης ενώ το δεύτερο το Δημοτικό κάτι που του δίνει τη δυνατότητα αργότερα εάν το επιθυμήσει να συνεχίσει τις σπουδές του σε κάποιο Γυμνάσιο. Αντίθετα, το κορίτσι της οικογενείας δεν κατόρθωσε να τελειώσει το Δημοτικό. Το ερώτημα όμως που γεννάται στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι για ποιο λόγο δεν ακολούθησε και το δεύτερο αγόρι, πορεία ανάλογη με αυτή του αδερφού του αφού είναι και τα δύο αγόρια οπότε και τα ενδιαφέροντά τους είναι κοινά.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση μόνο υποθέσεις είναι δυνατόν να γίνουν αφού δεν είναι γνωστό ποιος από τους δύο είναι μεγαλύτερος. Εάν γίνει η υπόθεση ότι το πρώτο αγόρι είναι το μεγαλύτερο, τότε τα εννέα έτη δεν του εξασφάλισαν αυτά που ήθελε σε επαγγελματικό και οικονομικό επίπεδο οπότε δεν ώθησε τον αδερφό του προς την ίδια κατεύθυνση. Στην αντίθετη περίπτωση που ο μεγαλύτερος αδελφός είναι αυτός με τα έξι έτη, τότε η δυσπραγία που βίωσε χωρίς την κατοχή κάποιου αποδεικτικού επάρκειας στη μουσική ώθησε τον μικρότερο αδερφό στη συνέχιση του σχολείου. Άλλωστε η συνέχιση ή μη του σχολείου, είναι αποφάσεις που λαμβάνονται με γνώμονα κυρίως τη μουσική και την επαγγελματική και οικονομική αποκατάσταση.

Στην επόμενη οικογένεια (6) παρατηρείται μία σταθερότητα στα έτη εκπαίδευσης με τα ίδια χρόνια τόσο στους γονείς όσο και στο ένα αγόρι που έχουν, δηλαδή τα έξι έτη και την ολοκλήρωση της Α' /βάθμιας εκπαίδευσης.

Στην ακόλουθη οικογένεια (7) παρατηρείται μία σπάνια περίπτωση, και θα μπορούσε να καταταχθεί στο μοντέλο καθόδου της στάθμης των ετών εκπαίδευσης. Ενώ λοιπόν οι γονείς φαίνεται να έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο, παρατηρείται μία κάθοδος στα παιδιά. Με το πρώτο αγόρι να μετρά δύο έτη, το κορίτσι τα πέντε έτη και το δεύτερο αγόρι τη μη συμμετοχή στο σχολείο. Σπάνιο φαινόμενο στην έρευνα, αλλά όχι και απίθανο αφού πολλές φορές οι ίδιοι οι πληροφορητές εξέφραζαν την άποψή τους για το σχολείο με γνώμονα τις απολαβές και την ταχεία επαγγελματική τους αποκατάσταση. Στην προκειμένη περίπτωση ίσως η προκαθορισμένη πορεία της ζωής τους σχετικά με το επάγγελμα, για τους άνδρες, διέκοψε την γέννηση επιθυμίας για την εκπαίδευση.

Στην επόμενη οικογένεια (8) διαφαίνεται άνοδος στα έτη. Οι γονείς φαίνεται να είχαν επαφή με την Α' /βάθμια εκπαίδευση όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται μία αντιστροφή των ετών φοίτησης του πατέρα και της μητέρας. Αντίθετα με ό ,τι είχε παρουσιαστεί προηγουμένως και αναφερθεί σχετικά με την πρόσδοση κύρους στον άνδρα μέσω της φοίτησης εδώ φαίνεται η γυναίκα να έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό ενώ ο πατέρας να έχει παρακολουθήσει μόλις δύο έτη. Αυτό εξηγείται από τις οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες έζησε το κάθε άτομο. Εάν οι οικονομικές συνθήκες δεν ήταν ιδανικές, το αγόρι όφειλε να εργαστεί και αυτό ως μουσικός, ενώ πιο σπάνια περίπτωση είναι αυτή της καλής οικονομικής κατάστασης και της πεποίθησης ότι το σχολείο δε θα προσφέρει κάτι παραπάνω στις γνώσεις που το αγόρι θα αποκτήσει βιωματικά.

Απόκτησαν δύο αγόρια τα οποία εισήλθαν στη Β' /βάθμια χωρίς ωστόσο να την έχουν ολοκληρώσει. Το ένα αγόρι παρακολούθησε οχτώ έτη ενώ το δεύτερο επτά έτη. Θετικό στοιχείο είναι η επαφή την οποία όμως καλλιέργησαν σε επίπεδο Γυμνασίου. Ο κυριότερος λόγος που τα αγόρια εγκαταλείπουν τη φοίτηση στο Γυμνάσιο είναι όπως έχει ήδη τονιστεί, η επιθυμία για απόκτηση κέρδους μέσω της μουσικής και η πεποίθηση ότι ακόμα και μία μικρή επαφή με το Γυμνάσιο θα τους δώσει όλα εκείνα τα εφόδια που επιπλέον χρειάζονται στο πεδίο της μουσικής³¹¹.

³¹¹ Γίνεται σύζευξη του Γυμνασίου και της μουσικής συχνά γιατί η συντριπτική πλειοψηφία τόσο των αγοριών, για ευνόητους λόγους , όσο και των κοριτσιών , για άλλους που θα αναλυθούν παρακάτω, προτιμούν τη φοίτηση στο μουσικό Γυμνάσιο. Βλ. MartinLevinsonό.π. (2014, 4-5) : *«Τα παιδιά θεωρούν βαρετό και άσχετο το σχολείο. Θα ήθελαν να διδάσκονται κάτι σχετικό με παραδοσιακά επαγγέλματα»*.

Η ένατη οικογένεια επίσης παρουσιάζει ανοδική πορεία αφού τα τέσσερα έτη εκπαίδευσης της μητέρας και τα τρία έτη του πατέρα δεν ταιριάζουν με τα έξι έτη του αγοριού και τα πέντε του κοριτσιού. Προφανώς η οικογένεια αυτή ανήκει στην πρώτη γενιά, αφού όπως έχει σημειωθεί σε άλλο κεφάλαιο, από τη δεύτερη γενιά κι έπειτα οι οικογένειες πίεζαν τα τέκνα για την ολοκλήρωση του Δημοτικού ακόμα και τα κορίτσια. Στη δική τους εποχή λόγω και της περιρρέουσας ατμόσφαιρας το σχολείο εθεωρείτο πολυτέλεια και όχι κάτι χρήσιμο.

Η επόμενη οικογένεια (10) επίσης παρουσιάζει άνοδο στα εκπαιδευτικά έτη με τη μητέρα να έχει φοιτήσει για τρία έτη, τον πατέρα να έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό και τα δύο αγόρια να έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό με μία παράλληλη απόπειρα του ενός να εισέλθει στο Γυμνάσιο, όπου ολοκλήρωσε την πρώτη τάξη. Η κοπέλα της οικογένειας ολοκλήρωσε μόνο το Δημοτικό σχολείο.

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρ	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ. τ.(Α)	Ε.Σ.τ. (Γ)	Ε.Σ. τ	Ε.Σ.τ.(Γ)
11.6		7	9	.	8	4			
12.2		5		5					
13.6		6	6		8				
14.5		4	4						
15.6		6	6		2				
16.6		6	9	6			6		
17.6		6		6	2				
18.7		9		2					
19.9		6	12		12				
20.7		9		2					

Πίνακας 9

Στην ενδέκατη από τις εξεταζόμενες οικογένειες, υπάρχει επίσης μία ανοδική πορεία. Παρατηρείται ότι η μητέρα και ο πατέρας ολοκλήρωσαν την εξαετή φοίτηση ενώ ο δεύτερος γιος είχε μία μικρή συμμετοχή στο Γυμνάσιο, παρακολουθώντας την πρώτη τάξη³¹². Τα τρία αγόρια της οικογένειας παρουσιάζουν άνοδο στην εκπαιδευτική τους στάθμη αφού ο πρώτος ολοκλήρωσε τη φοίτηση στο Γυμνάσιο, ο δεύτερος τις δύο πρώτες τάξεις του Γυμνασίου και ο τρίτος τις τέσσερις του Δημοτικού.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη ανάλυση δεν αναγράφονται οι ηλικίες των τέκνων παρά μόνο το φύλο, επομένως θα πρέπει να μη χαρακτηρίζεται απογοητευτική η μεγάλη απόκλιση που ενδεχομένως να παρουσιάζουν κάποια τέκνα της εκάστοτε οικογένειας, αφού τα λίγα έτη που ίσως δηλώσει κάποιο τέκνο να είναι τα ήδη διδαχθέντα έτη και η φοίτησή του συνεχίζεται κανονικά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν προκαλεί εντύπωση η πορεία των τέκνων αφενός γιατί ευνοεί το φύλο αφετέρου διότι η εμπλοκή του πατέρα στη Β'/βάθμια ίσως να αποτέλεσε ώθηση για τα παιδιά να συνεχίσουν στην ανώτερη του Δημοτικού βαθμίδα.

Η επόμενη οικογένεια (12) χαρακτηρίζεται από μία σταθερότητα στα εκπαιδευτικά αφού η μητέρα είχε μία πολύ μικρή συμμετοχή στην εκπαίδευση, για μόλις δύο έτη, ενώ ο πατέρας για πέντε. Η κόρη της οικογένειας φοίτησε μόνο πέντε έτη, συνεπώς δεν ολοκλήρωσε τη φοίτηση. Εάν ληφθεί υπόψη ότι το κορίτσι βρίσκεται σε ηλικία που δεν συνεχίζει τη φοίτηση τότε η εκπαιδευτική στάθμη των γονέων όσο και το φύλο του τέκνου επεξηγούν την απότομη διακοπή της φοίτησης.

Στην ακόλουθη οικογένεια (13) παρατηρείται η απόλυτη σταθερότητα με την ολοκλήρωση της Α'/βάθμιας να ισχύει για όλα τα μέλη της οικογένειας χωρίς περαιτέρω εξέλιξη, με μία διαφοροποίηση στο ένα από τα δύο αγόρια που δήλωσε ολοκλήρωση και των δύο πρώτων τάξεων του Γυμνασίου. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι πρόκειται για μία οικογένεια της δεύτερης γενιάς στην οποία παρατηρείται μία εξίσωση στην εκπαίδευση ανδρών και γυναικών, με τις γυναίκες να συμμετέχουν σχεδόν καθολικά στη Α'/βάθμια εκπαίδευση και τους άνδρες να την ολοκληρώνουν επίσης χωρίς να τη συνεχίζουν όμως για να ασχοληθούν με τη μουσική. Τα αποτελέσματα για τα αγόρια δείχνουν επίσης ότι ώθηση από την οικογένεια δόθηκε, τουλάχιστον για την ολοκλήρωση του Δημοτικού, χωρίς όμως να στερείται και τη συνέχιση στη Β'/βάθμια εάν το τέκνο το επιθυμούσε.

³¹² Όταν οι πληροφορητές αναφέρουν επτά ή οχτώ χρόνια τις περισσότερες φορές εννοούν ότι παρακολούθησαν ημιτελώς τις τάξεις, ότι δηλαδή παρακολούθησαν κάποιους μήνες τη συγκεκριμένη τάξη χωρίς να την έχουν ολοκληρώσει.

Στη δέκατη τέταρτη οικογένεια παρατηρείται επίσης μία σταθερή πορεία στην εκπαίδευση των μελών της. Οι γονείς δεν ολοκλήρωσαν την στοιχειώδη εκπαίδευση, με τέσσερα έτη για τη μητέρα και πέντε αντίστοιχα για τον πατέρα ενώ ο γιος της οικογένειας, ολοκλήρωσε τα πέντε έτη.

Στην επόμενη οικογένεια (15) ακολουθείται το έως τώρα σύνηθες μοντέλο της σταθερότητας των έξι ετών με όλα τα μέλη να τα έχουν συμπληρώσει με μία μικρή απόκλιση του δεύτερου γιου ο οποίος δηλώνει δύο έτη. Προφανώς πρόκειται για μικρό σε ηλικία, τέκνο, το οποίο έως τη στιγμή της έρευνας είχε παρακολουθήσει δύο έτη. Πολύ σπάνια, γονείς που ολοκλήρωσαν την Α'/βάθμια, θα δέχονταν για τα παιδιά τους να μην έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο και επίσης, δεδομένου του φύλου των τέκνων δεν θα δέχονταν τόσο μεγάλη απόκλιση στις γνώσεις και τη φοίτησή τους.

Στην επόμενη οικογένεια (16) παρατηρείται ένα επίσης γνωστό μοντέλο, της ανοδικής πορείας. Οι γονείς έχουν ολοκληρώσει την εξαετή φοίτηση, ενώ από τα τέκνα, το αγόρι ολοκλήρωσε και το Γυμνάσιο ενώ η κοπέλα μόνο το Δημοτικό. Οι λόγοι που παρατηρείται αυτή η απόκλιση ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια έχουν αναλυθεί παραπάνω.

Η επόμενη οικογένεια (17) ακολουθεί το μοντέλο της σταθερότητας, με όλους να έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό και με το νεότερο προφανώς μέλος να έχει ολοκληρώσει τα δύο έτη της φοίτησης. Αντίθετα στην δέκατη όγδοη οικογένεια παρατηρείται μεγάλη άνοδος στην εκπαιδευτική στάθμη των γονέων που σπανίως συναντάται. Η μητέρα έχει εισέλθει στη Β'/βάθμια με επτά χρόνια ενώ ο πατέρας έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο. Τα δύο έτη του τέκνου οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για μικρό σε ηλικία τέκνο, οπότε ίσως και να συνεχίζει κανονικά τη φοίτησή του. Σπάνια θα συναντηθούν οικογένειες οι οποίες αποτελούνται από γονείς με υψηλή εκπαιδευτική στάθμη και παιδιά με μικρή. Αυτό σημαίνει ότι η εκπαίδευση που έχουν λάβει οι γονείς αλλά και η γενικότερη σχέση τους με την εκπαίδευση είναι ικανή να επηρεάσει τα τέκνα.

Η επόμενη οικογένεια (19) δίνει το παράδειγμα της πλήρους ανόδου στην εκπαιδευτική πορεία και επιβεβαιώνει την επιρροή που ασκεί το μορφωτικό επίπεδο των γονέων και ειδικά της μητέρας. Η μητέρα έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο και ο πατέρας το Δημοτικό ενώ και τα δύο αγόρια της οικογένειας έχουν ολοκληρώσει τη Β'/βάθμια εκπαίδευση. Δεν είναι απόλυτα σίγουρο εάν η ταυτότητα της μητέρας είναι ρόμικη αφού σπάνια οι γυναίκες της δεύτερης γενιάς έχουν ολοκληρώσει τη Β'/βάθμια. Ανεξάρτητα όμως από την ταυτότητα της μητέρας η ολοκλήρωση των βαθμίδων της εκπαίδευσης από τα τέκνα δίνει ελπιδοφόρα μηνύματα. Βεβαίως θα είχε ενδιαφέρον η εκπαιδευτική

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρ	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ.	Ε.Σ. τ. (Α)
19	9	6	12		12

πορεία της κόρης εάν το ζευγάρι είχε αποκτήσει. Παρακάτω δίνονται τα στοιχεία

της εκπαιδευτικής στάθμης των μελών της οικογένειας:

Στην επόμενη οικογένεια το μόνο που είναι άξιο συζήτησης είναι η εκπαιδευτική πορεία του ζευγαριού με επτά χρόνια για τη μητέρα και με εννέα για τον πατέρα, αφού το ένα τέκνο της οικογένειας, αγόρι, μετράει μόλις δύο έτη επομένως βάσει της εξήγησης που δόθηκε παραπάνω είναι εύκολο να γίνει η υπόθεση ότι πρόκειται για μικρό σε ηλικία τέκνο:

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ. τ (Γ)
20.7		9	2

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρ	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)
21.	9	6	12		12				
22.4		9	9						
23.4		9	7						
24.5		6	6						
25.0		3	6	6			6		
26.2		4	7	.	.				
27.6		6	2	7			4		2

28.6	6		5			3		
29.3	6	6	6			6		
30.6	4	5	5					

Πίνακας 10

Η εικοστή πρώτη οικογένεια δίνει ακριβώς τα ίδια αποτελέσματα με τη δέκατη ένατη με ολοκλήρωση των δύο αγοριών του ζεύγους της Β'βάθμιας και με τους γονείς να έχουν ολοκληρώσει η μεν μητέρα το Γυμνάσιο και ο δε πατέρας το Δημοτικό.

a/a	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ.τ. (Α)	Ε.Σ.τ. (Β)	Ε.Σ.τ. (Γ)	Ε.Σ.τ. (Δ)
21	9	6	12	12				

Στις δύο επόμενες οικογένειες (22,23) επίσης παρατηρείται ανοδική πορεία. Με τις μητέρες να μην έχουν ολοκληρώσει την στοιχειώδη εκπαίδευση αλλά να έχουν συμπληρώσει μόνο τα τέσσερα έτη ενώ αντίθετα οι πατέρες να έχουν ολοκληρώσει το Γυμνάσιο. Στα τέκνα, από ένα αγόρι και στις δύο οικογένειες, η εκπαίδευση φαίνεται να έχει άνοδο. Το αγόρι της πρώτης οικογένειας έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο ενώ το αγόρι της δεύτερης την πρώτη τάξη του.

Η διακοπή τις περισσότερες φορές στα αγόρια μετά το πέρας του Γυμνασίου δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη αφού η συντριπτική πλειοψηφία επιλέγει το μουσικό Γυμνάσιο για να λάβει τις απαραίτητες γνώσεις για την εξέλιξη του επαγγέλματος που ούτως ή άλλως θα ακολουθήσουν. Επίσης δεν είναι βέβαιο εάν η εκπαίδευση σε αυτό αρκεί για την πιστοποίηση των γνώσεών τους, αφού μουσικό Λύκειο δεν υπάρχει. Τίθεται δηλαδή το ερώτημα εάν η συμμετοχή στο Γυμνάσιο αποτελεί μία συνειδητοποιημένη απόφαση για την απολαβή των αγαθών της εκπαίδευσης ή εάν γίνεται με σκοπό την ευκολότερη εύρεση εργασίας πάνω σε ένα συγκεκριμένο επαγγελματικό πεδίο.

Η επόμενη οικογένεια (24) χαρακτηρίζεται από μία σταθερότητα στα εκπαιδευτικά δρώμενα αφού οι γονείς έχουν επαφή μόνο με την Α' / βάρη, με τη μητέρα να έχει συμπληρώσει πέντε έτη σε αυτή και ο πατέρας να την έχει ολοκληρώσει. Ενώ αντίστοιχα το τέκνο της οικογένειας έχει επίσης παραμείνει μόνο στην ολοκλήρωσή της. Δεν είναι εύκολο να γίνει υπόθεση της μικρής ηλικίας για το τέκνο αφού σύμφωνα με την εκπαιδευτική στάθμη των γονέων δεν θα ήταν διόλου απίθανο το τέκνο να διέκοψε μετά το πέρας του Δημοτικού σχολείου.

Η επόμενη οικογένεια (25) απεικονίζει σαφώς την άνοδο στην εκπαίδευση και την θετική αξιολόγηση, εκ μέρους των γονέων, της εκπαίδευσης. Οι γονείς βάσει των ετών της εκπαίδευσης που έχουν ανήκουν στην πρώτη γενιά. Η μηδενική συμμετοχή της γυναίκας αλλά και η τριετής του πατέρα δεν αφήνουν αμφιβολίες για τη γενιά την οποία εκπροσωπούν. Τα τέκνα, ένα αγόρι και δύο κορίτσια, έχουν ολοκληρώσει την Α' / βάρη. Όπως έχει ήδη αναφερθεί η γενιά αυτή άρχισε να διαπιστώνει την αξία του Δημοτικού και ωθούσε τα τέκνα προς αυτήν την κατεύθυνση.

Αντίστοιχα το ίδιο παρατηρείται και στην επόμενη οικογένεια (26) αφού τα δύο έτη της γυναίκας και τα τέσσερα του πατέρα οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα. Η μόνη διαφορά με την προηγούμενη οικογένεια έγκειται στην μικρή συμμετοχή του παιδιού στο Γυμνάσιο με την παρακολούθηση της πρώτης τάξης. Παρόλο που υπάρχουν περιπτώσεις που διακόπτουν στα επτά ή οκτώ έτη, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα ενθαρρυντικό το γεγονός ότι τουλάχιστον για τα αγόρια, το Γυμνάσιο υπήρχε ως σκέψη.

Η επόμενη οικογένεια (27) χαρακτηρίζεται από άνοδο και πρόκειται για ένα τυπικό δείγμα ολοκλήρωσης της Α' / βάρη από τους γονείς με ανοδική πορεία από τα τέκνα. Επαναλαμβάνεται στο σημείο αυτό ότι τα λίγα έτη που αναγράφονται στα τέκνα πρέπει να προκύπτουν λόγω της μικρής ηλικίας. Συγκεκριμένα αυτή που έχει ολοκληρώσει επτά έτη φοίτησης είναι ενδεχομένως η μεγαλύτερη κόρη. Αφού η κόρη εισήχθη στο χώρο της Β' / βάρη δεν θα ήταν δυνατόν το αγόρι αλλά και τα υπόλοιπα κορίτσια να παρέμεναν στα δύο ή τα τρία έτη. Και εάν πράγματι η επιθυμία για συνέχιση της εκπαίδευσης εκδηλώθηκε μόνο στη μία κοπέλα από τις τρεις, τουλάχιστον το αγόρι θα ολοκλήρωνε το Δημοτικό. Άλλωστε οι τιμές των γονέων οδηγούν στην υπόθεση ότι ανήκουν στη δεύτερη γενιά που σημαίνει ότι έχουν εξοικειωθεί αρκετά με την εκπαίδευση. Κάτι αντίστοιχο παρατηρείται και στην επόμενη οικογένεια (28), με τους γονείς να είναι απόφοιτοι Δημοτικού και με τα τέκνα, δύο κορίτσια, να έχουν φθάσει στα πέντε και τρία έτη αντίστοιχα .

Η επόμενη οικογένεια (29) είναι τυπικό δείγμα ανοδικής πορείας που δεν αφήνει ερωτηματικά σχετικά με την ηλικία των τέκνων αφού τόσο η εκπαίδευση των γονέων όσο και αυτή των τέκνων

είναι συνήθης. Συγκεκριμένα η μητέρα φοίτησε για τρία έτη και ο πατέρας ολοκλήρωσε το Δημοτικό ενώ τα τέκνα, ένα αγόρι και δύο κορίτσια, επίσης ολοκλήρωσαν την Α'βάθμια. Οδηγός στην υπόθεση της γενιάς στην οποία ανήκουν οι γονείς των οικογενειών θα πρέπει να θεωρηθούν τα έτη εκπαίδευσης της μητέρας, αφού από τη δεύτερη γενιά και μετά ελάχιστα είναι τα περιστατικά μη ολοκλήρωσης της Α' / βάθμιας από τις γυναίκες.

Η επόμενη οικογένεια(30) χαρακτηρίζεται από σταθερότητα, αφού η μητέρα έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο και ο πατέρας τις τέσσερες τάξεις ενώ τα παιδιά, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, τις πέντε. Η υπόθεση περί μικρής ακόμα ηλικίας των τέκνων και συνέχιση της φοίτησης, θα γίνει κι εδώ.

α/α	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ.	Ε.Σ.τ. (Γ)	Ε.Σ. τ(Α)	Ε.Σ.τ.(Γ)
31.3	6	8						
32.8	8		4			2		
33.8	0	7	8			6		
34.5	6	6	5					
35.0	3	6	6			5		
36.1	3	6	4	6		6	6	
37.	5 3	2	4					
38.4	4	6		6			6	
39.	4 6		6					
40.6	6		12					

Πίνακας 11

Στην 31^η οικογένεια, παρατηρείται μία άνοδος στα εκπαιδευτικά έτη αφού το αγόρι της οικογένειας δήλωσε ότι έχει παρακολουθήσει οκτώ χρόνια στο σχολείο, στοιχείο που σημαίνει ότι εισήχθη και στη Β'βάθμιαεκπαίδευση σε αντίθεση με τους γονείς οι οποίοι όπως φαίνεται δεν

ολοκλήρωσαν ούτε την Α'βάθμια εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα η μητέρα παρακολούθησε μόνο τις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού ενώ ο πατέρας και τις έξι.

Όπως και σε άλλες οικογένειες με ανάλογη στάθμη έτσι κι εδώ η μεγάλη άνοδος που σημειώνεται στα τέκνα, κυρίως στα αγόρια, θα μπορούσε να θεωρηθεί εκτός από ανάγκη για πιστοποίηση των μουσικών γνώσεων και μία θετική εκτίμηση του σχολείου από τους γονείς. Αυτό συμπεραίνεται άλλωστε και από τα λεγόμενα των γονέων που δεν φοίτησαν καθόλου ή εγκατέλειψαν πρόωρα το σχολείο οι οποίοι εκφράζουν τη μετάνοιά τους στην λανθασμένη κίνηση που έκαναν. Στην προχωρημένη ηλικία που βρίσκονται όσοι πληροφορητές εκφράστηκαν έτσι, δεν διακρίνεται μέσω των όσων είπαν μόνο η μετάνοια λόγω της οικονομικής δυσπραγίας στην οποία βρίσκονται αλλά οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σε καθημερινά πρακτικά ζητήματα.

Η επόμενη οικογένεια βάσει των μετρήσεων που έγιναν στα μέλη της, φαίνεται ότι ανήκει στη δεύτερη γενιά. Τα εκπαιδευτικά έτη τόσο της μητέρας, όσο και του πατέρα κρίνονται ιδιαιτέρως υψηλά, αφού και οι δύο εισήχθησαν στη Β'βάθμια εκπαίδευση ολοκληρώνοντας τις δύο πρώτες τάξεις του Γυμνασίου. Στα παιδιά της οικογένειας, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, αντιστοιχούν οι τιμές 4 και 2 έτη. Βάσει της εμπλοκής των γονέων με την εκπαίδευση και βάσει της καθολικής συμμετοχής τουλάχιστον στο Δημοτικό και στην ολοκλήρωσή του, το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι τα τέκνα βρίσκονται σε μικρή ηλικία και τα χρόνια που αναγράφονται είναι αυτά που είχαν ολοκληρώσει έως τη στιγμή που διεξήχθη η έρευνα.

a/a	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρ	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ.τ. (Γ)	Ε.Σ. τ(Α)
32	8	8		4	2	

Η επόμενη οικογένεια (33) παρουσιάζει ένα εντελώς διαφορετικό μοντέλο από τα έως τώρα παρουσιαζόμενα. Παρατηρείται άνοδος όμως η ιδιαιτερότητα έγκειται στη μεγάλη απόκλιση εκπαιδευτικής στάθμης στον πατέρα και τη μητέρα. Ενώ η μητέρα έχει ολοκληρώσει οκτώ τάξεις στην εκπαίδευση, ο πατέρας δεν είχε καμία εμπλοκή με αυτήν αφού δήλωσε μηδενική συμμετοχή. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει την άμεση ενασχόλησή του με τη μουσική και την αδυναμία να συμμετάσχει στο σχολείο. Η γυναίκα από την άλλη πλευρά ανεξάρτητα από την εθνοτική της ταυτότητα φαίνεται να υπερτερεί του συζύγου στην εκπαιδευτική της κατάρτιση, όμως αυτό δεν πλήττει πάντα, όπως φαίνεται, το κύρος του ανδρός γιατί αυτό που έχει σημασία είναι κυρίως οι οικονομικές απολαβές του ανδρόγυνου. Εάν δηλαδή ο άνδρας είναι αυτός που εργάζεται και καλύπτει

τα έξοδα της οικογένειας αποκτά το ανάλογο κύρος ανεξάρτητα από την εκπαιδευτική του πορεία. Άλλωστε όπως έχει ήδη σημειωθεί η γυναίκα δεν εργάζεται ανεξάρτητα από την εκπαιδευτική της συμμετοχή.

Όπως φαίνεται όμως από τα έτη φοίτησης των τέκνων, η επιρροή της μητέρας στάθηκε ισχυρή αφού τόσο στα κορίτσια της οικογένειας όσο και στο αγόρι οι τιμές είναι ικανοποιητικές. Το αγόρι έχει συμπληρώσει τα επτά έτη ενώ τα κορίτσια τα οκτώ και έξι έτη αντίστοιχα που σημαίνει ότι το τέλος του Δημοτικού δεν σήμανε τη λήξη της σχολικής ζωής.

Η επόμενη οικογένεια (34) αποτελεί ένα τυπικό δείγμα απόλυτης σταθερότητας, με τη μητέρα και τον πατέρα να έχουν ολοκληρώσει τα πέντε και έξι έτη αντίστοιχα και τα τέκνα, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, να ακολουθούν την ίδια πορεία με ακριβώς τις ίδιες τιμές στα εκπαιδευτικά έτη. Στην περίπτωση αυτή ίσως τα τέκνα ακόμα να φοιτούν, δεν θα ήταν όμως διόλου περίεργο τα τέκνα να είναι ενήλικες και η φοίτησή τους να περιορίζεται σε αυτά τα έτη.

Η οικογένεια που ακολουθεί (35) βάσει των τιμών φαίνεται να ανήκει στην πρώτη γενιά λόγω της ελάχιστης ή ανύπαρκτης συμμετοχής στην εκπαίδευσης και των δύο γονέων, με τη μητέρα να μην έχει συμμετάσχει στο σχολείο και με τον πατέρα να έχει παρακολουθήσει μόνο τις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Η συμμετοχή δε των παιδιών με την καθολική συμμετοχή στη εξαετή φοίτηση επιβεβαιώνει τον προσανατολισμό προς τον χαρακτηρισμό των γονέων, ως εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς.

Υπενθυμίζεται ότι τα άτομα της δεύτερης γενιάς ωθούνταν προς την ολοκλήρωση του Δημοτικού τουλάχιστον για λόγους που έχουν αναλυθεί παραπάνω. Έτσι πιο συγκεκριμένα τα τέκνα ένα αγόρι και ένα κορίτσι, έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο, ενώ το δεύτερο κορίτσι τις πέντε τάξεις της Α'βάθμιας.

Ανάλογα κινείται και η επόμενη οικογένεια (36) με τις τιμές των γονέων στη φοίτηση να είναι εξαιρετικά χαμηλές και με τις τιμές των τέκνων να φθάνουν έως τα έξι έτη. Η μητέρα με ένα μόνο έτος συμμετοχής και ο πατέρας με τρία ενώ τα τέκνα, τρία αγόρια και δύο κορίτσια, δήλωσαν ότι έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο με εξαίρεση το ένα κορίτσι που ολοκλήρωσε μόνο τις τέσσερις τάξεις του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η διαρροή του ενός κοριτσιού πρέπει να μη θεωρηθεί βίαιη αποκοπή λόγω φύλου, αλλά ίσως ένα τυχαίο γεγονός αφού δε φάνηκε να συμβαίνει κάτι ανάλογο και στο δεύτερο κορίτσι της οικογένειας.

Φαίνεται όμως στις δύο τελευταίες οικογένειες (35,36) η ώθηση των γονέων στα παιδιά προς το Δημοτικό, παρόλο που οι ίδιοι δεν φοίτησαν. Αυτή η έξαρση που σημειώθηκε εκείνα τα χρόνια, δεν οφείλεται μόνο σε πιέσεις φορέων ή σε οικονομικές απολαβές που ενδεχομένως να συνόδευσαν τη φοίτηση των τέκνων διότι εάν η έγκριση των γονέων δεν δινόταν η φοίτηση θα ήταν αδύνατη. Άρα, παρατηρείται εκείνη την περίοδο μία μεταστροφή στη νοοτροπία τους σχετικά με την αξία του σχολείου. Οι στοιχειώδεις και βασικές γνώσεις έως τότε φαίνονταν αρκετές για να πορευτεί κάποιος στη ζωή του και γι' αυτό ίσως δεν εκτίμησαν και εν μέρει δεν έχουν ακόμα εκτιμήσει την αξία της Β'/ βάθμιας εκπαίδευσης.

Η μητέρα και ο πατέρας της ακόλουθης οικογένειας (37) φαίνεται ότι δεν ολοκλήρωσαν την Α'/βάθμια εκπαίδευση με πέντε και τρία έτη να αντιστοιχούν στον καθένα. Τα τέκνα ομοίως δεν έχουν ολοκληρώσει τη φοίτηση αφού το αγόρι δήλωσε δύο έτη και το κορίτσι τα τέσσερα. Η επιλογή του αγοριού της οικογένειας προκύπτει, από την άμεση ενασχόλησή του, με τη μουσική. Το κορίτσι παρόλο που δεν ολοκλήρωσε το Δημοτικό σχολείο δε φαίνεται να πείστηκε να συνεχίσει ούτως ώστε να λάβει τις βασικές γνώσεις. Άλλωστε όπως έχει ήδη αναφερθεί οι περισσότερες οικογένειες, αν όχι όλες, προτρέπουν τις κοπέλες να ολοκληρώσουν το Δημοτικό ενώ ασκούν πιέσεις στη μη συνέχισή τους στο Γυμνάσιο.

Η επόμενη οικογένεια (38) χαρακτηρίζεται από άνοδο στην εκπαιδευτική κατάσταση των μελών της. Οι γονείς έχουν ολοκληρώσει τις πρώτες τέσσερις τάξεις του Δημοτικού ενώ τα τρία αγόρια της οικογένειας έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό. Σαφέστατα πρόκειται για τη λήξη της σχολικής τους ζωής αφού δεν υπήρχε καμία οικογένεια με τρία αγόρια στην ίδια ηλικία ώστε να υποτεθεί ότι συνεχίζουν κανονικά τη φοίτησή τους. Ακόμα όμως και η ολοκλήρωση του πρώτου εκπαιδευτικού επιπέδου που οι γονείς δεν κατόρθωσαν να ολοκληρώσουν αποτελεί μία άνοδο και παράλληλα μία διαφορετική αντιμετώπιση στην έννοια της εκπαίδευσης.

Στην επόμενη οικογένεια (39) παρατηρείται μία σταθερότητα. Οι γονείς έχουν εμπλακεί με την Α'/βάθμια, παρακολουθώντας η μητέρα τις τέσσερις πρώτες τάξεις της και ο πατέρας ολοκληρώνοντας την εξαετή φοίτηση, ενώ το ένα τέκνο της οικογένειας, κορίτσι, επίσης έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό. Πρόκειται για τυπικό δείγμα όπου ο πατέρας υπερτερεί εκπαιδευτικά σε σχέση με τη μητέρα, ενώ το κορίτσι της οικογένειας σίγουρα θα έχει έξι ή περισσότερα έτη. Τις περισσότερες φορές το κορίτσι δε δηλώνει λιγότερα από έξι χρόνια και αυτό το στοιχείο όπως έχει ήδη αναφερθεί, δηλώνει αλλαγή πορείας σκέψης σε σχέση με παλαιότερα έτη αναφορικά με τη σχέση κοριτσιού-σχολείου.

Η τεσσαρακοστή οικογένεια αποτελεί δείγμα αλματώδους ανόδου στην εκπαιδευτική στάθμη των μελών της αλλά και ιδιαίτερης σημασίας αφού το τέκνο είναι κορίτσι. Με δύο γονείς να έχουν ολοκληρώσει τη φοίτηση στο Δημοτικό σχολείο, το κορίτσι ολοκλήρωσε τη δωδεκαετή φοίτηση. Ίσως πρόκειται για το πρώτο κορίτσι στην έως τώρα παρουσίαση των οικογενειών το οποίο κατάφερε να ολοκληρώσει τη φοίτηση στη Β'βάθμια. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερος χρήσιμο στοιχείο κυρίως για τη διερεύνηση της νοοτροπίας των γονέων απέναντι στο σχολείο.

a/a	Ε.Σ μητέρα	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ	Ε.Σ. τ. (Γ)
40	6	6		12

Όπως έχει σημειωθεί ειδικά το κορίτσι πρέπει να πάρει την έγκριση από τους γονείς προκειμένου να εισέλθει στο «επικίνδυνο» και «αφιλόξενο» περιβάλλον του Γυμνασίου αλλά και του Λυκείου τόσο από τη μητέρα, η οποία φοβάται την κοινωνική κριτική της κοινότητας σχετικά με τη διαφύλαξη της τιμής της κόρης όσο και του πατέρα για τον ίδιο λόγο, φαίνεται όμως ότι κάτι τέτοιο στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ισχύει. Οι γονείς έδωσαν τη συγκατάθεση στη συνέχιση της φοίτησης της κόρης τους και αποτελεί από τα ελάχιστα, ίσως και το μοναδικό έως τώρα δείγμα, αλματώδους ανόδου όχι μόνο σε σχέση με την οικογένεια αλλά και με όλη την κοινότητα.

Αρκετές φορές κατά τη διάρκεια των συζητήσεων ακούστηκε ο φόβος σχετικά με τα σχόλια που θα γίνουν από μέλη της κοινότητας εάν κάποιο κορίτσι συνεχίσει τις σπουδές του στο Λύκειο. Άφησαν να εννοηθεί ότι τα σχόλια για την τιμή της κοπέλας θα είναι ιδιαίτερος υποτιμητικά για την οικογένεια επομένως οι περισσότεροι, καταφεύγουν στην εύκολη λύση της πίεσης της διακοπής της φοίτησης των κοριτσιών.

a/a	Ε.Σ μητέρα	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ. τ.(Α)	Ε.Σ.τ. (Γ)	Ε.Σ. τ(Α)
41.	0	3		6				
42.	1	2	6	6				
43.	1	6	6	6	6	0		6
44.	5	6		6			6	
45.	0	6	5	6	6			
46.	6	5	9	8	6		.	
47.	0	2	3					

48.	6	3	9	6	5			
49.	0	6	9	8				
50.	9	6	6	8	1		9	

Πίνακας 12

Οι δύο επόμενες οικογένειες (41,42), αποτελούν τυπικά δείγματα ανόδου αφού οι γονείς είχαν μηδαμινή ή ελάχιστη συμμετοχή στην εκπαίδευση ενώ τα τέκνα φοίτησαν στο Δημοτικό και το ολοκλήρωσαν. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη από τις δύο οικογένειες απαρτίζεται από μία μητέρα η οποία δεν φοίτησε καθόλου και έναν πατέρα που η συμμετοχή του στην εκπαίδευση ανέρχεται στα τρία έτη. Το τέκνο της οικογένειας το οποίο είναι κορίτσι ολοκλήρωσε τη φοίτηση στο Δημοτικό. Αναλόγως στην επόμενη οικογένεια, η μητέρα δήλωσε ένα χρόνο συμμετοχής στο Δημοτικό και ο πατέρας είναι τελειόφοιτος Δημοτικού. Τα τέκνα, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, επίσης τελείωσαν το Δημοτικό σχολείο.

Η υπόθεση για ακόμα μία φορά ότι οι γονείς ανήκουν στην πρώτη γενιά φαίνεται να επαληθεύεται αφού το φαινόμενο της μηδενικής συμμετοχής τουλάχιστον στην Α' βάρδια, τόσο για τη μητέρα όσο και για τον πατέρα παρατηρείται στα άτομα της γενιάς αυτής. Επιπροσθέτως η ολοκλήρωση του Δημοτικού σχολείου για τα τέκνα των οικογενειών τα οποία ανήκουν στη δεύτερη γενιά είναι επίσης φαινόμενο που χαρακτηρίζει αυτή τη γενιά και αποτελεί το σταδιακό «άνοιγμα» προς την εκπαίδευση των παιδιών ανεξαρτήτως φύλου.

Για τις οικογένειες 43, 44 παρατηρείται επίσης, ελάχιστη συμμετοχή γονέων στην εκπαίδευση και ολοκλήρωση της εξαετούς φοίτησης των τέκνων. Από τα τέσσερα αγόρια και το ένα κορίτσι της οικογένειας 43, όλα φοίτησαν και ολοκλήρωσαν το Δημοτικό πλην ενός αγοριού. Παρόλο που διαφαίνεται ότι οι γονείς πίεσαν τα τέκνα στη συνέχιση του σχολείου τουλάχιστον για την ολοκλήρωση του Δημοτικού πρέπει να μην προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι το ένα τέκνο δε συμμετείχε καθόλου αφού η αυτοδιάθεση και η ελεύθερη επιλογή υπάρχει ειδικά στα αγόρια. Με άλλα λόγια, όσο εύκολο είναι για ένα αγόρι να επιλέξει να συνεχίσει τη φοίτησή του σε όποιο επίπεδο αυτό επιθυμεί άλλο τόσο εύκολο είναι να επιλέξει να διακόψει τη φοίτηση. Ο λόγος βεβαίως της διακοπής δεν είναι άλλος από την ενασχόληση με τη μουσική, ώστε το παιδί να βγει νωρίς στο επάγγελμα.

Ανάλογα και στην οικογένεια 44, οι γονείς έχουν εμπλακεί ελάχιστα χρόνια στην εκπαίδευση, με τη μητέρα να έχει ολοκληρώσει πέντε έτη και τον πατέρα έξι. Αντίστοιχα τα δύο κορίτσια της οικογένειας τα έξι έτη. Το φύλο στη συγκεκριμένη περίπτωση λύνει το γρίφο της διακοπής και όπως έχει ήδη αναφερθεί για τα κορίτσια οι γνώσεις του Δημοτικού αρκούν ώστε να πορευθούν στη ζωή τους³¹³.

Η επόμενη οικογένεια (45) αποτελεί ένα παράδειγμα από τα λίγα φωτεινά που παρατηρήθηκαν. Οι γονείς με εκπαίδευση Δημοτικού έξι και πέντε έτη για τη μητέρα και τον πατέρα αντίστοιχα, ενώ τα τέκνα με εννιά και οχτώ έτη, για το αγόρι και το κορίτσι αντιστοίχως. Το αγόρι έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο, ενώ το κορίτσι τις δύο τάξεις του Γυμνασίου.

Το Γυμνάσιο το οποίο ολοκληρώνει η συντριπτική πλειοψηφία των Ρομά που συνεχίζουν στη Β'βάθμια είναι το μουσικό, όμως αυτό δεν μειώνει καθόλου την ισχύ τόσο της κίνησής τους αλλά και των γνώσεων που προσφέρει το σχολείο. Επίσης πολύ σημαντικό στοιχείο είναι η συμμετοχή του κοριτσιού στη Β'βάθμια που ακόμα και η διετής συμμετοχή αποτελεί μία κατάκτηση. Εν τέλει η δυσκολία δεν έγκειται τόσο στην ανταπόκριση των απαιτήσεων του σχολείου, όσο στην άδεια εισόδου σε αυτό τόσο από την οικογένεια όσο και από το περιβάλλον της κοινότητας.

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρ	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)
46	6	5	9	8	6

Αυτό που έως τώρα αξίζει να παρατηρηθεί είναι ο βαθμός επιρροής της εκπαιδευτικής στάθμης των γονέων πάνω σε αυτήν των τέκνων. Φαίνεται ξεκάθαρα ότι όσο περισσότερα χρόνια οι γονείς έχουν εμπλακεί στην εκπαίδευση τόσο περισσότερα χρόνια φοιτούν τα τέκνα. Οι προσδοκίες των γονέων για τα παιδιά, όπως φάνηκε από τις συζητήσεις είναι υψηλέςκαι παράλληλα φάνηκε ότι αναγνωρίζουν την αξία του σχολείου και τα αγαθά που προσφέρει, ενώ δεν παρέλειψαν να εκφράσουν και τη μετάνοιά τους για τη δική τους διαρροή από την εκπαίδευση. Επομένως αυτό που θα μπορούσε

³¹³ Ακόμα και στο πεδίο της εκπαίδευσης επικρατεί η αντιστροφή των ταμπού με την ευρύτερη κοινωνία. Όπως είχε σημειωθεί παραπάνω με την αντίληψή τους σχετικά με την έξοδο των κοριτσιών και τη σύγκρισή τους με την ευρύτερη κοινωνία, κάτι ανάλογο ισχύει κι εδώ. Η αποχή ή η διαρροή από τη Β'βάθμια για ένα κορίτσι της ευρύτερης κοινωνίας, αποτελεί επιλήψιμο στοιχείο και όνειδος για την οικογένεια. Αντίθετα, η συνέχιση του σχολείου για τους Ρομά σε ένα κορίτσι αποτελεί στοιχείο επιλήψιμο και αφορμή για άσκηση κριτικής.

να υποθεθεί είναι ότι πράγματι όσοι έχουν εμπλακεί στην εκπαίδευση γνωρίζουν την αξία της και δε θα ήθελαν τα δικά τους παιδιά να μετανιώσουν αργότερα διακόπτοντας τη φοίτηση. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι πιέζουν τα παιδιά να συνεχίσουν το σχολείο χωρίς όμως να απορρίπτουν αξίες και άγραφους κώδικες, της δικής τους κοινωνίας. Αυτός είναι και ο λόγος που η άνοδος συναντάται συχνότερα σε αγόρια, ενώ τα περισσότερα κορίτσια ολοκληρώνουν το Δημοτικό μόνο. Επομένως δεν υπάρχει θέμα ικανοτήτων ή διάθεσης, αλλά ζήτημα κοινωνίας.

Η επόμενη οικογένεια (47) αποτελεί ένα δείγμα σταθερότητας αφού οι γονείς γνώρισαν ελάχιστα την εκπαίδευση, με ένα και δύο έτη για τη μητέρα και τον πατέρα αντίστοιχα ενώ το τέκνο της οικογένειας, ένα αγόρι, προσήλθε στην εκπαίδευση ολοκληρώνοντας μόνο τρία έτη. Για ακόμα μία φορά φαίνεται το στοιχείο της επιρροής των γονέων. Αφού οι γονείς δεν γνώρισαν εκπαίδευση και υποθέτοντας ότι ανήκουν στην πρώτη γενιά, όταν η μουσική επαρκούσε για εξασφάλιση μιας καλής ζωής αυτομάτως το σχολείο έχανε την αίγλη του, αφού κέρδος άμεσο και πρακτικό δε θα τους παρείχε, άρα δεν υπήρχε κανένας λόγος για πίεση συνέχισης της φοίτησης στο τέκνο.

Στην οικογένεια που ακολουθεί (48) παρατηρείται επίσης μία άνοδος. Η μητέρα έχει ολοκληρώσει την Α' /βάθμια εκπαίδευση ενώ ο πατέρας τα τρία έτη όμως τα τέκνα φαίνεται ότι έχουν αποκτήσει υψηλότερη εκπαίδευση. Το πρώτο τέκνο αγόρι έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο, το δεύτερο τέκνο κορίτσι το Δημοτικό και το τρίτο βρίσκεται ακόμα στα πέντε έτη. Είναι πολύ πιθανό το τρίτο να συνεχίζει ακόμα αφού όπως φαίνεται από την πορεία των αδερφών του, δεν θα ήταν δυνατόν να υπήρχε τόσο μεγάλη απόκλιση στη στάθμη.

Δεδομένου ότι η γυναίκα έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό, εξάγεται το συμπέρασμα ότι γίνεται περιγραφή γονέων που ανήκουν στη δεύτερη γενιά. Η μικρή συμμετοχή του πατέρα εξηγείται από την πιθανή επιθυμία του για γρήγορη επαγγελματική αποκατάσταση μέσω της μουσικής χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συνομήλικοί του έπραξαν το ίδιο.

Η συνέχιση του πρώτου τέκνου επιβεβαιώνει τη στροφή προς την εκπαίδευση που έχει συντελεστεί τα τελευταία χρόνια ως παράλληλη υποστήριξη της μουσικής, ενώ η χαμηλή εκπαιδευτική στάθμη του κοριτσιού επαληθεύει τη δύναμη που συνεχίζει να έχει το φύλο.

Η επόμενη οικογένεια (49) παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί ενώ παρατηρείται μία εκτόξευση στην εκπαιδευτική στάθμη των τέκνων, στους γονείς δεν παρατηρείται μία ισορροπία στην εκπαιδευτική στάθμη. Η μητέρα δεν παρακολούθησε σχολείο και δήλωσε μηδενική συμμετοχή, αντίθετα ο πατέρας ολοκλήρωσε το Δημοτικό σχολείο.

Τις περισσότερες φορές από την έως τώρα περιγραφή η εκπαιδευτική στάθμη των γονέων ήταν παρόμοια αν όχι ίση μεταξύ τους ενώ με μικρές αποκλίσεις την υψηλότερη στάθμη την κατείχε η γυναίκα. Στην περίπτωση αυτή βεβαίως, αποφεύγοντας υποθέσεις για τη γυναίκα και τους λόγους της μηδενικής της συμμετοχής θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι η συνειδητοποίηση της αξίας του σχολείου ακόμα και από έναν γονέα, δρα καταλυτικά στην πορεία του τέκνου. Τα δύο τέκνα ένα αγόρι και ένα κορίτσι εισήχθησαν στη Β'/βάθμια, με το αγόρι να ολοκληρώνει το Γυμνάσιο και το κορίτσι τις δύο πρώτες τάξεις του.

Στην νεότερη γενιά, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η επιλογή του Γυμνασίου εξυπηρετεί και άλλους τομείς και πρόκειται για μία ασφαλή επιλογή αφού το είδος που προτιμάται είναι το μουσικό. Τα αγόρια προκειμένου να πιστοποιήσουν τις γνώσεις τους συνεχίζουν τη φοίτηση σε αυτό και τις περισσότερες φορές διακόπτεται με την ολοκλήρωσή του (εννέα έτη) ή διακόπτεται κατά τη διάρκειά του (οκτώ έτη).

Στις κοπέλες η κατάσταση αλλάζει ελαφρώς, αφού στα λίγα παραδείγματα συμμετοχής στη Β'/βάθμια η ολοκλήρωση διακόπτεται στα μέσα της φοίτησης, άρα γίνεται λόγος για διαρροές. Η επιλογή πλέον στην περίπτωση των κοριτσιών γίνεται με άλλα κριτήρια αφού τα κορίτσια κατά κανόνα δεν ασχολούνται με τη μουσική ούτε ερασιτεχνικά ούτε επαγγελματικά. Ο λόγος όμως που προτιμάται το μουσικό σχολείο συνήθως έγκειται στο γεγονός της ύπαρξης παρέας από άτομα ίδιας εθνικής ταυτότητας από τη μία και στην ύπαρξη ελέγχου από τα άτομα αυτά προκειμένου να επέμβουν σε τυχόν παραβατικές συμπεριφορές εκ μέρους των κοριτσιών από την άλλη.

Αυτό όμως που προκαλεί ενδιαφέρον είναι ότι στις ελάχιστες περιπτώσεις που έως τώρα έχουν παρατηρηθεί εάν μία κοπέλα καταφέρει και ολοκληρώσει το Γυμνάσιο, η φοίτηση δεν συνεχίζεται κανονικά και στο Λύκειο, αφού παραδείγματα που να δηλώνουν δέκα ή έντεκα χρόνια δεν υπάρχουν. Αυτό σημαίνει ότι η οικογένεια επιτρέπει τη φοίτηση ως ένα βαθμό αφού οι φοβίες σχετικά με το περιβάλλον του σχολείου αποδείχθηκαν εσφαλμένες. Γίνεται αρκετά πιο ξεκάθαρο ότι η γυναίκα στην κοινότητα δεν αποτελεί μία υποβαθμισμένη φιγούρα που οφείλει να υπολείπεται γνώσεων και ικανοτήτων του άνδρα. Περισσότερο είναι το φύλο που πρέπει να προστατευθεί από εξωγενείς παράγοντες και χώρους όπου η τιμή της διατρέχει κίνδυνο.

Στην επόμενη οικογένεια (50) παρατηρείται υψηλή εκπαιδευτική στάθμη για τη μητέρα η οποία έχει ολοκληρώσει τη φοίτησή της στο Γυμνάσιο, ενώ ο πατέρας τη φοίτηση στο Δημοτικό. Τα τέκνα του ζευγαριού είναι δύο αγόρια και δύο κορίτσια και εκπαιδευτική άνοδος με τα έως τώρα στοιχεία,

παρατηρείται στα κορίτσια. Τα δύο κορίτσια έχουν ολοκληρώσει οκτώ και εννέα έτη στο σχολείο αντίστοιχα, που σημαίνει ότι εισήχθησαν στη Β' /βάθμια με θετικά αποτελέσματα.

Οι τιμές των αγοριών με έξι και ένα έτος αντίστοιχα θα πρέπει να θεωρηθούν απόρροια της μικρής ηλικίας τους, κάτι που σημαίνει ότι η φοίτηση συνεχίζεται κανονικά. Το συμπέρασμα εξάγεται από δύο στοιχεία. Η εκπαιδευτική στάθμη των γονέων και συγκεκριμένα της μητέρας δε θα επέτρεπε την ελλιπή εκπαίδευση των αγοριών και δεύτερον σε ελάχιστα παραδείγματα η εκπαιδευτική στάθμη των κοριτσιών ξεπερνά αυτήν των αγοριών της, όπως συμβαίνει εδώ.

a/a	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ.τ. (Γ)
51.	2	1				
52.	3	5	6	6	6	5
53.	6	6				
54.	3	5	6		4	
55.	4	6	7		10	
56.	2	5	6	6	6	
57.	3	6		6		6
58.	0	3	4	5		
59.	5	2		5		
60.	5	6	2	4		

Πίνακας 13

Η ανάλυση θα συνεχιστεί με την οικογένεια 52, αφού η προηγούμενη δεν έχει αποκτήσει τέκνα συνεπώς και δεν παρουσιάζεται. Στην υπό εξέταση οικογένεια παρατηρείται επίσης μία άνοδος η οποία φθάνει έως την ολοκλήρωση του Δημοτικού. Οι γονείς παρουσιάζονται με τρία και πέντε έτη φοίτησης για τη μητέρα και τον πατέρα αντίστοιχα και τα τέκνα, δύο αγόρια και δύο κορίτσια, με ολοκλήρωση του Δημοτικού σχολείου πλην του ενός κοριτσιού.

Οι ίδιες ακριβώς τιμές παρατηρούνται και στην οικογένεια 54 η οποία έχει δύο αγόρια τα οποία συμμετείχαν έξι και τέσσερα έτη αντίστοιχα. Και οι δύο οικογένειες αποτελούν τυπικά παραδείγματα οικογενειών της πρώτης ή της δεύτερης γενιάς αφού οι γονείς και ειδικά η μητέρα δεν έχουν

ολοκληρώσει το Δημοτικό και επιπλέον όλα τα τέκνα συμμετέχουν σε αυτό με τα περισσότερα να το έχουν ολοκληρώσει. Άλλωστε στη δεύτερη γενιά είναι που παρατηρείται η έξαρση συμμετοχής στην Α'/βάθμια εκπαίδευση.

Η ακόλουθη οικογένεια (55) παρουσιάζει μεγάλη άνοδο στην εκπαιδευτική κατάσταση. Οι γονείς όπως φαίνεται έχουν εμπλακεί στην Α'/βάθμια, με τη μητέρα να έχει ολοκληρώσει τα τέσσερα έτη και τον πατέρα τα έξι. Τα τέκνα, δύο αγόρια, έδωσαν υψηλές τιμές και πιο συγκεκριμένα, επτά και δέκα έτη αντίστοιχα. Αυτό σημαίνει ότι το ένα εκ των δύο εισήχθη στο Γυμνάσιο και το δεύτερο και στο Λύκειο. Εάν αποτελούν παραδείγματα που συνεχίζουν τη φοίτηση το πιο πιθανό είναι η ολοκλήρωση της Β'/βάθμιας, σε περίπτωση όμως, που έχει ολοκληρωθεί η σχολική τους ζωή, παραπέμπουν σε τυπικά παραδείγματα διαρροής που προκαλεί η είσοδος στη Β'/βάθμια.

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ.(Α)
55	4	6	7	10

Αρκετές περιπτώσεις αγοριών κυρίως έχουν καταγραφεί που διαρρέουν από τη Β'/βάθμια και οι λόγοι έγκεινται στο γεγονός ότι θεωρούν περιττές τις γνώσεις που τους παρέχονται. Εάν αυτό δε συμβεί στο Γυμνάσιο, τότε τις περισσότερες φορές θα τεθεί ως ζήτημα στο Λύκειο. Εφόσον οι περισσότεροι έχουν προαποφασίσει την επαγγελματική τους ενασχόληση με τη μουσική, πέρα από τις γνώσεις που θα τους δώσει το μουσικό Γυμνάσιο και θα τους είναι χρήσιμες η ιδέα του Λυκείου δε θα τους βοηθήσει σε κάτι παραπάνω.

Ακόμα ένα παράδειγμα ανόδου αλλά μόνο όσον αφορά την ολοκλήρωση του Δημοτικού, είναι η ακόλουθη οικογένεια (56). Οι γονείς, η μητέρα και ο πατέρας, παρακολούθησαν δύο και πέντε έτη αντίστοιχα ενώ τα τέκνα, δύο αγόρια και ένα κορίτσι, ολοκλήρωσαν τη φοίτησή τους στο Δημοτικό.

Ίδια κατάσταση παρατηρείται και στην ακόλουθη οικογένεια (57) με μικρές αποκλίσεις όσον αφορά την εκπαίδευση των γονέων, με τη μητέρα να έχει συμπληρώσει τρία έτη και τον πατέρα τα έξι. Τα τέκνα, δύο κορίτσια, επίσης ολοκλήρωσαν το Δημοτικό σχολείο.

Η επόμενη οικογένεια (58) αποτελεί δείγμα έλλειψης εκπαίδευσης κυρίως για τους γονείς και προσπάθειας επαφής με αυτήν από την πλευρά των παιδιών. Οι γονείς χαρακτηρίζονται από ελάχιστη έως ανύπαρκτη εκπαιδευτική δραστηριότητα, αφού η μητέρα δεν φοίτησε καθόλου ενώ ο πατέρας

παρακολούθησε μόνο τις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Η εκπαιδευτική δραστηριότητα των τέκνων δεν διαφέρει ιδιαίτερα από αυτή των γονέων με τέσσερα και πέντε έτη φοίτησης για το αγόρι και το κορίτσι αντίστοιχα.

Προφανώς η οικογένεια ανήκει στην πρώτη γενιά λόγω της χαμηλής εκπαιδευτικής στάθμης των γονέων αλλά και λόγω της αδυναμίας συνέχισης και ολοκλήρωσης του Δημοτικού από την πλευρά των παιδιών. Η αδυναμία αυτή έγκειται τόσο στην μη πίεση εκ μέρους των γονέων για τη συνέχισή της όσο και στην αδυναμία κατανόησης του οφέλους του σχολείου. Η σημασία της ώθησης που ασκούν οι γονείς είναι μεγάλη αφού ακόμα και αυτοί που έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό έχουν κατανοήσει την αξία του και στρέφουν τα παιδιά τους προς αυτή την κατεύθυνση.

Στην οικογένεια που ακολουθεί (59) η μητέρα έχει συμπληρώσει τα πέντε έτη και ο πατέρας τα δύο ενώ η κόρη της οικογένειας τα πέντε έτη. Δεν είναι ασφαλές να γίνει υπόθεση σχετικά με τη γενιά αλλά και την ηλικία του τέκνου για να γίνει διερεύνηση της συνέχισης ή μη της φοίτησής της. Ανεξάρτητα από τα έτη φοίτησης του πατέρα που μπορούν να δικαιολογηθούν σε όποια γενιά και αν ανήκει, τα πέντε έτη της μητέρας σηματοδοτούν πιθανώς πίεση εκ μέρους της οικογένειας της να συνεχίσει το σχολείο αφού η διαρροή σημειώθηκε μετά από πέντε έτη. Αντίστοιχα, η εκπαιδευτική στάθμη του κοριτσιού προβληματίζει διότι τουλάχιστον την εξαστη φοίτηση την ολοκλήρωναν όλα τα κορίτσια της δεύτερης γενιάς, εάν υποτεθεί ότι οι γονείς προέρχονται από την πρώτη γενιά.

Στην επόμενη οικογένεια (60) και βάσει της εκπαιδευτικής στάθμης των γονέων, με πέντε και έξι έτη για τη μητέρα και τον πατέρα ταιριάζει περισσότερο το μοντέλο της δεύτερης γενιάς για τους γονείς. Οι απαντήσεις για τα τέκνα, ένα αγόρι και ένα κορίτσι ήταν δύο και τέσσερα έτη, πολύ χαμηλότερες τιμές από αυτές των γονέων, επομένως οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι τα έτη αυτά αντιστοιχούν στα όσα είχαν παρακολουθήσει μέχρι τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Στη συγκεκριμένη ομάδα των Ρομά ουδέποτε εμφανίστηκε οικογένεια με εκπαιδευτική στάθμη γονέων υψηλότερης αυτής των τέκνων. Πέρα από την κατανόηση της αξίας του σχολείου από την πλευρά των γονέων, οι προσδοκίες τους φαίνεται να είναι πλέον ιδιαίτερα υψηλές τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια. Άλλωστε οι κοινές για όλους τους γονείς φράσεις όταν ερωτήθηκαν για τα παιδιά τους, ήταν η αντιδιαστολή με τη δική τους εκπαιδευτική κατάσταση και η προσδοκία τους να τα δούνε να προοδεύουν στην εκπαίδευση. Ανεξάρτητα από το αν είναι υλοποιήσιμες ή μη αυτές οι προσδοκίες, η ολοκλήρωση τουλάχιστον του Δημοτικού σχολείου πλέον αποτελεί δεδομένο.

61.	6	6	8					
62.	9	7	7	5				
63.	7	6		5				
64.	5	6		6				
65.		6	2				3	
66.	3	6	6	6	6	6		6
67.	6	6	6	6	6	6	6	
68.	6	6	6	6	6			
69.	6	6	6	6			6	
70.	6	6	6					

Πίνακας 14

Τυπικό παράδειγμα ανόδου αποτελεί η επόμενη οικογένεια (61) με τους δύο γονείς να έχουν ολοκληρώσει τη Α'/βάθμια και με το ένα τέκνο, αγόρι, τα οχτώ έτη φοίτησης που σημαίνει είσοδο στη Β'/βάθμια.

Η οικογένεια 62 είναι από τις οικογένειες που σπάνια συναντήθηκαν ως προς την εκπαιδευτική τους σύσταση και τα χαρακτηριστικά της σε αυτόν τον τομέα, ταιριάζουν περισσότερο στην τρίτη γενιά. Η μητέρα έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο ενώ ο άνδρας την πρώτη Γυμνασίου. Ακόμα και αν η γυναίκα φέρει διαφορετική ταυτότητα και δεν είναι Ρομά που συνήθως η εκπαιδευτική στάθμη είναι λίγο υψηλότερη των κοριτσιών Ρομά και ανήκει στις περιπτώσεις αυτών που προαναφέρθηκαν, αυτό δεν αποτελεί ακύρωση της υπόθεσης ότι ανήκουν στην τρίτη γενιά.

Οι άνδρες Ρομά όταν συνάπτουν γάμο με γυναίκα μη Ρομάτις περισσότερες φορές προέρχεται από το ίδιο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο το οποίο και επηρεάζει την εκπαίδευση. Στην περίπτωση επομένως που η γυναίκα δεν είναι Ρομά έχει όμως χαμηλό κοινωνικοοικονομικό στάτους η εκπαίδευσή της επίσης θα είναι χαμηλή. Για την ευρύτερη κοινωνία η ολοκλήρωση μόνο του Γυμνασίου και η διακοπή του σχολείου για κάποιο παιδί αποτελεί πρόωρη διακοπή, όπως ακριβώς η διακοπή του σχολείου μετά την ολοκλήρωση του Δημοτικού στα κορίτσια Ρομά και κατά κάποιο τρόπο στιγματίζει το άτομο.

Σε περίπτωση που η γυναίκα είναι Ρομά δε χωρούν αμφιβολίες ότι προέρχεται από την τρίτη γενιά αφού μόνο σε αυτήν τη γενιά η είσοδος στη Β'/βάθμια πραγματοποιήθηκε ακόμα και για τα κορίτσια.

Τα τέκνα ένα αγόρι και ένα κορίτσι έχουν ολοκληρώσει τα επτά και πέντε έτη αντίστοιχα, όμως βάσει της εκπαιδευτικής στάθμης των γονέων, πρόκειται προφανώς για παιδιά που μέχρι τη δεδομένη στιγμή της φοίτησης είχαν φθάσει σε αυτό το επίπεδο. Τουλάχιστον από την έως τώρα έρευνα, αυτό ισχύει χωρίς αμφιβολία για το κορίτσι που δεν έχει ολοκληρώσει ακόμα το Δημοτικό. Σχετικά με το αγόρι, χωρούν κάποιες αμφιβολίες αφού έχει ίδια εκπαιδευτική στάθμη με αυτήν του πατέρα και ίσως η ενασχόληση με τη μουσική ίσως να το ώθησε στη διακοπή.

Οι επόμενες οικογένειες (63,64) δύναται να παρουσιαστούν μαζί, αφού ανήκουν στην ίδια κατηγορία ανόδου της εκπαιδευτικής στάθμης και οι τιμές των μελών της κάθε οικογένειας είναι παρόμοιες και οδηγούν σε κοινά συμπεράσματα. Αποτελούν μοντέλα οικογένειας που έχουν παρουσιαστεί ξανά με μία μέση εκπαίδευση για τους γονείς οι οποίοι όπως διαφαίνεται ανήκουν στην δεύτερη γενιά.

Πιο συγκεκριμένα στην οικογένεια 63 και οι δύο γονείς έχουν ολοκληρώσει την Α'/βάθμια εκπαίδευση ενώ η μητέρα έχει παρακολουθήσει και ένα έτος του Γυμνασίου. Το τέκνο της οικογένειας είναι κορίτσι και δηλώνει πέντε έτη. Δεδομένης της εκπαιδευτικής κατάστασης της μητέρας που έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό αλλά επιχείρησε να συνεχίσει και στο Γυμνάσιο εξάγεται το συμπέρασμα πως πρόκειται για γυναίκα της δεύτερης γενιάς. Επίσης το κορίτσι της οικογένειας πιθανώς συνεχίζει την εκπαίδευσή του αφού όπως έχει ήδη αναφερθεί η ολοκλήρωση του Δημοτικού κρίνεται αναγκαία και ειδικά όταν προέρχεται από οικογένεια που και οι δύο γονείς, έχουν ολοκληρώσει τουλάχιστον το Δημοτικό.

Στην ακόλουθη οικογένεια (64) οι τιμές των γονέων ταιριάζουν αρκετά με μία μικρή διαφοροποίηση στην εκπαίδευση της μητέρας η οποία έχει ολοκληρώσει τα πέντε έτη, ενώ ο πατέρας, έχει ολοκληρώσει και τις έξι τάξεις της Α'/βάθμιας εκπαίδευσης. Το κορίτσι της οικογένειας δήλωσε έξι έτη φοίτησης. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να υποθέσει κάποιος σε ποια γενιά ανήκουν οι γονείς αφού η εκπαιδευτική πορεία της μητέρας χαρακτηρίζει άτομα πρώτης γενιάς ίσως και δεύτερης, τα οποία φοίτησαν στο Δημοτικό και παρόλο που τα περισσότερα το ολοκλήρωσαν, διαρροές υπήρχαν. Βάσει λοιπόν της εκπαιδευτικής στάθμης τόσο του πατέρα όσο και της μητέρας τα έξι χρόνια της κόρης φαίνονται αρκετά και το Δημοτικό σχολείο που πλέον θεωρείται απαραίτητο, ολοκληρώθηκε.

Στην επόμενη οικογένεια (65) αναγράφονται μόνο τα χρόνια φοίτησης του πατέρα, και αξίζει να σημειωθεί ότι σε περιπτώσεις που δεν αναγράφονται τιμές σε κάποιο μέλος της οικογενείας οφείλεται στην απώλεια απάντησης από τους πληροφορητές. Έτσι στην προκειμένη περίπτωση ο πατέρας είναι τελειόφοιτος Δημοτικού με έξι χρόνια ενώ τα τέκνα της οικογενείας δύο κορίτσια έχουν από δύο και τρία έτη αντίστοιχα στο σχολείο. Από τις τιμές που αντιστοιχούν στα τέκνα, ασφαλώς θεωρείται η υπόθεση ότι τα έτη είναι όσα έχουν προλάβει να παρακολουθήσουν έως τώρα.

Στην εξηκοστή έκτη οικογένεια παρουσιάζεται μία σταθερότητα αφού η μητέρα ολοκλήρωσε μόλις τρία έτη ενώ ο πατέρας έξι, αντίστοιχα τα πέντε τέκνα, τέσσερα αγόρια και ένα κορίτσι, ολοκλήρωσαν το Δημοτικό. Βάσει της εκπαιδευτικής πορείας τόσο της μητέρας όσο και του πατέρα εξάγεται το συμπέρασμα ότι ανήκουν στην πρώτη γενιά όταν η φοίτηση για τα κορίτσια δεν εθεωρείτο ιδιαίτερης βαρύτητας, ενώ για τα αγόρια ήταν θεμιτή. Επιπροσθέτως οι τιμές των παιδιών συνηγορούν υπέρ του συμπεράσματος αυτού αφού παιδιά δεύτερης γενιάς στάλθηκαν όλα ανεξάρτητα από το φύλο τους στο Δημοτικό. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα αγόρια διέκοψαν για να ασχοληθούν με τη μουσική, ενώ σκοπίμως δε γίνεται νύξη για τις κοπέλες, αφού ειδικά για όσες ανήκαν στη δεύτερη γενιά η συνέχιση στο Γυμνάσιο ήταν αδιαπραγμάτευτο ζήτημα.

Οι επόμενες τέσσερις οικογένειες (67, 68, 69, 70), χαρακτηρίζονται από απόλυτη σταθερότητα. Τόσο οι γονείς όσο και τα τέκνα και των τεσσάρων οικογενειών δήλωσαν ότι φοίτησαν έξι έτη. Στην πρώτη οικογένεια ανήκουν τρία αγόρια και δύο κορίτσια, στη δεύτερη οικογένεια δύο αγόρια και ένα κορίτσι, στη τρίτη οικογένεια δύο κορίτσια και ένα αγόρι, ενώ στην τέταρτη οικογένεια ένα αγόρι. Όλα τα τέκνα από όλες τις οικογένειες έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό και κανένα δεν συνέχισε στη Β'/βάθμια. Τα στοιχεία που δίνονται για τους γονείς και των τεσσάρων οικογενειών είναι ικανά να τους εντάξουν στην πρώτη γενιά αλλά και στη δεύτερη. Σε συνδυασμό όμως με την εκπαιδευτική πορεία των τέκνων, ταιριάζει περισσότερο το μοντέλο της πρώτης. Σε περίπτωση που ανήκουν στην δεύτερη τότε μπορεί να υποτεθεί ότι το γονεϊκό μοντέλο εκπαίδευσης ήταν πολύ ισχυρό για τα τέκνα, ώθηση δεν ασκήθηκε και η επιθυμία για άμεση έναρξη επαγγέλματος ήταν ισχυρή³¹⁴.

a/a	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)	Ε.Σ.τ. (Γ)
71.	6	4		6		
72.	0	0	0	0	0	

³¹⁴ Οι αιτίες που αναγράφονται αποτελούν τις απαντήσεις των πληροφορητών. Όταν ερωτήθηκαν για ποιο λόγο τα παιδιά τους διέκοψαν τη φοίτηση, οι δύο πρώτες γενιές προέβαλαν ως αιτίες τη μη πίεση από τους γονείς για συνέχιση της φοίτησης, ενώ η τρίτη προέβαλε ως αιτία, την επαγγελματική ενασχόληση.

73.	5	6	6			
74.			6	4		
75.				6		
76.	6	6	8	7		7
77.	6	6	11	6	8	
78.	6	6	6			
79.	4	6	9	10		
80.	4	0	6	6		

Πίνακας 15

Ομοίως με τις προηγούμενες και η ακόλουθη οικογένεια (71) παρουσιάζει μία μικρή άνοδο στην εκπαιδευτική της κατάσταση, καθώς η μητέρα και ο πατέρας φοίτησαν έξι και τέσσερα χρόνια ο καθένας αντίστοιχα ενώ το τέκνο της οικογένειας, ένα κορίτσι, επίσης ολοκλήρωσε το Δημοτικό σχολείο. Όπως έχει γίνει εμφανές έως τώρα, τα λιγότερα έτη για τον πατέρα και ειδικά η διαρροή από το Δημοτικό θεωρείται όχι σύνηθες φαινόμενο όπως στη προκειμένη περίπτωση που ο πατέρας έχει λιγότερα έτη από τη μητέρα. Ο κυρίαρχος λόγος που θα μπορούσε να υποτεθεί είναι η πρόωρη επαγγελματική ενασχόληση με τη μουσική και δε δίνει ασφαλή συμπεράσματα για τη γενιά στην οποία ανήκουν αν και η πρόωρη ενασχόληση του πατέρα με το επάγγελμα του μουσικού και η διακοπή ειδικά του Δημοτικού ταιριάζει στην πρώτη γενιά.

Άλλωστε και η εκπαιδευτική στάθμη του τέκνου, κοριτσιού, την κατατάσσει στη δεύτερη γενιά, αφού όπως έχει γίνει εμφανές η συμμετοχή των κοριτσιών της δεύτερης γενιάς στην Α'/βάθμια είναι καθολική.

Η επόμενη οικογένεια (72) αποτελεί σπάνιο δείγμα μηδενικής συμμετοχής στην εκπαίδευση σε όλα τα μέλη. Κανένας από τους γονείς δεν φοίτησε αλλά αντίστοιχα και τα τέκνα του ζευγαριού, δύο αγόρια και ένα κορίτσι δεν συμμετείχαν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η υπόθεση που θα μπορούσε να διατυπωθεί για τη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι τα παιδιά της οικογένειας ανήκουν στην πρώτη γενιά ενώ τα στοιχεία για τη συμμετοχή των γονέων προέκυψαν από τα δικά τους λεγόμενα και αποτελούν μία δικαιολογία της δικής τους ανύπαρκτης συμμετοχής. Είναι δυνατόν όμως, αν και σπάνιο, να ανήκουν τα τέκνα στην δεύτερη γενιά και αντίστοιχα οι γονείς στην πρώτη. Παρόλο που τα δείγματα ανάλογης κατάστασης έως τώρα στη συγκεκριμένη έρευνα είναι ελάχιστα, ωστόσο δε

σημαίνει ότι δεν υπάρχουν. Οι λόγοι βέβαια διαφέρουν για κάθε οικογένεια και περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα οικονομικής και κοινωνικής φύσεως.

Η οικογένεια που ακολουθεί (73) αποτελεί ένα τυπικό δείγμα σταθερότητα με τιμές γνώριμες έως τώρα. Οι γονείς έχουν μικρή συμμετοχή στην εκπαίδευση, με πέντε και έξι έτη για τη μητέρα και τον πατέρα αντίστοιχα, ενώ το ένα τέκνο της οικογένειας που είναι αγόρι δήλωσε έξι έτη. Οι τιμές της εκπαιδευτικής στάθμης των γονέων και συγκεκριμένα της μητέρας, ενημερώνουν και βοηθούν στο να διατυπωθεί η υπόθεση του ανήκειν της συγκεκριμένης οικογένειας στην πρώτη ή τη δεύτερη γενιά. Τα πέντε έτη της μητέρας δείχνουν μεν συμμετοχή στο Δημοτικό όχι όμως ολοκληρωτική που αυτό στη δεύτερη γενιά σπανίως συμβαίνει αφού τα κορίτσια ολοκληρώνουν το σχολείο. Εάν επαληθευθεί η υπόθεση ότι η μητέρα ανήκει στην πρώτη γενιά, γίνεται κατανοητό γιατί το τέκνο της οικογένειας ολοκλήρωσε την εκπαιδευτική του σταδιοδρομία στα έξι έτη. Εάν όμως οι γονείς ανήκουν στη δεύτερη γενιά υπάρχουν πιθανότητες το τέκνο να συνεχίζει κανονικά τη φοίτηση.

Στις δύο επόμενες οικογένειες (74,75) οι τιμές που αναγράφονται είναι αυτές των παιδιών μόνο. Όπως έχει προαναφερθεί, υπάρχουν περιπτώσεις χωρίς τιμές για κάποια μέλη και αυτό οφείλεται στην απουσία απάντησης κατά τη διάρκεια της έρευνας, αφού αρκετά από τα στοιχεία αντλήθηκαν από απογόνους των οικογενειών για ευνόητους λόγους. Στην πρώτη εξεταζόμενη από τις δύο οικογένειες, τα δύο τέκνα, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, συμμετείχαν μόνο στην Α'βάθμια εκπαίδευση για έξι χρόνια το αγόρι και για τέσσερα το κορίτσι, ενώ στη δεύτερη το ένα κορίτσι της οικογένειας έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό. Βάσει των τιμών και με τα έως τώρα δεδομένα πρόκειται για εκπροσώπους της δεύτερης γενιάς, αφού το αγόρι, ως είθισται για τη συγκεκριμένη γενιά, έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό ενώ το κορίτσι διέρρευσε από την εκπαίδευση στα τέσσερα έτη, τακτική που εξακολουθούσε να συμβαίνει όχι τόσο συχνά παρά τον κανόνα της καθολικής συμμετοχής που ξεκίνησε την εποχή αυτή.

Οι δύο επόμενες οικογένειες (76,77), αποτελούν λαμπρά δείγματα ανοδικής πορείας αλλά και εξαιρέσεις στην γενικότερη κατάσταση που επικρατεί στον τομέα της εκπαίδευσης. Ανεξάρτητα από την εκπαίδευση των γονέων, αυτό που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η άνοδος που σημειώνεται στα τέκνα, στοιχείο που αποκαλύπτει αρκετά και για τους γονείς.

Συγκεκριμένα και στις δύο οικογένειες οι γονείς έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο. Τα τέκνα της πρώτης οικογένειας, ένα αγόρι και δύο κορίτσια, έχουν φοιτήσει οκτώ και επτά (για τα δύο κορίτσια) αντίστοιχα. Η συμμετοχή στη Β'βάθμια αποτελεί πρόοδο τόσο για τα αγόρια όσο και για

τα κορίτσια. Όμως η συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση ακόμα και μετά το Δημοτικό θεωρείται μείζονος σημασίας γιατί προϋποθέτει αλλαγή νοοτροπίας και διεργασίες αρκετών ετών.

Στην επόμενη οικογένεια (78) οι τιμές είναι ακόμα υψηλότερες και γεννούν προσδοκίες για ολοκλήρωση του σχολείου. Τα τέκνα, δύο αγόρια και ένα κορίτσι, έχουν φοιτήσει ένδεκα, οκτώ και έξι έτη αντίστοιχα. Αυτό το μοντέλο εκπαιδευτικής συμμετοχής ταιριάζει την τρίτη γενιά, αφού σε αυτήν σημειώνεται η αύξηση του ορίου στα χρόνια συμμετοχής στη φοίτηση και για πρώτη φορά συμμετοχή των κοριτσιών στη Β'/βάθμια.

Η συμμετοχή των αγοριών επίσης στη Β'/βάθμια και όχι μόνο στο Γυμνάσιο αλλά και η συνέχιση της φοίτησης στο Λύκειο δίνει στοιχεία σχετικά με τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό. Φαίνεται ότι η μουσική συνυπάρχει πλέον με κάποια άλλη τέχνη ή επιστήμη που θα επιλέξουν αυτά τα άτομα. Γνωρίζοντας την κατάσταση που επικρατεί αλλά και τη δυσκολία να απορροφηθούν σε αυτόν τον τομέα άμεσα, επιλέγουν να αποκτήσουν γνώσεις και σε κάποιον άλλον τομέα προκειμένου να ασφαλίσουν την πορεία τους στον επαγγελματικό τομέα, χωρίς να εξαρτώνται από την αβέβαιη πορεία τους στο χώρο της μουσικής.

Οι τιμές των κοριτσιών παρότι μικρότερες αυτών των αγοριών δε θα πρέπει να προβληματίζουν και να συγκρίνονται με τιμές κοριτσιών που ανήκαν σε άλλες γενιές. Σε περιπτώσεις όπως οι δύο τελευταίες που εξετάστηκαν είναι ιδιαίτερος σπάνιο, ανεξάρτητα από το φύλο, να υπάρχει τόσο μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στα εκπαιδευτικά έτη των παιδιών ειδικά σε αυτήν τη γενιά. Υπάρχει η περίπτωση να μην υπάρχει απόλυτη ισότητα στα έτη φοίτησης, ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια, όμως η συμμετοχή στη Β'/βάθμια των κοριτσιών αποτελεί κατάκτηση και ουσιαστική αλλαγή.

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)	Ε.Σ. τ. (Α)
77	6	6	11	6	8

Η οικογένεια που ακολουθεί (78) αποτελεί τυπικό δείγμα σταθερότητας, με τις τιμές των γονέων στα έτη φοίτησης και αυτής του τέκνου να συμφωνούν απολύτως. Οι γονείς και το αγόρι της οικογενείας έχουν φοιτήσει μόνο στο Δημοτικό ολοκληρώνοντας την Α'/βάθμια. Για τη συγκεκριμένη οικογένεια υπάρχουν δύο περιπτώσεις που μπορούν να δοθούν ως υποθέσεις, βάσει των τιμών

εκπαίδευσης των γονέων και της εξέλιξης που έχει το τέκνο. Εάν υποτεθεί ότι ανήκουν στη δεύτερη γενιά οι γονείς, αφού και οι δύο έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό, εικόνα η οποία ταιριάζει απόλυτα στην γενιά αυτή, τότε το τέκνο συνεχίζει τη φοίτηση κανονικά και τα έτη που του αντιστοιχούν είναι αυτά που έχει φοιτήσει έως τώρα. Το ενδεχόμενο να έχει σταματήσει το παιδί το σχολείο, ολοκληρώνοντας το Δημοτικό, στη συγκεκριμένη γενιά, είναι πολύ σπάνιο φαινόμενο και δίνονται πολύ λιγότερες πιθανότητες στο να ισχύει κάτι ανάλογο.

Η άλλη υπόθεση που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι οι γονείς της οικογένειας να ανήκουν στην πρώτη γενιά και να αποτελούν ένα από τα ελάχιστα δείγματα ολοκλήρωσης της φοίτησης στην Α' / βάρη για αυτή τη γενιά. Σε περίπτωση όμως που ισχύει αυτή η υπόθεση, εξηγείται και η απόλυτη ισορροπία των ετών ανάμεσα στους γονείς και το τέκνο, αφού οι ίδιοι φοιτώντας στο Δημοτικό αποκόμισαν όλα όσα ήταν βασικά για την καθημερινότητά τους και ώθησαν το τέκνο σε αντίστοιχη πορεία, δηλαδή στην ολοκλήρωση του Δημοτικού έως ξεκινήσει να εργάζεται στο χώρο της μουσικής.

Η επόμενη οικογένεια (79) αποτελεί ένα από τα λαμπρά δείγματα της έρευνας, όχι μόνο για την τεράστια άνοδο στα έτη ανάμεσα στους γονείς και στα τέκνα, αλλά κυρίως για την άνοδο στην εκπαίδευση της κόρης της οικογένειας. Συγκεκριμένα η εκπαίδευση των γονέων χαρακτηρίζεται από έλλειμμα, αφού ο πατέρας ολοκλήρωσε το Δημοτικό ενώ η μητέρα μόνο τα τέσσερα έτη της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Αντιθέτως τα τέκνα της οικογένειας, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, δήλωσαν ως έτη φοίτησης εννέα και δέκα έτη αντίστοιχα. Ξεκάθαρα φαίνεται ότι εισήλθαν και στο χώρο του Λυκείου, φαινόμενο σπανιότατο, κυρίως για ένα κορίτσι. Αρκετές φορές έως τώρα έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα εισαγωγής των αγοριών στο Γυμνάσιο. Όπως έχει σημειωθεί η επιλογή του Γυμνασίου από τα αγόρια γίνεται κυρίως για μία επιπλέον βοήθεια και κατάρτιση στη μουσική, με την οποία θα ασχοληθούν επαγγελματικά αργότερα. Τις περισσότερες φορές μετά το πέρας της φοίτησης στο Γυμνάσιο διακόπτουν.

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρ	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ. (Γ)
79	4	6	9	10

Στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ότι το κορίτσι ίσως να προχωρά στο Λύκειο και αυτό που έχει διαπιστωθεί έως τώρα σε σύγκριση με τα αγόρια, είναι ότι οι κοπέλες οι οποίες επιλέγουν να συνεχίσουν στο Λύκειο είναι σχεδόν απίθανο να το διακόψουν. Στο θέμα του Λυκείου επικρατούν τα δύο άκρα για ένα παιδί είτε θα το αποφύγει είτε θα το ολοκληρώσει. Επίσης ένα άλλο στοιχείο που θα πρέπει να παρατηρηθεί εδώ είναι ο μύθος περί ασφάλειας και παρέας στο χώρο του σχολείου και η καταλυτική επίδραση που έχει για τους Ρομά. Όπως φαίνεται, το κορίτσι είναι περισσότερα χρόνια στο σχολείο από τον αδερφό της και επίσης όπως έχει παρατηρηθεί έως τώρα ελάχιστοι Ρομά παρακολουθούν το Λύκειο, επομένως το κορίτσι βρίσκεται στο «αφιλόξενο» περιβάλλον μόνη χωρίς κάποιον από την κοινότητα.

Επομένως, οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα, ότι οι δικαιολογίες περί αφιλόξενου περιβάλλοντος δεν αποτελούν φόβους των ίδιων των μαθητευόμενων όσο του οικογενειακού και συγγενικού περίγυρου. Είναι οι φόβοι ότι στον ξένο αυτόν χώρο θα χαθεί η τιμή και η υπόληψη της κοπέλας, αφού θα συναναστρέφεται με των ελευθέρων ηθών μαθητών μη Ρομά.

Δεν χωρά αμφιβολία ότι η οικογένεια αυτή ανήκει στην τρίτη γενιά, με τους γονείς να εκπροσωπούν την δεύτερη. Η μητέρα της οικογένειας αυτής αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα της διαρροής στο Δημοτικό που συνέβαινε σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και στη δεύτερη γενιά. Όπως όμως και να εξελίχθηκε η εκπαίδευση για τους γονείς, είναι από τους λίγους που έκαναν πράξη την κοινή προσδοκία ότι ήθελαν κάτι καλύτερο για τα παιδιά τους και το πέτυχαν με το να στους ωθήσουν να φοιτήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο. Πραγματικά αυτό που έχει γίνει ξεκάθαρο, κυρίως στην περίπτωση των κοριτσιών, είναι ο ρόλος που οι γονείς παίζουν στη εκπαιδευτική πορεία τους, αφού η κοινωνική κριτική και ο κοινωνικός έλεγχος, επηρεάζουν και καθορίζουν την πορεία τους ακόμα και στο κομμάτι της εκπαίδευσης.

Η ακόλουθη οικογένεια (80) χαρακτηρίζεται επίσης από άνοδο με τους γονείς να έχουν μηδενική ή ελλιπή εκπαίδευση, με τη μητέρα να έχει συμπληρώσει τέσσερα έτη και τον πατέρα να δηλώνει μηδενική φοίτηση. Τα παιδιά, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, δήλωσαν ότι έχουν συμπληρώσει τα έξι έτη, δηλαδή ολοκλήρωσαν το Δημοτικό σχολείο. Τόσο η εκπαιδευτική στάθμη της μητέρας όσο και του πατέρα δείχνουν ότι πρόκειται για παράδειγμα της πρώτης γενιάς αφού δεν παρατηρείται απλώς διαρροή αλλά μη συμμετοχή.

Σε συνδυασμό με τα έτη των τέκνων που ολοκλήρωσαν αυτό που έπρεπε και ήταν αρκετό, διαμορφώνεται το τυπικό μοντέλο των οικογενειών με γονείς της πρώτης γενιάς. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό είναι ότι ανάλογη ισχύ έχει η εκπαιδευτική στάθμη του πατέρα με αυτή

της μητέρας³¹⁵. Όποτε παρουσιάστηκαν οικογένειες με μεγάλη απόκλιση στην εκπαιδευτική τους στάθμη ανάμεσα στους γονείς, η εκπαιδευτική στάθμη των τέκνων ταίριαζε με τη στάθμη του γονέα που ήταν υψηλότερη είτε αυτός ήταν η μητέρα είτε ο πατέρας. Επομένως στο επίπεδο της εκπαίδευσης, γίνεται αντιληπτό ότι λόγο έχουν και οι δύο γονείς, και γι ' αυτό θεωρείται σημαντική η ενημέρωση και των δύο γονέων.

α/α	Ε.Σ μητέρας	Ε.Σ πατέρα	Ε.Σ τ. (Α)	Ε.Σ. τ (Γ)
81.	6	6	12	4
82.	4	6		
83.	0	6	6	
84.	0	3	5	
85.	0	6	6	
86.	3	9		6

Πίνακας 16

Η επόμενη οικογένεια (81) αποτελεί επίσης ένα σπάνιο δείγμα μεγάλης ανόδου και ολοκλήρωσης της φοίτησης ακόμα και της Β'βάθμιας εκπαίδευσης. Οι γονείς αποτελούν τυπικό δείγμα αφού έχουν ολοκληρώσει αμφότεροι το Δημοτικό σχολείο. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον,είναι η ολοκλήρωση του Λυκείου από το ένα εκ των δύο τέκνων της οικογένειας, συγκεκριμένα του αγοριού. Αποτελεί αξιόλογο στοιχείο διότι αποτελεί μία από τις σπάνιες περιπτώσεις ολοκλήρωσης της δωδεκαετούς φοίτησης. Παρόλο που τις περισσότερες φορές αυτό που παρατηρήθηκε είναι συχνότερη εμπλοκή στη Β'βάθμια στα αγόρια παράλληλα παρατηρούνται και οι περισσότερες διαρροές στα ίδια, κατά τη διάρκεια της φοίτησης στο Γυμνάσιο ή στο Λύκειο.

³¹⁵Βλ. Martin Levinson, Andrew Sparkes, ό.π. (2010, 589). Στο θέμα της εκπαίδευσης όμως μόνο ισχύει αυτό, αφού η λήψη αποφάσεων θα επικυρωθεί από τον πατέρα: « τα παιδιά μιλούν για κυριαρχία και λήψη αποφάσεων από πατέρα». Αντίθεταβλ. JoanHanaffin&AnneLynch , (2002) «PeripheralVoices: ParentalinvolvementandEducationalDisadvantage», *BritishJournalofSociologyofEducation*, 23:1, σελ. 38. Διαπίστωσαν σε έρευνα που διεξήχθη στην εργατική τάξη της Ιρλανδίας ότι η εμπλοκή γονέων στην εκπαίδευση , σημαίνει κυρίως εμπλοκή της μητέρας.

Αντίθετα στις ακόμα λιγότερες περιπτώσεις των κοριτσιών σπάνια θα διαπιστωθεί διαρροή, εάν η κοπέλα και η οικογένειά της αποφασίσουν να συνεχίσει τη φοίτησή της. Φαίνεται επομένως ότι παρόλο που ο άνδρας έχει μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων στις αποφάσεις του, γιατί αυτό υπαγορεύει η κοινωνική κατασκευή του φύλου του, παράλληλα υπαγορεύει και άμεση οικονομική αυτονομία και συνεπώς αυτό που πρέπει να διευθετηθεί άμεσα στη ζωή του είναι η επαγγελματική αποκατάσταση και επομένως το σχολείο έρχεται σε δεύτερη θέση.

Για τις γυναίκες όμως και όπως τονίστηκε για τις ελάχιστες περιπτώσεις φοίτησης στη Β'/βάθμια, η εισαγωγή σε αυτήν παρόλο που θα εγείρει πολλές αντιρρήσεις από τον κοινωνικό περίγυρο σχετικά με την τιμή της κοπέλας θα συνεχιστεί, γιατί το βήμα αυτό που επέλεξε να κάνει τουλάχιστον θα της εξασφαλίσει ένα πτυχίο το οποίο οι υπόλοιπες κοπέλες δε θα έχουν. Ίσως θα έχει χάσει την αξιοπιστία της σχετικά με την τιμή και τις αξίες της όμως θα διαφέρει από τις υπόλοιπες συνομήλικες σε επίπεδο μόρφωσης.

Το άλλο τέκνο της οικογένειας, ένα κορίτσι, δήλωσε τα τέσσερα έτη φοίτησης και πρόκειται προφανώς για ένα κορίτσι μικρό σε ηλικία που τα τέσσερα έτη αντιστοιχούν σε αυτά που είχε προλάβει να ολοκληρώσει έως τη στιγμή που πραγματοποιήθηκε η έρευνα. Όπως έχει ήδη τονιστεί σε οικογένειες που ένα από τα τέκνα έχει διαγράψει μεγάλη άνοδο στην εκπαίδευση και μακρά διαδρομή ανεξάρτητα από το φύλο, δεν θα παρατηρηθεί τόσο μεγάλη απόκλιση στα εκπαιδευτικά έτη ανάμεσα στα αδέλφια του.

Βάσει της εκπαιδευτικής στάθμης των γονέων αλλά και αυτής των τέκνων οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι οι γονείς ανήκουν στη δεύτερη γενιά, αφού και η γυναίκα έχει ολοκληρώσει το Δημοτικό. Η απροσδόκητη εξέλιξη του τέκνου ίσως να οφείλεται στην ώθηση που δέχθηκε από τους γονείς για μία καλύτερη πορεία της ζωής, για μία γρηγορότερη και ασφαλέστερη οικονομική και κοινωνική ανέλιξη, ίσως όμως να αποτέλεσε και προσωπική επιθυμία και απόφαση. Άλλωστε αυτό που σήμερα έχει αλλάξει στη Νέα Ζωή είναι η στροφή στη νοοτροπία τους για την αποκλειστική επαγγελματική ενασχόληση με τη μουσική. Η διαφορά με τις προηγούμενες γενιές έγκειται στο γεγονός, ότι ενώ παλαιότερα η μουσική ήταν η μοναδική επαγγελματική διέξοδος τώρα πλέον υπάρχει είτε ως επικουρικό επάγγελμα είτε ως κύριο με επικουρικό όμως κάποιο άλλο, ώστε να έχουν ελπίδες επιβίωσης σε περίπτωση που η μουσική δεν αποφέρει τα απαραίτητα.

Στην επόμενη οικογένεια (83) οι τιμές ανταποκρίνονται στην κατάσταση που κυριαρχεί με την χαμηλή εκπαιδευτική στάθμη τόσο των γονέων όσο και των τέκνων. Η κυρίαρχη υπόθεση εδώ είναι ότι η οικογένεια ανήκει στην πρώτη γενιά, αφού η συμμετοχή της μητέρας είναι μηδενική και του

πατέρα εξαετής. Το τέκνο, ένα αγόρι, ως εκπρόσωπος της δεύτερης γενιάς ολοκλήρωσε μόνο το Δημοτικό σχολείο.

Αντιστοίχως, και οι δύο επόμενες οικογένειες (84,85) κινούνται στο ίδιο πλαίσιο και δίνουν παρόμοια αποτελέσματα. Συγκεκριμένα στην οικογένεια 84 η εκπαιδευτική κατάσταση των γονέων χαρακτηρίζεται ελλειμματική αφού και οι δύο έχουν μηδαμινή φοίτηση με τη μητέρα να δηλώνει μηδενική συμμετοχή και τον πατέρα μόλις τριετή φοίτηση. Το τέκνο της οικογένειας, αγόρι, συμπλήρωσε τη φοίτηση στην Α'/βάθμια. Αντίστοιχα έξι χρόνια φοίτησης έχει συμπληρώσει και το τέκνο της επόμενης οικογένειας (85) ενώ οι γονείς του έχουν επίσης ελλιπή συμμετοχή με μηδέν και έξι έτη για τη μητέρα και τον πατέρα αντίστοιχα.

Το στοιχείο που παρατηρείται εδώ αλλά και σε αντίστοιχες περιπτώσεις είναι πως τα τέκνα διαγράφουν μία άνοδο στην εκπαιδευτική τους στάθμη. Ανεξάρτητα από την εκπαίδευση των γονέων η φοίτηση είναι κοινή για όλους τουλάχιστον στο Δημοτικό. Αυτό δηλαδή που φαίνεται για τα τέκνα της δεύτερης γενιάς είναι ότι υπάρχει μία αναγνώριση του σχολείου, μόνο ως φορέα παροχής των βασικών γνώσεων. Και στις τελευταίες περιπτώσεις που περιγράφηκαν ανάλογη πορεία διέγραψε ο πατέρας της οικογένειας επομένως, ήταν ο μόνος ο οποίος είχε επαφή με το σχολείο και άρα θα είχε πολύτιμη συμβολή στην εκπαιδευτική πορεία του τέκνου. Όμως η εποχή για την οποία γίνεται λόγος η μουσική κάλυπτε τα βασικά έξοδα άρα το Δημοτικό σχολείο αρκούσε για να πορευθεί κάποιος στη ζωή, αφού η μουσική θα ήταν το μοναδικό επάγγελμα και οι υπόλοιπες γνώσεις θεωρούνταν περιττές.

Η τελευταία οικογένεια που προέκυψε από την έρευνα (86) αποτελεί ακόμα ένα δείγμα μάλλον σταθερότητας. Στη συγκεκριμένη οικογένεια παρατηρείται μεγάλη απόκλιση στα έτη φοίτησης της μητέρας και του πατέρα. Η μητέρα παρουσιάζεται με τρία έτη φοίτησης, δηλαδή με μη ολοκλήρωση της Α'/βάθμιας και με εννέα έτη ο πατέρας δηλαδή με ολοκλήρωση του Γυμνασίου.

Μία ανάλυση στηριζόμενη σε υποθέσεις αξίζει να γίνει στο σημείο αυτό ώστε να δικαιολογηθεί η διαφορά αυτή. Τα τρία έτη της μητέρας οδηγούν στη υπόθεση ότι ανήκει στην πρώτη γενιά χωρίς να λείπουν και οι εξαιρέσεις των διαρροών και στη δεύτερη γενιά με κορίτσια που δεν ολοκλήρωσαν το Δημοτικό. Τα εννέα έτη του πατέρα δεν συμφωνούν όμως με την πρώτη γενιά, αφού κανένα αγόρι εκείνης της εποχής δε συνέχιζε στη Β'/βάθμια. Τα εννέα έτη για εκείνη την εποχή όμως ταιριάζουν στην εκπαίδευση που λάμβαναν τα αγόρια της ευρύτερης κοινωνίας, επομένως ίσως ο άνδρας να μη φέρει ρόμικη ταυτότητα. Όμως πολύ σπάνια συναντώνται περιπτώσεις της πρώτης γενιάς που ο άνδρας είναι μη Ρομά και η γυναίκα Ρομά.

Μία άλλη υπόθεση που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι η προφανής, δηλαδή ότι και οι δύο είναι Ρομά και η γυναίκα απλά διέρρευσε πρόωρα από την εκπαίδευση. Οι υποθέσεις αυτές συμπληρώνονται και με την εκπαιδευτική στάθμη του τέκνου κοριτσιού το οποίο ολοκλήρωσε τα έξι έτη φοίτησης. Και αυτό όμως το στοιχείο δεν διαλευκαίνει την υπόθεση, αφού δεν αναγράφεται στον πίνακα η ηλικία του τέκνου για να γίνει γνωστό εάν υπάρχει περίπτωση και περιθώρια συνέχισης της φοίτησης. Εάν τα έξι έτη είναι τα όσα συμπληρώθηκαν, τότε γίνεται λόγος για μία οικογένεια με γονείς της πρώτης γενιάς. Εάν όμως το κορίτσι βρίσκεται σε μικρή ηλικία και η εκπαιδευτική στάθμη του πατέρα αποτελεί ερέθισμα για συνέχιση της φοίτησης τότε η γενιά στην οποία ανήκουν οι γονείς είναι η δεύτερη.

9.6 Συνολική αποτίμηση της εκπαιδευτικής πορείας των οικογενειών

Η παρουσίαση των οικογενειών δίνει μία ολοκληρωμένη εικόνα της εκπαιδευτικής κατάστασης που επικρατεί σε βάθος τριών γενιών. Δίνει πολύτιμα στοιχεία όχι μόνο για την διαμορφωθείσα κατάσταση αλλά κυρίως για την επίδραση του μορφωτικού επιπέδου των γονέων στα τέκνα, τη νοοτροπία τους σχετικά με την εκπαίδευση, τη θέση της γυναίκας καθώς και με ποιο τρόπο η θέση αυτή επηρεάζει την πορεία της στην εκπαίδευση.

Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν, επιτρέπουν το διαχωρισμό των οικογενειών σε τρεις ομάδες βάσει του εκπαιδευτικού επιπέδου των μελών τους. Η πρώτη ομάδα με τους περισσότερους εκπροσώπους, είναι αυτή η οποία χαρακτηρίζεται από άνοδο της εκπαιδευτικής πορείας, η δεύτερη με λιγότερους εκπροσώπους είναι αυτή που χαρακτηρίζεται από σταθερότητα, και η τρίτη αυτή που χαρακτηρίζεται από εξαιρετική άνοδο στα εκπαιδευτικά των τέκνων.

Όταν γίνεται λόγος για άνοδο, εννοείται ακόμα και η διαφορά ενός έτους με τα έτη εκπαίδευσης των γονέων. Αν δηλαδή οι γονείς φοίτησαν από πέντε έτη ο καθένας, τα έξι έτη του τέκνου θεωρούνται άνοδος παρόλο που η εκπαιδευτική βαθμίδα παραμένει η ίδια. Επίσης άνοδος θεωρείται και η συμμετοχή του τέκνου ίσα έτη με τον γονέα που έχει τα περισσότερα έτη στην εκπαίδευση. Σε περίπτωση δηλαδή που η μητέρα έχει φοιτήσει τρία έτη, και ο πατέρας έξι, τότε τα έξι έτη του τέκνου χαρακτηρίζονται από άνοδο. Ανοδικά θεωρούνται διότι παρόλο που και οι δύο γονείς όπως αποδείχθηκε ασκούν ανάλογη επιρροή στην εκπαίδευση των τέκνων σε όλες τις περιπτώσεις, φάνηκε

ότι υπερίσχυσε η επιρροή του γονέα με τα περισσότερα έτη φοίτησης. Οι περισσότερες οικογένειες από αυτές που εξετάστηκαν ανήκουν σε αυτήν την ομάδα με την ανοδική πορεία.

Η επόμενη ομάδα είναι αυτή που χαρακτηρίζεται από σταθερότητα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στην ομάδα αυτή, ανήκουν οι οικογένειες στις οποίες δεν υπάρχει καμία διαφορά στα έτη φοίτησης ανάμεσα στα μέλη αλλά απόλυτη ισορροπία ανάμεσα σε γονείς και τέκνα. Στις περισσότερες των περιπτώσεων αυτόν το μοντέλο που κυριαρχεί είναι τα έξι έτη σε όλα τα μέλη της οικογένειας.

Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει οικογένειες που χαρακτηρίζονται από εξαιρετική άνοδο στα έτη φοίτησης των τέκνων και σε αυτήν ανήκουν οκτώ οικογένειες. Ως εξαιρετική άνοδος χαρακτηρίζεται η ολοκλήρωση της Β'/βάθμιας ή η άνω των οκτώ ετών συμμετοχή στην εκπαίδευση που τις περισσότερες φορές έχει εκπροσώπους τέκνα των οποίων οι γονείς έχουν χαμηλή εκπαιδευτική στάθμη. Οι περισσότερες από τις οικογένειες που ανήκουν στην ομάδα με την εξαιρετική άνοδο είναι από αυτές που τα κορίτσια ολοκλήρωσαν ή έχουν συμμετοχή ακόμα στη Β'/βάθμια εκπαίδευση.

Σπάνια είναι τα δείγματα που οι γονείς έχουν εμπλακεί στη Β'/βάθμια και τα τέκνα τους ομοίως. Αυτό εξηγείται αφού η εμπλοκή στη Β'/βάθμια τόσο αγοριών όσο και κοριτσιών συντελείται στη τρίτη ή στην τέταρτη γενιά οι εκπρόσωποι των οποίων δεν έχουν δημιουργήσει ακόμα οικογένειες, συνεπώς υψηλές τιμές στην εκπαιδευτική στάθμη των γονέων θα φανούν σε κάποια άλλη έρευνα μετά από κάποια έτη.

Οικογένειες που οι γονείς ανήκουν στην τρίτη γενιά υπήρξαν όμως τα τέκνα ήταν μικρής ηλικίας. Αυτό σημαίνει ή ότι δεν πήγαιναν ακόμα σχολείο ή ότι είχαν ολοκληρώσει λίγα έτη εκπαίδευσης. Σε περιπτώσεις για παράδειγμα που η εκπαιδευτική στάθμη των γονέων αντιστοιχεί σε επτά ή εννέα έτη και για τους δύο φαίνεται οξύμωρο στα τέκνα να αντιστοιχούν δύο ή πέντε έτη. Πρώτον διότι και οι δύο γονείς έχουν φοιτήσει περισσότερα από έξι έτη που σημαίνει εμπλοκή στη Β'/βάθμια το οποίο είναι χαρακτηριστικό της τρίτης γενιάς, ειδικά για τις γυναίκες και δεύτερον διότι συνήθως τα έτη του τέκνου είναι ίσα αν όχι υψηλότερα των γονέων. Αυτό που εξήχθη από την έρευνα είναι ότι όσο περισσότερα χρόνια έχουν εμπλακεί οι γονείς στην εκπαίδευση τόσο μεγαλύτερη είναι η ώθηση προς τα τέκνα τους στην ίδια κατεύθυνση.

Άρα σε περιπτώσεις που η εκπαιδευτική στάθμη των γονέων φαίνεται πολύ υψηλότερη από αυτή των τέκνων δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος για κάθοδο αλλά για τέκνα τα οποία βρίσκονται σε μικρή ηλικία.

Κατά τον ίδιο τρόπο και ανάλογα με την εκπαιδευτική στάθμη των γονέων, αλλά κυρίως των μητέρων και την άνοδο που σημείωσαν ή δεν σημείωσαν τα τέκνα, έγιναν και οι υποθέσεις για την γενιά στην οποία ανήκε η κάθε οικογένεια. Έχοντας ως γνώμονα την ολοκλήρωση του δημοτικού σχολείου και τη μεγάλη αύξηση συμμετοχής στην εκπαίδευση για τη δεύτερη γενιά, ειδικά για τις γυναίκες, η συμπλήρωση της εξαετούς φοίτησης με την παράλληλη όμως άνοδο των εκπαιδευτικών ετών στα τέκνα, αποτελούσε παράδειγμα οικογένειας με γονείς της δεύτερης γενιάς.

Τις περισσότερες φορές για την υπόθεση της γενιάς της κάθε οικογένειας συνυπολογίστηκε και η εκπαιδευτική στάθμη των τέκνων- κοριτσιών, η οποία έδωσε και πολύτιμα στοιχεία για την αλλαγή ή μη της νοοτροπίας αναφορικά με την γυναίκα και τη σχέση της με την εκπαίδευση. Αρκετές φορές φάνηκε εξαιρετική άνοδος στα έτη των αγοριών και μία ήπια αν όχι πενιχρή άνοδος στα κορίτσια που ανήκαν στην ίδια οικογένεια σε επίπεδο ολοκλήρωσης του Δημοτικού. Σε οικογένειες όπου παρατηρήθηκε παράλληλη άνοδος και των κοριτσιών στα έτη εκπαίδευσης, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι γονείς ανήκουν στην δεύτερη γενιά που έχουν κατανοήσει το νόημα αλλά και την αξία της εκπαίδευσης, αφού και οι ίδιοι είχαν έστω και μικρότερη συμμετοχή σε αυτήν. Βεβαίως τα περισσότερα παραδείγματα ταιριάζουν με το μοντέλο της απόκλισης των ετών εκπαίδευσης αγοριών – κοριτσιών σε μία οικογένεια όμως δεν θα ήταν δυνατόν να παραβλεφθούν οι εξαιρέσεις που αποτελούν στοιχεία που σηματοδοτούν αλλαγή νοοτροπίας.

10. Οι μεταβλητές που επηρεάζουν την εκπαίδευση των Ρομά διαχρονικά

10.1 Η επαγγελματική δραστηριότητα

Ένα άλλο ζήτημα ιδιαίτερης βαρύτητας και μείζονος σημασίας το οποίο εξετάστηκε είναι τα πεδία τα οποία όπως διαφάνηκε επηρεάζουν την εκπαιδευτική πορεία των Ρομά. Συγκεκριμένα αναλύθηκε η βαρύτητα τριών πεδίων: του επαγγέλματος, του γάμου αλλά και του αριθμού των τέκνων. Τα πεδία αυτά χαρακτηρίζονται μεταβλητές στην παρούσα εργασία και εξετάζεται αν και κατά πόσο επηρεάζουν την εκπαίδευση των Ρομά σε βάθος τριών γενιών. Στο κεφάλαιο αυτό δίνονται ποσοτικά στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα τα οποία επιβεβαιώνουν την αρχική υπόθεση ότι αυτά τα πεδία επηρεάζουν την εκπαίδευση και ισχυροποιούν τα όσα έχουν προαναφερθεί για την επίδρασή τους στην συγκρότηση ταυτότητας κυρίως των γυναικών.

Μία από τις σημαντικότερες μεταβλητές που αρχικά εξετάστηκε είναι αυτή του επαγγέλματος. Παρόλο που η κύρια επαγγελματική ενασχόληση των κατοίκων της υπό εξέταση περιοχής είναι αυτή του μουσικού, ωστόσο η έρευνα λόγω των αποτελεσμάτων της όφειλε να επεκταθεί και να αναλύσει διεξοδικά και αυτό το πεδίο.

Η έρευνα γύρω από το επάγγελμα κατά τη διάρκεια της ζωής του συνεντευξιαζόμενου δίνει πολύτιμα συμπεράσματα και για τις δύο πληθυσμιακές ομάδες τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Αφενός για τους άνδρες ερευνά τη σχέση τους με τη μουσική, τη δυναμική αυτής της ενασχόλησης μέσα στο πέρασμα των χρόνων και τον τρόπο με τον οποίον αυτή ορίζει και καθορίζει την πορεία της ζωής τους.

Αφετέρου για τις γυναίκες ερευνά επίσης τη σχέση που έχουν με το επάγγελμα ή ορθότερα την ανυπαρξία της σχέσης με την επαγγελματική ενασχόληση, στοιχείο που καταδεικνύει τη θέση της γυναίκας σε αυτήν την κοινωνία, αφού η αποχή από το επάγγελμα οφείλεται στο φύλο αλλά και στην σχέση των δύο φύλων³¹⁶. Η γυναίκα που εργάζεται σε περίπτωση που ο άνδρας δεν έχει δουλειά, μπορεί να πλήξει την αυτοεκτίμηση των ανδρών (Levinson, 2010).

³¹⁶Maurice Levitasό.π. (1974, 116-117). Η διαμορφωμένη αυτή σχέση των δύο φύλων είναι συνυφασμένη και με την οικονομία και χαρακτηρίζει τις κοινωνικές – οικονομικές τάξεις. Η σχέση που τα φύλα θα

Ο κύριος λόγος όμως που εξετάζεται διεξοδικά αυτό το πεδίο βασίζεται στην υπόθεση ότι το επάγγελμα είναι αυτό που ευθύνεται για την πρόωρη διακοπή της φοίτησης κυρίως για τους άνδρες και προκύπτει κυρίως από την ανάγκη για οικονομική ανεξαρτησία, στοιχείο το οποίο έχει σχέση με την τάξη και όχι με εθνικό ή εθνοτικό υπόβαθρο³¹⁷. Επομένως αυτό που ενδιαφέρει κυρίως εδώ είναι ο χρόνος έναρξης επαγγέλματος. Από τις ηλικίες που δίνονται ως η αφετηρία της επαγγελματικής σταδιοδρομίας προκύπτει ξεκάθαρα και η ηλικία διακοπής της φοίτησης. Αυτό που ερευνάται εδώ είναι εάν αυτή η ηλικία έχει αλλάξει και εάν πλέον η εκπαίδευση προηγείται στη νοοτροπία τους της επαγγελματικής ενασχόλησης και της οικονομικής ανεξαρτησίας.

Το άλλο θέμα που απασχολεί και ανιχνεύεται είναι η αλλαγή επαγγέλματος, αφού η αλλαγή επαγγέλματος σημαίνει απόκτηση ενός μορφωτικού κεφαλαίου σε ένα άλλο πεδίο πλην της μουσικής, το οποίο αποκτήθηκε μετά από φοίτηση στο σχολείο και ολοκλήρωση των βασικών κύκλων σπουδών. Η υπόθεση αυτή εάν ευσταθεί, σημαίνει ότι πράγματι υπάρχει μία κινητικότητα στην εκπαιδευτική διαδικασία, μία αλλαγή στη νοοτροπία περί διατήρησης της μουσικής ως μοναδική επαγγελματική διέξοδο για τους μεν άνδρες και αλλαγή στην αντίληψη για τη θέση της γυναίκας ως προς την ελευθερία της στο δικαίωμα στο επάγγελμα.

Συνολικά εξετάστηκαν 236 άτομα, άνδρες και γυναίκες και ο αριθμός αντιστοιχεί σε αυτούς που εργάζονται, άρα γίνεται λόγος για άτομα με ηλικιακή αφετηρία την εφηβεία. Συγκεκριμένα η μικρότερη ηλικία που δόθηκε ως έτος έναρξης επαγγέλματος ήταν αυτή των 10 ετών και ανήκε σε μέλος της πρώτης γενιάς ενώ μεγαλύτερο ποσοστό συγκέντρωσαν οι ηλικίες 14-15 ετών που ανήκουν στην πρώτη και δεύτερη γενιά. Μέσα από τις απαντήσεις αυτές για την ηλικία έναρξης επαγγέλματος γίνεται φανερό ότι ο ηλικιακός διαχωρισμός στην εργασία δεν υπήρχε³¹⁸.

αποκτήσουν με την οικονομία είναι ικανή να τους προσδώσει ανάλογη αξία και θέση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο άρθρο : «Ένα από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης εργατικής τάξης είναι ο διαχωρισμός άνδρα-γυναίκας, σε αντίθεση με την ανώτερη τάξη που είναι συνδεδεμένοι και οι δύο με τη οικονομία».

³¹⁷Βλ. Bruce Wilson & Johanna Wyn, (1993), «Educational Inequality and Cultural Conflict», στο *Education Inequality and Social Identity*, Lawrence Angus, The Falmer Press, London, σελ. 13. Σε έρευνα που είχε διεξαχθεί το 1980 στη Μ. Βρετανία τα περισσότερα παιδιά από την εργατική τάξη ήθελαν όσο το δυνατόν γρηγορότερα να βρουν δουλειά. Ήθελαν να γίνουν σαν τους πατέρες τους παρά τα αγαθά του σχολείου. Αντίστοιχη και η κατάσταση εδώ αφού τελικά η τάξη είναι αυτή που καθορίζει την ηλικία έναρξης επαγγέλματος διότι οι ανάγκες αλλά και η ποιότητα ζωής εξαρτώνται από την κοινωνικοοικονομική τάξη και όχι από το εθνικό ή εθνοτικό επίπεδο. Επίσης βλ. Guillermo Monti, (2010), « Cross- national Differences in Educational Achievement Inequality, *Sociology of Education* 84:49, pub. Online 30 Dec. σελ. 50-60, «Όσο υψηλότερο το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο τόσο υψηλότερες οι δυνατότητες». Το επάγγελμα των γονέων και η εκπαιδευτική ταυτότητα σχετίζονται με την ανισότητα επιτυχίας.

³¹⁸ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,526-529), ο οποίος αναφέρεται στην άρση του ηλικιακού διαχωρισμού στο επάγγελμα, η οποία απηχεί μία προκαπιταλιστική «συμπέση των οικογενειακών ρόλων».

10.1.1 Οι άνδρες και το επάγγελμα

Αρχικά θα γίνει μία παρουσίαση των επαγγελμάτων που από μόνη της αυτή η παρουσίαση δίνει πολύτιμα στοιχεία για τη σχέση που έχουν με το επάγγελμα και ειδικά με αυτό του μουσικού.

Οι 105 από τους 126 άνδρες που ερωτήθηκαν δήλωσαν το επάγγελμα του μουσικού. Σημειώνεται για ακόμα μία φορά ότι ο όρος «μουσικός» χαρακτηρίζει μόνο τους άνδρες και αποτελεί ζεύγος. Μόνο οι άνδρες έχουν το προνόμιο της επαγγελματικής ενασχόλησης με τη μουσική και παρόλο που και οι γυναίκες μεγάλωσαν στο ίδιο περιβάλλον και γαλουχήθηκαν με τα ίδια ακούσματα και βίωσαν την ίδια καθημερινότητα, θα μπορούσε κάποιος να πει ότι η μουσική γι' αυτές αποτελεί ένα απαγορευμένο πεδίο.

Ο μεγάλος αριθμός των όσων ασχολούνται με μουσική ήταν κάτι αναμενόμενο και επιβεβαίωνε την αρχική υπόθεση ότι η συντριπτική πλειοψηφία θα ασχολούνταν με αυτήν. Η μουσική είναι ό,τι τους κληροδοτήθηκε και έχει μετουσιωθεί σε κάτι ιερό³¹⁹. Πέρα όμως από την ιερότητα αυτής της κληρονομιάς η μουσική ήταν αυτή που τους προσέφερε κέρδη και μία ποιότητα ζωής για πολλές δεκαετίες. Η σχέση όμως αυτή με τη μουσική μπορεί να εξηγηθεί και βάσει της λειτουργίας της τσιγγάνικης οικογένειας ως βασική παραγωγική μονάδα (Βαξεβάνογλου 2001, 134-135)³²⁰. Και παρόλο που οι ίδιοι ισχυρίζονται ότι «η μουσική έχει πεθάνει», πολλοί από αυτούς καταφέρνουν μέσα από τη μουσική να εξασφαλίσουν μία αξιοπρεπή ζωή, οπότε και συνεχίζουν να θεωρούν τη μουσική ως κατάλληλο επάγγελμα και ίσως το μοναδικό που μπορεί να τους προσφέρει απολαβές.

Εκτός από τη μουσική δόθηκαν και άλλες απαντήσεις οι οποίες όμως είχαν είτε έναν είτε δύο εκπροσώπους και αποτελούσαν με άλλα λόγια μία παραφωνία στην ομοιογένεια της μουσικής. Τέτοιες απαντήσεις ήταν: έμπορος ζώων, γεωργός, πλανόδιος μικροπωλητής. Σημειώνεται ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων που έδωσαν άλλη απάντηση πλην της μουσικής, υπήρχε σχέση και με τη μουσική όμως οι συγκεκριμένοι είτε άλλαξαν επάγγελμα, κάτι που θα συζητηθεί παρακάτω, είτε δεν το εξάσκησαν ποτέ ως κύριο επάγγελμα.

³¹⁹Βλ. Frank Musgrove, ό.π. (1979, 41-42). Τα παιδιά έχουν ως πρότυπο τους γονείς τους και η πρώτη κοινωνικοποίηση συντελείται μέσα στην οικογένεια. Το ίδιο ισχύει και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Κάποτε ήταν παιδιά και όσοι ασχολούνταν με τη μουσική, όπως και σήμερα τα δικά τους παιδιά ασχολούνται με τη μουσική διότι υπερισχύει το πατρικό πρότυπο στο επαγγελματικό πεδίο.

³²⁰Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2004, 172), όπου γίνεται σαφής ο λόγος απασχόλησης με τη μουσική καθαρά για οικονομικούς λόγους ενώ αποκλείεται η εξωτική διάσταση του θέματος σχετικά με την κλίση τους προς τη μουσική και το χορό καθώς και την τοποθέτησή τους στην κατάσταση του «φυσικού ανθρώπου».

Ο συνεντευξιαζόμενος που έδωσε την απάντηση έμπορος ζώων αποτελεί τη μοναδική περίπτωση ατόμου που δεν έχει ασχοληθεί ποτέ με τη μουσική και δεν έχει καμία γνώση πάνω σε αυτό το πεδίο. Η συγκεκριμένη οικογένεια είναι από αυτές που διαχωρίζονται από τη Νέα Ζωή και διαβιούν στο χώρο περιμετρικά του αεροδρομίου. Το επάγγελμα είναι ίσως ο κυριότερος λόγος που δημιουργεί αυτόντο διαχωρισμό και ανάμεσα στους Ρομά θεωρείται κάτι άλλο διαφορετικό από αυτούς. Επίσης διευκρινίζεται ότι αναφερόταν στο επάγγελμα που εξασκούσε πριν χρόνια αφού πλέον εμπόριο ζώων, συγκεκριμένα αλόγων, δεν γίνεται.

Υπενθυμίζεται ότι η συμπληρωματική ταυτότητα αν όχι η κυρίαρχη, ανάμεσα στους Ρομά της Νέας Ζωής είναι αυτή της επαγγελματικής τους ιδιότητας δηλαδή του μουσικού. Έτσι, αυτός που δεν έχει καμία σχέση με τη μουσική δεν μπορεί να θεωρηθεί «δικός» και διαχωρίζεται. Άλλωστε, η συγκεκριμένη οικογένεια παρά τα πολλά χρόνια που διαβιούν στα Ιωάννινα, δεν έγινε ποτέ δεκτή και σώμα της ομάδας, αφού η καταγωγή τους είναι από τη Πελοπόννησο. Άλλο μέλος της ίδιας οικογένειας έδωσε την απάντηση της ενασχόλησης με τη γεωργία και εννοούσε ότι αναλαμβάνει γεωργικές εργασίες.

Ο πληροφορητής που έδωσε την απάντηση του πλανόδιου μικροπωλητή ανήκει σε αυτούς που διαβιούν στη Νέα Ζωή στο χώρο των μουσικών και η επαγγελματική του ενασχόληση προέκυψε από τη δυσκολία του να εξασκήσει το επάγγελμα του μουσικού και να έχει και τις επιθυμητές απολαβές. Ασχολήθηκε ελάχιστα με τη μουσική και εδώ και πολλά χρόνια το επάγγελμά του είναι αυτό του πλανόδιου μικροπωλητή. Παρά το γεγονός ότι γνωρίζει μουσική αποτελεί μέλος της κοινότητας τους και ζει στη Νέα Ζωή, η μη επαγγελματική του ενασχόληση όμως με τη μουσική, αποτελεί ένα στίγμα, μία παραφωνία, χάνει το κύρος το οποίο συνοδεύει έναν μουσικό.

Μία απάντηση που προξένησε ενδιαφέρον είναι αυτή του επιχειρηματία, ενός πληροφορητή ο οποίος ήταν ιδιοκτήτης κέντρων διασκέδασης. Μέτα από πολλά χρόνια επαγγελματικής ενασχόλησης με τη μουσική επένδυσε σε αυτό το πεδίο ώστε να έχει καλύτερες απολαβές και με λιγότερο κόπο. Λίγοι είναι αυτοί οι οποίοι κάνουν αυτό το βήμα και αυτό φαίνεται από τις απαντήσεις τους και εξαρτάται βεβαίως από τις απολαβές που έχει ο καθένας κατά τη διάρκεια της ζωής του αλλά και από τον τρόπο που θα τις διαχειριστεί.

Ο συγκεκριμένος επιχειρηματίας ωστόσο ανάμεσα στους Ρομά έχαιρε ιδιαίτερου κύρους γιατί κατάφερε επαγγελματικά και οικονομικά να ανέβει ένα επίπεδο πάνω από τους υπόλοιπους, στοιχείο που του προσέδιδε και μία καλύτερη κοινωνική θέση. Επιπροσθέτως παρά την επαγγελματική του αυτή ενασχόληση, ουδέποτε ‘‘πρόδωσε’’ τη μουσική αφού την υπηρετούσε για πολλά χρόνια. Γίνεται

λοιπόν ξεκάθαρο ότι παρόλο που η μουσική αποτελεί το όχημα για να θεωρηθεί κάποιος «δικός», συγκεκριμένα στη Νέα Ζωή, και παρόλο που η μουσική είναι η κληρονομιά, είναι το βαρύ φορτίο των προγόνων που πρέπει να υπηρετηθεί, η οικονομική κατάσταση κάποιου τελικά, είναι αυτή που του προσδίδει κύρος ανεξάρτητα από το επάγγελμα με το οποίο ασχολείται. Όταν βέβαια οι απολαβές και η καλή οικονομική κατάσταση σχετίζονται άμεσα με τη μουσική τότε γίνεται λόγος για μία πιο αποδεκτή κατάσταση.

Μία απάντηση ακόμα που έχει μόλις έναν εκπρόσωπο είναι αυτή του σερβιτόρου³²¹. Η αδυναμία να βρει εργασία στο πεδίο της μουσικής και η οικονομική δυσπραγία οδήγησαν το συγκεκριμένο άτομο στην επιλογή αυτού του επαγγέλματος. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετοί από τους συνεντευξιαζόμενους και συγκεκριμένα από τους άνεργους τόνισαν τη δυσκολία να βρουν εργασία ως σερβιτόροι, αφού το μορφωτικό τους επίπεδο ήταν ιδιαίτερα χαμηλό χωρίς τις απαραίτητες γνώσεις γραφής και ανάγνωσης. Επομένως η συγκεκριμένη περίπτωση ανήκει σε αυτούς που έχουν γνώσεις ανώτερες από αυτές του δημοτικού.

Μία απάντηση η οποία προκάλεσε ενδιαφέρον ήταν αυτή του δημοτικού υπαλλήλου. Διευκρινίσεις σχετικά με την εύρεση εργασίας δε δόθηκαν αφού όπως προαναφέρθηκε, έπρεπε οι ερωτήσεις να είναι τέτοιες ώστε να μην υπάρχουν περιθώρια αμφισβήτησης της ιδιότητας της ερευνήτριας. Το συγκεκριμένο άτομο εργάζεται στο Δήμο στον τομέα της καθαριότητας και δεν έχει κάποια άμεση σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του αφού σε αυτές τις θέσεις εργασίας δεν κρίνεται απόλυτα απαραίτητη η κατοχή τίτλων σπουδών. Ωστόσο εύλογη απορία κάποιου θα ήταν ο τρόπος με τον οποίον βρέθηκε αυτή η εργασία, η οποία εξασφαλίζει μία μονιμότητα και έναν σταθερό μισθό και ποιος ο λόγος που άλλοι Ρομά δεν τοποθετήθηκαν σε αντίστοιχες θέσεις.

Στη συγκεκριμένη ερώτηση μόνο μία υπόθεση μπορεί να δοθεί ως πιθανή απάντηση. Ανεξάρτητα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες καλύφθηκε από το συγκεκριμένο άτομο αυτή η θέση, η εργασία αυτή απέχει κατά πολύ από την ιδιότητα του μουσικού που η συντριπτική πλειοψηφία κατέχει μαζί και το συγκεκριμένο άτομο. Συνεπώς ελάχιστοι θα ήταν αυτοί οι οποίοι στο βωμό της επαγγελματικής και οικονομικής σταθερότητας θα επέλεγαν να θυσιάσουν το κύρος και την αίγλη της μουσικής τους ιδιότητας, αφού όπως έχει ήδη τονιστεί οι μουσικοί Ρομά αποτελούν τους καλύτερους μουσικούς με μία πολύχρονη παράδοση στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου.

³²¹ Παρόλο που ο Αρβανίτης, ό.π. (2017, 586-587), αναφέρει ότι τίθεται υπό αμφισβήτηση η εμπλοκή των Τσιγγάνων στη μισθωτή εργασία, στην συγκεκριμένη έρευνα τα αποτελέσματα έδειξαν το αντίθετο, ενώ στην αναφορά του σχετικά με την επίδραση της οικονομικής κατάστασης στον περιορισμό των διαθέσιμων θέσεων η παρούσα έρευνα συμφωνεί.

Άλλη μία απάντηση η οποία δίνει ελπίδες για την θετική αλλαγή της εκπαιδευτικής κατάστασης, είναι αυτή του δασκάλου μουσικής. Το συγκεκριμένο άτομο ανήκει στην τρίτη γενιά, κάτι που αποτυπώνει την αλλαγή που περιγράφηκε παραπάνω, τουλάχιστον στους άνδρες. Το άτομο αυτόπαρόλο που φοίτησε στο Γυμνάσιο, δεν ολοκλήρωσε τη Β'/βαθμια εκπαίδευση, ωστόσο αποφοίτησε από το Ωδείο και ο τίτλος σπουδών του είχε ισχύ ώστε να μπορεί να διδάξει μουσική.

Η συγκεκριμένη περίπτωση δείχνει τον τρόπο με τον οποίον μπορεί να ζυμωθεί η εκπαίδευση και η μουσική χωρίς το ένα πεδίο να επιβαρύνει το άλλο. Η μουσική από τη μία αποτελεί το μελλοντικό επάγγελμα και δεν στέκεται εμπόδιο στην εκπαίδευση αυτού του είδους ενώ από την άλλη η εκπαίδευση (έστω και η εξειδικευμένη) δίνει την ευκαιρία της πιστοποίησης των μουσικών γνώσεων. Αξίζει βεβαίως να τονιστεί για ακόμα μία φορά ότι δεν τίθεται θέμα σύγκρισης και ανωτερότητας ανάμεσα στους πρακτικούς-βιωματικούς μουσικούς των προηγούμενων γενιών έναντι των ατόμων που έχουν σπουδάσει μουσική, όμως σίγουρα ένα πτυχίο πιστοποιεί και κατά κάποιο τρόπο νομιμοποιεί τις γνώσεις πάνω σε ένα αντικείμενο. Ενδιαφέρον όμως έχει και ο τρόπος που επιδρά η επαγγελματική ενασχόληση του τέκνου σε όλη την οικογένεια, αφού η συγκεκριμένη οικογένεια είχε αποκτήσει μία διαφορετική στάση και συμπεριφορά³²².

Συγκεκριμένα η συστολή και η αμηχανία στον ετεροπροσδιορισμό Ρομά δε φάνηκε αφού το παιδί και συνεπώς η ευρύτερη οικογένεια είχε πετύχει και είχε καταφέρει να σταδιοδρομήσει επαγγελματικά σε κάτι που ακόμα και άτομα της ευρύτερης κοινωνίας δυσκολεύονται. Μέσω αυτής της επιτυχίας ξεπέρασαν τα εμπόδια των όσων συνοδεύουν την εθνοτική ταυτότητα που έχουν άρρηκτη σχέση με το επάγγελμα και την εκπαιδευτική κατάσταση και τα οποία οι ίδιοι οι Ρομά γνωρίζουν ότι συνεχίζουν να υπάρχουν.

Από την άλλη, και το ίδιο το άτομο είχε διαχωρίσει τη θέση του από την κοινότητα και είχε αποκτήσει διαφορετικό ύφος και αντιλήψεις. Ο λόγος του ήταν σχεδόν ακαδημαϊκός, η αρραβωνιαστικιά του ήταν μη Ρομά και η αυτοπεποίθησή του αυξημένη, αφού ήταν αυτός που διέφερε και είχε πετύχει.

Δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία αποκοπή από την κοινότητα, ούτε ως μία άρνηση της ταυτότητας, αλλά ίσως μία προσπάθεια απαλοιφής των στερεοτύπων μέσω της επαγγελματικής ανέλιξης την οποία κατάφερε να πετύχει. Επομένως αυτό που προκύπτει είναι ότι οι ίδιοι οι

³²² Όπως έχει διαπιστώσει και ο Αρβανίτης στην έρευνα του ,ό.π. (2017, 490-491), δεν είναι ασυνήθης η προσπάθεια οικειοποίησης διαθέσιμων πόρων, ιδεών, και πληροφοριών από τους επίσημους θεσμούς που ενδυναμώνει τη θέση τους εντός της κοινότητας, όμως ενέχει τον κίνδυνο αποδυνάμωσης της εμπιστοσύνης μεταξύ τους και της προσπάθειας συλλογικής έκφρασης λόγω των ασύμμετρων σχέσεων ισχύος.

Ρομά έχουν αντιληφθεί ότι μέσω της εκπαίδευσης και της κατοχής κάποιου τίτλου σπουδών, καταφέρνουν να ανελιχθούν κοινωνικά και να εξισωθούν με την ευρύτερη κοινωνία χωρίς στερεότυπα και προκαταλήψεις για το μορφωτικό τους επίπεδο³²³.

Τελευταία απάντηση, έτσι όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις, ήταν αυτή του ψυκτικού. Το συγκεκριμένο άτομο επίσης ανήκει στην τρίτη γενιά, δεν εξασκεί το επάγγελμα, όμως είναι αυτό που σπούδασε και ευελπιστεί κάποια στιγμή να το εξασκήσει. Το άτομο αυτό ολοκλήρωσε τη Β'/βαθμια εκπαίδευση σε τεχνικό Λύκειο και παρακολούθησε τον κύκλο μαθημάτων που αντιστοιχούν στη συγκεκριμένη ειδίκευση. Πρόκειται για τα ελάχιστα άτομα που δεν ενδιαφέρονται για τη μουσική και σε αυτό ρόλο έπαιξε το γεγονός ότι ο πατέρας δεν είναι Ρομά, επίσης οι γονείς του είναι χωρισμένοι και το παιδί μεγάλωσε με τη μητέρα του, συνεπώς ερεθίσματα τουλάχιστον μέσα από την οικογένεια δεν υπάρχουν αφού οι γυναίκες όπως σημειώθηκε, δεν ασχολούνται με τη μουσική. Έτσι στη συγκεκριμένη περίπτωση αφού το επαγγελματικό του μέλλον δεν ήταν προδιαγεγραμμένο και δεν υπέστη πιέσεις να ασχοληθεί με τη μουσική επέλεξε κάτι άλλο απόλυτα συνυφασμένο με την εκπαίδευση.

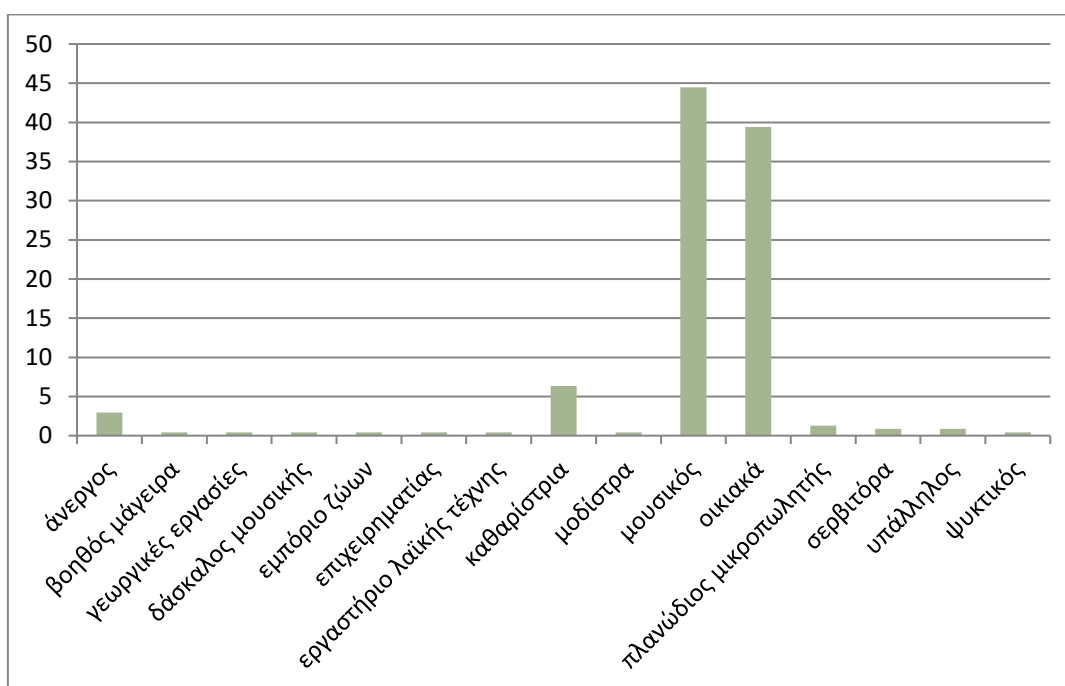
Αρα γίνεται ξεκάθαρο ότι ο κυριότερος λόγος που κρατούσε και κρατά τους άνδρες μακριά από την εκπαίδευση είναι η ενασχόληση με τη μουσική και η ασφάλεια που τους παρέχει η βεβαιότητα ότι θα τους προσφέρει μία καλή ποιότητα ζωής. Σε μία μόνο περίπτωση όπως παρουσιάστηκε έγινε ένας γόνιμος συνδυασμός. Προς το παρόν υπάρχει μόνο αυτό το παράδειγμα, σύμφωνα όμως με τα στοιχεία που συνελέγησαν ίσως σε μερικά χρόνια τα πράγματα να είναι σαφώς βελτιωμένα.

Τα περισσότερα παιδιά στη συντριπτική τους πλειοψηφία αγόρια, επέλεξαν να συνεχίσουν τη φοίτησή τους στη Β'/βαθμια στο μουσικό Γυμνάσιο, ενώ πολλά από αυτά από μικρή ηλικία φοιτούν και στο ωδείο. Παρόλο που το μουσικό Γυμνάσιο τους προσφέρει μία εξειδίκευση στη μουσική και

³²³ Εάν κάποιος μελετήσει προσεκτικότερα το φαινόμενο του ρατσισμού ή του αποκλεισμού που κεκαλυμμένα υφίστανται οι συγκεκριμένοι Ρομά και αναζητήσει τις διαφορές αλλά και την πηγή των προκαταλήψεων θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αφού κραυγαλέες διαφορές σε οικονομικό επίπεδο αλλά και στην ποιότητα ζωής δεν υπάρχουν μοιραία καταλήγει στην εκπαίδευση και στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Και επειδή συνήθως σε άλλες περιθωριοποιημένες ομάδες το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο συνοδεύεται με κακή ποιότητα ζωής και με ανέχεια ή παραβατικότητα, περιθωριοποιούνται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Όμως στην περίπτωση των Ρομά της Νέας Ζωής δε συμβαίνει κάτι τέτοιο επομένως το μόνο στοιχείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί τροχοπέδη για την ένταξή τους στα μεσαία κοινωνικά στρώματα είναι η απώλεια μορφωτικού κεφαλαίου. Επίσης Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 525), επισημαίνει ότι τα άτομα τρίτης γενιάς που κατόρθωσαν να ολοκληρώσουν τη δευτεροβάθμια δε φαίνεται αν μπορούν να πετύχουν κάποια διαφοροποιημένη κατάσταση επαγγελματικής ένταξης που να τους διαχωρίσει από τον υπόλοιπο πληθυσμό και να λειτουργήσει παρωθητικάγι' αυτούς. Συγκρίνοντας με την παρούσα έρευνα διαπιστώνεται ότι παρόλο που το συγκεκριμένο άτομο δεν είχε ολοκληρώσει τη Β'/βάθμια, πέτυχε να ανελιχθεί, όμως πάντα στο χώρο της μουσικής. Ακόμα και η εξέλιξή τους συμπιέζεται στα όρια του μουσικού πεδίου.

παρόλο που η επιλογή του εμπεριέχει και το στοιχείο της ασφάλειας, αφού το κυρίαρχο και συγκεκριμένο αντικείμενο το κατέχουν καλά, δεν παύει να αποτελεί φορέα της Β'/βαθμιας και να τους προσφέρει τις γνώσεις που προσφέρει κάθε άλλο Γυμνάσιο. Επιπροσθέτως η φοίτησή τους στο ωδείο τους προσφέρει ένα επιπλέον πιστοποιητικό γνώσης του αντικειμένου. Συμπερασματικά φαίνεται μία εμμονή στη μουσική ως μελλοντικό επάγγελμα, όμως πλέον σε συνδυασμό με την σπουδή της και την απόκτηση πτυχίων που πιστοποιούν τη γνώση της³²⁴.

Γράφημα 19: Ποσοστό συμμετοχής σε επαγγέλματα

10.1.2. Οι γυναίκες και η επαγγελματική δραστηριότητα

Από τα 236 άτομα που εξετάστηκαν τα 126 ήταν άνδρες, συνεπώς οι γυναίκες ανέρχονται στις 110. Βάσει των όσων είναι γνωστών σχετικά με τη θέση της γυναίκας αλλά και την αντίληψη που κυριαρχεί για τις επιλογές, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της μέσα στην κοινωνία των Ρομά, τα

³²⁴Βλ. Άννα Λυδάκη,. (1998,255). Βεβαίως παρά το θετικό αυτής της επιλογής , θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μία «πιστοποίηση γνώσεων και όχι ως διαδικασία μάθησης».

στοιχεία που συγκεντρώθηκαν δεν προκάλεσαν ουδεμία έκπληξη και εν πολλοίς θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αναμενόμενα.

Όπως έχει ήδη αναδειχθεί μέσα από την παρουσίαση των γενεών αλλά και τη σχέση που είχαν με την εκπαίδευση οι εκπρόσωποι της καθεμίας, γίνεται ξεκάθαρο ότι οι γυναίκες της πρώτης αλλά κυρίως της δεύτερης γενιάς οι οποίες συγκροτούν τον παραγωγικό πληθυσμό δηλαδή αυτές που βρίσκονται σε ηλικία επαγγελματικής δραστηριότητας δεν έχουν εξασφαλίσει κάποια εφόδια που τις καθιστούν ικανές προς την έξοδό τους στην αγορά εργασίας. Η αποχή ή η διαρροή από την εκπαίδευση σε συνδυασμό με το καθορισμένο μέλλον της άμεσης και σε νεαρή ηλικία οικογενειακής αποκατάστασης που αποτελεί αυτοσκοπό σχεδόν για όλες τις ηλικιακές ομάδες δεν αφήνουν περιθώρια για αναμονή άλλων αποτελεσμάτων πέραν αυτών που θα παρουσιαστούν.

Στο σημείο αυτό όμως, όπως έχει αναφερθεί ακροθιγώς παραπάνω, αξίζει να αναδειχθεί το ζήτημα της αμφίδρομης σχέσης του σχήματος φύλο –εργασία. Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν η θέση της γυναίκας και η απομάκρυνσή της από την αγορά εργασίας και ο γάμος σε νεαρή ηλικία είναι τα στοιχεία που εμποδίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία ή αντιστρόφως εάν η πεποίθηση ότι ακόμα και η κατοχή εκπαιδευτικών εφοδίων δε θα φανούν χρήσιμα, την κρατούν μακριά από την εκπαίδευση. Ούτως ή άλλως η γυναίκα θα υποστεί απαγορεύσεις σχετικά με την επαγγελματική της σταδιοδρομία, την οποία βεβαίως θα αναστείλει ή θα απαγορεύσει η δημιουργία δική της οικογένεια και οι υποχρεώσεις που θα προκύψουν μετά τη δημιουργία της.

Μέσα από την έρευνα μία απάντηση ξεκάθαρη δεν θα ήταν δυνατόν να δοθεί και η αλήθεια βρίσκεται στο ενδιάμεσο. Τα πάντα φαίνονται απλά εάν κάποιος αναλογιστεί τη θέση της γυναίκας και από εκεί ξεκινά η λύση του γρίφου, αφού από μόνη της η επιβολή ή η ελεύθερη βούληση στη σύναψη γάμου σε μικρή ηλικία δείχνει πολλά για τη θέση της. Για να δημιουργήσει οικογένεια δεν χρειάζεται να έχει κάποιο εισόδημα όπως ο άνδρας, αρκεί μόνο να είναι καλή νοικοκυρά και να μπορεί να διαχειριστεί ένα νοικοκυριό με την παράλληλη ανατροφή των παιδιών. Επομένως δεν χρειάζεται από πρακτικής άποψης να αναζητήσει τρόπους εξασφάλισης κάποιου εισοδήματος.

Επιπλέον από την σκοπιά του ψυχισμού εφόσον γνωρίζει από τα πρώτα μαθητικά της χρόνια ότι με δυσκολία θα καταφέρει να ολοκληρώσει τη δωδεκαετή φοίτηση και να σπουδάσει, ακολουθώντας διαφορετική πορεία της πεπατημένης του γάμου δε θα της επιτραπεί να βγει στην αγορά εργασίας συνεπώς χάνεται το κίνητρο.

Όπως προαναφέρθηκε για τις γυναίκες η έξοδος στην ευρύτερη κοινωνία χωρίς τη συνοδεία κάποιου άνδρα δεν είναι ανεκτή, ιδιαίτερα στις γυναίκες της τρίτης γενιάς οι οποίες δεν είναι ακόμα παντρεμένες, πόσο μάλλον όταν θα βρίσκεται υποχρεωτικά σε ένα επαγγελματικό περιβάλλον. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρηθεί ότι η έλλειψη κινήτρου λόγω της ήδη προκαθορισμένης πορείας της ζωής της, τη κρατούν μακριά από την εκπαίδευση, ενώ η θέση που της έχει δοθεί είναι μακριά από το επάγγελμα, το οποίο δεν μπορεί να διεκδικήσει αφού τα εκπαιδευτικά της εφόδια είναι μηδαμινά.

Συμβαίνει δηλαδή κάτι ανάλογο με τη σχέση που έχουν οι άνδρες με το επάγγελμα του μουσικού. Οι περισσότεροι όπως παρουσιάστηκε έδωσαν ως λόγο διακοπής της φοίτησης τη μουσική, εννοώντας ότι θα ακολουθήσουν το επάγγελμα του μουσικού, επομένως δε χρειάζεται να αποκτήσουν γνώσεις απαραίτητες για κάποιο άλλο αντικείμενο. Αντίστοιχα στις γυναίκες εφόσον θα δημιουργήσουν άμεσα οικογένεια και η έξοδος τους στην αγορά εργασίας δεν θα είναι εφικτή, δεν υπάρχει λόγος για απόκτηση γνώσεων που δε θα τους είναι πουθενά χρήσιμες σύμφωνα πάντα με τον δικό τους τρόπο σκέψης.

Παρά τη θέση της γυναίκας και την αποχή της από την επαγγελματική της δραστηριότητα, για τους λόγους που αναφέρθηκαν, δε σημαίνει ότι παραδείγματα εργαζομένων γυναικών δε βρέθηκαν. Όμως σε αυτές τις ελάχιστες περιπτώσεις, όπως τόνισαν, οι αυξημένες οικονομικές υποχρεώσεις ήταν αυτές που τις ώθησαν, όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν, η «ανάγκη». Το επάγγελμα όμως το οποίο ανέφεραν, αντικατοπτρίζει τις δυνατότητες που έχουν στην αγορά εργασίας λόγω εκπαιδευτικής ανεπάρκειας αλλά και λόγω φύλου, αφού ελάχιστα επαγγέλματα είναι αυτά τα οποία ταιριάζουν στις γυναίκες³²⁵. Οι γνώσεις που δεν πήραν για λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί, ίσως και να τους εξασφάλιζαν μία καλύτερη θέση και από την άποψη των συνθηκών εργασίας αλλά και από την σκοπιά των απολαβών.

Βεβαίως εύλογη θα ήταν η απορία κάποιου σχετικά με την άρση της απαγόρευσης σε αυτές τις γυναίκες όσον αφορά στην έξοδο στην αγορά εργασίας. Οι λόγοι είναι καθαρά οικονομικοί και σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ξεκάθαρα ο τρόπος αλλά και η βαρύτητα της οικονομίας στην αλλαγή νοοτροπίας, πάνω σε θέματα δηλαδή που σχετίζονται με ήθη και παραδόσεις χρόνων. Οι γυναίκες βέβαια που εργάστηκαν ή εργάζονται ανήκουν στην πρώτη και δεύτερη γενιά και είναι ήδη παντρεμένες με οικογένεια, οπότε κίνδυνος για ενδεχόμενη σπίλωση του ονόματος δεν υπάρχει.

³²⁵βλ. Bourdieu-Passeron, ό.π. (2014, 116). Όπου αναφέρεται η σχέση επαγγέλματος και γυναικείας προδιάθεσης.

Θα πρέπει να σημειωθεί βεβαίως ότι όλες οι γυναίκες εργάστηκαν ή εργάζονται βοηθώντας τους άνδρες τους κυρίως στις αγροτικές εργασίες. Παλαιότερα οι γυναίκες της πρώτης γενιάς βοηθούσαν τους συζύγους στις γεωργικές τους ασχολίες, ενώ σήμερα πολλές από τις γυναίκες συμμετέχουν στη συλλογή μανιταριών στην οποία επιδίδονται οι άνδρες τους και αποτελεί ένα πρόσθετο εισόδημα η πώλησή τους. Βεβαίως αυτή η δραστηριότητα δεν αποτέλεσε απάντηση από καμία από τις πληροφορήτριες, ίσως διότι δεν αποτελεί μία προσωπική ενασχόληση αφού γίνεται συλλογικά.

Η οικονομική κατάσταση κυρίως αλλά και η επιθυμία για αλλαγή στις ελευθερίες της γυναίκας διαμόρφωσαν μία αλλαγή πάνω στην αντιμετώπιση της εκπαίδευσης. Είναι σαφώς νωρίς για να διαφανεί εάν η ολοκλήρωση των σπουδών θα έχει αποτελέσματα στην επαγγελματική αποκατάσταση. Αυτό λέγεται διότι ξεπερνώντας το κορίτσι το σκόπελο της κοινωνικής κατακραυγής, εισερχόμενο στη Β'/βάθμια ή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, δεν είναι σίγουρο ότι θα ξεπεράσει και τις αντιρρήσεις στην επιθυμία αλλά και την ανάγκη της για εύρεση εργασίας. Οι προσδοκίες και οι επιθυμίες είναι πολλές και από τις προηγούμενες γενιές που βίωσαν την κατάσταση και θα ήθελαν οι κόρες τους να εργαστούν κάπου, όπου θα επικρατούν καλές συνθήκες και θα έχουν καλές απολαβές. Αλλά και από τα ίδια τα κορίτσια που τώρα βρίσκονται στο μεταβατικό στάδιο της επιλογής για τη συνέχιση των σπουδών τους στη Β'/βάθμια εκπαίδευση³²⁶, ακούστηκαν οι ίδιες προσδοκίες.

Τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με την επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών διαμορφώθηκαν ως εξής: στη συντριπτική τους πλειοψηφία έδωσαν την απάντηση «οικιακά» και ο αριθμός ανήλθε στις ενενήντα τρεις. Δεν αποτελεί επάγγελμα ή μία έμμυστη μορφή απασχόλησης, δεν θα μπορούσε όμως να χαρακτηριστεί αυτή η κατηγορία ως «άνεργες», αφού οι γυναίκες αυτές δεν αναζητούν εργασία αλλά ούτε είχαν εργαστεί ποτέ και διεκόπη η επαγγελματική τους δραστηριότητα.

Το αποτέλεσμα ήταν αναμενόμενο λόγω των απαντήσεων που είχαν δοθεί για την εκπαιδευτική τους κατάρτιση αλλά και των απαντήσεων σχετικά με την ηλικία γάμου. Από τη μία η ελλιπής εκπαίδευση που δεν τους επέτρεψε να βρουν μία θέση εργασίας αφού δεν είχαν τα κατάλληλα εφόδια και από την άλλη η σχετικά πρόωρη έναρξη της συζυγικής ζωής, τις απώθησε από την συνέχιση των σπουδών.

³²⁶ Διατηρώντας μία επαφή με τους Ρομά της Νέας Ζωής αποδείχθηκε γόνιμο για την ενημέρωσή μου σχετικά με την πορεία των τότε εφήβων που είχα συναντήσει. Με είχαν διαβεβαιώσει τα περισσότερα κορίτσια ότι το σχολείο το αγαπούν και θα συνεχίσουν στη τριτοβάθμια γιατί πραγματικά είχαν όνειρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις η Β'/βάθμια ολοκληρώθηκε για να ακολουθήσει ο γάμος, σε άλλες περιπτώσεις όμως το σχολείο διεκόπη ή παρακολουθήθηκαν μόνο οι τρεις τάξεις του Γυμνασίου. Βεβαίως ακόμα και η συμμετοχή στο Γυμνάσιο και η άνοδος του ορίου ηλικίας γάμου αποτελούν «κατακτήσεις» στη βελτίωση της γενικότερης κοινωνικής κατάστασης, παρόλα αυτά πολλά βήματα ακόμα μένουν, ως μία εμφανή και ουσιαστική αλλαγή.

Οι γυναίκες αυτές ακολούθησαν το παράδειγμα της μητέρας, της γιαγιάς αλλά και όλων των γυναικών της κοινότητάς τους και πορεύτηκαν σύμφωνα με το ήδη δοσμένο πρότυπο³²⁷. Η αποχή τους από το επάγγελμα θεωρείται για τις ίδιες απόλυτα φυσιολογικό, αφού αυτός που θα αναλάβει τα οικονομικά βάρη γνωρίζουν ότι είναι ο άνδρας³²⁸. Παρόλο όμως που οι ίδιες δεν εργάστηκαν και ανέλαβαν τα του οίκου, δεν επιθυμούν ανάλογη πορεία και στη ζωή των κοριτσιών τους αλλά αντίθετα επιθυμούν να τις δουν μορφωμένες και εργασιακά παραγωγικές. Το επάγγελμα δεδομένης της οικονομικής κατάστασης είναι πλέον μία ανάγκη και ορισμένες από αυτές κάποια στιγμή αναζήτησαν εργασία, χωρίς να έχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα αφού εφόδια δεν είχαν και πολλές φορές εξέφρασαν τη επιθυμία τους να εργαστούν.

Μία άλλη ομάδα που προέκυψε βάσει των απαντήσεων ήταν αυτή της «καθαρίστριας». Επίσης αναμενόμενη η απάντηση αυτή, αφού το επάγγελμα αυτό παρά το βαθμό δυσκολίας του και των συνθηκών που το χαρακτηρίζουν, δεν απαιτεί γραμματικές γνώσεις αρά ούτε και αποδεικτικά εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Αποτελεί το επάγγελμα στο οποίο στρέφονται κυρίως όσοι δεν έχουν ολοκληρώσει τη φοίτηση στο σχολείο γιατί είναι από τα λίγα επαγγέλματα όπου γνώσεις δεν ζητούνται.

Σε αυτές τις θέσεις συνήθως συναντώνται γυναίκες χαμηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου οι οποίες δεν απέκτησαν τις απαραίτητες γνώσεις ώστε να απασχοληθούν με κάτι άλλο είτε γιατί οι οικογένειές τους δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να τις ωθήσουν είτε γιατί ανήκαν σε ομάδα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου³²⁹. Επίσης σε αυτό το επάγγελμα απορροφώνται γυναίκες διαφορετικής εθνικότητας οι οποίες λόγω της δυσχέρειάς τους στη συνεννόηση, επιλέγονται για αυτές τις θέσεις που δεν χρειάζονται γνώσεις για την διεκπεραίωσή της. Οι γυναίκες Ρομά όπως οι ίδιες ανέφεραν, στράφηκαν σε αυτήν την εργασία γιατί ήταν το μοναδικό που γνώριζαν να κάνουν, αφού σχεδόν καμία δεν είχε ολοκληρώσει την εννιαετή φοίτηση.

³²⁷ Πιερ Μπουρντιέ, (1996), *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα, σελ. 31, «Οι γυναίκες είναι κυριαρχούμενη ομάδα τόσο οικονομικά όσο και συμβολικά».

³²⁸ Και στην ευρύτερη κοινωνία υπάρχουν πολλές ανάλογες περιπτώσεις που η γυναίκα δεν εργάζεται ενώ ο άνδρας αναλαμβάνει τις οικονομικές υποχρεώσεις. Η διαφορά όμως έγκειται στο γεγονός ότι η αποχή από το επάγγελμα για την ευρύτερη κοινωνία αποτελεί είτε επιλογή, είτε απόρροια συνθηκών και δυσχέρεια εύρεσης εργασίας, ενώ στην περίπτωση των Ρομά εμπεριέχει το στοιχείο της απαγόρευσης. Η κακή οικονομική κατάσταση ίσως να χρησιμοποιείται κάποιες φορές και ως απάντηση δικαιολόγησης της μη εργασίας για τους Ρομά. Επιπροσθέτως τις τελευταίες δεκαετίες αλλά και λόγω της οικονομικής κατάστασης οι άνδρες της ευρύτερης κοινωνίας ωθούν τις γυναίκες προς εύρεση εργασίας ώστε να αυξηθεί το οικογενειακό εισόδημα ενώ θεωρείται σχεδόν απαραίτητο το να εργάζεται μια γυναίκα προκειμένου να δημιουργήσει οικογένεια. Αντίθετα στους Ρομά όχι μόνο δε θεωρείται απαραίτητο αλλά η έξοδος της σε επαγγελματικό περιβάλλον πριν το γάμο αποτελεί αιτία καχυποψίας.

³²⁹ Παπακωνσταντίνου- Βασιλειάδου- Παυλή- Κορρε, ό.π. (2012, 79). Κάνοντας λόγο γενικά για τους Ρομά και όχι μόνο για τις γυναίκες Τονίζουν ότι με βάση το μορφωτικό επίπεδο επιλέγουν επάγγελμα που ανταποκρίνεται στις γραμματικές τους γνώσεις.

Μία περίπτωση διαφορετική από τις προηγούμενες καταγράφηκε και δημιουργεί την ομάδα «μοδίστρα». Η συγκεκριμένη γυναίκα επεξέτεινε την έφεση της στην κοπτοραπτική σε επαγγελματική δραστηριότητα και προτιμάται όχι μόνο από τους Ρομά της περιοχής αλλά και από μη Ρομά.

Αξίζει να σημειωθεί ότι βασικός λόγος που ώθησε τις γυναίκες αυτές στην αναζήτηση εργασίας, όπως προαναφέρθηκε, είναι η ανάγκη. Κάποιες για να συνεισφέρουν στο οικογενειακό ταμείο και άλλες για να επιβιώσουν. Αρκετές αν όχι οι περισσότερες, από αυτές που εργάζονταν είναι διαζευγμένες, συνεπώς εισόδημα δεν έχουν, άρα οφείλουν να εργαστούν, από την άλλη όμως έχουν αποκτήσει ανεξαρτησία στο θέμα της εργασίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση δύο γυναικών για την ενασχόλησή τους με τη μουσική. Φυσικά η ενασχόληση αυτή έχει να κάνει με το τραγούδι και όχι με την σπουδή κάποιου μουσικού οργάνου. Δεδομένης της θέσης της γυναίκας, μία τέτοια απάντηση δεν ήταν αναμενόμενη και δίνει πολλές απαντήσεις στα ερωτήματα σχετικά με τη θέση της γυναίκας, αλλά και για τα όρια που έχουν μπει ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα μέσω της μουσικής ως επάγγελμα.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε η μουσική αποτελεί καθαρά προνόμιο των ανδρών ως επαγγελματική ενασχόληση, αφού καμία γυναίκα δεν βρέθηκε να ακολουθεί το συγκεκριμένο επάγγελμα, ενώ ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις των κοριτσιών ή των γυναικών που γνώριζαν να παίζουν ένα μουσικό όργανο ή που στις νεότερες ηλικίες να σπούδαζαν μουσική. Ο λόγος κι εδώ εξηγείται για ακόμα μία φορά μέσα από τη θέση που έχει η γυναίκα. Αφού το επάγγελμα της μουσικής συνδέεται άρρηκτα με την επαφή με την ευρύτερη κοινωνία, τη συνεχή μετακίνηση αλλά και τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις όπου η έκθεση είναι κάτι το αναπόφευκτο, η γυναίκα δε θα μπορούσε να έχει θέση.

Επομένως αφού το επάγγελμα αυτό λόγω των ιδιοτήτων του είχε απορριφθεί για τις γυναίκες, δεν υπήρχε λόγος να εισέλθουν στο χώρο της σπουδής κάποιου μουσικού οργάνου. Ο διαχωρισμός αυτός μετουσιώθηκε στην αντίληψή τους ως μία ανδρική υπόθεση η οποία προσδίδει στον άνδρα το απαραίτητο κύρος που πρέπει να έχει και φυσικά, ως ένα από τα κύρια διαχωριστικά σε σχέση με τη γυναίκα και εν τέλει παγιώθηκε ως ένα πρότυπο που χαρακτηρίζει την κοινωνία τους.

Οι γυναίκες που ανήκουν στην τρίτη γενιά, αλλά και τα νεότερα κορίτσια παρόλο που επέλεξαν το μουσικό Γυμνάσιο, όσα από αυτά φοίτησαν, ουδέποτε ασχολήθηκαν επαγγελματικά με τη μουσική. Η επιλογή όμως του συγκεκριμένου Γυμνασίου οφείλεται σε δύο λόγους. Ο πρώτο έχει να κάνει με την ασφάλεια που αισθάνονταν στον έως τότε αφιλόξενο χώρο του σχολείου, αφού εκεί φοιτούσαν τα

περισσότερα αγόρια Ρομά, τα οποία θα ασχολούνταν επαγγελματικά με τη μουσική. Ο δεύτερος λόγος έγκειται στο ότι παρόλο που δεν είχαν πρακτικά ουδεμία σχέση με τη μουσική και τα μουσικά όργανα, σίγουρα ήταν αρκετά εξοικειωμένα με τη μουσική αφού όλες μεγάλωσαν σε μουσικές οικογένειες. Όμως όπως ήδη τονίστηκε καμία δεν ανέφερε τη μουσική ως επάγγελμα αλλά ενδιαφέρον προκαλεί ότι ακόμα και από τα νεώτερα κορίτσια δεν ακούστηκε ως πιθανό επάγγελμα.

Οι γυναίκες που βρέθηκαν να δηλώσουν ότι υπήρξαν «τραγουδίστριες» ανήκουν στην πρώτη γενιά. Η πορεία της ζωής τους ίσως να αποτέλεσε και το ανασταλτικό παράγοντα για τις γυναίκες των επόμενων γενιών στο να ασχοληθούν με τη μουσική.

Στην πρώτη περίπτωση η γυναίκα μεγάλωσε σε μουσική οικογένεια και η αγάπη της για τη μουσική την ώθησε στο αν αναζητήσει εργασία ως τραγουδίστρια, αφού κάποιο μουσικό όργανο δεν είχε διδαχθεί. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο η εξέλιξή της και η επαγγελματική της δραστηριότητα όσο το τι αντίκτυπο είχε στην κοινωνία τους. Ειδικά για τις γυναίκες εκείνης της γενιάς αποτελούσε μεγάλο ατόπημα η ενασχόληση με το τραγούδι.

Επαγγελματικά σταδιοδρόμησε εκτός Ιωαννίνων αφού η επαγγελματική της ιδιότητα ήταν αφορμή για κατάκριση. Ο άνδρας που παντρεύτηκε ήταν μη Ρομά και αυτό διότι οι Ρομά απέναντι σε μία τέτοια γυναίκα ήταν επιφυλακτικοί. Η έκθεσή της και η συναναστροφή της με μη Ρομά, η παρέκκλισή της από τα συνηθισμένα γυναικεία πρότυπα, της απέδιδε ένα στίγμα, ενώ παράλληλα γεννούσε αμφιβολίες σχετικά με την αιδώ, τις ηθικές αξίες και αρχές. Εν συνεχεία και αφού παντρεύτηκε, σταμάτησε να εργάζεται και από τότε δεν ασχολήθηκε ξανά με τη μουσική.

Το δεύτερο περιστατικό αφορά σε μία γυναίκα επίσης εκπρόσωπο της πρώτης γενιάς, η οποία εξάσκησε το επάγγελμα πολύ περισσότερα χρόνια από την πρώτη περίπτωση. Η συγκεκριμένη γυναίκα δεν παρέλειψε να αναφερθεί ιδιαίτερος στην κριτική που δέχθηκε τόσο από το ευρύτερο οικογενειακό και συγγενικό της περιβάλλον όσο και από την κοινότητά της. Όπως ήταν αναμενόμενο, η γυναίκα δούλεψε επί σειρά ετών στην Αθήνα, αφού στα Ιωάννινα γνώριζε ότι δεν ήταν επιθυμητή από τους Ρομά. Ήταν μία γυναίκα που παραβίασε τα όρια.

Τα πρώτο όριο ήταν αυτό της θέσης στην ομάδα που κατείχε η γυναίκα και το δεύτερο το όριο ήταν αυτό που η ίδια η μουσική θέτει ανάμεσα στον άνδρα και την γυναίκα. Η συγκεκριμένη πληροφορήτρια δεν παντρεύτηκε ποτέ, χωρίς να εκθέσει τους ακριβείς λόγους, όμως δεν είναι δύσκολη η υπόθεση. Για τους άνδρες Ρομά αυτή η γυναίκα δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις περί

αγνότητας και αιδούς. Διέφερε από τα πρότυπα που ίσχυαν και ισχύουν. Βεβαίως αυτή η αποπομπή της από την ομάδα, όπως η ίδια στήριξε, της κόστισε και την επηρέασε.

Ακόμα και σήμερα αυτή η γυναίκα ζει απομονωμένη σε σχέση με τους υπόλοιπους και αναφέρεται ως «*η τραγουδίστρια*». Ακόμα και ο χαρακτηρισμός κρύβει μία προσπάθεια διαχωρισμού γιατί η ιδιότητα αυτή φέρει πολλά αρνητικά σχετικά με το ήθος και το βίο αυτών που επιλέγουν να εργαστούν ως τραγουδίστριες³³⁰. Η κατάληξη της ζωής της από την άλλη είναι η απόδειξη ότι η υπέρβαση των ορίων, ειδικά από τις γυναίκες, δεν αφήνεται ατιμώρητη από όλη την κοινότητα και επαναφέρει στην τάξη όποια σκέφτεται να υπερβεί τα δοσμένα πρότυπα.

Στην περίπτωση των γυναικών συμπερασματικά παρατηρείται μία αποχή από την εργασία αλλά και μία κοινή πορεία σε όσες επιλέγουν ή αναγκάζονται να παντρευτούν. Η επιλογή, όπως προαναφέρθηκε, είναι αρκετά δύσκολο να θεωρηθεί ως αιτία έναρξης επαγγέλματος, αφού για τις γυναίκες η εργασία δεν συμβαδίζει με το φύλο τους. Η ανάγκη από την άλλη ως αιτία επαγγελματικής ενασχόλησης είναι συνηθέστερη ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια λόγω των οικονομικών συνθηκών που επικρατούν οι οποίες επηρεάζουν τον οικογενειακό προϋπολογισμό. Σε αυτήν την περίπτωση άλλος τρόπος δεν υπάρχει πέρα από την έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Και η ανάγκη αυτή είναι που ενεργοποιεί τη σκέψη τους σχετικά με τα αγαθά της εκπαίδευσης αφού τώρα κατανοούν ότι λόγω της εκπαιδευτικής ανεπάρκειας δεν είναι δυνατόν να βρουν εργασία σε όποιο πεδίο επιθυμούν.

Η φράση τους «*δεν είχαμε μυαλό*» έγκειται στην μη ορθή λήψη απόφασης δικής τους ή των οικείων τους σχετικά με τη συνέχιση ή διακοπή της φοίτησης στο σχολείο³³¹. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ακόμα και αυτές οι περιπτώσεις είναι ελάχιστες, όπως άλλωστε έδειξαν και τα ερευνητικά αποτελέσματα.

Όπως και στην περίπτωση των ανδρών έτσι και στην περίπτωση των γυναικών αντίστοιχα παρατηρείται ότι η εκπαίδευση και η σχέση με αυτήν που αναπτύσσει ο καθένας έχει παραμέτρους και αντίκτυπο σε επαγγελματικό επίπεδο³³². Επίσης όπως και στην ομάδα των ανδρών έτσι κι εδώ τα υψηλότερα ποσοστά συγκεντρώθηκαν σε συγκεκριμένες ασχολίες, δηλαδή όπως στους άνδρες η συντριπτική πλειοψηφία ασχολείται με τη μουσική έτσι και στις γυναίκες το μεγαλύτερο ποσοστό έχει

³³⁰ Δε θα ήταν άτοπο να ισχυριστεί κάποιος ότι αυτή η υποτίμηση πηγάζει από φθόνο απέναντι στο πρόσωπό της για τη δύναμη που είχε να υπερβεί κάποια όρια και να εργαστεί πάνω σε αυτό που επιθυμούσε αλλά και να ζήσει ανάλογα.

³³¹ Βεβαίως το σχολείο θα πρέπει να εκτιμάται πολύπλευρα και όχι μόνο ως μοχλός οικονομικής ανέλιξης και επαγγελματικής αποκατάστασης αλλά ακόμα και αν αυτή η αφορμή είναι ικανή να αλλάξει ως ένα βαθμό τη γνώμη τους σχετικά με την εκπαίδευση θα πρέπει να αποτιμηθεί ως ένα θετικό στοιχείο.

³³² Ηλιού Μαρία, ό.π. (1984,45). Παρατηρείται επομένως : «*συγκαλυμμένη ανισότητα πρόσβασης στο επάγγελμα ανάμεσα στα δύο φύλα απ' τον εξισωτικό τρόπο πρόσβασης στην εκπαίδευση*».

σχέση με τα οικιακά και είναι ιδιαιτέρως χρήσιμο στοιχείο για την κοινωνιολογική ανάγνωσή του επαγγέλματος αφού το ίδιο ισχύει και για τις τρεις γενιές.

10.1.3 Η αλλαγή επαγγέλματος

Όταν γίνεται λόγος για αλλαγή επαγγέλματος η συζήτηση περιορίζεται στην ομάδα των ανδρών, αφού όπως προαναφέρθηκε σταθερή και πολυετή σχέση με ένα επάγγελμα έχουν μόνο οι άνδρες. Επιπροσθέτως η αλλαγή στο επάγγελμα στην υπό εξέταση ομάδα εννοείται ως η μετατόπιση από το επάγγελμα του μουσικού σε ένα άλλο. Αφού όλοι οι άνδρες ασχολούνται με τη μουσική, όπως παρουσιάστηκε, η αλλαγή επαγγέλματος εννοείται μόνο αυτή. Επίσης διαφαίνεται μέσα από την εξέταση αυτή εάν υπάρχει ανταλλαξιμότητα μεταξύ του επαγγέλματος και των εκπαιδευτικών τίτλων.

Επομένως τα άτομα από τα οποία συλλέχθηκαν τα στοιχεία είναι τα 126 της ομάδας των ανδρών και τα αποτελέσματα που ήταν επίσης αναμενόμενα, είναι τα ακόλουθα: αυτοί που οδηγήθηκαν σε αλλαγή αποτελούν το 4,34%, δηλαδή γίνεται λόγος για μόλις έξι άτομα ενώ όσοι απάντησαν αρνητικά στην αλλαγή του επαγγέλματος ανέρχονται στους 120 δηλαδή το ποσοστό τους αντιστοιχεί στο 95,3%.

Τα αποτελέσματα αυτά δεν θεωρούνται μη αναμενόμενα. Όλοι οι κάτοικοι της Νέας Ζωής, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχουν άρρηκτη σχέση με τη μουσική η οποία συνεχίζεται έως σήμερα αφού από πολύ μικρή ηλικία γαλουχήθηκαν με αυτήν. Γι' αυτούς η μουσική για πολλές δεκαετίες αποτέλεσε μία καλή πηγή εσόδων και μία επαγγελματική δραστηριότητα η οποία δεν είχε σχέση με την εκπαίδευση. Επίσης είχαν τη δυνατότητα να ξεκινήσουν την επαγγελματική τους δραστηριότητα από πολύ μικρή ηλικία, όπως φάνηκε και από τα στοιχεία του χρόνου έναρξης επαγγέλματος. Τέλος ένα ακόμα στοιχείο που αξίζει να συνυπολογισθεί και εξηγεί τη δυνατή σχέση που έχει αναπτυχθεί με τη μουσική είναι η θεώρησή της ως μία κληρονομιά των προηγούμενων γενεών και αυτό που τους χαρακτηρίζει και τους κάνει να διαφέρουν από τους υπόλοιπους. Ένα στοιχείο επιπλέον που θα μπορούσε να ισχύει υποσυνείδητα είναι και ο φόβος της περιθωριοποίησης από το σύστημα παραγωγής σε περίπτωση συχνής αλλαγής επαγγέλματος (Παπακωνσταντίνου-Βασιλειάδου- Παυλή- Κορρέ, 100, 2012).

Συνεπώς οι συγκεκριμένοι Ρομά έχουν εξειδικευθεί στη μουσική, η οποία ήταν και ο κύριος λόγος της διαρροής τους από την εκπαίδευση και είναι το μοναδικό επάγγελμα στο οποίο δύνανται να

δημιουργήσουν και να ξεχωρίσουν. Έχουν «σπουδάσει» τη μουσική. Άλλωστε αυτό το στοιχείο αποτυπώνεται στα ευρήματα πάνω στον χρόνο έναρξης του επαγγέλματος. Επιβεβαιώνεται μέσω αυτών ότι από μικρή ηλικία, σχεδόν εφηβική, ξεκινούν την επαγγελματική ενασχόληση άρα δε θα ήταν υπερβολή να γίνει λόγος για μία ολόκληρη ζωή συνυφασμένη με τη μουσική. Επομένως η αλλαγή επαγγέλματος είναι πολύ δύσκολη και ως απόφαση αλλά και ως πράξη.

Τα έξι άτομα που απάντησαν θετικά στην αλλαγή επαγγέλματος είναι μουσικοί οι οποίοι βρέθηκαν σε δυσχερή οικονομική θέση και αναγκάστηκαν να αλλάξουν επάγγελμα. Όσο αναγκαστικό είναι για κάποιον Ρομά να ασχοληθεί με τη μουσική, αφού έτσι επιβάλλει το πρότυπο, άλλο τόσο επώδυνο είναι να αναγκαστεί να αλλάξει το επάγγελμα που γνωρίζει να κάνει και μέσω του οποίου μεγάλωσαν γενιές ολόκληρες. Όπως οι ίδιοι είπαν και έχει σημειωθεί παραπάνω, η πληθώρα των μουσικών από τη μία και η ελάττωση της προσφοράς εργασίας τους έφερε σε σημείο απελπισίας. Τα έσοδα μειώνονταν και η αλλαγή επαγγέλματος ήταν η μοναδική διέξοδος.

Θα πρέπει να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι όσοι απάντησαν θετικά στην αλλαγή επαγγέλματος θεωρούν τη μουσική ως αρχικό επάγγελμα και την νυν εργασία ως μία περιστασιακή απασχόληση. Η εργασία τους τους εξασφαλίζει τα προς το ζην και δε θεωρείται μία ολοκληρωτική στροφή στην επαγγελματική τους δραστηριότητα. Η αλλαγή του επαγγέλματος που δήλωσαν, αναφέρεται σε κάποια από τα επαγγέλματα που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Άλλωστε όποτε οι συνθήκες το επιτρέπουν και βρεθεί κάποια μουσική εργασία την αποδέχονται.

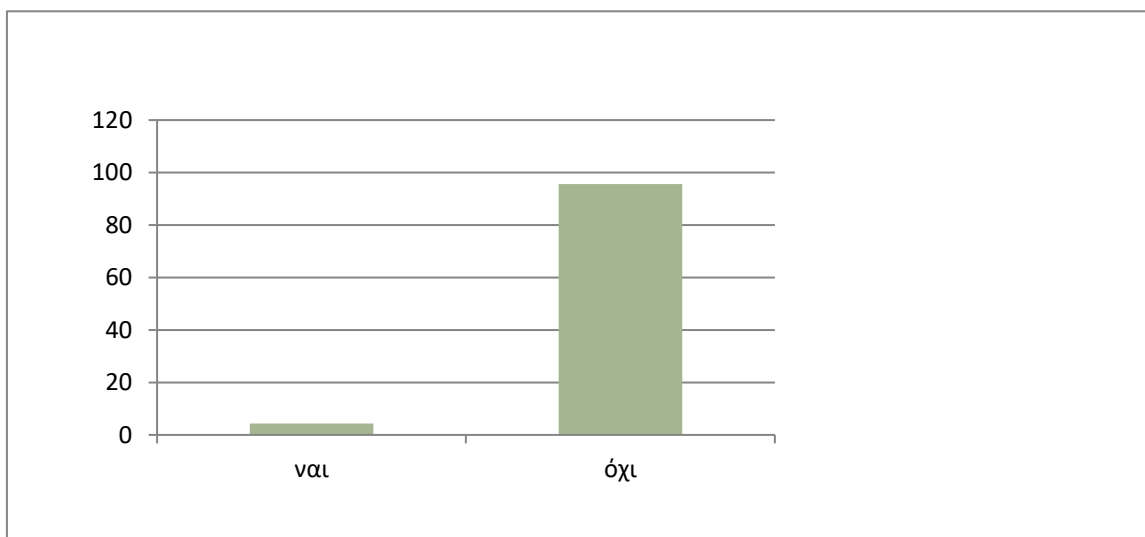
Όσον αφορά στις γυναίκες θα ήταν ανούσιο να γίνει λόγος για αλλαγή επαγγέλματος, αφού όπως προαναφέρθηκε ακόμα και η εργασία για τη συγκεκριμένη ομάδα δεν είναι μία εύκολη διαδικασία. Η εργασία γι' αυτές, προέκυψε από τη δυσχερή οικονομική θέση στην οποία περιήλθαν οι οικογένειές τους και δεν πήγαζε από την ανάγκη τους να δημιουργήσουν και να εξέλθουν σε έναν εργασιακό χώρο. Επομένως η ερώτηση σχετικά με την αλλαγή του επαγγέλματος στις γυναίκες, δεν θα είχε κάποιο νόημα ούτε θα έδινε αποτελέσματα άξια ανάλυσης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι για την αλλαγή επαγγέλματος αναγκαία κρίνεται η κατοχή ενός τίτλου σπουδών ή η μαθητεία πάνω σε κάποιο αντικείμενο πλην της μουσικής. Αφού όπως ήδη παρουσιάστηκε ο κύριος λόγος διακοπής της φοίτησης για τους άνδρες είναι η ενασχόληση με τη μουσική, αυτό σημαίνει ότι ουδεμία κατάρτιση έλαβαν σε κάποιο άλλο αντικείμενο. Η οικονομική δυσπραγία όμως την οποία βιώνουν τα τελευταία χρόνια λόγω της αδυναμίας απορρόφησης της πληθώρας των μουσικών, τους έχει οδηγήσει σε αυτό που πριν χρόνια είχαν εγκαταλείψει δηλαδή στο σχολείο.

Οι λόγοι δεν είναι άλλοι πέρα από τη διευκόλυνσή τους στο πεδίο εύρεσης εργασίας αφού όπου και αν αναζητήσουν εργασία ένας τίτλος σπουδών της Β'/βάθμιας εκπαίδευσης είναι απαραίτητος. Με την απόκτηση αυτού του τίτλου είναι πιο εύκολο να επιλέξουν ένα άλλο πεδίο εργασίας, αφού σε όλες τις εργασίες θα τους φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι άνδρες που αναγκάστηκαν ή αποφάσισαν να αναζητήσουν μία άλλη επαγγελματική δραστηριότητα ανήκουν οι περισσότεροι στην τρίτη γενιά ενώ λιγότεροι στη δεύτερη. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι διότι η τρίτη γενιά, έχει εξοικειωθεί περισσότερο με την εκπαίδευση και τη θεωρεί απαραίτητη ως όχημα οικονομικής ανέλιξης, αφού είναι φανερό σε αυτούς ότι η μουσική ως επάγγελμα δεν μπορεί να τους προσφέρει την ποιότητα ζωής που κάποτε προσέφερε³³³.

Το ίδιο ισχύει και για τις γυναίκες που επέλεξαν να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους(υπό τη συνοδεία των συζύγων τους). Εκτιμούν την απόκτηση ενός τίτλου σπουδών που θα τους διευκολύνει να βρουν εργασία ώστε να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα.

Γράφημα 20: Ποσοστό αλλαγής επαγγέλματος

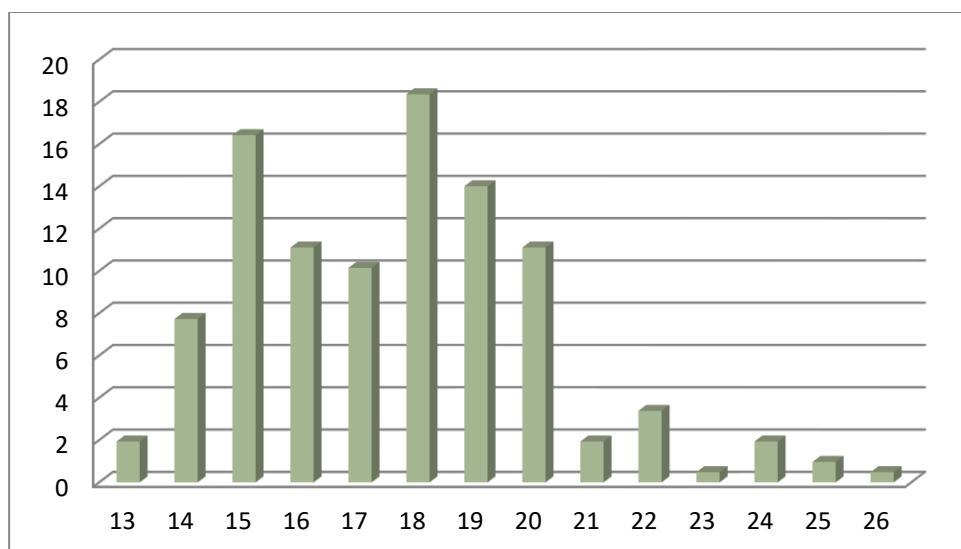
³³³ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 519-521). Ακριβώς τα ίδια ευρήματα παρουσιάζονται για τους Ρομά της Χαλκίδας, με την Τρίτη γενιά να αναζητά την κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων, ώστε να καταφέρουν να εξελιχθούν επαγγελματικά.

10.2 Η επίδραση του γάμου στην εκπαιδευτική δραστηριότητα

Ένα πεδίο άξιο διερεύνησης και άρρηκτα δεμένο με την εκπαίδευση είναι αυτό του γάμου και της δημιουργίας οικογένειας. Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι ένας λόγος που προκάλεσε τη διακοπή της φοίτησης, κυρίως στην ομάδα των γυναικών, ήταν ο αρραβώνας ή ο γάμος, φαίνεται επιτακτικής ανάγκης η περαιτέρω διερεύνηση της ηλικίας γάμου τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες και αν η ηλικία ανάμεσα στις γενεές έχει αλλάξει.

Τα άτομα που εξετάστηκαν ανέρχονται στα 207 δηλαδή όσα, έχουν δημιουργήσει οικογένεια. Με μία επιδερμική θέαση του πίνακα των αποτελεσμάτων φαίνεται το υψηλότερο ποσοστό να συγκεντρώνεται μεταξύ των 18 και 19 ετών στο συνολικό πληθυσμό ανεξάρτητα από το φύλο των πληροφορητών. Ωστόσο υψηλά ποσοστά έχουμε και στην ηλικία των 15, ενώ η έναρξη της συζυγικής ζωής σύμφωνα με τις απαντήσεις που δόθηκαν ξεκίνησε σε ορισμένες περιπτώσεις από την ηλικία των 13 ετών. Αντιθέτως μετά τα είκοσι έτη τα ποσοστά πέφτουν δραματικά.

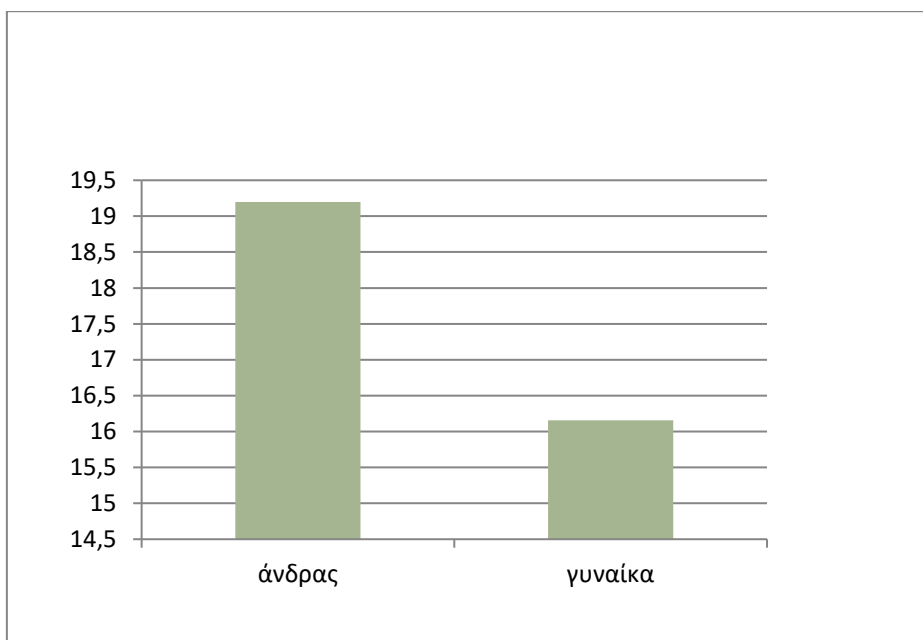
Γράφημα 21: Ποσοστό ετών γάμου

Αυτό που απασχολεί ιδιαίτερος και εξετάζεται είναι εάν τα έτη αυτά αντιστοιχούν σε γυναίκες ή σε άνδρες και αν και κατά πόσο υπάρχουν αλλαγές στην ηλικία γάμου ανάμεσα στις γενιές.

Στο πρώτο ερώτημα σχετικά με την ηλικία γάμου ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες φαίνεται να υπάρχει αρκετά μεγάλη απόκλιση, αφού ο μέσος όρος γάμου για τους άνδρες φθάνει τα 19 έτη ενώ για τις γυναίκες ο αντίστοιχος μέσος όρος φθάνει σχεδόν τα 16 έτη. Οι μέσοι όροι υπενθυμίζεται ότι εξάγονται από εκπροσώπους όλων των γενεών, επομένως με βάση αυτά τα αποτελέσματα μπορεί κάποιος να εξάγει γενικά συμπεράσματα και όχι ειδικές πληροφορίες για τα έτη γάμου ανά γενιά.

Γράφημα 22: Μέσος όρος ηλικίας γάμου ανά φύλο

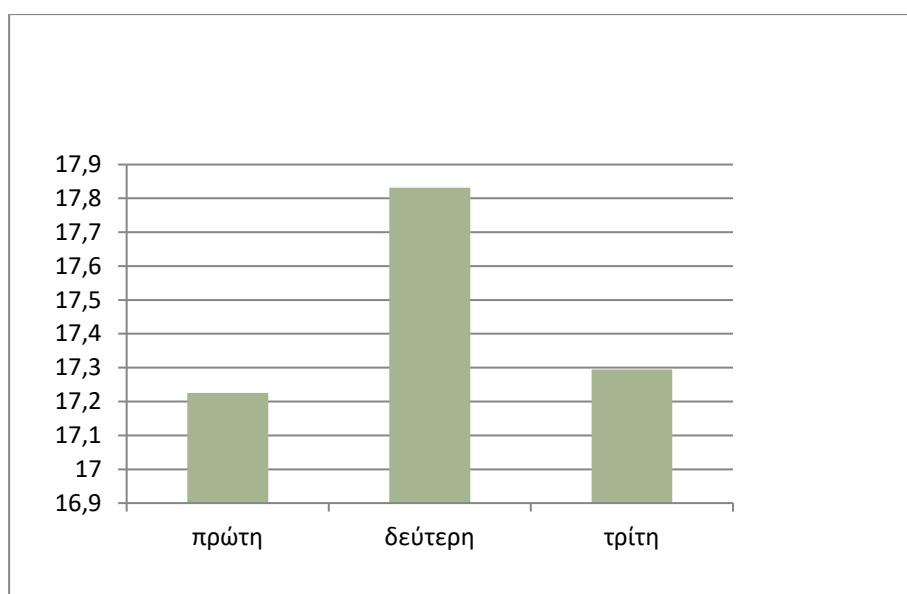

Με μία περαιτέρω ανάλυση των στοιχείων φαίνεται ξεκάθαρα η ηλικία γάμου ανά γενιά. Τα αποτελέσματα δίνουν στοιχεία αποκαλυπτικά για τις δομές της συγκεκριμένης κοινωνίας και τη νοοτροπία που επικρατεί. Η ηλικία γάμου σε όλες τις γενιές είναι παρόμοια και κυμαίνεται στα 17 έτη.

Συγκεκριμένα στην πρώτη γενιά ο μέσος όρος ανέρχεται στα 17,23 έτη, στη δεύτερη στα 17,89 και στην τρίτη στα 17,29. Αφού γίνεται λόγος για μέσο όρο συνυπολογίζεται τόσο η ηλικία του άνδρα όσο και της γυναίκας.

Παρατηρείται λοιπόν μία σταθερή επιλογή της συγκεκριμένης ηλικίας για δημιουργία οικογένειας και οι λόγοι που έχουν αναφερθεί και παραπάνω είναι οι εξής: οι άνδρες έχουν ξεκινήσει την επαγγελματική τους σταδιοδρομία από μικρή ηλικία και βρίσκονται σε θέση να δημιουργήσουν οικογένεια, ενώ αντίστοιχα οι γυναίκες θεωρούνται σε ώριμη ηλικία για να αναλάβουν τα συζυγικά καθήκοντα και αφού άλλες υποχρεώσεις δεν έχουν, δεν υπάρχει και λόγος καθυστέρησης.

Γράφημα 23: Μέσος όρος ηλικίας γάμου ανά γενιά

10.2.1 Οι γυναίκες και ο γάμος

Το συγκεκριμένο θέμα δείχνει πολλά κυρίως για τις γυναίκες. Η επιλογή του γάμου έχει σχέση με πολλούς παράγοντες και κυρίως με τα πρότυπα. Οι γυναίκες των παλαιότερων γενεών παντρεύτηκαν σε μικρή ηλικία επομένως το πρότυπο έχει ήδη διαμορφωθεί για ένα κορίτσι στην εφηβεία. Ο δρόμος που πρέπει να ακολουθήσει είναι αυτός.

Επιπροσθέτως οι σκληρές δομές που κυριαρχούν σχετικά με την αιδώ και τις ηθικές αξίες της γυναίκας, διαμορφώνονται από τη συνολική εικόνα που θα σχηματιστεί από τη συμπεριφορά της στα όρια της κοινότητας. Η έκθεσή της στον έξω κόσμο γεννά αμφιβολίες για την ηθική της και ο γάμος

ίσως καθυστερήσει³³⁴. Έξω κόσμος θεωρείται και το σχολείο, επομένως προκειμένου να διασφαλιστεί η ηθική της, αυτός ο εξωτερικός χώρος απορρίπτεται. Άλλωστε όσο καθυστερεί ο γάμος τόσο περισσότερες ανάγκες έχει η κοπέλα και τόσο διεκδικεί την αυτονομία της.

Επομένως η ηλικία των 17-18 ετών είναι η κατάλληλη ώστε η κοπέλα να μην επηρεαστεί από πρότυπα της ευρύτερης κοινωνίας που ως βάση τους έχουν την αυτονομία και ανεξαρτησία της γυναίκας. Ωστόσο δεν πρέπει να παραβλέψει κάποιος και τους λόγους πρακτικής φύσεως που ισχύουν σε περιπτώσεις γάμων σε μικρές ηλικίες που αφορούν στις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, αποτελεί «στρατηγική διαχείρισης συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών επομένως γάμος σε νεαρή ηλικία εμποδίζει τη φοίτηση, η άρση του οποίου ως εμπόδιου απαιτεί πρωτίστως αναδιάρθρωση του οικονομικού πλαισίου της οικογένειας και όχι τόσο του πολιτισμικού» (Αρβανίτης 2017, 270).

Επίσης η προετοιμασία της για το ρόλο της συζύγου, όχι τόσο από τη μητέρα της αλλά από την πεθερά της απαιτεί χρόνο³³⁵. Επομένως το πρότυπο σε συνδυασμό με τον κοινωνικό έλεγχο αλλά και την προετοιμασία της νέας για σύζυγο, ωθεί τις κοπέλες σε γάμο από μικρή ηλικία σε σχέση με τα πρότυπα της ευρύτερης κοινωνίας και με φυσική απόρροια τη διακοπή της φοίτησης.

Αυτά τα στοιχεία οδηγούν τις κοπέλες στο γάμο ακόμα και σήμερα, αφού από τα αποτελέσματα της έρευνας γίνεται εμφανές ότι η ηλικία γάμου δεν παρουσιάζει διαφορές ανάμεσα στις γενιές. Τα πρότυπα τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες στο θέμα του γάμου είναι ζωντανά και εξακολουθούν να επηρεάζουν την πρόωρη μετάβαση στο στάδιο της συζυγικής ζωής.

³³⁴ Πιερ Μπουρντιέ, ό.π. (1996,34). «Οι απαγορεύσεις που τους επιβάλλονται είναι μία κοινωνικά επιβεβλημένη αγοραφοβία», με άλλα λόγια στην περίπτωση της συγκεκριμένης κοινότητας, αυτό που τους έχουν μάθει και τους μαθαίνουν είναι να φοβούνται τον έξω-κόσμο, ως ενδεχόμενο εχθρό. Και ό.π.Μπουρντιέ (1996, 79), «Οι γυναίκες φέρουν αξίες προφυλαγμένες από προσβολή και υποψία». Επίσης Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,481,487), όπου κάνει λόγο για τη διαφύλαξη της τιμής και της υπόληψης της κοπέλας αλλά και για τον έλεγχο που οι γονείς ασκούν στις ζωές των παιδιών τους.

³³⁵ Από τη στιγμή που δίνεται ο λόγος ανάμεσα στις οικογένειες, οι κοπέλες μετακομίζουν στο σπίτι του γαμπρού, και αναλαμβάνουν τα του οίκου μαζί με την πεθερά τους, ώστε να αποδείξουν την ικανότητά τους σχετικά με τα οικοκυρικά, αλλά και να ακολουθήσουν οδηγίες και συμβουλές της πεθεράς.

10.2.2 Ο γάμος στις τρεις γενιές

Οι μικρές διαφορές που παρουσιάζονται στον μέσο όρο ηλικίας γάμου σε κάθε γενιά, μπορούν να ερμηνευτεί βάσει οικονομικών συνθηκών. Οι μικρότεροι μέσοι όροι παρατηρούνται στην πρώτη και την τρίτη γενιά. Οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς είχαν πολύ ισχυρά πρότυπα στο θέμα του γάμου, αλλά παράλληλα οι συνθήκες της ζωής ήταν αυτές που επέτρεπαν τη δημιουργία οικογένειας αφού όπως έχει ήδη προαναφερθεί η φτώχεια ήταν μία κοινή κατάσταση για όλους, ανεξάρτητα από την ταυτότητα και δεν εμφανιζόταν ως εμπόδιο για τη σύναψη γάμου.

Στη δεύτερη γενιά παρατηρείται μία μικρή άνοδος στην ηλικία γάμου και η γενιά αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η γενιά της μετάβασης και της κλίσης προς την ευρύτερη κοινωνία. Είναι τα χρόνια που οι Ρομά μεταβαίνουν σε αστικό κέντρο που η εκπαίδευση αγκαλιάζει όλες τις ομάδες και που η γυναίκα ξεκινά να χειραφετείται. Παρόλο που αυτή η γενιά απολάμβανε καλή ποιότητα ζωής και υπήρχαν θέσεις εργασίας πάνω στη μουσική φαίνεται μία ανεπαίσθητη στροφή προς την εκπαίδευση ακόμα και για τις γυναίκες και μία μικρή καθυστέρηση του γάμου.

Στην τρίτη γενιά η οποία στο θέμα του γάμου έχει και τους λιγότερους εκπροσώπους φαίνεται μία επιστροφή στα ποσοστά της πρώτης γενιάς. Παρόλο που οι οικονομικές συνθήκες δεν ευνοούν ιδιαίτερα τη δημιουργία οικογένειας η ηλικία γάμου έχει μειωθεί. Για τους άνδρες η κατάσταση είναι δύσκολη αφού ζήτηση στους μουσικούς πλέον δεν υπάρχει, επομένως αυτό που παρατηρείται σχετικά με τον χώρο διαμονής είναι επιστροφή στα πατρικά τα οποία φιλοξενούν δύο ή και τρεις οικογένειες. Το σχολείο είναι μία δοκιμασμένη μέθοδος επαγγελματικής αποκατάστασης και οικονομικής ανέλιξης από τη δεύτερη γενιά η οποία όπως κατανόησαν δεν αποφέρει άμεσους καρπούς, επομένως η εκπαίδευση δεν αποτελεί τροχοπέδη στην σύναψη γάμου και στην ανάληψη πρόσθετων υποχρεώσεων.

Οι γυναίκες επίσης προτιμούν τις μικρότερες ηλικίες για σύναψη γάμου αφού όπως αναφέρθηκε ήδη, η εκπαίδευση σταματά το αργότερο στη λήξη της εννιαετούς φοίτησης αφού δεν έχει να τους προσφέρει κάτι άμεσο ή κάτι το οποίο θα μπορέσουν να αξιοποιήσουν. Επιπροσθέτως όμως γίνεται λόγος για μία εποχή όπου τα πρότυπα της ευρύτερης κοινωνίας φθάνουν ευκολότερα μέσω των Μ.Μ.Ε. σε αυτούς άρα και οι επιρροές. Επίσης οι κίνδυνοι είναι αυξημένοι, επομένως η

μοναδική διασφάλιση της έφηβης από όλους τους κινδύνους και από τα μη αποδεκτά πρότυπα της ανεξάρτητης γυναίκας³³⁶ είναι ο γάμος μόνο με άνδρα Ρομά.

Συμπερασματικά λοιπόν αυτό που φαίνεται μέσω της μελέτης των αποτελεσμάτων είναι ότι η ηλικία γάμου ανάμεσα στις γενιές δεν έχει αλλάξει και κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα, όμως υπάρχει αρκετά μεγάλη διαφορά στην ηλικία γάμου ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες. Ενώ ο μέσος όρος για τους άνδρες είναι περίπου τα 19 έτη, για τις γυναίκες είναι τα 16 έτη. Για τις γυναίκες οι λόγοι προαναφέρθηκαν, για τους άνδρες όμως οι λόγοι έγκεινται στην οικονομική κατάσταση και την εύρεση εργασίας ώστε να είναι ικανοί να προσφέρουν τα απαραίτητα στην οικογένεια. Άλλωστε θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι γίνεται λόγος για μέσο όρο οπότε δεν αποκλείονται και άλλες ηλικίες υψηλότερες ή χαμηλότερες του μέσου όρου.

Η ηλικία γάμου σχετίζεται άμεσα με την εκπαίδευση και διαφωτιστικά είναι και τα ευρήματα σχετικά με το βαθμό που το φύλο επηρεάζει την εκπαίδευση. Αυτό ισχύει κυρίως για τις γυναίκες αφού η συντριπτική πλειοψηφία απάντησε ότι ο κυριότερος λόγος διακοπής της φοίτησης ήταν το φύλο τους. Επομένως αφού το φύλο επηρεάζει την πορεία της ζωής τους και τα παγιωμένα πρότυπα επιβάλλουν την ανάληψη καθηκόντων στο σπίτι, την δυσκολία στην έξοδο στην κοινωνία και την εργασία και το γάμο ως φυσική κατάληξη, γίνεται ευκόλως νοητό ότι η εκπαίδευση και η συμμετοχή στο σχολείο αποκτά ελάχιστο ρόλο.

10.2.3 Ο γάμος και τα άτομα με διαφορετική ταυτότητα

Στην συγκεκριμένη κοινότητα των Ρομά όμως βιώνουν και άτομα με διαφορετική ταυτότητα και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η προσέγγιση της εκπαιδευτικής κατάστασης αυτών των ατόμων. Το ερώτημα που ετέθη είναι εάν η ταυτότητα επηρεάζει την εκπαίδευση συγκεκριμένα στην κοινότητα που εξετάστηκε. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται για ακόμα μία φορά ότι και τα 27 άτομα με διαφορετική ταυτότητα που εξετάστηκαν ήταν γυναίκες. Ο λόγος σχετίζεται άμεσα με τη θέση της γυναίκας αλλά και με αυτήν του άνδρα. Όπως έχει ήδη προαναφερθεί ο άνδρας χαίρει περισσότερων ελευθεριών σχετικά με την ερωτική του ζωή απ' ότι η γυναίκα, συνεπώς είναι σε θέση να συνάψει

³³⁶ Ένα από τα στοιχεία της ανεξάρτητης γυναίκας που προσπαθούν να αποφύγουν είναι η σύναψη δεσμού με ένα άτομο διαφορετικής ταυτότητας δηλαδή μη Ρομά, αφού η παγιωμένη αντίληψή τους είναι ότι ο μη Ρομά άνδρας θα εγκαταλείψει αργότερα τη σύζυγό του και δε θα διατηρήσει την οικογένειά του.

γάμο με όποια γυναίκα θέλει ανεξάρτητα από την ταυτότητά της χωρίς ιδιαίτερες αντιδράσεις από το συγγενικό και ευρύτερο περιβάλλον³³⁷.

Η γυναίκα αντιθέτως δεν μπορεί να πράξει κάτι αντίστοιχο και στις περιπτώσεις που συμβαίνει κάτι τέτοιο οι αντιδράσεις είναι πολλές. Οι λόγοι που αναφέρθηκαν πιο πριν είναι ο φόβος ότι ο άνδρας μη Ρομά έχει μία διαφορετική νοοτροπία και ότι θα εγκαταλείψει την οικογένειά του³³⁸.

Έτσι τα στοιχεία της έρευνας σε αυτό το κομμάτι έχουν ως σημείο αναφοράς τη γυναίκα και τα αποτελέσματα δε διαφέρουν από την αρχική υπόθεση ότι μεγάλη απόκλιση στην ηλικία του γάμου ανάλογα με την ταυτότητα δε θα υπάρχει. Πραγματικά η διαφορά είναι ανεπαίσθητη ανάμεσα σε Ρομά και μη Ρομά. Αυτό είναι δυνατόν να εξηγηθεί με βάση το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο της γυναίκας μη Ρομά.

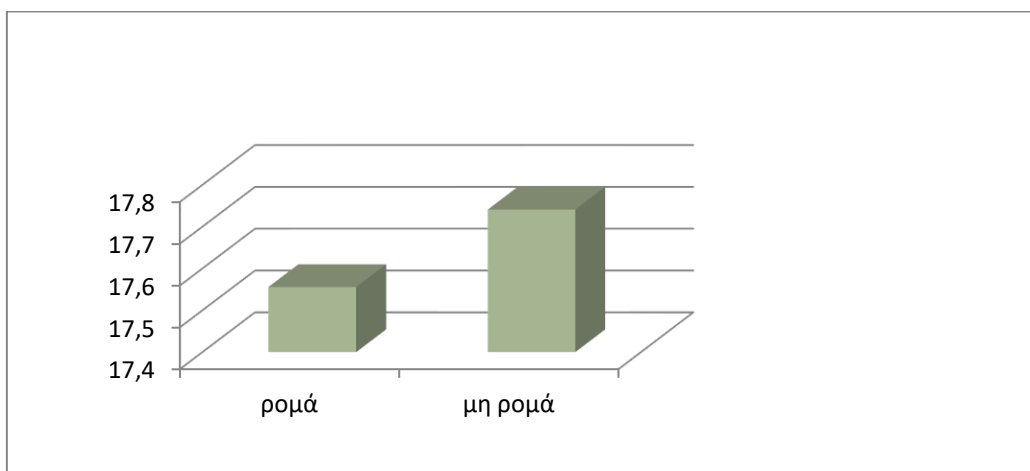
Εάν ληφθεί υπόψη ότι τα 17 έτη ως ηλικία γάμου για την ευρύτερη κοινωνία και για μία κοπέλα της μέσης αστικής τάξης αποτελούν μικρή ηλικία, άμεση αναζήτηση πρέπει να γίνει στην οικονομική και κοινωνική κατάσταση της οικογένειας. Συνήθως οι γυναίκες που επιλέχθηκαν ως σύζυγοι των Ρομά δε διαφέρουν σε κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο. Αυτό συμβαίνει διότι ο άνδρας, οφείλει να ξεπερνά τη γυναίκα ώστε να επικυρώνει το ρόλο του.

Οικονομικά οι γυναίκες αυτές είναι συνήθως χαμηλότερου επιπέδου, οπότε επιλέγουν το γάμο ως μία αναβάθμιση της ποιότητας ζωής τους. Το νεαρό της ηλικίας βεβαίως αποκλείει και τη συμμετοχή στην εκπαίδευση ή την ολοκλήρωσή της, οπότε και στο εκπαιδευτικό κομμάτι δεν υπάρχουν αξιόλογες διαφορές με τις γυναίκες Ρομά.

³³⁷ Βλ. MartinLevinson- AndrewSparkes, ό.π. (2010, 597), «Άλλωστε οι σεξουαλικές σχέσεις διαμορφώνουν την αρσενικότητα και προσφέρουν σεβασμό και κύρος σε άνδρες, ενώ επίσης διαμορφώνουν και την ιεραρχία στους ετεροφυλόφιλους». Ο άνδρας Ρομά είναι σε θέση ακόμα και πριν το γάμο να έχει σχέσεις με μη Ρομά αφού μόνο οι γυναίκες εκτός της κοινότητάς του μπορούν να συνάψουν σχέση πριν το γάμο.

³³⁸ Βεβαίως στις περισσότερες περιπτώσεις διαζευγμένων γυναικών, πράγματι ο άνδρας ήταν μη Ρομά. Τσως τα παραδείγματα αυτά προκαλούν τον φόβο της επανάληψης και στα δικά τους κορίτσια στις υπόλοιπες οικογένειες.

Γράφημα 24: Μέσος όρος ηλικίας γάμου ανά εθνοτική ταυτότητα

10.3 Ο αριθμός των τέκνων

Απόρροια της σύναψης γάμου είναι η δημιουργία οικογένειας και η απόκτηση τέκνων. Η απόκτηση παιδιών είναι ίσως ο κυριότερος λόγος που η εκπαίδευση πλέον φαντάζει μία μακρινή και ανέφικτη διαδικασία. Ο γάμος αποτελεί τροχοπέδη στη συνέχιση της φοίτησης, στην περίπτωση όμως της απόκτησης παιδιών οι υποχρεώσεις πολλαπλασιάζονται και η γυναίκα πλέον αφοσιώνεται αποκλειστικά στην ανατροφή τους.

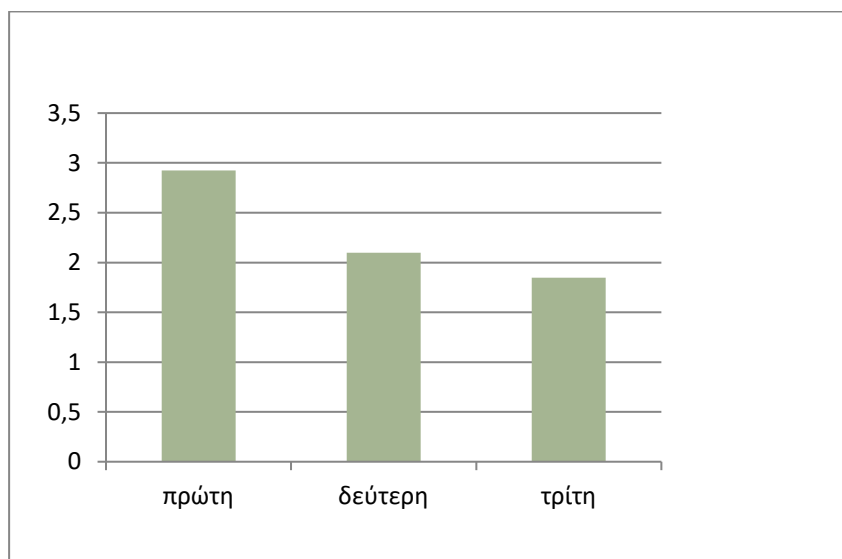
Αυτό που ενδιαφέρει είναι ο αριθμός των τέκνων που αποκτούν οι οικογένειες που εξετάστηκαν και η σύγκριση ανάμεσα στις γενιές αλλά και στο αν η διαφορετική εθνική ή εθνοτική ταυτότητα επηρεάζει τον αριθμό αυτό.

Οι αριθμοί που δόθηκαν εκτείνονται σε εύρος από ένα έως έξι τέκνα. Αυτό που παρατηρείται είναι η σταδιακή μείωση του αριθμού από γενιά σε γενιά. Συγκεκριμένα ενώ το ποσοστό για την πρώτη γενιά πλησιάζει τα τρία, στη δεύτερη μειώνεται σε δύο, για να φθάσει ακόμα χαμηλότερα στην τρίτη γενιά στο 1,8.

Σαφέστατα οι λόγοι αυτής της μείωσης μπορούν να θεωρηθούν οικονομικοί. Οι άσχημες οικονομικές συνθήκες επηρεάζουν όλη την κοινωνία, συνεπώς και τους Ρομά και ελλείπει εργασίας και χρημάτων μειώνεται και ο αριθμός των τέκνων. Η οικονομική δυσπραγία είναι αυτή που τους εμποδίζει στη διεύρυνση της οικογένειας. Αυτό δε σημαίνει ότι τα χρόνια στα οποία έζησε η πρώτη

γενιά ήταν καλύτερες οι οικονομικές συνθήκες, όμως η οικονομική κατάσταση δεν χαρακτηρίζει ομάδες, αφού στις κοινότητες στις οποίες ζούσαν όλοι είχαν κοινό οικονομικό δείκτη.

Γράφημα 25: Μέσος όρος αριθμού τέκνων στις 3 γενιές

Από την άλλη η ανάγκη συμπόρευσης με την ευρύτερη κοινωνία και η απάλειψη του στίγματος της απόκτησης πολλών παιδιών που ακολουθεί την πληθυσμιακή ομάδα των Ρομά είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως ένας λόγος μείωσης του αριθμού των παιδιών.

Η διαφορετική ταυτότητα σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα που συγκεντρώθηκαν φαίνεται να επηρεάζει ούτε τον αριθμό των παιδιών που το ζευγάρι θα αποκτήσει, αλλά αντίθετα παρατηρείται να υπερτερούν ανεπαίσθητα οι μη Ρομά σε σχέση με τους Ρομά. Από τη στιγμή που κάποια γυναίκα διαφορετικής ταυτότητας νυμφευθεί κάποιον Ρομά, οφείλει να ζήσει ανάλογα και ο αριθμός των παιδιών θα κριθεί από την οικονομική κατάσταση του ζευγαριού. Όμως ο αριθμός των μη Ρομά σε αυτήν την κοινότητα είναι πολύ μικρός, συγκριτικά με τον συνολικό, συνεπώς δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ασφαλή και έγκυρα συμπεράσματα.

Συμπερασματικά τα πορίσματα τα οποία εξήχθησαν μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: υπάρχει μία αξιοσημείωτη διαφορά στην ηλικία γάμου ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες η οποία ανέρχεται σχεδόν στα τρία έτη. Επίσης δεν παρατηρείται ιδιαίτερη διαφορά και άξια λόγου στην ηλικία γάμου ανάμεσα στις τρεις γενιές που εξετάστηκαν. Ο μέσος όρος ηλικίας συνολικά για

τους άνδρες και τις γυναίκες έχει μείνει αμετάβλητος με ανεπαίσθητες διαφορές. Εάν ληφθεί υπόψη ότι ένας από τους κυριότερους λόγους διακοπής της εκπαίδευσης είναι ο γάμος ή ο αρραβώνας, τότε οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι το σχολείο και η εκπαίδευση εν γένει επηρεάζεται ακόμα από την παγιωμένη αντίληψη σχετικά με τη θέση της γυναίκας και την αξία που έχει γι' αυτήν ο γάμος

Τέλος η διαφορετική ταυτότητα που όπως προαναφέρθηκε χαρακτηρίζει μόνο γυναίκες, στη συγκεκριμένη κοινότητα δε φαίνεται να αλλάζει τα δεδομένα στην ηλικία γάμου αλλά και στον αριθμό των τέκνων και υπάρχει ομοιομορφία στα ποσοστά ανάμεσα στις Ρομά και μη Ρομά.

10.4 Ο λόγος των εκπαιδευτικών του Δημοτικού Σχολείου Νέας Ζωής και του Μουσικού Γυμνασίου

Η έρευνα θα εθεωρείτο ελλιπής χωρίς την άποψη των άμεσα εμπλεκομένων στην εκπαίδευση των παιδιών Ρομά δηλαδή των εκπαιδευτικών. Προκειμένου να επιβεβαιωθούν τα λεγόμενα κυρίως των γονέων της τρίτης γενιάς, σχετικά με τις προσδοκίες που έχουν για την εξέλιξη των παιδιών τους, κρίθηκε απαραίτητη η συνάντηση και η συζήτηση με τους εκπαιδευτικούς του σχολείου στο οποίο φοιτούν τα περισσότερα παιδιά της Νέας Ζωής και βρίσκεται στην εν λόγω περιοχή.

Το Δημοτικό αυτό σχολείο θα μπορούσε να θεωρηθεί «παρεξηγημένο» διότι παρόλο που ξεκίνησε να λειτουργεί για όλα τα παιδιά της περιοχής, η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που φοιτούν είναι Ρομά .

Οι μη Ρομά κάτοικοι της περιοχής δε στέλνουν τα παιδιά στο συγκεκριμένο σχολείο λόγω της ύπαρξης παιδιών Ρομά. Από την άλλη πολλοί γονείς της υπό εξέταση ομάδας, όπως εκμυστηρεύτηκαν, δίνουν τη διεύθυνση κάποιου συγγενικού προσώπου, ώστε να καταφέρουν να εγγράψουν τα παιδιά τους σε ένα άλλο σχολείο, όπου τα παιδιά θα έχουν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με άτομα της ευρύτερης κοινωνίας. Οι ίδιοι άφησαν να εννοηθεί ότι το συγκεκριμένο σχολείο τους απομονώνει και δεν τους δίνει την ευκαιρία ουσιαστικής ενσωμάτωσης στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Η συζήτηση με τις εκπαιδευτικούς εστίασε στην πορεία των παιδιών, στα προβλήματα που υπάρχουν, στις σχέσεις που υπάρχουν με τα ελάχιστα άλλα παιδιά που φέρουν διαφορετική ταυτότητα και στο ρόλο των γονέων.

Η εικόνα που δόθηκε δε διέφερε αρκετά από αυτήν που είχαν δώσει οι ίδιοι οι γονείς όμως η ερμηνεία των εκπαιδευτικών ήταν διαφορετική. Σε όλες τις τάξεις υπάρχουν εκπρόσωποι, όμως δεν υπάρχει πάντα η συμβατότητα ηλικίας-τάξης. Το επίπεδο των παιδιών όπως ήταν αναμενόμενο χαρακτηρίστηκε κατώτερο των υπολοίπων μαθητών, ενώ οι περισσότερες δυσκολίες εντοπίζονται στο γλωσσικό κομμάτι. Ωστόσο η απάντηση στην ερώτηση σχετικά με τη χρήση άλλης γλώσσας εντός του σχολείου, ήταν αρνητική. Τα παιδιά δε χρησιμοποιούν άλλη διάλεκτο, όμως η χρήση μιας άλλης γλώσσας εκτός σχολείου, σαφώς επηρεάζει την επίδοσή τους στα γλωσσικά μαθήματα και προκαλεί μία δυσκολία γλωσσικής προσαρμογής.

Η σχολική διαρροή είναι μία πραγματικότητα που ισχύει και στο σχολείο της Νέας Ζωής. Παρόλο που περιστατικά διακοπής δεν υπήρχαν, οι πολλές απουσίες αποτελούν συχνό φαινόμενο. Οι εκπαιδευτικοί λαμβάνουν δικαιολογίες από τους γονείς που σχετίζονται με οικονομικούς λόγους με την δυσκολία αποκοπής του παιδιού από το οικογενειακό περιβάλλον. Βεβαίως οι οικονομικοί λόγοι που προβάλλονται ως λόγος απουσίας από το σχολείο μπορούν να χαρακτηριστούν αναληθείς για δύο λόγους: ο πρώτος είναι η ευκολία στη μετακίνηση. Το σχολείο βρίσκεται στο κέντρο της γειτονιάς και οι αποστάσεις που έχουν να διανύσουν τα παιδιά είναι μηδαμινές. Επίσης όπως ενημέρωσαν οι εκπαιδευτικοί κάθε μέρα προσφερόταν φαγητό στα παιδιά, ώστε να καλυφθούν τρέχουσες ανάγκες, όταν δεν υπάρχει η δυνατότητα να καλυφθούν από τις οικογένειές τους. Η πραγματική αιτία προφανώς είναι η ανία των παιδιών να ξυπνήσουν νωρίς και να βρεθούν σε ένα ξένο περιβάλλον, κάτι το οποίο καλύπτεται και ενισχύεται από την παθητικότητα και την αδράνεια των γονέων.

Οι σχέσεις των μαθητών Ρομά με τους υπόλοιπους μαθητές, απασχόλησε ιδιαίτερα στη συζήτηση. Οι εκπαιδευτικοί ήταν κατηγορηματικές στην ύπαρξη ρατσιστικών περιστατικών. Χαρακτήρισαν άριστες τις σχέσεις μεταξύ των μαθητών και σημείωσαν ότι στοιχεία απομόνωσης παρατηρούνται στις μεγάλες τάξεις. Στις ηλικίες δηλαδή που το παιδί αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και την ομοιότητα ή τη διαφορά του με κάποιον άλλον. Η συνηθέστερη τακτική απομόνωσης είναι η αποφυγή του ίδιου θρανίου με κάποιο παιδί Ρομά.

Ενδιαφέρον όμως είχε η απάντηση μιας εκπαιδευτικού, όταν το θέμα μετατοπίστηκε στο πεδίο της ταυτότητας, ότι τα παιδιά που φοιτούν συχνά αποκρύπτουν την ταυτότητά τους. Επομένως αυτός ο τρόπος συμπεριφοράς επιβεβαιώνει ότι όλα τα παιδιά εισέρχονται στον σχολικό κόσμο με ιδέες και

πληροφορίες που έχουν μεταδοθεί από τις οικογένειές τους. Άρα ο ενδεχόμενος ρατσισμός αποτελεί τροχοπέδη για την ουσιαστική ένταξη του παιδιού στο σχολείο. Δεν είναι το σχολείο ως χώρος ή το εκπαιδευτικό σύστημα καθεαυτό, η πηγή του φόβου όσο οι αμφίβολες διαπροσωπικές σχέσεις.

Η συμμετοχή των Ρομά ωστόσο στην Α'/βάθμια εκπαίδευση και συγκεκριμένα στο εν λόγω σχολείο έχει αυξηθεί από το 2002, διότι από τότε ξεκίνησαν να εγγράφονται αρκετά κορίτσια. Αυτό που διακρίνουν οι εκπαιδευτικοί είναι ότι οι κοπέλες είναι αυτές που επιθυμούν πιο σθεναρά να συνεχίσουν στη Β'/βάθμια και να σπουδάσουν.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε και στο ρόλο των γονέων οι οποίοι και θεωρήθηκαν υπεύθυνοι της διακοπής φοίτησης των παιδιών. Η στάση τους χαρακτηρίστηκε παθητική και αδιάφορη, ενώ έχει διαπιστωθεί πίεση εκ μέρους των γονέων στα αγόρια για την ενασχόληση τους με τη μουσική και ανάλογη πίεση στα κορίτσια λόγω της γυναικείας τους φύσης. Το πιο κρίσιμο σημείο είναι η μετάβαση από το Δημοτικό στο Γυμνάσιο, όπως σημείωσαν οι εκπαιδευτικοί, όπου εκεί φαίνονται οι πραγματικές προσδοκίες των γονέων και αν αυτές είναι ικανές να υπερπηδήσουν τα εμπόδια των στερεοτύπων που υπάρχουν, τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια στην εν λόγω κοινότητα.

Ένα ακόμα στοιχείο που έχουν διακρίνει οι δασκάλες είναι ένας άτυπος ανταγωνισμός μεταξύ των γονέων της κοινότητας και μία προσπάθεια προβολής των όσων προσφέρουν στα παιδιά τους σχετικά με εξωσχολικές δραστηριότητες, ώστε να φανούν ενταγμένες στο εκπαιδευτικό σύστημα και εκπρόσωποι ενός ανώτερου κοινωνικοοικονομικού επιπέδου.

Οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι η υπόθεση της εκπαίδευσης των Ρομά αποτελεί πρόβλημα, χωρίς ωστόσο να παραβλέπουν την πρόοδο που έχει σημειωθεί. Θεωρούν ότι η κυριότερη παρέμβαση πρέπει να γίνει στις ίδιες τις οικογένειες των μαθητών με συνεχή ενημέρωση για την αξία του σχολείου αλλά και τη στάση που οι ίδιοι οι γονείς οφείλουν να τηρούν απέναντι σε αυτό αλλά και στα παιδιά τους.

Δεδομένου ότι τα περισσότερα παιδιά και συγκεκριμένα αγόρια επιλέγουν τη φοίτησή τους στο Μουσικό Γυμνάσιο, κρίθηκε αναγκαία μία συζήτηση με τον Διευθυντή του σχολείου για την πορεία των μαθητών στη φοίτησή τους, τη σχέση με τη μουσική και τις σχέσεις τους με τους υπόλοιπους μαθητές.

Οι πληροφορίες του Διευθυντή επιβεβαίωσαν αρκετά, από τα όσα είχαν εξαχθεί από την έρευνα που είχε προηγηθεί στους Ρομά. Υπάρχουν αρκετοί μαθητές από την κοινότητα, κυρίως αγόρια, ωστόσο τα τελευταία χρόνια δειλά έκαναν την εμφάνισή τους καθώς και κάποια κορίτσια.

Διαρροές υπάρχουν αρκετές και ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι η ανάγκη τους για εργασία από την εφηβεία με αποτέλεσμα τα νυχτερινά ωράρια στην εργασία τους να μην τους επιτρέπει την συμμετοχή τους στα πρωινά μαθήματα του σχολείου. Ενθαρρυντικό στοιχείο αποτέλεσε η πληροφόρηση της αποφοίτησης τεσσάρων ατόμων από το Γυμνάσιο.

Η σκιαγράφηση της σχέσης τους με τους υπόλοιπους μαθητές ήταν αναμενόμενη. Παρόλο που είναι ήρεμες και χωρίς προβλήματα οι Ρομά μαθητές επιλέγουν την μεταξύ τους συναναστροφή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επιλέγουν την απομόνωση, όμως οι μεταξύ τους σχέσεις είναι στενότερες και ειδικά όταν πρόκειται για κορίτσια.

Η επιλογή του μουσικού Γυμνασίου θεωρείται ως μονόδρομος για τα παιδιά της Νέας Ζωής, σε περίπτωση που αποφασίσουν να συνεχίσουν τη φοίτησή τους στη Β'/βάθμια εκπαίδευση. Αυτό όμως που άξιζε περαιτέρω διερεύνησης ήταν η συνειδητοποίηση εκ μέρους των παιδιών, της αξίας της μουσικής. Πιο συγκεκριμένα εάν η απόφαση να φοιτήσουν στο Μουσικό Γυμνάσιο προέκυψε από προσωπική επιλογή ή εάν η γονεϊκή προτροπή και η δεδομένη επαγγελματική ενασχόληση με τη μουσική, ήταν αυτό που τους ώθησε.

Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρισε την επιλογή αυτή ως μία σύνθεση, έναν συνδυασμό προσωπικής ανάγκης και οικογενειακής προτροπής και επιβεβαίωσε τα λεγόμενα των πληροφορητών Ρομά. Ωστόσο ο ίδιος εκπαιδευτικός ισχυρίστηκε ότι η είσοδος στο Γυμνάσιο γίνεται ασυναίσθητα και αργότερα ακολουθεί η συνειδητοποίηση της απόφασης αυτής, αφού στο συγκεκριμένο Γυμνάσιο διδάσκονται όλα τα μαθήματα και όχι μόνο μουσική. Στα πεδία αυτά τα παιδιά αντιμετωπίζουν πρόβλημα, αφού δε μπορούν να ανταποκριθούν σε όλα τα μαθήματα.

Η σχέση με τη μουσική αποτέλεσε κομβικό σημείο στη συζήτηση και όπως αναμενόταν οι συγκεκριμένοι μαθητές χαρακτηρίστηκαν άριστοι στο είδος τους. Επιλέγουν την ενασχόληση με το βιολί, το κλαρίνο, το αρμόνιο και τα κρουστά. Χαρακτηρίστηκαν επίσης πιστοί ακόλουθοι της παραδοσιακής μουσικής και άξιοι συνεχιστές της, αφού κατέχουν άριστα το αντικείμενο. Θεωρούνται σύμφωνα με τον Διευθυντή: *«κυριότεροι εκπρόσωποι της παραδοσιακής μουσικής οι οποίοι υπηρετούν την αυθεντικότητα αυτού του είδους»*. Ακόμα και τα ίδια τα παιδιά γνωρίζουν τη συμβολή των προγόνων τους στο κομμάτι αυτό της μουσικής και γι' αυτό το λόγο προσπαθούν να συνεχίσουν.

Η σκέψη γονέων και παιδιών σχετικά με την αλλαγή επαγγελματικού προσανατολισμού πέρα από τη μουσική, λόγω της οικονομικής κρίσης αλλά και της πληθώρας των επαγγελματιών

μουσικών κρίθηκε άξιο διερεύνησης και η υπόθεση ότι αυτό που οι πληροφορητές απάντησαν αποτελεί ακόμα μία φιλοδοξία και όχι κάτι που ήδη έχει πραγματοποιηθεί, επιβεβαιώθηκε.

Σύμφωνα με τον Διευθυντή του Γυμνασίου η αλλαγή στην οικονομική κατάσταση της χώρας δε στάθηκε ικανή, ώστε να τους στρέψει στην επιλογή άλλου Γυμνασίου και άλλου επαγγελματικού πεδίου και επιμένουν στη φοίτηση στο συγκεκριμένο σχολείο. Επίσης κανένα από τα παιδιά που αποφοίτησαν δεν ασχολήθηκε με κάτι άλλο πέρα από τη μουσική, ούτε όμως έχει εκφραστεί η επιθυμία σε όσα παιδιά φοιτούν να ασχοληθούν με κάτι άλλο.

Εκτός όμως από τους Ρομά μαθητές, αρκετοί από τη Νέα Ζωή εργάστηκαν στο συγκεκριμένο σχολείο ως δάσκαλοι μουσικής. Χωρίς να έχουν φοιτήσει στο σχολείο προσέφεραν τις γνώσεις τους στους μαθητές του σχολείου. Αυτή η κίνηση αποτέλεσε ένα σημαντικό κίνητρο για τα παιδιά της Νέας Ζωής να ξεκινήσουν τη φοίτηση στη Β'/βάθμια, πλέον όμως τέτοιες περιπτώσεις δεν υπάρχουν.

Ο Διευθυντής του Γυμνασίου παρουσιάστηκε κατηγορηματικός σχετικά με τη συνέχιση της φοίτησης των Ρομά στη Β'/βάθμια, όχι μόνο για τις γνώσεις που τα παιδιά θα αποκομίσουν αλλά και για τη μεγιστοποίηση της ήδη υπάρχουσας συμβολής των Ρομά *«στην διατήρηση της αυθεντικής παραδοσιακής μουσικής»*.

11. Συμπεράσματα

11.1 Σύνοψη ευρημάτων

Η έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε, σκοπό είχε να ελέγξει την εκπαιδευτική κατάσταση ανάμεσα σε τρεις γενιές μιας κοινότητας Ρομά, τις αλλαγές που ενδεχομένως υλοποιήθηκαν ή τη σταθερότητα στο επίπεδο αυτό. Πέρα όμως από την καταγραφή και απλή περιγραφή της κατάστασης το ενδιαφέρον εστιάζεται στους λόγους που διαμορφώνουν την υπάρχουσα κατάσταση και τους τρόπους αλλαγής της.

Λαμβάνοντας δηλαδή δεδομένη την μικρή συμμετοχή των ατόμων με ταυτότητα ρόμικη στην εκπαίδευση, έτσι όπως αποδείχθηκε και μέσω των στοιχείων της έρευνας, οι λόγοι της σχέσης αυτής Ρομά- εκπαίδευση αναζητήθηκαν στους εξής πυλώνες: στη σχέση που έχουν οι άνδρες με τη μουσική και στη σχέση που έχουν οι γυναίκες με το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας.

11.2 Εκπαιδευτική πορεία στις τρεις γενιές

Βάσει των στοιχείων αλλά και των απαντήσεων που δόθηκαν, εξάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα: αρχικά υπάρχει άνοδος στην εκπαιδευτική στάθμη ανάμεσα στους εκπροσώπους των γενιών με μία μικρή πτώση του μέσου όρου των ετών στην εκπαίδευση στην τρίτη γενιά. Δεύτερον για πρώτη φορά στην τρίτη γενιά υπάρχει σύνδεση μουσικής και εκπαίδευσης μέσω του μουσικού Γυμνασίου, άρα συμπεραίνεται ότι το κίνητρο που δόθηκε μέσω της μουσικής είχε θετικά αποτελέσματα. Τρίτον εφόσον η εκπαιδευτική στάθμη έχει αυξηθεί ανάμεσα στις γενιές, συμπεραίνεται για τους άνδρες ότι η μουσική που δόθηκε από τους περισσότερους ως κύριος λόγος διαρροής συνεχίζει να υπάρχει, όμως δεν αποτελεί τόσο ισχυρό λόγο αποχής από την εκπαίδευση αφού το μουσικό Γυμνάσιο αποτελεί ισχυρό θέλγητρο εισόδου στη Β'/βάθμια. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι διαρροές έχουν εξαλειφθεί ως φαινόμενο, αφού αρκετοί από τους μαθητές εγκαταλείπουν πρόωρα προκειμένου να βγουν στην αγορά εργασίας.

Για τις γυναίκες αυτό δεν ισχύει απόλυτα αφού ουδέποτε ασχολήθηκαν με τη μουσική, παρόλα αυτά όμως όσες συνεχίζουν στη Β'/βάθμια, επιλέγουν το συγκεκριμένο σχολείο λόγω της ασφάλειας που αισθάνονται σε ένα χώρο με Ρομά.

11.3 Λόγοι διαρροής από την εκπαίδευση

Ο τρόπος για τον ακριβή έλεγχο ήταν οι απαντήσεις στην ερώτηση του λόγου διαρροής ή αποχής από την εκπαίδευση. Πράγματι αποδείχθηκε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ανδρών ως λόγο αποχής προέβαλαν την ενασχόληση με τη μουσική ενώ οι γυναίκες προέβαλαν ως λόγο το φύλο. Ως ένα πρώτο συμπέρασμα και μέσω των απαντήσεων που δόθηκαν, οι λόγοι διαρροής συνάδουν με τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού φύλου, όπως έχει κατασκευαστεί μέσα σε αυτήν την κοινότητα. Χαρακτηριστικό του άνδρα είναι η ενασχόληση με τη μουσική, χαρακτηριστικό της γυναίκας είναι η δημιουργία οικογένειας και η τεκνοποίηση, χαρακτηριστικά δηλαδή που προκύπτουν από το φύλο.

Δεύτερο ερώτημα που τέθηκε είναι εάν αυτοί οι λόγοι διαρροής ισχύουν σε όλες τις γενιές, το οποίο θα διαφώτιζε και την αλλαγή ή μη στην ηλικία έναρξης επαγγελματοσή στην ηλικία γάμου, βασικούς λόγους διαρροής από την εκπαίδευση.

Αυτό που εξήχθη από την έρευνα ταίριαζε με τη αρχική υπόθεση για άνοδο στα εκπαιδευτικά έτη των πληροφορητών. Στην πρώτη γενιά η συμμετοχή στη Β'/βάθμια είναι ανύπαρκτη, στη δεύτερη γενιά ξεκινά η δειλή συμμετοχή σε αυτή με ταυτόχρονη όμως καθολική συμμετοχή των κοριτσιών τουλάχιστον στην Α'/βάθμια, ενώ στην τρίτη (παρόλο που δεν υπάρχει σημαντική αύξηση σε σχέση με τη δεύτερη γενιά) πραγματοποιείται η συμμετοχή όλων στην Α'/βάθμια, ενώ παράλληλα υπάρχουν περισσότερα παραδείγματα από τη δεύτερη γενιά και στη Β'/βάθμια.

11.4 Ο γάμος και η εκπαίδευση

Ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας εξακολουθεί να αποτελεί τον κύριο λόγο διαρροής για τις γυναίκες, αφού ο μέσος όρος ηλικίας δε φαίνεται να αλλάζει ανάμεσα σε αυτές. Όμως η ανεπαίσθητη μείωση των ετών εκπαίδευσης στην τρίτη γενιά με την παράλληλη μείωση του μέσου όρου ηλικίας γάμου, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο γάμος αποτελεί για τις γυναίκες το βασικό λόγο διαρροής. Τα

αποτελέσματα αυτά δε συνάδουν απόλυτα με την αρχική υπόθεση της σταδιακής αύξησης των ετών εκπαίδευσης ανά γενιά, και οι λόγοι αναζητούνται σε οικονομικό επίπεδο αλλά και στην αντίληψη που υπάρχει για την εκπαίδευση.

Βάσει της έρευνας συμπεραίνεται ότι η εκπαίδευση προτιμάται ως όχημα οικονομικής ανέλιξης και ευκολότερης πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Δεδομένου του «αποκλεισμού» των γυναικών από την επαγγελματική δραστηριότητα και δεδομένων των δυσκολιών εύρεσης εργασίας απ' αυτούς οι οποίοι συνέχισαν τις σπουδές τους, ο γάμος προτιμήθηκε ως η ασφαλέστερη διέξοδος.

Συμπεραίνεται ότι το γονεϊκό πρότυπο σχετικά με τη θέση και την πορεία της γυναίκας και η οικονομική ανασφάλεια είναι οι λόγοι που κρατούν ακόμα τα κορίτσια μακριά από την εκπαίδευση. Όσο για την τεκνοποίηση και τον αριθμό των παιδιών καμία διαφορά δεν παρατηρήθηκε ανάμεσα στις γενιές και ο αριθμός δε διέφερε με αυτόν της ευρύτερης κοινωνίας, άρα το στερεότυπο για τους Ρομά σχετικά με την απόκτηση πολλών παιδιών καταρρίπτεται.

11.5 Επάγγελμα και εκπαίδευση

Άλλο συμπέρασμα που προέκυψε είναι η επιμονή στη μουσική ως επαγγελματική ενασχόληση αφού ελάχιστα παραδείγματα αλλαγής επαγγέλματος υπήρξαν. Αυτό σημαίνει αφενός μεν ότι δυνατότητα αλλαγής δεν υπάρχει, αφού δεν συντελέστηκε ολοκλήρωση της εκπαίδευσης άρα διαφαίνεται μία αμφίδρομη σχέση και αφετέρου ότι υπάρχει μία στερεοτυπική διάσταση στο όλο θέμα που σχετίζεται με την εξιδανίκευση και ιερότητα της μουσικής κληρονομιάς η οποία δημιουργεί ένα πρότυπο που δίδεται ως παρακαταθήκη στις επόμενες γενιές.

Βεβαίως στη σημερινή εποχή η παρακαταθήκη αυτή νομιμοποιείται μέσω της σπουδής της είτε στο Γυμνάσιο όπως προαναφέρθηκε είτε μέσω του ωδείου ώστε οι γνώσεις που υπάρχουν να είναι πιστοποιημένες. Έτσι από την έρευνα προέκυψε μικρό ποσοστό ατόμων που άλλαξαν επάγγελμα όμως πάντα επικουρικά. Ωστόσο ως συμπέρασμα προέκυψε ότι η αλλαγή επαγγέλματος και οι αποδόσεις αυτού του επαγγέλματος άλλαζε και την αντιμετώπιση των υπολοίπων απέναντι στο πρόσωπο που τολμούσε αυτήν την αλλαγή. Όσοι ασχολούνταν με επαγγέλματα που δεν απέδιδαν ιδιαίτερες απολαβές αναμολόγητα θεωρούνταν «προδότες», όσοι όμως μέσω του επαγγέλματος κέρδιζαν την επιθυμητή οικονομική ή κοινωνική ανέλιξη έχαιραν εκτίμησης.

Ακόμα και οι ίδιοι άνδρες που άλλαξαν επαγγέλματα, απέκτησαν αυτοπεποίθηση και τους δόθηκε η δυνατότητα να απαλείψουν τις στερεοτυπικές γι' αυτούς αντιλήψεις μέσω της ανέλιξής τους. Άρα η οικονομική ανέλιξη είναι αυτή που δημιουργεί την κοινωνική και εν τέλει είναι αυτή που ενδιαφέρει. Εάν δηλαδή το σχολείο υποσχόταν ταχεία οικονομική εξέλιξη η οποία βεβαίως θα βελτίωνε και την κοινωνική τους θέση, το πιθανότερο θα ήταν καθολική συμμετοχή στην εκπαίδευση και ολοκλήρωση όλων των βαθμίδων της.

Το συμπέρασμα για τις γυναίκες και τη σχέση τους με το επάγγελμα επιβεβαίωσε την αρχική υπόθεση ότι η σχέση τους με την επαγγελματική δραστηριότητα είναι ανύπαρκτη. Αυτό όπως έγινε κατανοητό οφείλεται στο φύλο η ισχύς του οποίου εμποδίζει τόσο την εκπαιδευτική πορεία των κοριτσιών όσο και την ενεργή ενασχόλησή τους με κάποιο επάγγελμα. Όμως η διαφοροποίηση η οποία παρατηρήθηκε και οφείλεται κυρίως σε οικονομικούς παράγοντες είναι η δειλή και μικρή έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η έξοδός τους αυτή προκύπτει από την ανάγκη να συνεισφέρουν στο ήδη χαμηλό οικογενειακό εισόδημα. Όμως αφού η εκπαίδευσή τους είναι ελλιπής, ανάλογα περιορίζονται οι θέσεις εργασίας.

Επομένως συμπεραίνεται ότι γυναίκα και εργασία αποτελούν δύο αντίθετους πόλους που η κοινωνική διάστασή του φύλου δημιούργησε. Οι μόνες γυναίκες που εργάζονται και μπορούν να εργαστούν είναι οι παντρεμένες οι οποίες από τη μία οφείλουν να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα από την άλλη η τιμή τους δεν διατρέχει κίνδυνο αφού είναι πια παντρεμένες και η εργασία δεν ήταν επιλογή τους. Οποιαδήποτε άλλη τακτική και επιλογή που δε συμφωνεί με τα πρότυπα είναι κατακριτέα και ακολουθεί το άτομο για μία ολόκληρη ζωή.

Η σχέση αυτή που έχει διαμορφωθεί με την εργασία διαπιστώθηκε ότι χρησιμοποιείται κάποιες φορές, αν όχι τις περισσότερες, ως δικαιολογία για τη μη συμμετοχή στην εκπαίδευση. Επομένως συμπεραίνεται ότι η σχέση αυτή αποκτά μία αμφίδρομη μορφή αφού η δυσκολία εύρεσης εργασίας από τη μία λόγω των δυσχερειών που αφορούν σε όλους, αλλά και οι απαγορεύσεις που δέχονται από την κοινότητα, τις κρατούν μακριά από το επάγγελμα. Δεδομένης αυτής της κατάστασης ωθούνται στη λήψη της απόφασης της αποχής από την εκπαίδευση.

11.6 Τα άτομα με διαφορετική ταυτότητα

Το επόμενο συμπέρασμα που εξήχθη, αφορά στις γυναίκες που φέρουν μία διαφορετική ταυτότητα και διαβιούν στην περιοχή που εξετάζεται, αφού έχουν παντρευτεί άνδρες Ρομά.

Καμία ουσιαστική διαφορά δεν παρατηρήθηκε με τις γυναίκες Ρομά ούτε και στην εκπαιδευτική τους στάθμη ούτε στη συμπεριφορά τους μέσα στο γάμο ούτε στην ακολουθία των προτύπων που ισχύουν, αντιθέτως παρατηρήθηκε ότι οι γυναίκες αυτές είναι πιο αυστηρές στην τήρηση των ορίων που ισχύουν.

Ακολουθούν το παγιωμένο πρότυπο που θέλει τον άνδρα να έχει εξουσία και κύρος έναντι της γυναίκας του και αυτός είναι και ο λόγος που τις περισσότερες φορές οι γυναίκες αυτές δε διαφέρουν σε κοινωνικό ή εκπαιδευτικό επίπεδο από τους Ρομά, όμως αντίθετα οι Ρομά υπερτερούν σε οικονομικό επίπεδο. Τα πρότυπα στην κοινωνία των Ρομά σχετικά με τη θέση του άνδρα αλλά και της γυναίκας είναι τόσο ισχυρά που ακολουθούνται ευλαβικά ακόμα και από γυναίκες με διαφορετική εθνική ή εθνοτική ταυτότητα.

11.7 Η δυναμική του χώρου

Κατά τη διάρκεια της έρευνας διαπιστώθηκε η δυναμική του χώρου και ο τρόπος με τον οποίον διαχωρίζει αλλά και τοποθετεί το κάθε άτομο σε ανάλογο κοινωνικό επίπεδο. Ανάλογα λοιπόν με τη γειτονιά στην οποία διαβιούσαν οι πληροφορητές λάμβαναν και το ανάλογο status. Διαχωρίζονταν τόσο με τους μη Ρομά όσο και μεταξύ τους. Στην πρώτη περίπτωση που η αυτοπεριχαράκωση τους, τους επιτρέπει να διατηρούν στοιχεία μιας παραδοσιακής και όχι προκαπιταλιστικής κοινότητας, γεννά την ετερότητα ενώ παράλληλα η ευκαιρία γειτνίασης με τους μη Ρομά αυτομάτως τους προσέδιδε κύρος υψηλότερο σε σχέση με τους Ρομά που διαβιούσαν στα κατώτερα οικιστικά στρώματα. Έτσι από τη μία ο χώρος των μουσικών έχει γίνει πια «δικός» τους, είναι η Καλλιτεχνούπολη που τους διαχωρίζει από τους μη καλλιτέχνες δηλαδή τους μη Ρομά, ενώ η μεταξύ τους στρωματοποίηση προκύπτει από την οικία του καθενός και τη γειτονιά του που αντικατοπτρίζει τόσο την οικονομική δύναμη του όσο και την κοινωνική του θέση.

Αυτό που παρατηρήθηκε στις οικογένειες και στον χώρο στον οποίον κατοικούσαν, οδήγησε για ακόμα μία φορά στο συμπέρασμα ότι η εκπαίδευση συνδέεται άρρηκτα με την οικονομία. Παρόλο που όλοι φάνηκαν υπέρμαχοι της εκπαίδευσης μέσα από τα σημαινόμενα των λεγομένων τους φάνηκε ότι το υπόβαθρο της επιλογής τους αυτής ήταν η οικονομική ανέλιξη διαμορφωμένη κάθε φορά διαφορετικά. Όσοι ανήκαν σε χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα «χρησιμοποιούσαν» την εκπαίδευση ως ένα μέσο οικονομικής και συνεπώς κοινωνικής εξέλιξης, ενώ η εκπαίδευση για αυτούς που ανήκαν σε υψηλότερα στρώματα θα τους προσέφερε ή μία ευκαιρία πιστοποίησης μουσικών γνώσεων είτε μία ευκαιρία εξάσκησης ενός επαγγέλματος επικουρικού προς την μουσική ή την ευκαιρία να έρθουν πιο κοντά με την ευρύτερη κοινωνία, αποτινάζοντας το στερεότυπο του αγράμματος Ρομά. Αυτός είναι και ο λόγος που οι προσδοκίες των γονέων των χαμηλότερων στρωμάτων φάνηκαν υψηλότερες.

11.8 Η οικονομική διάσταση

Αυτό που παρατηρήθηκε και εξάγεται ως γενικό πόρισμα για την συγκεκριμένη κοινωνία των Ρομά είναι ότι τελικά η οικονομική κατάσταση επηρεάζει και προκαλεί την κοινωνική ανισότητα, η οποία τους καθιστά ένα χαμηλό κοινωνικό στρώμα. Η οικονομική ανισότητα διαμορφώνει την ιεραρχία, δίνει την εξουσία και οδηγεί στην κοινωνική ανισότητα. Ανάλογα με τη θέση της κάθε οικογένειας στην ιεραρχία αυτή διαμορφώνεται ένα πρότυπο για τα παιδιά, το γονεϊκό πρότυπο, το οποίο καθορίζει την εξέλιξή τους τουλάχιστον στο πεδίο της εκπαίδευσης. Στην περίπτωση των Ρομά αυτό συμβαίνει αφενός γιατί οι γονείς δε θα έχουν τη δύναμη να ωθήσουν το παιδί προς αυτήν την κατεύθυνση αφετέρου διότι τον διαχωρισμό θα τον αισθανθούν εντός του σχολείου, όπου αρκετές φορές αναπαράγεται η κοινωνική ανισότητα. Προσθέτοντας και την υποτιθέμενη εθνοτική διαφοροποίηση αυτός ο διαχωρισμός διογκώνεται.

Αυτή η κατάσταση οδηγεί σε δύο πιθανές κατευθύνσεις. Ή την αποδοχή της ήδη δοσμένης κοινωνικής θέσης και την αναπαραγωγή της, αποφεύγοντας την εκπαίδευση και συμμετέχοντας μόνο στην Α'/βάθμια, είτε την προσπάθεια ολοκλήρωσης όλων των βαθμίδων, κυρίως από τα αγόρια που φροντίζουν την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και θα εργαστούν αργότερα, χρησιμοποιώντας όμως την εκπαίδευση μόνο ως όχημα οικονομικής ανέλιξης. Η μη άμεση οικονομική βελτίωση τους ωθεί στη διακοπή του σχολείου και στο να πορευτούν με όσα πρόλαβαν να αποκομίσουν από την

εκπαίδευση. Γίνεται επομένως εμφανές ότι πέρα από τους επιφανειακούς λόγους που έδωσαν ως απαντήσεις για τη διακοπή ή συνέχιση του σχολείου, η βαθύτερη αιτία φαίνεται να είναι η οικονομία.

12. Αναστοχασμός – απάντηση ερευνητικών ερωτημάτων

12.1 Ο ρόλος της χωροθεσίας στη διαμόρφωση της ταυτότητας

Η παρουσίαση και ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από την έρευνα οφείλει να ακολουθείται από μία συνολική αποτίμηση, έναν επαναπροσδιορισμό, ώστε να αποδειχθεί η ορθότητα των ερωτημάτων αλλά κυρίως η ορθότητα της ερμηνείας τους.

Λαμβάνοντας ως πρωταρχικό ερώτημα άξιο έρευνας και ερμηνείας την εκπαιδευτική ένταξη των Ρομά της Νέας Ζωής, εξετάζεται αρχικά η χωροθεσία. Κατέχει κεντρικό ρόλο στην αναζήτηση της κοινωνικής ένταξης, η οποία έχει άρρηκτη σχέση με την εκπαιδευτική, αλλά παράλληλα ορίζει και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στην ομάδα αλλά και έξω από αυτήν.

Αυτό που γίνεται εμφανές από την έρευνα είναι ότι ο τρόπος διαμονής των Ρομά που εξετάστηκαν δεν μπορεί να χαρακτηριστεί απόλυτα αποκομμένος από τον κεντρικό ιστό της πόλης αλλά ούτε και κομμάτι με απόλυτη εγγύτητα στο κέντρο της πόλης. Ο χαρακτηρισμός «προάστιο» ίσως να ταίριαζε περισσότερο. Μολονότι στην περιοχή κατοικούν και μη Ρομά, η πλειονότητα του πληθυσμού είναι Ρομά.

Πρόκειται για οικογένειες που οι περισσότερες έφθασαν πριν από εξήντα περίπου χρόνια από τον Παρακάλαμο. Η επιλογή του χώρου έγινε λόγω των προσιτών τιμών που είχαν στην περιοχή τότε οι εκτάσεις γης και με την πάροδο των χρόνων οικογένειες συγγενικές προς τις ήδη εγκατεστημένες επέλεξαν την εγκατάστασή τους στην πόλη.

Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι παρά τη γειτνίαση με μη Ρομά δε φάνηκε να έχουν αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις και αποφεύγεται η συναναστροφή τόσο από τους μεν όσο και από τους δε. Ωστόσο η χωροταξική διάταξη μαρτυρά μία απομάκρυνση των δύο ομάδων. Η μη συναναστροφή δεν υποδηλώνει προβλήματα μεταξύ των δύο ομάδων αλλά περισσότερο αδιαφορία, αφού εντάσεις ή προβλήματα ούτε καταγράφηκαν ούτε αναφέρθηκαν από τους πληροφορητές.

Υπάρχουν γειτονιές που κατοικούν αποκλειστικά Ρομά, ενώ οι μη Ρομά κατοικούν σε γειτονιές οι οποίες απέχουν αρκετά από τις πρώτες. Θα έλεγε κανείς ότι υπάρχουν θύλακες συγκεντρωμένοι οι οποίοι προδίδουν τη διαφορά μεταξύ τους. Όμως εκτός αυτού οι αρχιτεκτονικές φόρμες που

ακολουθούνται, μαρτυρούν τη διαφορά αυτή. Η Νέα Ζωή ως προάστιο τα τελευταία χρόνια αποτελεί πόλο έλξης ατόμων από την ευρύτερη κοινωνία με αρκετά υψηλό εισόδημα³³⁹, οι οποίοι επέλεξαν σύγχρονου τύπου αρχιτεκτονικά σχέδια για τις οικίες τους. Επίσης εμφανίζονται αρκετές πολυκατοικίες οι οποίες δεν έχουν κανένα κοινό χαρακτηριστικό με τις κλασικές μονοκατοικίες των Ρομά.

Πέρα από τη Νέα Ζωή ένας ακόμα χώρος που ερευνήθηκε είναι και αυτός περιμετρικά του αεροδρομίου όπου η διαφορά σε αυτό το σημείο είναι εμφανής. Αρχικά εδώ θα μπορούσε να γίνει λόγος για «παρυφές» πόλης αλλά και για «κρυφά σημεία». Οι κατοικίες δεν είναι ορατές από το δρόμο ενώ μόνο κατ' επίφαση θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «κατοικίες». Η συγκεκριμένη ομάδα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κομμάτι του «μωσαϊκού των φτωχών πόλεων» μέσω της οικιστικής κατάστασης που παρουσιάζει. Αποτελούν μία μικρή ομάδα η οποία δέχεται όχι μόνο την αποστρόφη της ευρύτερης κοινωνίας αλλά και της ομάδας των Ρομά που διαβιούν στη Νέα Ζωή. Η καταγωγή τους (Πελοπόννησος) αλλά και τα επαγγέλματά τους (έμποροι ζώων) διαφέρουν από αυτά των Ρομά της Νέας Ζωής και γι' αυτό το λόγο οι σχέσεις μεταξύ των δύο είναι ανύπαρκτες. Είναι ξεκάθαρο ότι κοινωνικά δίκτυα είναι ανώφελο να αναζητηθούν για αυτή την ομάδα, αφού δεν έχουν αναπτυχθεί.

Χωροταξικά και σχηματικά ο ερευνώμενος πληθυσμός κατοικεί σε τρία διαφορετικά επίπεδα, τα οποία ορίζουν τόσο την οικονομική του θέση όσο και το πλέγμα των κοινωνικών του σχέσεων, όχι μόνο με την ευρύτερη κοινωνία αλλά και με τους υπόλοιπους Ρομά της υπό εξέταση περιοχής.

12.2 Η επαγγελματική δραστηριότητα

Παραδοσιακά οι Ρομά της Νέας Ζωής ασχολούνταν με τη μουσική πριν ακόμα μετοικήσουν στην πόλη. Ο ερχομός στην πόλη σηματοδοτούσε γι' αυτούς περισσότερες ευκαιρίες στο συγκεκριμένο πεδίο και μεγαλύτερη αναγνωρισιμότητα στην ευρύτερη κοινωνία.

³³⁹ Είναι σαφές ότι οι μη Ρομά γνώριζαν ότι στη συγκεκριμένη περιοχή διαβιούσαν κυρίως Ρομά. Αυτός όμως είναι και ο λόγος που αποφάσισαν να μην έχουν σχέσεις με αυτούς αλλά και να συγκεντρωθούν σε οδούς τέτοιες ώστε να αποφύγουν τη γειτνίαση.

Η μουσική ως επάγγελμα απευθυνόταν σε άνδρες των οικογενειών και αποτέλεσε μία διαχωριστική γραμμή μεταξύ ανδρών – γυναικών. Έλαβε επομένως έναν έμφυλο χαρακτήρα. Παράλληλα όμως η μετάδοσή του από γενιά σε γενιά του έδωσε και διαγενεακό χαρακτήρα, αφού όλα τα αρσενικά μέλη της κάθε οικογένειας ασχολούνταν με τη μουσική. Βεβαίως η εμπλοκή τους με την ευρύτερη κοινωνία υπήρχε ήδη πριν ακόμα έλθουν στην πόλη, αφού ανέκαθεν θεωρούνταν καλοί οργανοπαίχτες οι οποίοι θα πλαισίωναν κάθε μορφή κοινωνικής εκδήλωσης. Η αλλαγή στον τρόπο διασκέδασης τούς έστρεψε στην αναζήτηση εργασίας σε νυκτερινά μαγαζιά διασκέδασης όπου η επαφή με την ευρύτερη κοινωνία ήταν αναμενόμενη.

Η πληθώρα των μουσικών σε συνδυασμό με την άσχημη οικονομική κατάσταση των τελευταίων ετών έσπρωξε αρκετούς από αυτούς στην αναζήτηση εργασίας σε άλλο πεδίο πλην της μουσικής. Αυτό όμως συνέβη σε μεμονωμένες περιπτώσεις, οπότε δεν μπορεί να γίνει λόγος για ουσιαστικό εύρημα και χαρακτηριστικό μιας κατάστασης. Το επάγγελμα του γυρολόγου ή του δημοτικού υπαλλήλου που συναντήθηκαν αποτελούν περιπτώσεις ξεχωριστές και γίνεται λόγος όχι για επιλογή αλλά για ανάγκη. Οι περιπτώσεις αυτές επίσης ανήκουν στον κύκλο των μουσικών αλλά λόγω των προαναφερθεισών συνθηκών, αναγκάστηκαν να αναζητήσουν τα προς το ζην σε άλλο πεδίο. Ειδικά η περίπτωση του δημοτικού υπαλλήλου (στον τομέα της καθαριότητας), δίνει μία εικόνα του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων.

Η αποκλειστική ενασχόληση με τη μουσική χαρακτηρίζει κυρίως τις δύο πρώτες γενιές χωρίς αυτό να σημαίνει την παύση της επαγγελματικής ενασχόλησης με αυτή της τρίτης γενιάς. Όμως στην τρίτη γενιά παρατηρήθηκε μία αλλαγή στη σκέψη, η οποία όρισε και τις επιλογές τους. Η ενασχόληση με τη μουσική άλλαξε ύφος και πήρε ένα πιο επίσημο χαρακτήρα αφού πλέον η σπουδή της και η πιστοποίηση των γνώσεων στο πεδίο αυτό μέσω της παρακολούθησης μαθημάτων στο μουσικό Γυμνάσιο ή στο Ωδείο κρίθηκε επιτακτική. Με τον τρόπο αυτό η μουσική έγινε ο διάυλος επικοινωνίας με την εκπαίδευση αλλά και η εκπαίδευση το όχημα για να πιστοποιήσουν τις γνώσεις τους. Παράλληλα όμως η περιρρέουσα κατάσταση που βίωναν, σχετικά με την ύφεση που παρατηρούνταν στη ζήτηση των μουσικών, τους έστρεψε στην αναζήτηση σε άλλα επαγγελματικά πεδία μέσω της εκπαίδευσης. Επομένως για πρώτη φορά στην τρίτη γενιά παρατηρείται η προσπάθεια για ανταλλαξιμότητα εκπαιδευτικών τίτλων.

Όσο για τους κατοίκους που κατά κάποιο τρόπο έχουν εξοβελιστεί από την ομάδα των κατοίκων της Νέας Ζωής και διαβιούν περιμετρικά του αεροδρομίου, η μη ενασχόληση με τη μουσική και η εξαφάνιση παραδοσιακών επαγγελμάτων όπως αυτό του εμπόρου ζώων τούς έχει στρέψει σε

ανακύκλωση σιδήρων ή σε μορφές παραβατικότητας. Άλλωστε η ανυπαρξία επαφής με την εκπαίδευση δεν τους άφησε περιθώρια κοινωνικής ή επαγγελματικής ένταξης σε κάποιο πεδίο.

Ένα ακόμα στοιχείο που διαδραματίζει βασικό ρόλο στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, αποτελεί και η λειτουργία της οικογένειας Ρομά. Άλλωστε η οικογένεια είναι αυτή που ορίζει και καθορίζει τις κοινωνικές δομές και στην περίπτωση των Ρομά ειδικότερα παρατηρείται μία ομοιογένεια τόσο στην οικονομική κατάσταση όσο και στις πρακτικές που ακολουθούνται. Επιπροσθέτως οι ισχυροί συγγενικοί δεσμοί που υπάρχουν, εξασφαλίζουν τόσο την υποστήριξη ανάμεσά τους όσο και την άσκηση ελέγχου.

Κοινωνικός έλεγχος υπάρχει για την ακολουθία προτύπων όπως η πρόωρη σύναψη γάμου, η πρόωρη επαγγελματική ενασχόληση, η θέση της γυναίκας ή ακόμα και η εγκατάλειψη της εκπαίδευσης. Ακολουθώντας αυτές τις πρακτικές τα άτομα και των τριών γενεών απέτυχαν στην ανάπτυξη ουσιαστικών σχέσεων με άλλα άτομα από διαφορετικό κοινωνικό ή οικονομικό υπόβαθρο. Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση των ανδρών φάνηκαν πιο ανεκτικοί στη σύναψη δεσμών με άτομα διαφορετικού εθνοτικού υποβαθρουόμως με κοινόκοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Αφού οι κοινωνικές δομές και η οικονομική κατάσταση που καθορίζουν τις σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία ήταν ίδιες για τους Ρομά και τους μη Ρομά με τους οποίους σύναψαν σχέσεις, η μεταξύ τους σχέση ήταν ομαλή χωρίς ιδιαίτερες και αγεφύρωτες διαφορές.

12.3 Πολιτισμική διάσταση

Ιδιαίτερες διαφορές με την υπόλοιπη κοινωνία δεν παρατηρήθηκαν σε θέματα πολιτισμού ώστε να γίνεται λόγος για μία διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα. Παρά την διαρκή χρήση της αντωνυμίας «εμείς», πάντοτε προέβαλαν την ελληνικότητά τους ως αδιαπραγμάτευτο στοιχείο. Το «εμείς» τούς διαχώριζε από την ευρύτερη κοινωνία, τόνιζε όμως τη συνεκτικότητα αυτής της ομάδας. Στην συγκεκριμένη όμως περίπτωση τους προσέδιδε μία ανωτερότητα στο θέμα της μουσικής. Παράλληλα όμως τούς διαχώριζε και από τις υπόλοιπες ομάδες Ρομά, όπως αυτή του αεροδρομίου ή τους αλλοεθνείς Ρομά που κατοικούν σε γειτονικές περιοχές.

Με την ευρύτερη τοπική κοινωνία έχουν κοινή πολιτισμική αφετηρία και η πολιτισμική συντήρηση που διαφαίνεται στους Ρομά έχει την αρχή της τόσο στις υποτονικές κοινωνικές σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία όσο και στην σημασία της οικογένειας και των δεσμών που υπαγορεύει. Οι κοινωνικές σχέσεις ωστόσο που οι άνδρες λόγω επαγγέλματος έχουν την δυνατότητα να αναπτύξουν, δεν είναι ικανές να τους ωθήσουν σε μία διαδικασία επιπολιτισμού ταχύτερη από αυτή των οικογενειών τους. Η διαφορά που παρατηρείται είναι απλά μία αργή στροφή προς τον εκσυγχρονισμό και τη συμπόρευση με την ευρύτερη κοινωνία. Σίγουρα αυτή η αργή στροφή μπορεί να θεωρηθεί και είναι επιλογή ωστόσο όμως υπάρχουν και επιλογές που τους κατατάσσουν πιο ουσιαστικά στον πόλο του εκσυγχρονισμού (π.χ. ενδυμασία). Οι Ρομά στην παρούσα χρονική στιγμή σε πολιτισμικό επίπεδο ακροβατούν ανάμεσα στην συντήρηση και τον εκσυγχρονισμό.

12.4 Η απόδοση ταυτοτήτων και η βίωσή τους

Το πρώτο ερώτημα που ετέθη και προέκυψε στην πορεία της έρευνας, κρίθηκε αναγκαίο διερεύνησης αφού θεωρήθηκε απόλυτα συναφές με την εκπαιδευτική πορεία της ομάδας που εξετάστηκε και αφορούσε στους ίδιους και τον τρόπο με τον οποίον αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τους «άλλους». Ως «άλλοι» εννοούνται είτε η ευρύτερη κοινωνία δηλαδή οι μη Ρομά είτε οι Ρομά κάποιας άλλης ομάδας. Με την προσπάθεια απάντησης σε αυτό το ερώτημα ανιχνεύεται και το είδος των σχέσεων που αναπτύσσονται, αφού η εικόνα που έχουμε για τον εαυτό μας καθορίζει και το είδος των σχέσεών μας αλλά και τις επιλογές που κάνουμε.

Οι Ρομά της Νέας Ζωής ως κυρίαρχη ταυτότητα φέρουν αυτή του Γιαννιώτη. Η ταυτότητά τους αυτή υπερισχύει έναντι οποιασδήποτε άλλης. Οι όροι «Γύφτος», «Τσιγγάνος» είναι γνωστοί σε αυτούς, ουδέποτε όμως ακούστηκαν από εκπροσώπους της δεύτερης και τρίτης γενιάς, ενώ χρησιμοποιούσαν τον προσδιορισμό *Ρομά*. Η εκτίμηση για αυτή την στάση είναι ότι ο αυτοπροσδιορισμός αυτός είναι ο λιγότερα αρνητικά φορτισμένος στην ευρύτερη κοινωνία και επιστημονικά κατοχυρωμένος. Οι εκπρόσωποι όμως της πρώτης γενιάς χωρίς περιστροφές απάντησαν «Γύφτος», αφού ο προσδιορισμός αυτός παλαιότερα τους χαρακτήριζε και όρισε εν πολλοίς τη ζωή τους. Με έναν άλλον προσδιορισμό δε θα άλλαζε η κατάσταση.

Ωστόσο όμως διαχώριζαν τη θέση τους από άλλες ομάδες Ρομά προσδίδοντας σε αυτές τις ομάδες τον χαρακτηρισμό «Τσιγγάνοι». Στην αντίληψή τους και ακολουθώντας τους χαρακτηρισμούς

της ευρύτερης κοινωνίας για τους Ρομά εν συνόλω, οι «Τσιγγάνοι» φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά αυτά που αποτελούν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που έχουν οι μη Ρομά. Διαφέρουν στον τρόπο διαβίωσης, στον τρόπο ενδυμασίας, στον τρόπο που ομιλούν, στο είδος των εργασιών που επιλέγουν, είναι γενικότερα διαφορετικοί από αυτούς. Επομένως δεν ανήκουν στην ομάδα και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ανάλογα με αυτούς.

Επομένως η ένταξή τους στην ευρύτερη κοινωνία δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί εφόσον φέρουν τόσα διαφορετικά στοιχεία σε σχέση με τους μη Ρομά αλλά και με τους ίδιους τους κατοίκους της Νέας Ζωής. Από την άλλη οι κάτοικοι του αεροδρομίου θεωρούν τους εαυτούς τους ως καθαρόαιμους Ρομά ενώ όσους μένουν στην Νέα Ζωή τους προσδιορίζουν «Γύφτους». Παρατηρώντας όμως τον τρόπο διαβίωσης και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο φαίνεται ξεκάθαρα πως οι κάτοικοι της Νέας Ζωής είναι σε μεγαλύτερο βαθμό ενταγμένοι από όσους διαμένουν στο αεροδρόμιο. Ο διαχωρισμός που και οι ίδιοι επιβάλλουν με τους υπόλοιπους Ρομά, προέρχεται από μηχανισμό άμυνας έναντι αυτών που τους θεωρούν υποδεέστερους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη αυτών των Ρομά που οι κάτοικοι της Νέας Ζωής τους αποκαλούν «Τσιγγάνους» όπως και των αλλοδαπών Ρομά που κατοικούν σε γειτονικές περιοχές, ενεργοποιεί στερεότυπα που έχουν ως αποδέκτες γενικότερα όσους φέρουν τον προσδιορισμό «Ρομά» από την ευρύτερη κοινωνία. Λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες, κυρίως όσον αφορά τη γλώσσα, το πολιτισμικό υπόβαθρο, την επαγγελματική ιδιότητα, αρκεί και μόνο ο προσδιορισμός για να προσδώσει σε όλους κοινά χαρακτηριστικά, ανεξάρτητα από τις διαφορές που αυτοί έχουν μεταξύ τους. Και αυτός είναι και ο λόγος που ο υπό εξέταση πληθυσμός αρκετά συχνά στις συζητήσεις μας διαχώριζε με σθένος τη θέση του σε σχέση με άλλους «Ρομά», είτε χρησιμοποιώντας τον προσδιορισμό «Γύφτος» είτε τον προσδιορισμό «μουσικός» για να προλάβουν ίσως καταστάσεις σύγχυσης σχετικά με την ταυτότητά τους.

12.5 Το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και η κοινωνική ορατότητα

Η καλύτερη κοινωνικοοικονομική θέση των όσων διαμένουν στη Νέα Ζωή ορίζει και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Όμως οι κοινωνικές σχέσεις αναπτύχθηκαν εδώ και πολλά χρόνια λόγω του επαγγέλματός τους. Συγκεκριμένα όπως αναφέρθηκε πολλάκις στην παρούσα εργασία οι κάτοικοι της υπό εξέταση περιοχής ασχολούνται στην συντριπτική τους πλειοψηφία με την μουσική.

Αυτός είναι και ο λόγος που ο αυτοπροσδιορισμός τους ήταν αυτός του «μουσικού». Η επαγγελματική τους ταυτότητα ορισμένες φορές προηγούνταν ακόμα και της εθνικής. Λόγω του επαγγέλματός τους οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν με την ευρύτερη κοινωνία ήταν αναμενόμενες αλλά και ισχυρές σε επαγγελματικό επίπεδο. Από την άλλη πλευρά οι κάτοικοι του αεροδρομίου φέροντας άλλη καταγωγή και άλλη επαγγελματική ιδιότητα δεν είχαν την ευκαιρία να αναπτύξουν ανάλογες σχέσεις.

Το θέμα όμως που προέκυψε εδώ σχετικά με την ιδιότητα του «μουσικού» και την κομβικής σημασίας θέση που κατέχει στη ζωή τους απαίτησε αρκετή παρατήρηση και προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας.

Η επαγγελματική τους ιδιότητα κατείχε διπλή έννοια. Από τη μία ήταν ο λόγος που τους επέτρεπε να αναπτύξουν κοινωνικές σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία από την άλλη όμως ήταν και ο λόγος που τους καθιστούσε κοινωνικά ορατούς. Το σχήμα δηλαδή που διαμορφώθηκε ήταν το εξής: «Ο μουσικός είναι Ρομά και ο Ρομά είναι μουσικός». Το γεγονός ότι η ευρύτερη κοινωνία γνωρίζει ότι οι περισσότεροι και καλύτεροι μουσικοί στην περιοχή είναι οι «Γύφτοι», αποτελεί γι' αυτούς πλεονέκτημα αφού θα προτιμηθούν, παράλληλα όμως γνωρίζουν ότι οι μη Ρομά όταν αναφέρονται σε «μουσικούς» υπονοούν και όλα όσα φέρει ο προσδιορισμός «Γύφτος». Προωθούν την επαγγελματική τους ιδιότητα μέσω της εθνοτικής χωρίς να γίνεται καμία προσπάθεια απόκρυψής της και αντίστροφα προβάλλουν την εθνοτική ταυτότητα προκειμένου να πειστεί ο συνομιλητής για τις δεξιότητες και τις γνώσεις που κατέχουν στη μουσική.

Μέσω αυτής της πρακτικής απαντάται και το υποερώτημα της ύπαρξης ή μη κοινωνικής ορατότητας. Στο επαγγελματικό επίπεδο, θα έλεγε κανείς, ότι επιδιώκουν να τους προσδιορίσουν «Γύφτους» αφού όπως προαναφέρθηκε με τον τρόπο αυτό γίνεται μία άτυπη «πιστοποίηση» της καλλιτεχνικής τους αξίας. Στους άλλους τομείς της ζωής τους όμως, όπως η αποχή από την εκπαίδευση, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας, ο γάμος σε νεαρή ηλικία, τους καθιστά μέρος των φτωχών στρωμάτων της πόλης. Όλα αυτά σε συνδυασμό με την περιοχή στην οποία διαβιούν η οποία είναι γνωστό ότι κατοικείται κυρίως από Ρομά και την επαγγελματική ενασχόληση με τη μουσική τους καθιστά κοινωνικά ορατούς Ρόμηδες και ενεργοποιεί τα στερεότυπα από τα άτομα μη Ρομά.

Στο σημείο αυτή μουσική παίζει αρνητικό ρόλο αφού επιβεβαιώνει τη διαφορετική για την ευρύτερη κοινωνία, εθνοτική ταυτότητα και διαμορφώνει το εθνοτικό όριο. Στην περίπτωση αυτή οι

μη Ρομά προκειμένου να επιβεβαιώσουν την προκατάληψή τους προσπαθούν να ανιχνεύσουν άλλα διαφοροποιητικά στοιχεία όπως η γλώσσα, η ενδυμασία, οι διαφορετικές πρακτικές.

12.6 Η γυναίκα και η κοινωνική ζωή

Η ομάδα όμως ανάμεσα στους Ρομά, που φαίνεται να είναι περισσότερο κοινωνικά ορατή, είναι αυτή των γυναικών. Ενώ στοιχεία εμφανή, διαφοροποιητικά, όπως η ενδυμασία, δε φαίνεται να υπάρχουν εντούτοις η συμπεριφορά, οι πρακτικές που ακολουθούν και ο τρόπος διαβίωσης διαφέρουν από την αποδεκτή συμπεριφορά ανάμεσα στην ευρύτερη κοινωνία. Το υποερώτημα που τέθηκε σχετικά με τη θέση της γυναίκας είχε ως αφορμή την υπόθεση ότι η γυναίκα αποτελεί μία ομάδα περιθωριοποιημένη ανάμεσα στους Ρομά. Παρατηρώντας συνολικά τη ζωή τους η υπόθεση φάνηκε να επαληθεύθηκε. Η αποχή τους από τη δημόσια σφαίρα στην οποία οι άνδρες Ρομά συμμετέχουν και ο περιορισμός τους στα του οίκου, είναι χαρακτηριστικό της ζωής τους. Η ελεύθερη συμμετοχή τους μόνο στα στενά όρια της γειτονιάς και η αναγκαστική συνοδεία σε περίπτωση που ξεπεράσουν αυτά τα όρια, είναι χαρακτηριστικά στοιχεία της θέσης που κατέχουν.

Ο περιορισμός αυτός δεν ισχύει μόνο για την πρώτη ή τη δεύτερη γενιά, αλλά υπάρχει και στην τρίτη και ίσως να συνεχίσει να υπάρχει και στην τέταρτη, όπως φάνηκε από τις απαντήσεις που έδωσαν οι μητέρες της τρίτης γενιάς σχετικά με την πορεία που επιθυμούν για τα κορίτσια τους. Φαίνεται πως η θέση της γυναίκας αλλά και τα διαχωριστικά όρια ανάμεσα στα φύλα έχουν μείνει αναλλοίωτα και αποτελούν ένα από τα πιο ισχυρά διαφοροποιητικά στοιχεία σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία.

Οι λόγοι αυτής της συνεχούς κατάστασης θα μπορούσαν να συνοψιστούν στο φόβο του συγχρωτισμού με την ευρύτερη κοινωνία και της κριτικής από την ομάδα. Φόβος για χλευασμό ή για εμπαιγμό εκ μέρους των ανδρών της ευρύτερης κοινωνίας³⁴⁰ αλλά και κριτική από την ενδοομάδα. Η άσκηση ελέγχου και κριτικής από τους υπόλοιπους Ρομά αποτελεί το φόβο ειδικά των οικογενειών

³⁴⁰ Αυτός είναι και ο λόγος που ελάχιστοι είναι οι μικτοί γάμοι με άνδρα μη Ρομά, ή σε περίπτωση που αυτό συμβεί, προκαλεί σχόλια από την κοινότητα αλλά και τη δυσaráρεσκεια της οικογένειας της κοπέλας. Οι περιπτώσεις που συνέβη κάτι τέτοιο, ήταν όταν η κοπέλα είχε μεγάλη ηλικία (σύμφωνα με τα πρότυπα της παραδοσιακής κοινωνίας), ή σε περίπτωση που η κοπέλα ήταν χωρισμένη. Και στις δύο περιπτώσεις η σύναψη γάμου με Ρομά θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη, επομένως ο γάμος με κάποιον μη Ρομά, παρόλο που δεν γίνεται αποδεκτός άμεσα, επιτρέπεται.

που έχουν κοπέλες. Η ηθική και η καλή εικόνα που θα είναι σύμφωνη με τους κανόνες και τις αξίες της ομάδας είναι τα «διαβατήρια» για την σύναψη «καλού» γάμου και την αποδοχή από την ομάδα.

Αποτελεί μία νοοτροπία που έχει εμποτίσει όλες τις γυναίκες, όλων των γενεών που εξετάστηκαν, η οποία έχει καλλιεργηθεί από τους άνδρες. Αποτελεί μία κοινωνική πρακτική που χαρακτηρίζεται από επαναληπτικότητα και στερεί βασικά αγαθά από τις γυναίκες, όπως το συγχρωτισμό με την ευρύτερη κοινωνία, τη σύναψη διαπροσωπικών σχέσεων αλλά και τη συμμετοχή στην εκπαίδευση ή την εργασία.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι η περιορισμένη αλληλεπίδραση είναι αυτή που προκαλεί την κοινωνική ορατότητα και όχι τόσο η διαφορετική πολιτισμική τους ταυτότητα³⁴¹. Πέρα από το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που καθορίζεται από την επαγγελματική δραστηριότητα των ανδρών, η κοινότητα διαβιεί και αναπτύσσει κοινωνικές σχέσεις στα στενά όρια της γειτονιάς, εκφράζοντας φόβο για την ουσιαστική και διαρκή συμμετοχή με την ευρύτερη κοινωνία.

12.7 Η ύπαρξη εθνοτικού ορίου στις τρεις γενιές

Παρατηρείται μία εθνοτική γραμμή η οποία συνεχίζεται σε τρεις διαδοχικές γενιές και οι λόγοι μπορούν να συνοψιστούν στο επάγγελμα αλλά και στο χώρο διαβίωσης. Όπως προαναφέρθηκε η εθνοτική ταυτότητα είναι αυτή που προσδίδει μία εξυψωτική αξία στο επάγγελμα του μουσικού και στην ουσία χρησιμοποιείται προκειμένου να αποδείξουν την ανωτερότητά τους σε σχέση με άλλους μη Ρομά μουσικούς. Από την άλλη ο οικιστικός χώρος που επέλεξαν από τη δεκαετία του '60 δεν κατοικούταν από άτομα της τοπικής κοινωνίας. Μόλις τα τελευταία χρόνια επελέγη ως κατάλληλο οικιστικό προάστιο για τους ντόπιους. Επομένως τα χρόνια που η περιοχή τους «ανήκε» ήταν αρκετά ώστε να διατηρήσουν όχι μόνο κοινωνικές πρακτικές μιας παραδοσιακών δομών κοινωνίας αλλά και να υιοθετήσουν μία επιφυλακτική στάση απέναντι σε «ξένα» στοιχεία της ευρύτερης κοινωνίας. Δεν κατοίκησαν σε μία ήδη κατοικούμενη περιοχή από μη Ρομά³⁴² ώστε να έχουν την ευκαιρία συνεχούς τριβής με αυτούς, επομένως η σχετικά πρόσφατη γειτνίαση δεν έχει αποδώσει ακόμα ουσιαστικούς καρπούς.

³⁴¹ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017,608).

³⁴² SpirosThemelis, ό.π. (2013). Σε αντίθεση με ό, τι συμβαίνει στην περιοχή που ερευνήσε ο συγγραφέας, που οι Ρομά φαίνονται πλήρως ενταγμένοι αφού διαβιούσαν με τους ντόπιους.

Για την υπό έρευνα περιοχή δεν παρατηρήθηκαν περιπτώσεις ατόμων που αποσχίστηκαν από την ομάδα. Υπήρξαν βέβαια περιπτώσεις ατόμων που εξελίχθηκαν είτε εκπαιδευτικά είτε επαγγελματικά και απέκτησαν ένα διαφορετικό ύψος ή κύρος ανάμεσα στους υπόλοιπους όμως η επαφή με την ομάδα έμεινε αναλλοίωτη. Ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που αναγκάστηκαν να φύγουν είτε για επαγγελματικούς είτε για οικογενειακούς λόγους, η επιστροφή τους σηματοδοτείται από θετική αντιμετώπιση εκ μέρους της ομάδας αλλά και οι ίδιοι έχουν ανάλογη συμπεριφορά απέναντι στην ομάδα τους.

Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι ξανά το επάγγελμα παίζει καθοριστικό ρόλο στην απόσχιση ή μη από την ομάδα. Δεδομένου ότι όλοι όσοι έλαβαν ανώτερη εκπαίδευση ή εξελίχθηκαν επαγγελματικά ή όσοι μετοίκησαν σε άλλες περιοχές ασχολούνται με τη μουσική, συμπεραίνεται ότι η ταυτότητά τους δε θα αποκρύπτονταν προκειμένου να επιβεβαιώσουν την αξία τους στη μουσική.

12.8 Εκπαίδευση και κοινωνικοοικονομική κατάσταση

Τα υποερωτήματα που ακολούθησαν αφορούν αποκλειστικά στο θέμα της εκπαίδευσης και ετέθησαν ως βασικοί πυλώνες της έρευνας. Ο βασικός στόχος ήταν να διερευνηθεί η εκπαιδευτική κατάσταση τριών διαδοχικών γενεών ώστε να διαπιστωθεί εάν υπάρχει βελτίωση σε αυτόν τον τομέα. Προκειμένου όμως να ερμηνευθεί, λήφθηκαν υπόψη και εξετάστηκαν πεδία όπως οι κοινωνικές σχέσεις, η κοινωνική ορατότητα, η πολιτισμική ταυτότητα, το επάγγελμα, το φύλο. Στοιχεία δηλαδή που σύμφωνα με τις αρχικές υποθέσεις επηρέαζαν την ένταξη στην εκπαίδευση.

Στην πρώτη γενιά που εξετάστηκε τα στοιχεία δε διέφεραν από τις αρχικές υποθέσεις και τα ευρήματα επιβεβαίωσαν το εξαιρετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των ατόμων που ανήκουν στην εν λόγω γενιά. Οι λόγοι που αναφέρθηκαν από τους εκπροσώπους ήταν κυρίως η έναρξη επαγγέλματος από μικρή ηλικία για τους άνδρες και ο γάμος ή το φύλο για τις γυναίκες. Δεν προκάλεσε έκπληξη, αφού τις δεκαετίες '50- '60 στην ελληνική ύπαιθρο και στις παραδοσιακών δομών κοινωνίες επικρατούσε η ίδια κατάσταση ανεξάρτητα από το εθνικό ή πολιτισμικό υπόβαθρο της κάθε οικογένειας.

Μεταβαίνοντας στη δεύτερη γενιά συντελούνται αρκετές αλλαγές και για την εν λόγω ομάδα. Πολλές οικογένειες μετοικούν πλέον στο αστικό κέντρο, η εκπαίδευση γίνεται καθολική και υποχρεωτική, ενώ οι επαγγελματικές ευκαιρίες που οι μουσικοί έχουν είναι περισσότερες. Ωστόσο σε

σχέση με την πρώτη παρατηρείται τεράστια άνοδος στα χρόνια συμμετοχής στην εκπαίδευση. Η ανάγκη ένταξης στην ευρύτερη κοινωνία θεωρείται ως ο βασικός λόγος συναίνεσης και πίεσης σε ορισμένες περιπτώσεις των γονέων (της πρώτης γενιάς) να έρθουν τα παιδιά τους σε επαφή με το σχολείο, τουλάχιστον με το Δημοτικό, το οποίο παρακολούθησαν όλα τα μέλη της δεύτερης γενιάς. Η επαγγελματική ενασχόληση όμως με τη μουσική διέκοψε τη συνέχιση των σπουδών και η Β'/βάθμια δεν προτιμήθηκε. Η καλή οικονομική κατάσταση που τότε επικρατούσε στο χώρο της μουσικής δεν άφηνε περιθώρια αμφιβολίας για το μελλοντικό επάγγελμα του κάθε αγοριού και η συντομότερη ενασχόληση με αυτό ήταν το ζητούμενο. Η ώθηση των οικογενειών των κοριτσιών στην εκπαίδευση περιοριζόταν στην ολοκλήρωση της Α'/βάθμιας, ώστε να γνωρίζουν βασικά στοιχεία ανάγνωσης και γραφής αυτά δηλαδή που οι ίδιοι δεν γνώριζαν. Από εκεί και μετά η πορεία ήταν προκαθορισμένη και ο γάμος αλλά και η ανάληψη του νοικοκυριού θα ήταν τα βασικά τους καθήκοντα.

Στην τρίτη γενιά η αύξηση του μέσου όρου των ετών συμμετοχής στην εκπαίδευσή ήταν η αρχική υπόθεση. Ο σταδιακός μαρasmus του επαγγέλματος του μουσικού λόγω της υπερπληθώρας μουσικών αλλά και της οικονομικής κρίσης, έστρεψε τους Ρομά στην αναζήτηση άλλων επαγγελμάτων για την άσκηση των οποίων χρειαζόνταν πιστοποιήσεις γνώσεων, δηλαδή συμμετοχή και ολοκλήρωση της Β'/βάθμιας. Από τα στοιχεία όμως που συγκεντρώθηκαν ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις ατόμων που ασχολήθηκαν επαγγελματικά με κάτι άλλο εκτός της μουσικής, αφού πάντοτε αυτό αποτελούσε το βασικό επάγγελμα. Επίσης η στροφή στην εκπαίδευση σχετίζεται περισσότερο με την πιστοποίηση των μουσικών γνώσεων και αυτό κατέστη εμφανές από τη μαζική συμμετοχή τους στο μουσικό Γυμνάσιο. Επομένως η κατοχή τίτλων σπουδών έχει σχέση με τη μουσική και την ανταλλαξιμότητα εκπαιδευτικών τίτλων – εργασίας.

Στοιχείο μη αναμενόμενο που προέκυψε από την έρευνα, ήταν η μικρή μείωση του μέσου όρου εκπαίδευσης στις γυναίκες της τρίτης γενιάς. Η κατάσταση αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί με βάση τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Η άσχημη οικονομική κατάσταση και η δυσκολία να ενταχθούν οι γυναίκες στην εργασία, οδηγεί μοιραία στη σύναψη ενός πρόωγου γάμου. Συγκεκριμένα η μη ένταξη σε εργασιακό χώρο, προοπτική που είναι αναμενόμενη και προδιαγεγραμμένη, καθιστά άχρηστη και την απόκτηση εκπαιδευτικών τίτλων.

Από την άλλη η χαλάρωση των ηθών στην ευρύτερη κοινωνία και η ελευθεριότητα που επικρατεί, αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα της συμμετοχής των κοριτσιών στη Β'/βάθμια, αφού πρέπει να συγχρωτιστούν με μαθητές μη Ρομά και να βιώσουν για αρκετές ώρες μέσα στον

«αφιλόξενο» και «επικίνδυνο» σχολικό χώρο που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την «τιμή» του κάθε κοριτσιού.

Παρά την κατάσταση των γυναικών της τρίτης γενιάς όμως όλες φάνηκαν υπέρμαχοι της συνέχισης της εκπαίδευσης για τα δικά τους κορίτσια και όλες δήλωσαν ότι θα ασκήσουν πιέσεις για να ολοκληρώσουν ακόμα και την Γ'/βάθμια εκπαίδευση. Παρατηρούνται αυξημένες προσδοκίες και φιλοδοξίες εκ μέρους των γυναικών για τα τέκνα τους, όμοιες με αυτές που είχαν οι δικοί τους γονείς για τις ίδιες. Παρά τις ειλικρινείς προσδοκίες όμως παρατηρήθηκε μία στασιμότητα στις αντιλήψεις για το γυναικείο φύλο και στις τρεις γενιές με ελάχιστα και σπάνια φωτεινά παραδείγματα που όμως δεν είναι αρκετά για να χαρακτηρίσουν μία ολόκληρη γενιά.

12.9 Μορφωτικό κεφάλαιο οικογένειας

Οι προσδοκίες των γονέων πάντα υπάρχουνόμως τα αποτελέσματα κρίνουν εάν ευοδώθηκαν. Παρά τις φιλοδοξίες απουσιάζουν οι πιέσεις και η ενστάλαξη στα παιδιά τους μίας νοοτροπίας θετικής για την εκπαίδευση³⁴³ που σχετίζεται με τη δική τους αντίληψη για την εκπαίδευση. Το μορφωτικό κεφάλαιο της κάθε οικογένειας καθορίζει εν πολλοίς την εκπαιδευτική πορεία των τέκνων και αποδείχθηκε με την παρουσίαση των οικογενειών. Η συμμετοχή των τέκνων ήταν ανάλογη με αυτή των γονέων και σε ελάχιστες περιπτώσεις υπήρξε μεγάλη διαφορά. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι προσδοκίες είχαν αποτέλεσμα, διότι η πίεση των γονέων για συνέχιση των σπουδών υπήρξε ουσιαστική, αφού παράλληλα υπήρξε και ουσιαστική κατανόηση εκ μέρους των γονέων της αξίας της εκπαίδευσης, ενώ συγχρόνως υπήρξε και αδιαφορία για τον κοινωνικό έλεγχο που ασκήθηκε για τα κορίτσια που συνέχισαν τις σπουδές.

12.10 Κοινωνική ορατότητα και εκπαίδευση

Ένα ακόμα υποερώτημα που τέθηκε ήταν η κοινωνική ορατότητα και σε ποιο ποσοστό επηρεάζει την εκπαίδευση. Οι απαντήσεις στο ερώτημα αυτό που θα δίνονταν με τον όρο «ρατσισμός», ήταν μηδενικές. Κοινωνική ορατότητα στους Ρομά προϋποθέτει βασικές εμφανείς

³⁴³ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 616)

διαφορές και κυρίως διαφορά στο γλωσσικό στοιχείο που κάτι τέτοιο δεν ισχύει στην ομάδα που ερευνήθηκε.

Οι Ρομά της Νέας Ζωής χρησιμοποιούν ορισμένα στοιχεία της διαλέκτου τους μόνο στις μεταξύ τους συνδιαλέξεις ενώ στην καθημερινή τους επικοινωνία με μη Ρομά ομιλούν την ελληνική και συγκεκριμένα το ηπειρώτικο ιδίωμα³⁴⁴. Ούτε το επάγγελμα του μουσικού στέκεται ικανό να τους αποκόψει από την εκπαίδευση. Το αντίθετο μάλιστα συμβαίνει για τα άτομα της τρίτης και τέταρτης γενιάς αφού όλοι επέλεξαν ή επιλέγουν το μουσικό Γυμνάσιο όπου λόγω των βιωματικών τους γνώσεων χαίρουν της εκτίμησης τόσο των καθηγητών όσο και των συμμαθητών τους.

Επίσης σχετικά με τις γυναίκες εμφανείς διαφορές δεν υπάρχουν όπως η ενδυμασία ή η πρόωρη σύναψη γάμου, διότι όπως διαπιστώθηκε ο γάμος έπεται της διακοπής και όχι το αντίστροφο. Καμία απάντηση «γάμος» δε δόθηκε από άτομα της τρίτης γενιάς ως λόγος διακοπής, αλλά το «φύλο» που εμπεριέχει την προετοιμασία για μελλοντικό γάμο και τη διαφύλαξη των αξιών και της τιμής.

12.11 Κοινωνικές πρακτικές και εκπαιδευτική ένταξη

Συμπερασματικά οι λόγοι της διαμόρφωσης της σημερινής εκπαιδευτικής κατάστασης μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: στην εμμονή με το επάγγελμα του μουσικού, στην ιεράρχηση της εκπαίδευσης των παιδιών ανάλογα με το φύλο επομένως και στη θέση της γυναίκας, στην αδυναμία να ανταποκριθούν στις σημερινές κοινωνικές δομές αλλά και στην απουσία ώθησης των παιδιών προς την εκπαίδευση. Αποτελούν λόγους που σχετίζονται με τη γενικότερη δυσκολία ουσιαστικής κοινωνικής ένταξης αφού πρακτικοί λόγοι που θα μπορούσαν να τους κρατήσουν μακριά από την εκπαίδευση όπως η συνεχής μετακίνηση για επαγγελματικούς λόγους, απομακρυσμένη διαβίωσή τους από το οικιστικό κέντρο, μη μόνιμη εγκατάσταση σε έναν τόπο, δυσκολία υποδοχής τους σε σχολεία, ρατσισμός στο σχολικό περιβάλλον ή μη γνώση της ελληνικής δεν υπάρχουν.

Ως εκ τούτου διατηρώντας ακόμα μία επιφυλακτική στάση απέναντι στο θεσμό της εκπαίδευσης, επηρεάζεται και διαταράσσεται όλο το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, αφού δίχως εκπαίδευση η δυνατότητα εύρεσης εργασίας μειώνεται δραματικά και η αποδοχή της ευρύτερης

³⁴⁴ Σχετικά με τη χρήση της ρομανί και τις απόψεις που έχουν σε διάφορες περιοχές της επικράτειας για τη διάλεκτο βλ. Γ. Παπακωνσταντίνου- Μ. Βασιλειάδου- Μ. Παυλή- Κορρέ, ό.π. (2012, 44).

κοινωνίας επίσης απομακρύνεται ως ενδεχόμενο αφού η έλλειψη εκπαίδευσης επανενεργοποιεί στερεότυπα για τον πληθυσμό των Ρομά.

Στην περίπτωση της Νέας Ζωής παραβατική συμπεριφορά δεν παρατηρήθηκε εκ μέρους του πληθυσμού, στοιχείο καθόλου άγνωστο σε κοινότητες που απέχουν από την εκπαίδευση και που αντιμετωπίζουν προβλήματα επαγγελματικής φύσεως³⁴⁵. Όμως η αποχή είναι δυνατό να προκαλέσει προβλήματα παραβατικής συμπεριφοράς και περιχαράκωσης και ειδικά για τις γυναίκες οι οποίες ως δέκτες κοινωνικού ελέγχου που προστάζει τη μη συμμετοχή στην εκπαίδευση θα χάσουν κάθε ευκαιρία για ουσιαστική κοινωνική ένταξη. Από την άλλη οι άνδρες θα διαιωνίσουν το επάγγελμα των προπατόρων τους και έχοντας αυτό ως μόνο εφόδιο, θα πορεύονται επαγγελματικά σε μία αμφίβολη κατάσταση μεδυσμενείς οικονομικές συνθήκες και θεωρώντας ότι η σχολική γνώση είναι περιττή.

³⁴⁵ Νικόλαος Αρβανίτης, ό.π. (2017, 624)

13. Προτάσεις

13.1 Επαναπροσδιορισμός σχέσης σχολικών γνώσεων- Ρομά

Ένα από τα μείζονα και πιο δισεπίλυτα θέματα αναφορικά με τους Ρομά είναι η σχέση που έχουν με την εκπαίδευση. Αποτελεί ένα θέμα το οποίο χρίζει άμεσης αντιμετώπισης ώστε να επέλθει η επιθυμητή -τόσο γι' αυτούς όσο και για την ευρύτερη κοινωνία- βελτίωση. Από τη μία γι' αυτούς διότι η απώλεια μορφωτικού κεφαλαίου σε βάθος χρόνου φαίνεται να τους δημιουργεί προβλήματα στη καθημερινότητά τους αλλά και στην προσπάθειά τους στο πεδίο εύρεσης εργασίας και από την άλλη για την ευρύτερη κοινωνία διότι η αποχή τους από την εκπαίδευση δεν προκαλεί μόνο τον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας αλλά κυρίως προσθέτει ακόμα ένα στοιχείο στη διαμόρφωση της ταυτότητας μιας κοινωνικής ομάδας χαμηλού status. Με απλά λόγια η απώλεια μόρφωσης και η αποχή από το σχολείο τους περιθωριοποιεί ακόμα περισσότερο.

Πριν κάποιος αναζητήσει λύσεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος που φαίνεται να διογκώνεται, οφείλει πρωτίστως να αναζητήσει τους λόγους που οδηγούν σε μία τέτοια κατάσταση αλλά και να λάβει υπόψη τις στρατηγικές που ακολουθούνται από τους ίδιους τους εμπλεκόμενους με την εκπαίδευση ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει πρακτικά και ουσιαστικά το πρόβλημα³⁴⁶. Σίγουρα σε μία σχέση αλληλεπίδρασης όπως αυτή που υπάρχει μεταξύ Ρομά και ευρύτερης κοινωνίας και δεδομένου ότι οι Ρομά εισέρχονται σε έναν χώρο όπου υπερτερούν οι μη Ρομά, οι αιτίες που δημιουργούν το υπάρχον πρόβλημα πρέπει να αναζητηθούν και στις δύο ομάδες μέσω ενός συνδυασμού.

Αρχικά αυτό που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ότι το παιδί Ρομά εισερχόμενο στο χώρο του σχολείου φέρει ένα μορφωτικό κεφάλαιο εμπειρικό που απέχει από την μόρφωση και τις γνώσεις που παρέχονται στο σχολείο. Σε αντίθεση με τα παιδιά μη Ρομά που εισέρχονται υποψιασμένα για αυτά που θα μάθουν στο σχολείο και έχουν ουσιαστικότερη σχέση με την κυρίαρχη γλώσσα που χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση, οι Ρομά δεν έχουν τα ίδια εφόδια³⁴⁷. Οι γνώσεις που τους

³⁴⁶ Σχετικά με την τυπολογία των στρατηγικών που ακολουθούνται για τη διαχείριση της ένταξης, Αθ. Ε. Γκότοβος, (2004) ,«Από την κοινωνικο- οικονομική στην εθνο-πολιτισμική ετερότητα: Προβλήματα θεωρίας και μεθόδου της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης» , *Βήμα Κοινωνικών Επιστημών, Τόμος 1*, τ. 38 ,σελ. 69.

³⁴⁷ Ανάλογα θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί για ποιο λόγο άλλες εθνικές ομάδες δεν εμφανίζουν ανάλογα προβλήματα στο χώρο της εκπαίδευσης, και οι Ρομά τόσο σθεναρά προβάλλουν αντίσταση σε

παρέχονται τους φαίνονται άγνωστες αλλά και άχρηστες χωρίς πρακτική εφαρμοσιμότητα (Δαφέρμος 2013, Liegeois 1998, 181) κυρίως σε όσα διδάσκονται στη Β'/βάθμια εκπαίδευση. Έχοντας ήδη κάποιες αποκτημένες γνώσεις από το οικογενειακό περιβάλλον οι οποίες δεν ταιριάζουν με τις σχολικές, δημιουργείται σύγχυση που είναι δύσκολα διαχειρίσιμη. Η αλληλεπίδραση αυτή μεταξύ σχολικής και καθημερινής γνώσης εμφανίζεται είτε με συνύπαρξη γνώσεων είτε με αμοιβαίο μετασχηματισμό είτε με αντικατάσταση της καθημερινής γνώσης με τη σχολική (Δαφέρμος 2013). Στις περισσότερες περιπτώσεις η καθημερινή γνώση από ένα σημείο και μετά υπερτερεί της σχολικής με αποτέλεσμα οι γνώσεις που παρέχονται στο σχολείο να φαίνονται ανούσιες (Βασιλειάδου- Παυλή-Κορρέ, 1996, 26).

13.2 Αντιμετώπιση φόβου για ενδεχόμενο ρατσισμό

Άλλοι λόγοι που προβάλλονται για την αιτιολόγηση της αποχής από την εκπαιδευτική διαδικασία είναι οι οικονομικοί και εννοείται η ανάγκη για εργασία, οι φόβοι για τους εκπαιδευτικούς³⁴⁸, οι φόβοι για αρπαγή του κοριτσιού που θα εκτεθεί στον έξω – κόσμο, η απουσία από το σχολείο φίλων (Παπαδημητράκόπουλος 2013, 100, Λυδάκη 1998, 244), ο φόβος του ενδεχόμενου ρατσισμού (Liegeois, 1998, 91), η έκθεση σε άλλους κινδύνους (Liegeois 1998, 181).

αυτή. Η αλήθεια είναι ότι και σε εθνικές ομάδες παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο, όμως σε αυτές τις περιπτώσεις γίνεται λόγος για διαφορετική εθνική ταυτότητα συνεπώς και διαφορετική γλωσσική ταυτότητα (στους μετανάστες πρώτης γενιάς). Οι Ρομά όμως, εθνικά δε διαφέρουν σε κάτι από την ευρύτερη κοινωνία, και αυτός είναι και ο λόγος που προκαλεί εντονότερο προβληματισμό. Από την άλλη, οι μετανάστες και όσοι έχουν διαφορετικό εθνικό υπόβαθρο, προήλθαν από καπιταλιστικά ή μη κράτη, και επιζητούσαν την είσοδο στον καπιταλισμό, σε ένα επίσης καπιταλιστικό κράτος, γνωρίζοντας ότι θα συμπορευθούν με την ευρύτερη κοινωνία, ανήκοντας όμως λόγω οικονομικής κατάστασης στα κατώτερα στρώματα πρέπει να λάβουν μία σωστή εκπαίδευση της χώρας στην οποία διαβιούν. Οι Ρομά, όπως έχει ήδη αναλυθεί, εισάγονται στο καπιταλιστικό μοντέλο με πολύ αργούς ρυθμούς, με αποτέλεσμα να μην έχουν την ίδια ανάπτυξη με την ευρύτερη κοινωνία, λόγω επιμονής τους σε παραδοσιακά επαγγέλματα, λόγω καθυστέρησης της αναγνώρισης του σχολικού θεσμού, και για άλλους λόγους οι οποίοι όμως στάθηκαν ικανοί να τους κατατάξουν σε μία ομάδα και να δημιουργήσουν ένα στερεότυπο. Σε αντίθεση όμως, με όσους φέρουν διαφορετική εθνική ταυτότητα, οι Ρομά προβάλλουν την εθνική τους ταυτότητα, για να δικαιολογήσουν την αποχή τους από την εκπαίδευση, κάτι το οποίο βεβαίως είναι οξύμωρο. Όμως παρατηρείται τελικά ότι η εκπαίδευση έχει τη δύναμη τόσο να αμβλύνει τη διαφορετικότητα σε εθνικό επίπεδο, όσο και να θεωρείται περιττή σε περίπτωση κατοχής της εθνικής ταυτότητας. Όπως σημειώνει ο Jean -Pierre Liegeois, (1998, 226) αναφερόμενος σε διαφορετικές εθνικές ομάδες Ρομά στην Ευρώπη, όταν σε κάποια χώρα συνυπάρχουν Ρομά από διαφορετικές χώρες, οι μη γηγενείς Ρομά έχουν μεγαλύτερη ευκολία στην ένταξή τους, διότι γι' αυτούς είναι ξεκάθαρη η ταυτότητα που φέρουν, σε αντίθεση με τους γηγενείς, οι οποίοι πιστεύουν ότι έχουν μία διαφορετική ταυτότητα από την ευρύτερη κοινωνία, και προσπαθούν να την προστατεύσουν. Η τακτική αυτή, πράγματι ακολουθείται και ισχύει σε κράτη ή περιοχές όπου οι Ρομά είχαν βιώσει έντονα την απόρριψη, ή ακόμα δεν έχουν την αποδοχή της ευρύτερης κοινωνίας.

³⁴⁸Βλ. Jean – Pierre Liegeois, ό.π. (1998, 87-89)

Πέρα όμως από τα εμφανή ζητήματα της καθημερινής ζωής που είναι εύκολο κάποιος να τα αντιληφθεί, οι αιτίες είναι βαθύτερες και είναι οι ίδιες με τα αποτελέσματα, αφού η σχέση τους χαρακτηρίζεται αμφίδρομη. Η αιτία είναι η κοινωνικοοικονομική προέλευση και είναι αυτή που η οποία θα ωθήσει ή θα αποτρέψει το παιδί από την εκπαίδευση και η οποία θα έχει ήδη ορίσει την αποτυχία ή την επιτυχία του μέσα σε αυτήν. (Πυργιωτάκης 1983, 69-74). Συγκεκριμένα για τους Ρομά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούν μία κοινωνική τάξη διότι η οικονομική τους κατάσταση σε συνδυασμό με τις διαφορές πραγματικές ή μη διαφορές τούς καθιστούν κάτι ξένο, κάτι άλλο. Έτσι το χαμηλό κοινωνικό ή οικονομικό υπόβαθρο ή και τα δυο μαζί δεν τους δίνει το κίνητρο για την εκπαίδευση αφού δεν θα αλλάξει την τρέχουσα κατάσταση, ενώ η είσοδός του σε αυτήν σπανίως στέφεται από επιτυχία αφού η αλλαγή που επιζητούν δεν είναι άμεση μέσα από την εκπαίδευση με αποτέλεσμα να απογοητεύονται και να διαρρέουν. Έτσι δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος που καθηλώνει τα άτομα στο ίδιο κοινωνικό στρώμα από το οποίο προήλθαν, αφού η μορφωτική υστέρηση προκαλεί μειωμένη επαγγελματική αποκατάσταση (Πυργιωτάκης 1983, 161), άρα και χαμηλό οικονομικό επίπεδο το οποίο οδηγεί σε κατάταξη σε χαμηλό κοινωνικό στρώμα.

Πέρα από τους λόγους που προβάλλονται από τους ίδιους τους Ρομά, ο πυρήνας των οποίων τις περισσότερες φορές μπορεί να θεωρηθεί αληθής αφού αναφέρεται σε ζητήματα που είναι εμφανή (π.χ. οικονομική κατάσταση), ιδιαιτέρως σημαντική κρίνεται και η αντιμετώπιση των ατόμων με τα οποία έρχονται σε επαφή στο χώρο της εκπαίδευσης με τα οποία υπάρχει αλληλεπίδραση αλλά και αλληλεξάρτηση. Θεωρείται μείζονος σημασίας η αντιμετώπιση που θα έχει το παιδί από τον εκάστοτε εκπαιδευτικό αφού πρόκειται για παιδί το οποίο έχει ήδη κοινωνικοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο και ένα παιδί το οποίο έχει διαγράψει τον κύκλο της παιδικής του ηλικίας ταχύτερα από τα υπόλοιπα παιδιά.

Γνώσεις και ιδέες υπάρχουν σε κάθε παιδί, άσχετα από το εθνικό ή εθνοτικό του υπόβαθρο, αρκετές από τις οποίες όμως πρέπει να εγκαταλειφθούν μετά την είσοδό του σχολείο διότι το σχολείο αδυνατεί να χρησιμοποιήσει την καθημερινή πείρα σε όλο το φάσμα της (Ντιούι 1982, 67). Παράλληλα όμως πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι διαφορές και ελλείψεις συγκεκριμένων μαθητών και να αντισταθμίζονται κυρίως οι διαφορές που έγκεινται στην συμπεριφορά και τις αντιδράσεις οι οποίες ορίζονται αρκετές φορές από το κοινωνικό στρώμα που κάποιος προέρχεται³⁴⁹ (Πυργιωτάκης 1984, 143). Κρίνεται λοιπόν επιτακτικής ανάγκης η αναγνώριση του

³⁴⁹Βλ. Ι.Ε.Ο Πυργιωτάκης, ό.π. (1984, 85-135), όπου αναφέρει ότι η κοινωνική προέλευση επηρεάζει και τη νοημοσύνη εννοώντας τη συμπεριφορά και τις αντιδράσεις του ατόμου και παραθέτει τις δύο θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για τη σχέση του Δείκτη Νοημοσύνης και της κοινωνικής τάξης. Σύμφωνα με την Α' θεωρία, ο δείκτης νοημοσύνης καθορίζει την κοινωνική τάξη, ενώ σύμφωνα με τη Β' θεωρία, η κοινωνική

κοινωνικού στρώματος από τους εκπαιδευτικούς διότι το παιδί Ρομά ενδέχεται να έχει βιώσει επιπλέον τον στιγματισμό, τη μη αποδοχή από τους υπόλοιπους, την προσβολή της αξιοπρέπειάς του και να υιοθετήσει πρακτικές συμπεριφοράς μη αποδεκτές οι οποίες αποτελούν τους αμυντικούς μηχανισμούς του σε όλα αυτά που ενδεχομένως φέρει (Liegeois 103-107).

Θα πρέπει λοιπόν να ληφθεί υπόψιν καταρχάς ότι το άτομο θα διαμορφώσει την προσωπική και κοινωνική του ταυτότητα, ότι το άτομο καλείται να διαμορφώσει την κοινωνία και ότι με το περιβάλλον του θα έχει μία μόνιμη σχέση αλληλεπίδρασης, επομένως και βάσει αυτών των στοιχείων θα πρέπει να επιλεγεί και ο τρόπος διαπαιδαγώγησης και κατά συνέπεια κοινωνικοποίησης, ο οποίος στην συγκεκριμένη περίπτωση σε αντιδιαστολή με τον χειραγωγικό πρέπει να είναι χειραφετικός (Μπουζάκης, 2006, 22-23).

13.3 Απαλοιφή διαχωριστικών γραμμών στη διδασκαλία

Ένα άλλο ζήτημα το οποίο χρίζει επανεξέτασης με έναν πιο κριτικό και ρεαλιστικό τρόπο, είναι αυτό που εδώ και χρόνια προτείνεται και αφορά στις ξεχωριστές τάξεις διδασκαλίας για τους Ρομά ή ακόμα και στα ξεχωριστά σχολεία για τους ίδιους³⁵⁰. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ύπαρξη ξεχωριστών σχολείων για εθνικές ή εθνοτικές ομάδες κάθε άλλο παρά προάγει την ένταξη αλλά και την σωστή κοινωνικοποίηση ενός παιδιού. Ο διαχωρισμός του από τα υπόλοιπα σχολεία το στιγματίζει και εντείνει τη διαφορετικότητα και τα στερεότυπα που έχουν δημιουργηθεί γι' αυτό, διογκώνοντάς τα. Από την άλλη φαίνεται ξεκάθαρα ότι ακόμα και το πολυπολιτισμικό μοντέλο το οποίο υποστηρίζει τα ευεργετικά αποτελέσματα της συνύπαρξης διαφόρων πολιτισμικών μοντέλων με αμοιβαία ανταλλαγή στοιχείων, τουλάχιστον στην περίπτωση των Ρομά δεν δύναται να φέρει αξιόλογα αποτελέσματα³⁵¹ (Liegeois 1998, 126-127).

τάξη και οι περιβαλλοντικές συνθήκες προσδιορίζουν τον Δ.Ν. Στην περίπτωση των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων το έλλειμμα παρατηρείται στα ερεθίσματα, το γλωσσικό κώδικα και στο κίνητρο επιτυχίας.

³⁵⁰Βλ. Tracy Smith,ό.π. (2006, 243-256).Γίνεται περιγραφή της χειρότερης μορφής στιγματισμού με την ένταξη των παιδιών Ρομά σε ειδικά σχολεία σε χώρες της Ευρώπης, από τη μία στιγματίζει τους Ρομά και από την άλλη διογκώνει τον ρατσισμό από την ευρύτερη κοινωνία.

³⁵¹ Σε πολλές χώρες τόσο της Ευρώπης όσο και στις Η.Π.Α. το πολυπολιτισμικό μοντέλο προτιμάται. Γίνεται λόγος όμως για χώρες στις οποίες επικρατούν διαφορετικές συνθήκες αλλά και η σύνθεση των κοινωνιών είναι εντελώς διαφορετική από την ελληνική. Σε αυτές τις κοινωνίες υπάρχουν πολλές διαφορετικές εθνικές ομάδες και προκειμένου να έχουν μία πιο ομαλή ένταξη στην κοινωνία αλλά και

Ο λόγος της αποτυχίας αυτού του μοντέλου σε γενικό πλαίσιο οφείλεται καταρχάς στη διόγκωση της διαφορετικότητας μέσα στο σχολείο και στον συγκαλυμμένο στιγματισμό που επιφέρει. Από την άλλη τα στοιχεία πολιτισμών που είναι ευρέως διαδεδομένα μοιραία θα υπερτιμηθούν έναντι άλλων πολιτισμικών στοιχείων που είτε δεν είναι ιδιαίτερος γνωστός είτε είναι εμποτισμένα με προκαταλήψεις και στερεότυπα³⁵².

Η περίπτωση όμως των Ρομά φαίνεται ότι δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ούτε με την ύπαρξη ξεχωριστών αιθουσών διδασκαλίας αλλά ούτε και με την εφαρμογή του μοντέλου πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης. Άσχετα από το οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο της οικογένειας του παιδιού Ρομά, γίνεται λόγος για άτομα με την ίδια εθνική ταυτότητα με την ευρύτερη κοινωνία δηλαδή για Έλληνες με την ίδια γλώσσα και με τα ίδια πολιτισμικά ερεθίσματα. Επομένως σε έναν πολυπολιτισμικό χώρο ποια είναι τα διαφορετικά στοιχεία τα οποία θα ανταλλάσσουν με τα υπόλοιπα παιδιά, ποιον διαφορετικό πολιτισμό θα παρουσιάσουν; Επιπροσθέτως δε φαίνεται να υπάρχουν ευεργετικά αποτελέσματα των γκέτο στην περίπτωση των διαφορετικών σχολείων, αφού με αυτόν τον τρόπο προάγεται το στίγμα και η απαγόρευση ουσιαστικής ένταξης στην ευρύτερη κοινωνία και πλήρους αποδοχής από αυτήν. Ζητούμενο είναι η μετατροπή του δυνητικού μαθητικού πληθυσμού σε πραγματικό (Γκότοβος, 2006, 210).

13.4 Η σημασία του διαπολιτισμικού μοντέλου

Επομένως φαίνεται ξεκάθαρα ότι η διαπολιτισμική μέθοδος εκπαίδευσης ταιριάζει περισσότερο στην συγκεκριμένη περίπτωση και έχει αποτελέσματα, χωρίς να στιγματίζει κανένα μέλος της σχολικής αίθουσας αλλά και με παράλληλο σεβασμό στις διαφορές που φέρει κάθε παιδί, με απώτερο στόχο την ουσιαστική ένταξη μέσω της εκπαίδευσης στην κοινωνία και με τις ίδιες δυνατότητες

ελπίδες επιτυχίας και ανέλιξης η ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων και η παρουσίαση του δικού τους πολιτισμού από τη μία τους ορίζει, τους χαρακτηρίζει τους προσδίδει μία διαφορετική ταυτότητα, παράλληλα όμως επιβάλλει την ισότιμη αντιμετώπισή τους στην κοινωνία. Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι γίνεται λόγος για έθνη, και όχι για κράτη. Αυτό αποτελεί μείζονος σημασίας θέμα διότι επηρεάζεται και ο παράγοντας της συνείδησης, αλλά και της ανοχής και της εξοικείωσης με αλλού εθνικού υπόβαθρου άτομα από την ευρύτερη κοινωνία. Η ελληνική κοινωνία ακόμα δεν είναι εξοικειωμένη με άτομα αλλοεθνή, και για τους περισσότερους υπάρχει η απόλυτη σύνδεση κράτους- έθνους, συνεπώς η εκπαίδευση ακόμα δεν δύναται να προσαρμοστεί ανάλογα. Όπως όμως έχει ήδη αναφερθεί ο λόγος αναφέρεται σε άτομα άλλης εθνικής ταυτότητας και όχι σε άτομα με άλλο κοινωνικό ή οικονομικό υπόβαθρο από αυτό του μέσου όρου της ευρύτερης κοινωνίας, διότι οι Ρομά αποτελούν απλά μία ιδιαίτερη κοινωνική τάξη.

³⁵² Βλ. Jean-Pierre Liegeois, ό.π. (1998, 1980), στην περίπτωση των Ρομά η πολυπολιτισμική προσέγγιση διδασκαλίας είναι επίφοβο να δημιουργήσει τον εξωτισμό και να παρουσιάσει φολκλорικά στοιχεία, - για τον υποτιθέμενο διαφορετικό- έναντι του ελληνικού, πολιτισμό.

εξέλιξης. Η έννοια του πολιτισμού επίσης και η εκάστοτε πολιτισμική ταυτότητα που φέρει ο κάθε μαθητής χρησιμοποιείται ως διευκόλυνση από το στάδιο της μη συμμετοχής στο επίπεδο της πλήρους ένταξης και όχι ως τρόπος διαμερισματοποίησης της παιδείας (Γκότοβος 2006, 212).

Συγκεκριμένα για την περίπτωση των Ρομά εξαιρετικής σημασίας και δυναμικής θα είχε η παρουσίαση, η μελέτη της ιστορίας τους κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και τα όσα υπέφεραν από τη ναζιστική θηριωδία. Σε αυτό το σημείο θα έπαιζε κομβικό ρόλο το σχολείο καθώς και τα σχολικά εγχειρίδια (Γκότοβου 2017, 188) για τον τρόπο με τον οποίον θα διαχειρίζονταν τη διδασκαλία ενός τέτοιου θέματος, το οποίο παρόλο που χαρακτηρίζεται ως λεπτό και ιδιαίτερα ευαίσθητο, η ευελιξία της παιδαγωγικής επιστήμης θα αποδείξει ότι ακόμα και σε αυτό το θέμα τρόπος διδασκαλίας υπάρχει³⁵³.

Η πρόταση όμως αυτή για τη διδασκαλία αυτού του γεγονότος, έχει διπλό όφελος. Αφενός εμπλουτίζει την ιστορική γνώση των παιδιών αφού αποτελεί ιστορικό γεγονός, από την άλλη είναι ικανό να προσφέρει στο παιδί κοινωνικές αξίες. Να αντιληφθούν και να κατανοήσουν σε ποιο δρόμο οδηγούν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις και με ποιο τρόπο οφείλουν να διαχειρίζονται τη διαφορετικότητα (Γκότοβου 2017, 2014-2015) ώστε παγιωμένες κοινωνικές καταστάσεις όπως η ετερότητα να αποδυναμωθούν οδηγώντας σε κοινωνίες που θα χαρακτηρίζονται από την ομαλότητα και τη συνεργασία (Γκότοβου 2017, 17-19).

13.5 Η σημασία του κινήτρου

Για να καλλιεργηθεί όμως η ανάγκη του παιδιού να εισαχθεί μέσα στον «αφιλόξενο» αυτό χώρο και να επιτευχθεί η ομαλή και ουσιαστική σχέση με το σχολείο πρέπει να δοθεί το κίνητρο³⁵⁴. Ειδικά σε ομάδες με όλα τα χαρακτηριστικά όπως αυτά των Ρομά, που στην αντίληψή τους το σχολείο αποτελεί το προπύργιο με τον αρνητικά φορτισμένο έξω-κόσμο, κρίνεται επιτακτικής ανάγκης η ώθηση μέσω κινήτρου. Τα κίνητρα είναι δυνατόν να βρεθούν μέσα από την καθημερινότητα των

³⁵³ Αναστασία Γκότοβου, ό.π. , (2017,189-190). Αναφέρει τα προβλήματα πάνω στα οποία σκοντάφτει η διδασκαλία της γενοκτονίας των Ρομά που περιληπτικά είναι από τη μία η πολιτική αντιμετώπιση του θέματος και από την άλλη τα προβλήματα που μπορεί να προκαλέσει στην παιδαγωγική «τάξη».

³⁵⁴ Βλ. Σήφης Μπουζάκης, ό.π. (2006, 24). Ο συγγραφέας τονίζει την καλλιέργεια ενδιαφερόντων και αυτενέργειας, και τη σημασία της σύνδεσης πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας. Επίσης Δ. Μπενέκος, ό.π. (2007, 66) , όπου λόγος γίνεται για τη λειτουργία Τμημάτων Ενισχυτικής Διδασκαλίας και Εργαστήρια Δημιουργικής Απασχόλησης μαθητών ώστε να συνειδητοποιήσουν τα ταλέντα τους , τις ικανότητες και τις ιδιαίτερες κλίσεις τους.

παιδιών και του περιβάλλοντός τους ώστε να επιτευχθεί τόσο η σταδιακή και ομαλή ένταξη στο χώρο της μάθησης και της διδασκαλίας όσο και η δημιουργία ενός αισθήματος κατανόησης της αξίας του σχολείου και ανάγκη για τη συνέχιση και την ολοκλήρωση της φοίτησης.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση μία λύση βρίσκεται στη μουσική³⁵⁵, αφού λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση τους με αυτήν γίνεται αντιληπτό ότι όλη τους η ζωή είναι και θα είναι συνυφασμένη με αυτήν. Με κίνητρο τη μουσική τα παιδιά αποφασίζουν να φοιτήσουν στη Β'/βάθμια όπου παράλληλα παρέχεται διδασκαλία και στα υπόλοιπα μαθήματα³⁵⁶. Με αυτόν τον τρόπο το κέρδος για τους ίδιους είναι διπλό. Αφενός ειδικεύονται στη μουσική με την οποία θα ασχοληθούν επαγγελματικά στο μέλλον και πλέον θα έχουν πιστοποιημένες γνώσεις, αφετέρου έρχονται σε επαφή με γνώσεις από άλλα επιστημονικά πεδία τα οποία ίσως τους «ανοίξουν» καινούργιες πόρτες στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Στο συγκεκριμένο όμως σχολείο (μουσικό Γυμνάσιο) επιτυγχάνεται και ένας ακόμα στόχος που έχει να κάνει με την ανάγκη επίδειξης και προβολής των ίδιων των Ρομά. Εάν υποθεθεί ότι μέσα στο χώρο της εκπαίδευσης διενεργείται ταξική σύγκρουση και επίδειξη ισχύος εκ μέρους κάποιων ομάδων, βάσει οικονομικής ή πολιτισμικής θέσης τότε οι Ρομά στο συγκεκριμένο σχολείο καταλαμβάνουν την πρώτη θέση λόγω των εμπειρικών γνώσεων που κατέχουν πάνω στο πεδίο της μουσικής και της εξοικειώσής τους με αυτή. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον δίνονται κίνητρα για την συνέχιση της φοίτησης³⁵⁷.

³⁵⁵ Βλ. Τζων Ντιούι, (1982), *Το σχολείο και η Κοινωνία*, μτφρ. Μόσχα Μιχαλοπούλου, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, σελ. 76 Προτείνει ως κίνητρα τη μουσική, το χορό, το τραγούδι, τις γραφικές τέχνες, 76

³⁵⁶ Η αναφορά βεβαίως γίνεται στο Μουσικό Γυμνάσιο, στο οποίο φοιτά η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που αποφασίζουν να συνεχίσουν στη Β'/ Βάθμια εκπαίδευση. Παρά τις διαρροές που σημειώνονται κατά τη διάρκεια της φοίτησης, αποτελεί σημαντικό βήμα η προσέγγιση της Β/ βάθμιας και η σταδιακή κατάρριψη των στερεοτύπων που υπάρχουν εκ μέρους τους για το θεσμό του Γυμνασίου και του Λυκείου. Ένα ακόμα σημαντικό εύρημα είναι ότι στο χώρο αυτό φοιτούν και κοπέλες, οι οποίες πριν μερικά χρόνια ήταν αποκλεισμένες από αυτόν το χώρο. Τόσο η επίσης στενή επαφή με τη μουσική που τις καθιστά άριστες στο πεδίο αυτό όσο και το αίσθημα ασφάλειας που προκαλεί η παρουσία άλλων Ρομά παιδιών, αποτελεί γι' αυτές το κίνητρο να συνεχίσουν την φοίτησή τους.

³⁵⁷ Βλ. Danid Blackledge – Barry Hunt, (1995), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, μτφρ. Μαρία Δελιγιάννη, εκδ. Έκφραση, Αθήνα, σελ. 427. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η εκπαίδευση χρησιμεύει ως μέσο επίτευξης των στόχων κάποιας ομάδας. Στην περίπτωση που εξετάζεται ο στόχος της ομάδας είναι η κατάρριψη των στερεοτύπων που έχουν δημιουργηθεί γι' αυτούς και η παράλληλη προσπάθεια επίδειξης της ανωτερότητάς τους σε κάποιο πεδίο.

13.6 Η ένταξη των κοριτσιών στην εκπαίδευση³⁵⁸

Τα προαναφερθέντα έχουν άμεση σχέση με όσους αποφάσισαν να συνεχίσουν τη φοίτηση. Υπάρχουν όμως ακόμη παιδιά τα οποία διαρρέουν στη Β'/βάθμια και κυρίως κορίτσια στα οποία δεν επιτρέπεται η είσοδος σε αυτήν. Όταν γίνεται λόγος για δυσχέρεια στην είσοδο των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση το μεγαλύτερο ποσοστό αφορά σε κορίτσια Ρομά τα οποία μετά την τυπική εκπαίδευση της Α'/βάθμιας, διακόπτουν τη φοίτηση. Η απόφαση αυτή προκύπτει είτε από δική τους επιθυμία είτε από άσκηση πίεσης του οικογενειακού και συγγενικού περιβάλλοντός τους. Όπως έχει ήδη αναλυθεί, οι λόγοι αυτής της αποχής σχετίζονται με τις αντιλήψεις που κυριαρχούν για τη γυναίκα και την προκαθορισμένη θέση της αλλά και την σχέση που οφείλει να έχει με την αιδώ και την τιμή. Το σχολείο ως χώρος δεν επιτρέπει τη διαφύλαξη της τιμής και της αποδεκτής συμπεριφοράς, ενώ οι γνώσεις που παρέχονται θα αποδειχθούν για τις ίδιες άχρηστες, αφού η νοοτροπία που ισχύει για τη θέση της δεν θα της επιτρέψουν να τις αξιοποιήσει σε επαγγελματικό περιβάλλον.

Επομένως διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι στο θέμα των γυναικών το πρόβλημα έγκειται στη νοοτροπία και αποτελεί ιδιαίτερα δύσκολο αλλά και επικίνδυνο πεδίο ώστε κάποιος να επέμβει. Ακόμα και σήμερα όπως ήδη έχει προαναφερθεί, οι αντιλήψεις για τη σχέση γυναίκας - εκπαίδευσης δεν έχουν υποστεί κάποια θεαματική βελτίωση. Οι άνδρες από τη μία θεωρούν αρκετές τις γνώσεις του δημοτικού για τις γυναίκες από την άλλη οι γυναίκες προκειμένου να αποδείξουν την ηθική τους, αποφασίζουν να διακόψουν τη φοίτηση των κοριτσιών τους. Είναι ένα θέμα που στην πραγματική του διάσταση φαίνεται από την αντίθετη πλευρά του, δηλαδή από την αντιμετώπιση που έχει ένα κορίτσι και η οικογένειά του όταν συνεχίσει και ολοκληρώσει τη φοίτηση. Αυτομάτως κατακρίνεται και αμφισβητείται η τιμή του, ενεργοποιείται με άλλα λόγια ο κοινωνικός έλεγχος και κατατάσσεται στην κατηγορία των 'μη ηθικών'.

Επομένως ο μοναδικός τρόπος για να βελτιωθεί η κατάσταση φαίνεται να μην είναι άλλος πέρα από την ενημέρωση και τη συζήτηση. Ενημέρωση όχι μόνο στις γυναίκες, οι οποίες μέσα από τις

³⁵⁸ Παπακωνσταντίνου Π. «Εγκόλλιο και πρακτικές» <http://exclusion.pep.uoi.gr/ROMA/synedria/M2003>, σελ. 178, όπου γίνεται λόγος για την ανάγκη εξέτασης του θέματος της μη σχέσης των κοριτσιών με τη εκπαίδευση.

συζητήσεις μας, φάνηκε να έχουν κατανοήσει την αξία του σχολείου και δήλωσαν όλες πρόθυμες να πείσουν τα κορίτσια τους να συνεχίσουν το σχολείο για να μην έχουν, όπως είπαν, τη δική τους ‘‘τύχη’’, αλλά κυρίως στους άνδρες. Άλλωστε οι κινήσεις των γυναικών οδηγούνται από την επιθυμία των ανδρών οι οποίοι οφείλουν να διαφυλάξουν την τιμή των κοριτσιών τους. Γίνεται λόγοςόχι για μία στείρα ενημέρωση των γονέων για την εκπαίδευση τόσο από εκπαιδευτικούς όσο και από κοινωνικές υπηρεσίες και ερευνητές αλλά για έναν ουσιαστικό διάλογο βασισμένο στο σεβασμό, την οικειότητα και την εμπιστοσύνη, με έκθεση των αμφιβολιών, των ενδιασμών που έχουν ώστε μέσω αυτής της συζήτησης να καταρριφθούν και να δώσουν μία ευκαιρία στα κορίτσια που για την ευρύτερη κοινωνία θεωρείται αυτονόητη.

Μία συζήτηση που θα εστιάζει σε τρεις βασικούς πυλώνες: συνέχιση σπουδών, ηλικία γάμου, έξοδο στην αγορά εργασίας. Για την ηλικία γάμου διότι αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους εγκατάλειψης της εκπαίδευσης και για την έξοδο στην αγορά εργασίας διότι θα αποτελέσει ένα από τα βασικά κίνητρα βελτίωσης της αντιμετώπισης της εκπαίδευσης από τις επόμενες γενιές.

13.7 Η συζήτηση με τους γονείςΡομά και της ευρύτερης κοινωνίας

Πέρα από τη συγκεκριμένη συζήτηση για τις γυναίκες ιδιαίτερο όφελος θα είχε και η μετατόπιση του θέματος στους γενικούς λόγους απομάκρυνσης από το σχολείο. Πολλοί από τους γονείς αρνούνται να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο ή να τους επιτρέψουν τη συνέχιση της φοίτησης, ενθυμούμενοι τη δική τους εμπειρία η οποία πιθανώς ήταν άσχημη και ρατσιστική από τους συμμαθητές ή τους εκπαιδευτικούς³⁵⁹. Προκειμένου να μην υποβάλλουν τα παιδιά τους σε ανάλογη δυσάρεστη κατάσταση και προκειμένου να διαφυλάξουν την αξιοπρέπεια και τον αυτοσεβασμό τους, τα προστατεύουν από την έκθεση στο κομμάτι αυτό του έξω - κόσμου.

Πρέπει αρχικά μέσω ενημέρωσης και συζήτησης να αντιληφθούν ότι οι γνώσεις που έχουν δοθεί στην ευρύτερη κοινωνία, έχουν αποτελέσματα στο επίπεδο της αποδοχής, επομένως τα άσχημα βιώματα του παρελθόντος έχουν ελάχιστες πιθανότητες επανεμφάνισης. Επίσης ωφέλιμη θα ήταν η συζήτησηπάνω σε ένα άλλο πεδίο που κρατά τα παιδιά μακριά από την εκπαίδευσηδηλαδή για τον φόβο των γονέων ότι η εκπαίδευση θα το αποσχίσει από την ομάδα του, θα αφομοιωθεί στην

³⁵⁹ Βλ. Αθ. Ε. Γκότοβος, ό.π. (2006, 203-247, 208).Η αρχική επιφύλαξη της οικογένειας προέρχεται από την απαξίωση του σχολείου ως θεσμού, και χαρακτηρίζεται ως μία αντίδραση δυσπιστίας. Επίσης TracySmith, ό.π. (2006,252)

κυρίαρχη ομάδα. Ένας φόβος που η συγκεκριμένη ομάδα δεν προέβαλε ευθέως, υπέβασκε όμως σε αρκετές συζητήσεις. Κρίνεται απολύτως απαραίτητο να κατανοήσουν οι γονείς ότι η σχέση που θα αναπτύξει το παιδί με το σχολείο και την εκπαίδευση θα το βοηθήσει να ενταχθεί σε μία κοινωνία της οποίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι και μέσω της συμμετοχής σε αγαθά κοινά για όλους θα βοηθηθεί ώστε να καταρριφθούν αρκετά από τα στερεότυπα που κυριαρχούν γι' αυτό³⁶⁰.

Πρέπει να γίνει λοιπόν κατανοητό και να καταστεί σαφές στους ίδιους τους Ρομά ότι η συμπόρευση με την ευρύτερη κοινωνία και ειδικά στο πεδίο της εκπαίδευσης θα βοηθήσει στην αποτίναξη των προκαταλήψεων (π.χ. αγραμματοσύνη)³⁶¹. Συμπερασματικά λοιπόν πρέπει να αντιμετωπιστούν οι βασικοί λόγοι που κρατούν τους γονείς πρωτίστως, μακριά από την εκπαίδευση και συνοψίζονται στους εξής: *«παθητικότητα ή αδιαφορία για την εκπαίδευση των τέκνων τους, απουσία αμοιβαίας εμπιστοσύνης σχολείου-οικογένειας, περιορισμός του εύρους προσδοκιών για τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα των παιδιών Ρομά, αδυναμία ενστάλαξης εκ μέρους των γονέων προς τα τέκνα τους μιας νοοτροπίας συμμετοχής στην εκπαίδευση, υποχώρηση στις ισχυρές πιέσεις συμμόρφωσης που ασκούνται εντός του πλέγματος των συνεκτικών σχέσεων της γειτονιάς»* (Αρβανίτης 2017, 616).

13.8 Η επανένταξη στην εκπαίδευση: ένα παράδειγμα

Όπως έγινε εμφανές, η κατανόηση των αγαθών της εκπαίδευσης έχει επιτευχθεί από τους Ρομά όλων των ηλικιών και αυτό αποδεικνύεται από τη μαζική εγγραφή τους τα τελευταία χρόνια στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας που λειτουργεί στα Ιωάννινα. Δεδομένου ότι το σχολείο απευθύνεται σε άτομα ενήλικα, οι σπουδαστές του ιδρύματος ανήκουν στη δεύτερη γενιά των ατόμων που μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν οι λόγοι που τους ωθούν στην επαναφορά τους μετά από χρόνια στο σχολείο. Από τις απαντήσεις τους οι λόγοι συνοψίζονται στους εξής: αρχικά είναι οικονομικοί και συγκεκριμένα η απόκτηση ενός απολυτηρίου Β'βάθμιας τους δίνει δύναμη ώστε να αναζητήσουν εργασία σε άλλα πεδία πλην της μουσικής κυρίως για τους άνδρες. Δευτερευόντως η ανάγκη τους για μεγαλύτερη ευκολία στις καθημερινές τους συνδιαλλαγές, π.χ. συμπλήρωση μίας αίτησης. Τρίτον η ευελιξία του σχολείου τόσο στα ωράρια διδασκαλίας όσο και

³⁶⁰ Παπακωνσταντίνου Π., ό.π. (2003,178). Αναφέρεται στη σημασία των «σχολών γονέων».

³⁶¹ Δε γίνεται λόγος βεβαίως για μιμητισμό αλλά για τη διεκδίκηση του δικαιώματος της απόλαυσης των αγαθών που παρέχονται σε όλους τους Έλληνες πολίτες, όπως η δωρεάν εκπαίδευση.

στα συνολικά έτη φοίτησης δεν τους αποσπά από τις καθημερινές τους ασχολίες και την εκάστοτε εργασία. Τέταρτον το γεγονός της μαζικής εγγραφής δεν τους διαχωρίζει από την ομάδα τους και αποτελεί και ώθηση παρακολούθησης για όσους δεν έχουν ακόμα εγγραφεί.

Όμως το σημαντικότερο εύρημα έγκειται στη σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις γυναίκες και την εκπαίδευση. Το ποσοστό των γυναικών που παρακολουθούσε ήταν μεγαλύτερο των ανδρών. Εύλογα λοιπόν προέκυψε το ερώτημα των αιτιών της συμμετοχής σε αυτό το σχολείο, ενώ η συμμετοχή στη Β'/βάθμια, κατά τη διάρκεια της εφηβείας είχε απορριφθεί. Επίσης αναζητήθηκαν και οι λόγοι της άρσης της απαγόρευσης στις παντρεμένες γυναίκες οι οποίες ασχολούνται με τα του οίκου αποκλειστικά και στις νέες κοπέλες άνω των 18 ετών οι οποίες είναι ανύπανδρες και για τις οποίες όπως έχει ήδη αναφερθεί κυριαρχούν στερεότυπα και ένας αξιακός κώδικας τον οποίον οφείλουν να τον ακολουθήσουν.

Τα ερωτήματα αυτά απαντώνται εύκολα από μία προσεκτικότερη παρατήρηση. Όλες οι γυναίκες που παρακολουθούσαν τα μαθήματα συνοδεύονταν από τους συζύγους τους, οι οποίοι επίσης φοιτούσαν. Αντίστοιχα τα κορίτσια που φοιτούσαν ήταν είτε οι κόρες των ζευγαριών που ήταν επίσης μαθητές είτε ανήκαν στη ευρύτερη οικογένεια και είχαν συγγενικές σχέσεις. Επίσης αρκετές από τις οικογένειες που φοιτούσαν, προτιμούσαν να αποτρέψουν τις κόρες τους από τη συμμετοχή τους στη Β'/βάθμια χρόνια που έπρεπε να συμμετάσχουν και να αναμείνουν δύο ή τρία χρόνια προκειμένου να φοιτήσουν στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας ώστε να είναι όλοι μαζί ή κάποιος από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον για να αποτραπεί οποιαδήποτε αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Επομένως γίνεται εμφανές για ακόμα μία φορά ότι εάν για τους άνδρες ο λόγος που τους ωθεί στην εκπαίδευση σε αυτήν την ηλικία είναι η εύρεση εργασίας και η διευκόλυνση της καθημερινότητάς τους για τις γυναίκες αντίθετα γίνεται εμφανής ο λόγος που τις κρατά μακριά. Άρα τίθεται θέμα αλλαγής νοοτροπίας τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών³⁶² στο θέμα της εκπαίδευσης, όχι αυτής καθεαυτής ως έννοιας αλλά σχετικά με το χώρο όπου εκπαιδεύονται³⁶³.

Γίνεται λοιπόν ξεκάθαρο ότι επιθυμία για εκπαίδευση υπάρχει, υπάρχουν όμως κάποια στοιχεία ακόμα τα οποία πρέπει να αντιμετωπιστούν διότι όσο αυτά διαιωνίζονται, τόσο αυξάνει η προκατάληψη και διογκώνονται τα στερεότυπα.

³⁶² Στο συγκεκριμένο σχολείο, αναδείχτηκαν εξαιρετικά ταλέντα Ρομά τόσο σε τέχνες όσο και στην κλίση τους σε ορισμένα μαθήματα, αλλά και με μεγάλη επιθυμία συνέχισης των σπουδών τους στο Λύκειο. Η απάντηση του οικογενειακού περιβάλλοντος των κοριτσιών αυτών σχετικά με τη συνέχιση των σπουδών τους ήταν αρνητική και προέβαλλαν ως λόγους την αδυναμία τους να διαχειριστούν τα αρνητικά σχόλια που θα ακούγονταν από την κοινότητα για την ανοχή που θα επεδείκνυν σε τέτοιο θέμα.

³⁶³ Βλ. Ελένη Μαραγκουδάκη, (1998, 38).

Χρειάζεται λοιπόν διερεύνηση κυρίως από τους εμπλεκόμενους για την απορριπτική θέση που κρατούν οι Ρομά απέναντι στο σχολικό θεσμό. Η διερεύνηση αυτή όμως πρέπει να επεκταθεί και στο χώρο του σχολείου και του κοινωνικού περιβάλλοντος δηλαδή στους μη Ρομά και να μην περιορίζεται μόνο στο χώρο της οικογένειας και των παιδιών³⁶⁴. Μείζονος σημασίας κρίνεται η διερεύνηση του κοινωνικού περιβάλλοντος αφού αντιστάσεις παρουσιάζονται και από αυτό λόγω του φόβου απέναντι στον «άλλο» Ρομά αλλά και λόγω του φόβου για πτώση του επιπέδου μάθησης (Γκότοβος 2006, 13). Επίσης απόλυτη απόρριψη των πρακτικών ξεχωριστής ή ειδικής διδασκαλίας για τους Ρομά αφού όσο καλοπροαίρετος και δραστήσιος και να είναι αυτός ο τρόπος εντείνει το διαχωρισμό και τους κατατάσσει αυτομάτως σε μία άλλη κατηγορία είτε εθνικά είτε νοητικά (Γκότοβος 2006, 11).

13.9 Πρακτικές για βελτίωση της κατάστασης

Άλλες πρακτικές που θα βοηθούσαν την υλοποίηση της καθολικής εκπαίδευσης των Ρομά αφορούν κυρίως στην τοπική αυτοδιοίκηση και στα λάθη και στις αστοχίες που ίσως έχουν γίνει έως τώρα. Για μια πιο ουσιαστική και αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου καταρχάς θα πρέπει να εντοπιστούν οι υπόχρεοι σχολικής φοίτησης και η καταγραφή τους από άτομα της τοπικής αυτοδιοίκησης τα οποία θα είναι επιμορφωμένα και εν συνεχεία ο συντονισμός με τις υπηρεσίες κράτους. Ίσως το σφάλμα σε όσες προσπάθειες ανάλογες έχουν γίνει, είναι η απότομη διακοπή προγραμμάτων, η μη αναζήτηση των ατόμων που οφείλουν να βρίσκονται στις σχολικές αίθουσες ή επίσης η μη τακτική ενημέρωση γονέων.

Τέλος κομβικής σημασίας είναι η εξεύρεση και παραχώρηση σχολικών χώρων σε περιοχές που το ποσοστό των Ρομά είναι αρκετά υψηλό χωρίς όμως να γκετοποιεί τα παιδιά και να τα αποκλείει. Σε περίπτωση που η εύρεση σχολικών χώρων σε περιοχές με υψηλό ποσοστό Ρομά είναι αδύνατη τότε πρέπει να επιβάλλεται η άμεση απορρόφησή τους σε σχολεία με παιδιά μη Ρομά αφού πρώτα προηγηθεί μία ουσιαστική ενημέρωση των γονέων των μαθητών ώστε να αποφευχθούν δυσάρεστες καταστάσεις για όλους τους εμπλεκόμενους³⁶⁵.

³⁶⁴ Βλ. Αθ. Ε. Γκότοβος (2006, σελ. 203-247).

³⁶⁵ Βλ. Αθ. Ε. Γκότοβος (2000), «Ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης στη υλοποίηση της Εκπαιδευτικής Πολιτικής για την εκπαιδευτική Ένταξη των Τσιγγανοπαδων», Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Εκπαίδευση των Τσιγγάνων, Συνέδριο 10-11 Δεκεμβρίου 1999, επιμ. Εκδός. Μαρία Βασιλειάδου, εκδ. Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα, σελ. 36-39.

Οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν δεν μπορούν άμεσα να επιλυθούν και επηρεάζουν κυρίως τα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα της κοινωνίας, συνεπώς και τους Ρομά. Ανάλογα ήθη και έθιμά ή νοοτροπίες που επικρατούν είναι επίσης αδύνατο να προσβληθούν όχι μόνο διότι επιβιώνουν πολλά χρόνια, αλλά γιατί αυτό θα χαρακτηριζόταν ως βίαιη εισβολή στον ψυχικό κόσμο του ατόμου και θα είχε αντίθετα αποτελέσματα. Άρα το ζητούμενο είναι η συνεχής ενημέρωση ώστε η χρήση του σχολείου να μετατοπιστεί από την εργαλειακή του θέαση σε μία πιο ουσιαστική. Η αναγνώριση των αγαθών του σε βάθος χρόνου και η ενημέρωση ότι οι γνώσεις θα αποδώσουν καρπούς μακροπρόθεσμα. Οι στόχοι αυτοί με την συντονισμένη και ουσιαστική σύμπραξη όλων των εμπλεκομένων σίγουρα φαίνεται ελπιδοφόρα για την βελτίωση της κατάστασης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αθανασίου Λ. (2007), *Μέθοδοι και Τεχνικές Έρευνας στις Επιστήμες της Αγωγής. Ποσοτικές και Ποιοτικές Προσεγγίσεις*, Ιωάννινα:Γέφυρα
- Αθανασοπούλου Ι. (2005) *Ο Τσιγγάνικος πληθυσμός στην Κέρκυρα, 14^{ος} – 21^{ος} αι.*, (Διδακτορική Διατριβή), Κέρκυρα
- Αλεξάκης Ε. Λ., (2001), «Η διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου Πωγωνίου», στο *Ταυτότητες και Ετερότητες Σύμβολο, Συγγένεια κοινότητα στην Ελλάδα – Βαλκάνια*, , Αθήνα:Δωδώνη
- Αρβανίτης Ν. (2017), Σ. *Κοινωνικός και εκπαιδευτικός αποκλεισμός στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας*, (Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Φιλοσοφική Σχολή Τμήμα Φιλοσοφίας- Παιδαγωγικής- Ψυχολογίας Τομέας Παιδαγωγικής, Αθήνα
- Αυδίκος ΕυάγγελοςΓρ., (1991), *Πρέβεζα 1945-1990.Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική Εξέταση*, (Διδακτορική Διατριβή), Δήμος Πρέβεζας
- Αυδίκος Ε. Γρ. (1993) *Η Ταυτότητα της Περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, Αθήνα: Καρδαμίτσα

- Αυδίκος Ε. Γρ. (1993), *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, Αθήνα: Καρδαμίτσα

- Βαξεβάνογλου Α.,(2001),*Ελληνες Τσιγγάνοι περιθωριακοί και οικογενειάρχες*, πρ.: Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

- Βασιλειάδου Μ. –Παυλή- Κορρέ Μ., (1996),*KON 3ANEL BUT, BUT CRDL AMA EM CON CRDEL BUT, BUT 3ANEL*, Αθήνα

- Βεργίδης Δ.- Σταμέλος Γ., (2004),«Εισήγηση για την εσωτερική αξιολόγηση του έργου Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο σχολείο» από την *Αξιολόγηση του προγράμματος Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο σχολείο 2002-2004*. Πανεπιστήμιο Πατρών

- Βρυχέα Α., (2009), «Κρίση ‘Κατοίκησης’ Χωρικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός Για έναν Νέο Προσδιορισμό της Πολυπλοκότητας των Προβλημάτων Κατοικίας-Γειτονιάς- πόλης», στο *Μετατοπίσεις Φύλο Διαφορά και Αστικός Χώρος*, επιμ. Σάσα Λαδά,Αθήνα: Futura

- Γιαννακόπουλος Τ., (1981),*Οι Γύφτοι και το Δημοτικό μας Τραγούδι*,Αθήνα:Θουκυδίδης

- Γκέφου- Μαδιανού Δ., (2006)*Εαυτός και «άλλος» Εννοιολογήσεις και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, , Αθήνα: Gutenberg

- Γκόβαρης Χ., (2004),*Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, εκδ. Αθήνα: Άτραπος

- Γκόγκος Α. Κ., (1995)*Παρακάλαμος*, τομ.Α, Β, Αθήνα - Γιάννινα:Δωδώνη

- Γκότοβος Α. Ε., (2001), *Οικουμενικότητα, Ετερότητα και Ταυτότητα Επαναδιαπραγμάτευση του νοήματος της Παιδείας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πανηγυρικοί Λόγοι, Αρ. 56, Ιωάννινα
- Γκότοβος Α. Ε. (2002), *Εκπαίδευση και Ετερότητα Ζητήματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα Μεταίχμιο
- Γκότοβος Α. Ε., (2003), *Η Λογική του Υπαρκτού Σχολείου*, Αθήνα Gutenberg
- Γκότοβος Α.Ε., (2004), «Εθνική , Εθνοτική και Πολιτισμική Ταυτότητα Διασπορές, Διαφορές και Πατρίδες» στο *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία* Δαμανάκης, Μ.Β. Καρδάσης, Θ. Μιχελιδάκη, Α. Χουρδάκης (επιμ.)τομ. Α', ΕΔΙΑΜΕ, Ρέθυμνο
- Γκότοβος Α.Ε., (2004), «Από το κοινωνικό περιθώριο στο ‘Έθνος των Τσιγγάνων’»: κριτική στη μετακένωση πολιτικής ορθότητας», δημ. στο *Μειονότητες στην Ελλάδα Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (επιμ.), Αθήνα
- Γκότοβος Α.Ε. (2004), «Από την κοινωνικο-οικονομική στην εθνο-πολιτισμική ετερότητα: προβλήματα θεωρίας και μεθόδου της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης», *Βήμα Κοινωνικών Επιστημών* , τόμος 1, τ. 38. σελ. 61-84.
- Γκότοβος Α.Ε (2005), «Γένος και Ξένος: Θεσμικές και τρέχουσες εγγραφές ταυτότητας», στο Α. Παπαστυλιανού (επ.) *Διαπολιτισμικές Διαδρομές. Παλλινόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*, Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα
- Γκότοβος Α.Ε. (2006) «Εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για την υπέρβαση του κοινωνικού περιθωρίου: δράση και αντίδραση», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.τ. 16, σελ. 203-247
- Γκότοβος Α.Ε. (2013),«Το έθνος και η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών: από την εθνοφοροσύνη στην αποδόμηση» , *«Νέος Ερμής ο Λόγιος»* ,τ. 7

- Γκότοβου Α.,(2017),*Το ξεχασμένο Ολοκαύτωμα Η Φυλετική Θεωρία και η καταγραφή του «άλλου» Συμβολή στην Εκπαιδευτική Αξιοποίηση της Μνήμης της Γενοκτονίας των Ρομά*, εκδ., Αθήνα:Εναλλακτικές Εκδόσεις

- Γρίβας, Κ. (1984),*Αποδιοπομπαίος Τράγος, Ψυχική Αρρώστια και Τοξικομανία*, Αθήνα:Μάλλιαρης

- Δαβανέλλος Ν., (1987),*Γύφτοι σοφοί και Γύφτοι μάγοι*, Γνώση

- Δαμανάκης Μ., (1987),*Μετανάστευση και Εκπαίδευση*, Αθήνα:Gutenberg

- Δασκαλάκη Η., (2013), «Εκπαίδευση και ανισότητες. Μια συγκριτική προσέγγιση των εκπαιδευτικών πρακτικών δύο διαφορετικών τσιγγάνικων πληθυσμών», στο *Ρομά Πρόσωπα πίσω από τα Στερεότυπα*, Άννα Λυδάκη (επιμ.), Αθήνα Αλεξάνδρεια

- Δαφέρμος Β., (2011),*Κοινωνική Στατιστική και Μεθοδολογία Έρευνας με το SPSS*, Αθήνα:Ζήτη

- Δαφέρμος Μ., (2013), «Πλαισιοθετημένη μάθηση και Τσιγγανόπαιδες. Επιστημολογικοί και Παιδαγωγικοί Προβληματισμοί» στο *στοΡομά Πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα*, επιμ. Άννα Λυδάκη, εκδ., Αθήνα:Αλεξάνδρεια

- Διβάνη Α., (1995),*Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, εκδ., Αθήνα:Νεφέλη

- Δραγώνα Θ. – Φραγκουδάκη Α.(1997), «*Τι ειν'η πατρίδα μας;*», Αθήνα: Αλεξάνδρεια

- Εμβαλωτής Α. -Κάτσης Α. –Σιδερίδης Γ. (2010),*Στατιστικές Μέθοδοι στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα

- Ηλιού Μ. (1984),*Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική: κατανομή εκπαιδευτικών ευκαιριών, εκπαιδευτικές πραγματικότητες, κοινωνική Δυναμική και ισότητα των φύλων*, Αθήνα

- Θεοδωρίδης Π., (2004),*Οι Μεταμορφώσεις της Ταυτότητας Έθνους, Νεωτερικότητα και Εθνικιστικός Λόγος*, Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη

- Θεοφιλίδης Χ. (1995), *Η Συγγραφή της Επιστημονικής Εργασίας, Από τη Θεωρία στην Πράξη*, Αθήνα:Γ. Δάρδανος

- Ιντεσίζογλου Ν., (2000), «Περί της κατασκευής Συλλογικών Ταυτοτήτων Το Παράδειγμα της Εθνικής Ταυτότητας», στο «Εμείς» και οι «άλλοι» Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα:Τυπωθήτω Γιώργος Δάρδανος

- Κανακίδου, Ε. (1997),*Η Εκπαίδευση στη Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα

- Καρπόζηλος Κ. (2004), *Η εικόνα των Τσιγγάνων στον Ημερήσιο Τύπο. Μια πρώτη προσέγγιση*, Ιωάννινα

- Κασιμάτη Κ. (2004),*Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*,Αθήνα:Gutenberg

- Κασιμάτη Κ., (1998), *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθογένειας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Υπουργείο Εξωτερικών Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού και Πάντειο

Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα : Τράπεζα της Ελλάδος

– Κατάκη Χ. Δ.,(1998),*Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας, Ψυχοκοινωνικές διεργασίες*, επιμ. Ελένη Νίκα, Αθήνα: Κέδρος

– Κλιάφα Μ., (1984),*Ο κόσμος βαριέται να διαβάζει θλιβερές ιστορίες*, επιμ. Διονύσης Βαλάσης, Αθήνα: Κέδρος

– Κοΐλιαρη Ε., (1997),*Ξένος στην Ελλάδα Μετανάστες, Γλώσσα και Κοινωνική Ένταξη Στάσεις της Ελληνικής Κοινωνίας απέναντι στους Μετανάστες Ομιλητές*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

– Κόμης Κ., (1998),*Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

– Κωνσταντοπούλου Χ. (2000), « Εισαγωγή: Αναφορά στην Έννοια και τις όψεις των Σύγχρονων Αποκλεισμών» στο *«Εμείς” και οι «άλλοι» Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Χ. Κωνσταντοπούλου-Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη Δ. Γερμανός-Θ. Οικονόμου, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα : Τυπωθήτω

– Λαδά Σ., (2009), «Κρίση ‘κατοίκησης», χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός. Για έναν νέο προσδιορισμό της πολυπλοκότητας των προβλημάτων κατοικίας-γειτονιάς-πόλης», *Μετατοπίσεις, Φύλο, Διαφορά και Αστικός Χώρος*, επιμ. Σάσα Λαδά, Αθήνα: Futura

– Λαμπίρη – Δημάκη Ι., (1995), «Η κοινωνιολογία της παιδείας του Pierre Bourdieu», στο *Pierre Bourdieu, Κοινωνιολογία της Παιδείας* Αθήνα: Καρδαμίτσα – Δελφίνι

- Λέκκας Π. Ε., (1996), *Η εθνικιστική Ιδεολογία Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Κατάρτι

- Λουλέ - Θεοδωράκη Ν., *Εμείς οι Τσιγγάνοι*, χ.χ. Καραμπερόπουλος

- Λυδάκη Α. (1998), *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη, Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*, Αθήνα:Καστανιώτη

- Λυδάκη Α. (2000), *Μπαλαμέ και Ρομά Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*, Αθήνα:Καστανιώτη

- Λυδάκη Α. (2013) «Γυναίκες Τσιγγάνες» στο *Ρομά Πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα*, επιμ. Άννα Λυδάκη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

- Λυδάκη Α. (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα. Καστανιώτη

- Μανωλιά Χ. «Εκπαίδευση Τσιγγανόπαιδων Νομού Ροδόπης. Διαπιστώσεις – Προοπτικές» στο Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Ένταξη στο σχολείο 2002-2004»

- Μαραγουδάκη Ε., (1998), *Δίγλωσση Εκπαίδευση και Εκπαίδευση των Ρομ: Από την πλευρά των Γονέων...*(Μια έρευνα στο Δενδροπόταμο και στον Εύοσμο), ΥΠ.Ε.Π.Θ.- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τμήμα Φ.Π.Ψ., Τομέας Παιδαγωγικής, Πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ:Ε Εκπαίδευση Τσιγγανόπαιδων, Ιωάννινα

- Μάρκου, Γ. Π.,(1996), *Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση- Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών*, Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γ.Γ.Λ.Ε

- Μήτσης Ν. «Ένταξη Τσιγγανόπαιδων στο σχολείο» από την Εξωτερική Αξιολόγηση του Προγράμματος Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2006-2008

- Μουζελής Ν. (1995), «Η συμβολή του Bourdieu στην Κοινωνιολογία της Δράσης» στο *Pierre Bourdieu, Κοινωνιολογία της Παιδείας*, Αθήνα: Καρδαμίτσα – Δελφίνι

- Μπενέκος Δ. (2007), «Η εκπαίδευση ειδικών πληθυσμιακών ομάδων στην Ελλάδα: Η περίπτωση των Τσιγγάνων», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τ. 12, σελ. 60-68, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

- Μπίρη. Κ. Η. (1954), *Ρωμ και Γύφτοι Εθνογραφία και Ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα

- Μπουζάκης Σ., (2006), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998) Εξαρτημένη Ανάπτυξη*, Πέμπτη Έκδοση Συμπληρωμένη, Τεκμήρια- Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 8, Αθήνα Gutenberg

- Νάκου Α. «Εκπαιδευτική κατάσταση των μαθητών με ρόμικη προέλευση του Ν. Σερρών- προτάσεις», στο Ένταξη στο σχολείο 2002-2004

- Νικολάου Σ., (2009), *Κοινωνικοποίηση στο Σχολείο. Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια του γλωσσικού Μαθήματος της Στ' Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα; Gutenberg

- Νιτσιάκος Β. (1991), *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Αθήνα: Οδυσσέας

- Νιτσιάκος Β. (1995), *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον Απόηχο της Μακράς Διάρκειας Πλέθρον*

- Νόβα-Καλτσούνη Χ., (2010), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Gutenberg

- Νομός Ιωαννίνων Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία,(1998),γεν. επιμ.: Βας. Νιτσιάκος, Έρευνα- Κείμενα: Βας. Νιτσιάκος, Μιχ. Αράπογλου, Κωνστ. Καρανάτσης, Γιάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων

- Νούτσος Χ, (1995) «Η έννοια του πεδίου στο έργο του PierreBourdieu», στο *PierreBourdieu,Κοινωνιολογία της Παιδείας*, Αθήνα: Καρδαμίτσα – Δελφίνι

- Ντούσας Δ. (1997), *Ρομ και φυλετικές διακρίσεις στην Ιστορία, στην Κοινωνία, στην Κουλτούρα, στην Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα δικαιώματα*, Αθήνα: Gutenberg

- Ντυρκαϊμ Ε., (1978),*Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου*μτφρ. – επιμ. Λ.Μ. Μουσούρου, εισαγ. Λ.Μ.Μουσούρου, Αθήνα:Gutenberg

- Παρθένης Χ. –Παπακωνσταντίνου Γ., «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στην Ελλάδα :από τη θεωρία στην πράξη», *Η Ένταξη των Ρομά στη Ελληνική Κοινωνία Ετερότητα και Δομικός Αποκλεισμός*

- Παναγιωτόπουλος Ι. Α, (2008),*Περί Αθιγγάνων. Πολιτική και Θρησκεία στη Βυζαντινή αυτοκρατορία*, Αθήνα: Ηρόδοτος

- Παπαδημητράκόπουλος Β., (2013), «Η φοίτηση των Ρομά. Η δύσκολη αρχή και... οι διαμορφωθείσες ανάγκες», στο *Ρομά Πρόσωπα πίσω από τα Στερεότυπα*, Άννα Λυδάκη (επιμ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια

- Παπαδημητρίου Ζ., (2000),*Ο ευρωπαϊκός Ρατσισμός Εισαγωγή στο Φυλετικό Μίσος, Ιστορική, Κοινωνιολογική και Πολιτική Μελέτη*, Αθήνα: ΕλληνικάΓράμματα

- Παπακωνσταντίνου Παναγιώτης, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία Έρευνας των Επιστημών της Αγωγής*, Αθήνα 1990

- Παπακωνσταντίνου Π. «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Κοινωνική Διάκριση:οι Τσιγγάνοι στο Ελληνικό Σχολείο» , Διαθέσιμο στο <http://exclusion.pep.uoi.gr/ROMA/synedria/M2003>

- Παπακωνσταντίνου Π. «Εγκόλπιο και πρακτικές», διαθέσιμο στο <http://exclusion.pep.uoi.gr/ROMA/synedria/M2003>

- Παπακωνσταντίνου Γ. –Βασιλειάδου Μ.- Παυλή – Κορρέ Μ. (2012), *Οικονομική – κοινωνική – πολιτισμική Κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φ.Π.Ψ., Τομέας Παιδαγωγικής

- Παπακώστας, Χ. (2007), *Χορευτική- Μουσική Ταυτότητα και Ετερότητα: Η περίπτωση των Ρομά της Ηράκλειας του ν. Σερρών*, (Διδακτορική Διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου Τμήμα Ιστορίας , Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας , Βόλος

- Παπαστάμου Σ., (1989),*Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Αθήνα: Οδυσσέας

- Παπαταξιάρχης Ε., (1992), «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον Ανδρικό Συμποσιασμό», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης-Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια),Αθήνα:Καστανιώτη Πανεπιστήμιο Αιγαίου

- Πασπάτης Α. Γ. (1870),*Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της Γλώσσης αυτών*, Εκάτη

- Πεντέρη Ε. – Πετρογιάννης Κ., (2010) «Αιτιακές αποδόσεις τσιγγάνων μητέρων για την επιτυχία ή την αποτυχία των παιδιών τους αναφορικά με τα καθήκοντα που σχετίζονται με την εκπαίδευσή τους», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, τεύχος 12, σελ. 163-175 Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας, Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών – Μελετών

- Πιζάνιας Π., (2004), *Για τους γενικούς ιστορικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής της περιθωριοποίησης των ελληνικών τσιγγάνικων πληθυσμών*, Επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο», επιστημ. Επιμέλεια, εποπτεία, συντονισμός: Αθ. Ε. Γκότοβος, Ιωάννινα

- *Πολιτική Ευρωπαϊκών κρατών και Τσιγγάνοι- Rom. Μια ιστορική επισκόπηση*, (2004), Επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο», επιστημ. Επιμέλεια, εποπτεία, συντονισμός: Αθ. Ε. Γκότοβος, Ιωάννινα

- *Πρόσθεση όχι αφαίρεση, πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση* (2008), *Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης*, Συλλογικό έργο, Μεταίχμιο

- Πрунену Z., (2000), «Πολιτισμική ταυτότητα: μεταξύ μύθου και πραγματικότητας» στο «Εμείς” και οι «άλλοι» Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Χ. Κωνσταντοπούλου-Α. Μαρατού-Αλιμπράντη Δ. Γερμανός-Θ. Οικονόμου, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα: Τυπωθήτω

- Πυργιωτάκης Ι. Ε. (1984), *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές Ανισότητες*, πρλ. Ιωάννα Λαμπίρη- Δημάκη, Αθήνα: Γρηγόρη

- Σερέτη Ν., (2004), «Μια ποσοτική Ανάλυση της Εθνικής και Ευρωπαϊκής Ταυτότητας στην Ελλάδα», στο *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα*, επιμ. Κούλα Κασιμάτη, Αθήνα: Gutenberg

- Σιάνου- Κύργιου Ε. (2006), *Εκπαίδευση και Κοινωνικές Ανισότητες Η μετάβαση από τη Β’/βάθμια στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1997-2004)*, Αθήνα: Μεταίχμιο

- Σκοπετέα Ε. (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830- 1880)*, Αθήνα

- Σκούρτου, Ε., (1997), (επιμ.) *Θέματα Διγλωσσίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Νήσος

- Σκουτέρη- Διδασκάλου Ν., (1991), *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*, Αθήνα: Ο Πολίτης

- Σταυρίδης Σ., (1990), *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο. Πώς οι κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον Χώρο*, Αθήνα

- Σταυρίδης Σ. (2002), *Από την Πόλη Οθόνη στην Πόλη Σκηνή*, , Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

- Συμεωνίδου Α. - Παπαμιχαήλ Β., «Σκέψεις και προτάσεις για την εκπαίδευση Τσιγγανόπαιδων στο Νομό Ξάνθης- Οργάνωση και Λειτουργία Μουσικού Εργαστηρίου», στο Ένταξη 2002-2004

- Τεντοκάλη Β., (2009), «Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων», στο *Μετατοπίσεις Φύλο Διαφορά και Αστικός Χώρος*, επιμ. Σάσα Λαδά, Αθήνα Futura

- Τερζοπούλου Μ. – Γεωργίου Γ., (1996), *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα Ιστορία – Πολιτισμός*, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης

- Τερκενλή Θ. Σ. (1996), *Το πολιτισμικό τοπίο: Γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Παπαζήση (σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου)

- Τομπαΐδης Δ., (1980), *Η έννοια της λειτουργίας στη Γλώσσα*, Αθήνα

- Τρουμπέτα Σ.,(2001),*Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης. Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική
- Τσακίρης Δ. Ν., (2004),«Η συμπεριφορά των κατοχικών δυνάμεων στους Έλληνες Τσιγγάνους και πώς επέζησε αυτή η μειονότητα»,Επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο»,επιστημ. Επιμέλεια, εποπτεία, συντονισμός:Αθ. Ε. Γκότοβος, Ιωάννινα
- Τσιάκαλος Γ. (2000),*Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα
- Φαλτάιτς Κ.,(1935), *Οι Μπράχιδες Τσιγγάνοι της Θεσσαλίας Απόγονοι του Απόλλωνος Μελέτη Ιστοριοεθνολογική*, Αθήναι
- Φραγκουδάκη Α. (1985),*Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήση

ΞΕΝΗ

- Acton T. and Mundy G., (1997),*Romani Culture and Gypsy Identity*, Great Britain: University of Hertfordshire Press
- Avalos B., (1992) «Education for the Poor :Quality or Relevance», *British Journal of Sociology of Education*, 13:4, p. 419-436
- Barth F., (1969),*Ethnic Groups and Boundaries The social organization of Culture and Difference*, Oslo- Bergen

- Blackledge D., (1995), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, μτφρ. Μαρία Δεληγιάννη, Αθήνα: Έκφραση
- Bodovski K., (2010), «Parental practices and educational achievement: social class, race and Habitus», στο *British Journal of Sociology of Education*, 31:2, p. 139-156
- Bourdieu P., (1995), *Κοινωνιολογία της Παιδείας, Δέκα Ανακοινώσεις*, Αθήνα: Καρδαμίτσα- Δελφίνι
- Bourdieu P., (1999), *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, εισαγ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα
- Bourdieu P. - Passeron Jean- Claude, (2014), *Η αναπαραγωγή. Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος*, μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Braudel F., (1998), *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αι.). Τα παιχνίδια των Συναλλαγών*, τ. Β', μτφρ. Φίλιππος Δρακονταειδής, επιμ. Κώστας Τσιταράκης,, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος
- Brewer R., Haslum M., (2006) « Ethnicity: The experience of socio-economic disadvantage and Educational Attainment» *British Journal of Sociology of Education*, 7:1, p. 19-34, (pub. Online 23 Aug. 2006)
- Carter P. L., (2006), «Straddling Boundaries Identity, Culture and School» *Sociology of Education* 2006, 79:304, (pub. by SAGE, American Sociological Association)
- Cohen A.P, (1985), *The Symbolic Construction of Community*, Routledge

- Couper P., Upton G. & Smith C., (2006), « Ethnic Minority and Gender Distribution Among Staff and Pupils in Facilities for Pupils with Emotional and Behavioral Difficulties in England and Wales, *British Journal Sociology of Education* , 12:1,(pub. Online 6 July 2006)

- CowanJ. (1992), «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μία Μακεδονική πόλη», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης- Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), Αθήνα:Καστανιώτη Πανεπιστήμιο Αιγαίου

- CreswellJ., (2015), *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*, επιστημ. Επιμέλεια Χαράλαμπος Τσορμπατζούδης, Αθήνα:Όμιλος Ίων

- CumminsJ., (2003), *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση Εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μία κοινωνία της ετερότητας*, μτφρ. ΕλένηΣκούρτου, , Αθήνα: Gutenberg

- Demaine, J., (1989), «Race Categorisation and Educational Achievement», *British Journal of Sociology of Education*

- Dimen M., (1986), «Servants and Sentries: Women Power and Social Reproduction in Kriovrisi», στο *Gender and Power in Rural Greece*, επιμ. Jill Dubisch, Princeton New Jersey: Princeton University Press

- Dimitriadis G., Fine M., Lavia J., (2009), « Race, Gender and Educational Desire: Why Black Women Succeed and Fail» *British Journal of Sociology of Education*, 31:1, p. 99-110, (pub. Online 9 Dec. 2009)

- Dixon, B.R.,. Bouma G. D.,. Atkinson G.B.J, (1987), *A Handbook of Social Science Research*, Oxford University Press

- DubischJ., (1992), «Κοινωνικό Φύλο Συγγένεια και Θρησκεία.»’Αναπλάθοντας’ την Ανθρωπολογία της Ελλάδας» στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης- Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), Αθήνα: Καστανιώτη Πανεπιστήμιο Αιγαίου

- Du Boulay J., (1986), «Women images of their Nature and Destiny in Rural Greece”, στο *Gender and Power in Rural Greece* επιμ. JillDubisch, Princeton New York: Princeton University Press

- Feliciano C., (2006) «The Influence of Premigration Group Status on the Educational Expectations of Immigrants’ children», *Sociology of Education*, 2006, 79:281, p. 283-295 (pub. By SAGE, American Sociological Association)

- Friedl E., (1986), «The Position of Women: Appearance and reality», στο *Gender and Power in Rural Greece*, επιμ. Jill Dubisch, Princeton New Jersey: Princeton University Press

- Furlong A., (2006), « Youth and Social Class: Change and Continuity», *British Journal of Sociology of Education*, 19: 4, p. 591-597, (pub. online 6 Jul. 2006)

- Gaskell, J. (2006), « The reproduction of Family Life: perspective of male and female adolescents», *British Journal of Sociology of Education*, 4: 1, p. 19-38,(pub. Online 11 Aug. 2006)
- Giroux H. A., (1981)*Ideology, Culture and the Process of Schooling*, The Falmer Press

- GoffmanE., (2001), *Στίγμα Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας*, Εισαγ. – Μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, επιμ. Κώστας Λιβεράτος, Αλεξάνδρα

- HabermasJ., (1990), *ΚείμεναΓνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής*, πρλ- μτφρ. ΑντώνηςΟικονόμου,ΑθήναΠλέθρον

- Harker R., May S. A., (2006), «Code and Habitus: Comparing the accounts of Bernstein and Bourdieu», *British Journal of Sociology of Education*, 14:2, p.169-178, (pub. Online 2 Aug. 2006)

- Havinghurst R. Neugarteu B. L, (1975), *Society and Education*, Massachusetts: Allyn and Bacon Inc. Boston

- Herzfeld M., (1986), « Within and Without: The Category of “female” in the Ethnography of Modern Greece», στο *Gender and Power in Rural Greece*, επιμ. Jill Dubisch Princeton New Jersey: Princeton University Press

- Kao G., (2004), « Social Capital and its Relevance to Minority and Immigrant Populations», *Sociology of Education* 77:172, (pub. by SAGE)

- KenrickD., (1997), *Από τις Ινδίες στη Μεσόγειο Η μετανάστευση των Τσιγγάνων*, μτφρ. Μαρία Λάβδα, γλωσσολογική επιμέλεια: Βαγγέλης Μαρσέλος, Centre de Recherches Tsiganes, Αθήνα: Καστανιώτη

- KuhnS. Thomas, *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*, Εισαγωγή-επιμέλεια: Β. Κάλφας, μτφρ: Γ.Γεωργακόπουλος, Β.Κάλφας, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1981

- Lawy R., (2010), « Transformation of Person, Identity and Understanding. A case study», *British Journal of Sociology of Education*, 24:3, p. 331-345, (pub. Online 28 June 2010)
- Levinson P. M., (2014), «“What’s the Plan? What Plan?” Changing aspirations among Gypsy youngsters and implications for future cultural identities and group membership», *British Journal of Sociology of Education*, (pub. Online 28 Mar. 2014)

- Levinson M., Sparkes A. (2010), « Gypsy Masculinities and the School – Home Interface exploring Contradictions and Tensions», *British Journal of Sociology of Education*, 24:5 p. 587-603, (pub. Online 3 June 2010)

- Levitas M., (1974), *Marxist perspectives in the sociology of education*, Boston: Routledge and Kegan Paul,

- Liegeois J. P., (1998), *School Provision for Ethnic Minorities: The Gypsy Paradigm*, Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press

- Liegeois J.P. (, 1998) *School Provision for Ethnic Minorities The Gypsy Paradigm*, Gypsy Research Centre, University of Hartfordshire Press

- LiegeoisJ. P., (1999) *Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές Οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης*, μτφρ. ΑθηνάΣπητιάνου, Αθήνα: Καστανιώτη

- Lucassen L., Willems W., Cotaar A., (1998), *Gypsy and Other Itinerant Groups, A socio- Historical Approach*, The Netherlands, Great Britain: Centre for the history of Migrants, University of Amsrterdam

- Monti G., (2010) « Cross- national Differences in Educational Achievement Inequality, *Sociology of Education* 84:49, (pub. Online 30 Dec. 2010)

- MusgraveP.W.(1965) *The Sociology of Education*, London and New York

- Musgrove F., (1979), *School and the Social Order*, Great Britain: John Wiley and Sons

- Nash R., (2006), «Bourdieu in Education and Social and Cultural Reproduction», *British Journal of Sociology of Education*, 11:4, p. 431-447,(pub. Online 6 Jul. 2006)
- Okely J., (1983),*The Traveller- Gypsies*, Cambridge, London: Cambridge University
- Politou, Eva «The ‘‘Gypsies’’ of the Muslim minority in Greece», διαθέσιμο στο: [.pep.uoi.gr/ROMA/synedria/3/Politou.pdf](http://pep.uoi.gr/ROMA/synedria/3/Politou.pdf)
- Reiss M., de Palma R., Atkinson E. ,(2012) , *Marginality and Difference in Education and Beyond*, Trentham Books, UK and Sterling USA
- Reynolds D. (2010), «School and the Social Order», *British Journal of Sociology of Education*, 2:1, p. 105-111
- Robinson, P. (1976), *Education and Poverty*, London: Methnen
- Sacks H., (1998), *Social Science and Conversation Analysis*, Polity Press
- Shain P. F.&Ozga J., (2010), « Identity Crisis? Problems and Issues in the Sociology of Education», *British Journal of Sociology of Education*, 22:1, p. 109-120, (pub. Online 28 Jun. 2010)
- Silverman D., Sacks H., (2000), *Doing Qualitative Research. A Practical Handbook*, London: SAGE Publications
- Smith A.D, (2000), *Εθνική Ταυτότητα* μτφρ. Εύα Πέππα, Οδυσσέας

- Smith T., (2006), «Recognising Difference: The Romani Gypsy child socialization and education process» *British Journal of Sociology of Education* 18:2, p. 243-256, (pub. Online 6 July 2006)

- Soulis G., (1961), « The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Middle Ages», *Dumbarton Oaks Papers*, XV, σ. 143-165

- Themelis S. (2013), *Social Change and Education in Greece, A study in Class Struggle Dynamics*, United States: Palgrave Macmillan

- Wetherell M., (1996), *Identities, Groups and Social Issues*, London: SAGE Publications

- Wetherell M. (2005), «Ομαδική σύγκρουση και η κοινωνική ψυχολογία του ρατσισμού» στο *Ταυτότητες, Ομάδες και κοινωνικά Ζητήματα*, επιμ. Margaret Wetherell, μτφρ. Νίκος Μποζατζής, Αθήνα: Μεταίχμιο

- Willems W., (1997), *In Search of the True Gypsy From Enlightenment to Final Solution*, Routledge Taylor and Francis Group, London and New York

- Wilson B., Wyn J., (1993), «Educational Inequality and Cultural Conflict», στο *Education Inequality and Social Identity*, London: Lawrence Angus, The Falmer Press

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

Πώς ονομάζεστε;

- Τι ηλικία έχετε;
- Που γεννηθήκατε;
- Από πού κατάγεστε;
- Οι γονείς σας από πού κατάγονται;
- Πότε ήρθατε στα Ιωάννινα; (εάν οι πληροφορητές ανήκουν στην πρώτη γενιά).
- Πότε ήρθε η οικογένειά σας στα Ιωάννινα; (εάν οι πληροφορητές ανήκουν στη 2^η ή στην

3^η γενιά).

- Φοιτήσατε στο σχολείο;
- Πόσα χρόνια;
- Για ποιο λόγο διακόψατε τη φοίτηση; (εάν η φοίτηση έχει διακοπεί).
- Ποιες δυσκολίες αντιμετωπίσατε κατά τη φοίτησή σας στο σχολείο;
- Θέλατε να συνεχίσετε τη φοίτηση ή ήταν επιλογή σας η διακοπή του;
- Πώς θα αντιδρούσαν οι δικοί σας εάν συνεχίζατε; (σε περίπτωση που η διακοπή ήταν

προσωπική επιλογή).

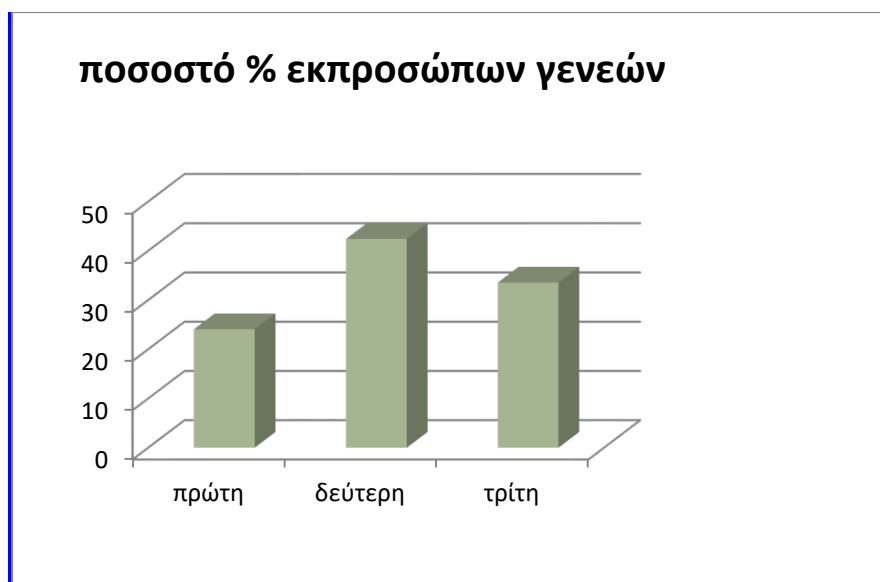
- Οι δικοί σας έχουν παρακολουθήσει κάποιες τάξεις του σχολείου; Και αν ναι , ποιες; (σε περίπτωση που οι γονείς ήταν εν ζωή και υπήρχε δυνατότητα προσέγγισης, ερωτούνταν και οι ίδιοι ώστε να επαληθευθούν τα λεγόμενα των επιγόνων).

- Γιατί οι γονείς σας διέκοψαν;
- Τα παιδιά σας πηγαίνουν σχολείο;
- Πηγαίνουν και τα κορίτσια στο σχολείο;
- Τα κορίτσια θα μπορέσουν να συνεχίσουν τη φοίτηση στο Γυμνάσιο;
- Θα θέλατε τα παιδιά σας να σπουδάσουν;
- Θα τα πιέσετε να συνεχίσουν το σχολείο;
- Η πίεση θα ασκηθεί και στα κορίτσια;
- Πιστεύετε ότι τα κορίτσια πρέπει να σπουδάζουν ή πρέπει να παντρεύονται σε μικρή

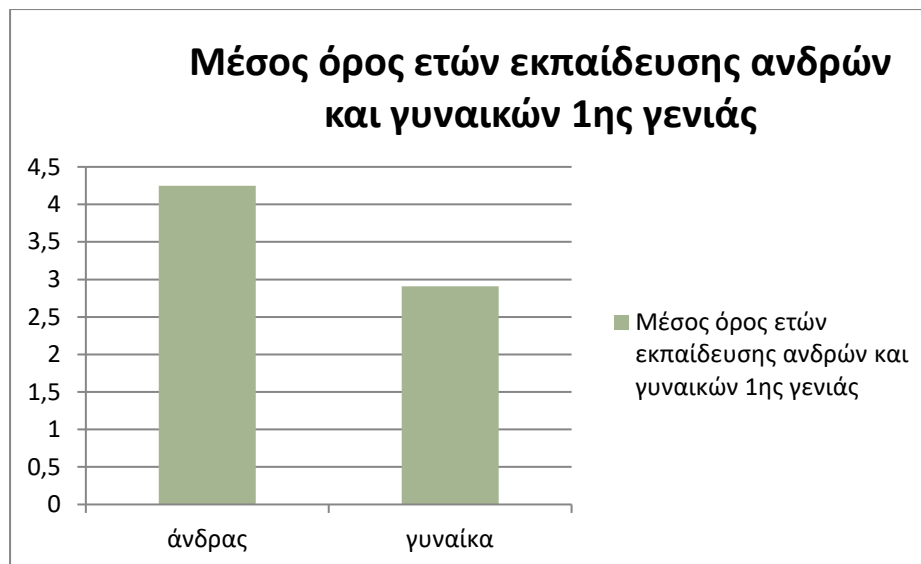
ηλικία;

- Πιστεύετε ότι εάν ένα κορίτσι παρακολουθήσει μαθήματα στο Γυμνάσιο δε θα είναι ηθική ή θα την κακολογήσουν στη γειτονιά;
 - Εσείς θα στείλετε το δικό σας κορίτσι στο Γυμνάσιο; (εάν είναι γονέας κοριτσιού).
 - Πιστεύετε ότι τα αγόρια πρέπει να ασχολούνται με κάτι άλλο εκτός από τη μουσική;
 - Θα επιτρέπατε στο γιο σας να γίνει κάτι άλλο, εκτός από μουσικός;
 - Εσείς εργάζεστε;
 - Σας αρέσει η εργασία σας;
 - Πιστεύετε ότι εάν είχατε ολοκληρώσει την εκπαίδευση τα πράγματα στο θέμα της εργασίας θα ήταν καλύτερα;
 - Έχετε εργαστεί σε άλλο κλάδο εκτός από το χώρο της μουσικής;
 - Έχετε μετανιώσει που δεν συνεχίσατε το σχολείο;
 - Τώρα θα ξαναπηγαίνατε να παρακολουθήσετε;
 - Πιστεύετε ότι τα πράγματα ανάμεσα στους Ρομά έχουν αλλάξει σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης της εκπαίδευσης; Συμπαθούν πλέον περισσότερο το σχολείο;
 - Γιατί πιστεύετε ότι η κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί αρκετά;
 - Τι άλλο πρέπει να γίνει για να αλλάξει η κατάσταση;
 - Εσείς έχετε σχέση με τους εκπαιδευτικούς; Συμμετέχετε στις ενημερώσεις που γίνονται; (εάν η συνέντευξη γίνεται σε μάννα, διότι οι άνδρες δεν ασχολούνται με την σχολική πρόοδο των τέκνων).
 - Από την πλευρά του σχολείου τι παραπάνω πιστεύετε ότι πρέπει να γίνει;
 - Πώς φαντάζεστε την κατάσταση μετά από μερικά χρόνια για την κοινότητά σας;
- Πιστεύετε ότι όλα τα παιδιά θα πηγαίνουν σχολείο;

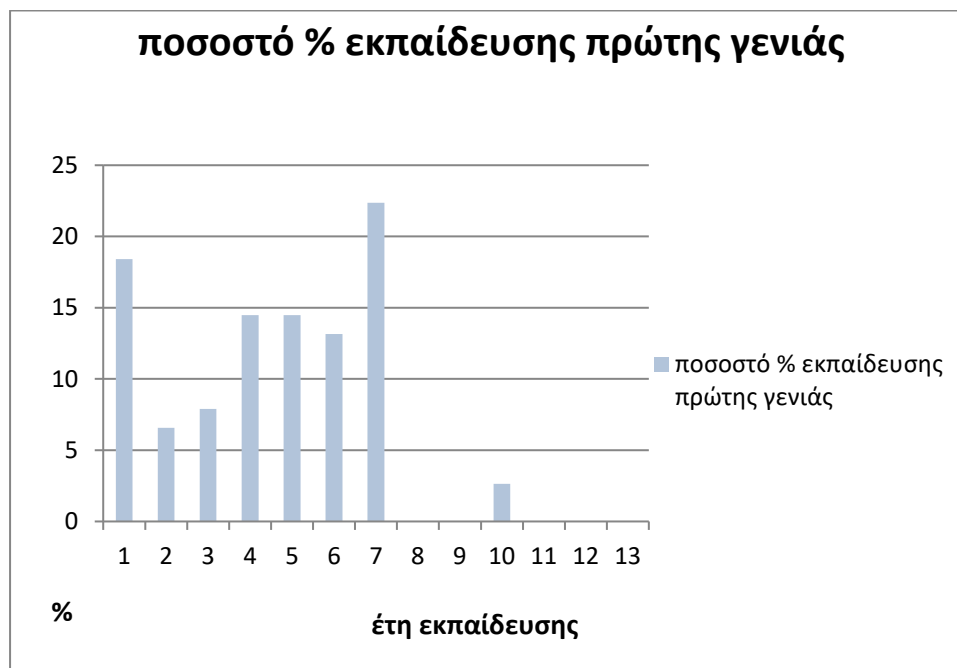
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ- ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Γράφημα 1

Γράφημα 2

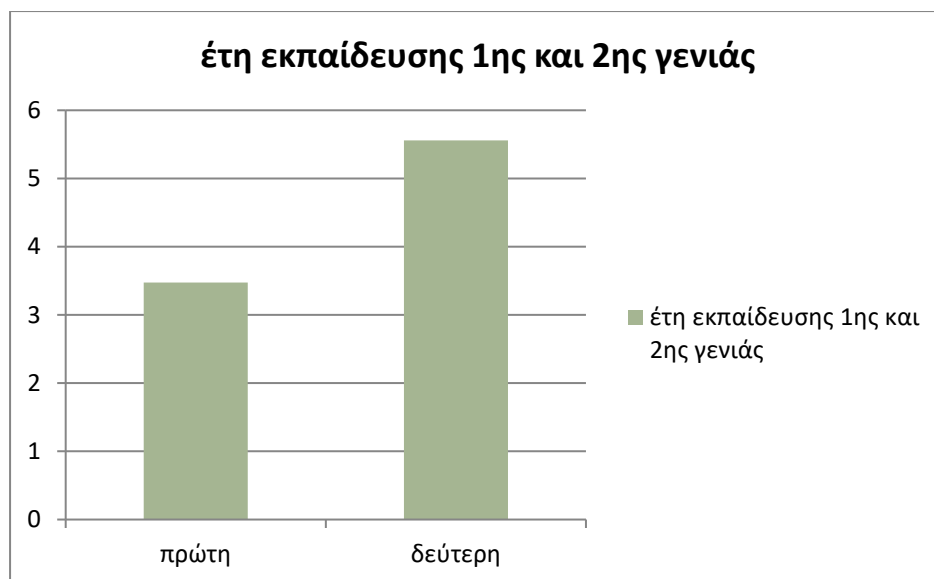
Γράφημα 3

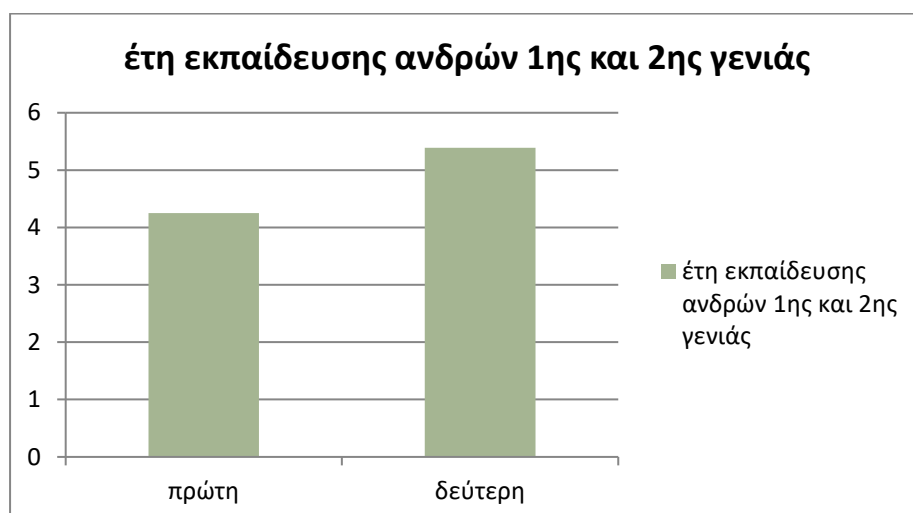
Γράφημα 4

Γράφημα 5

Γράφημα 6

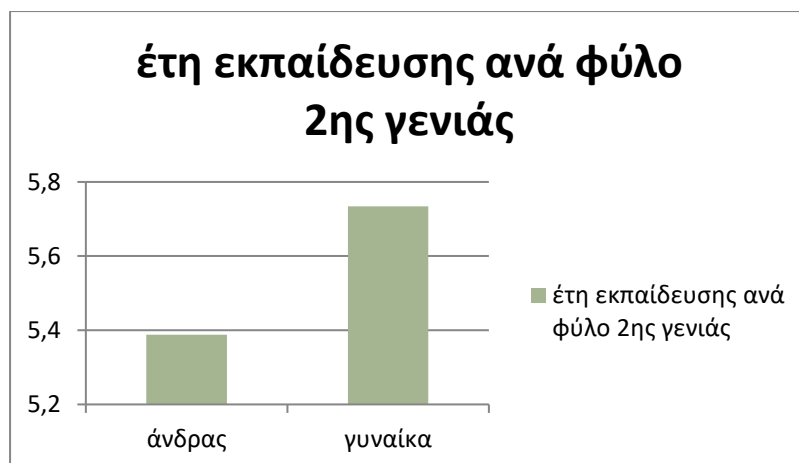
Γράφημα 7

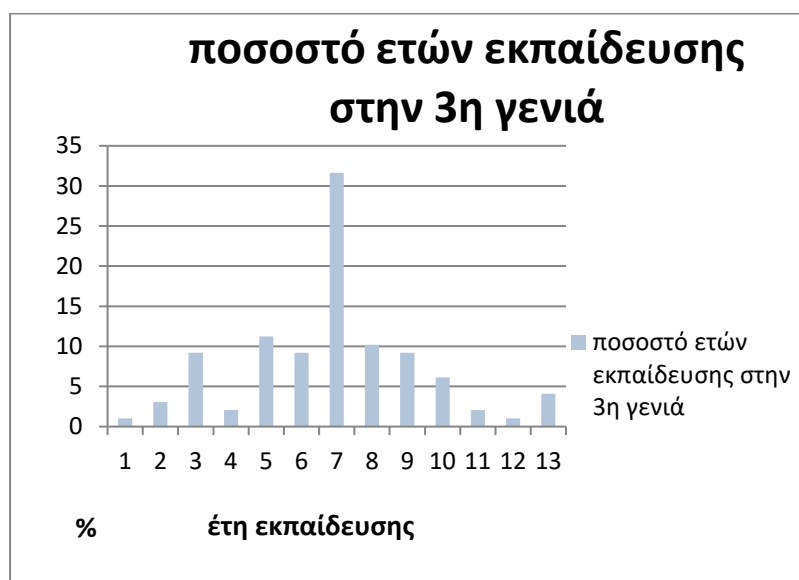
Γράφημα 8

Γράφημα 9

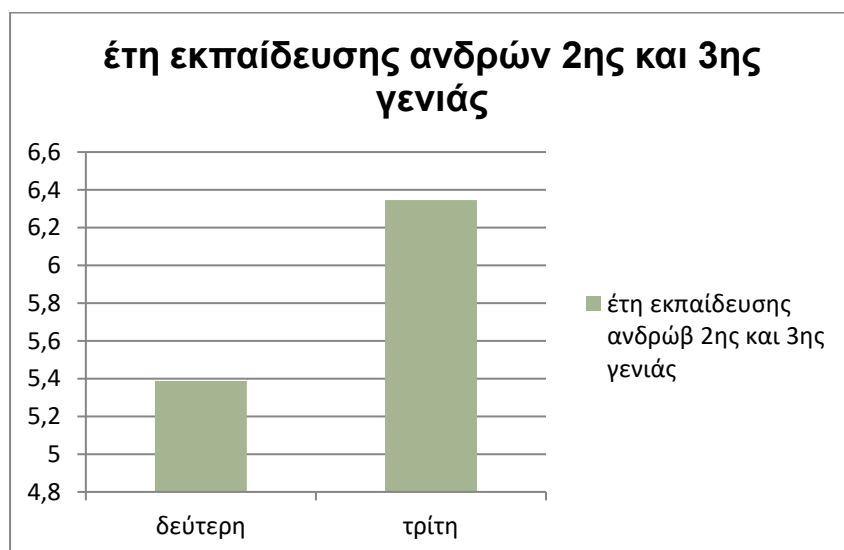
Γράφημα 10

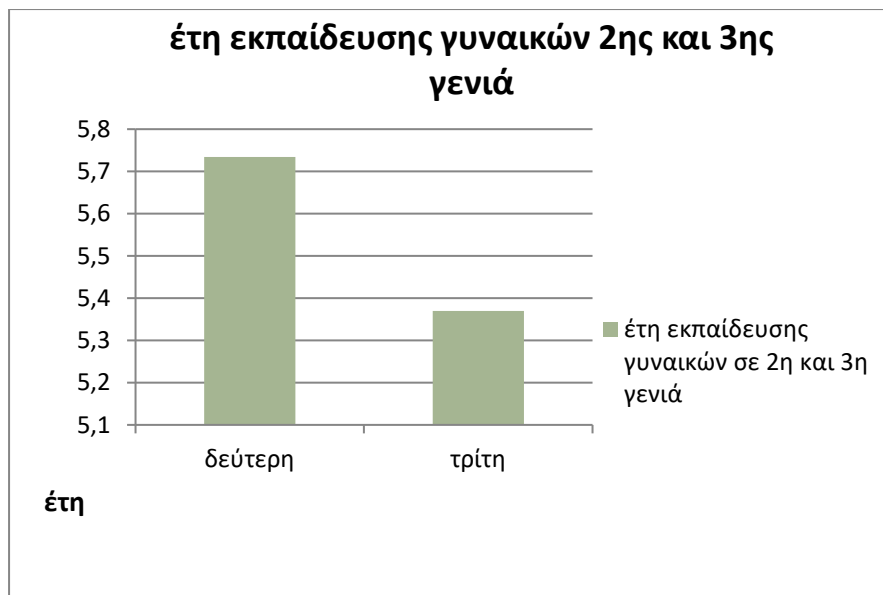
Γράφημα 11

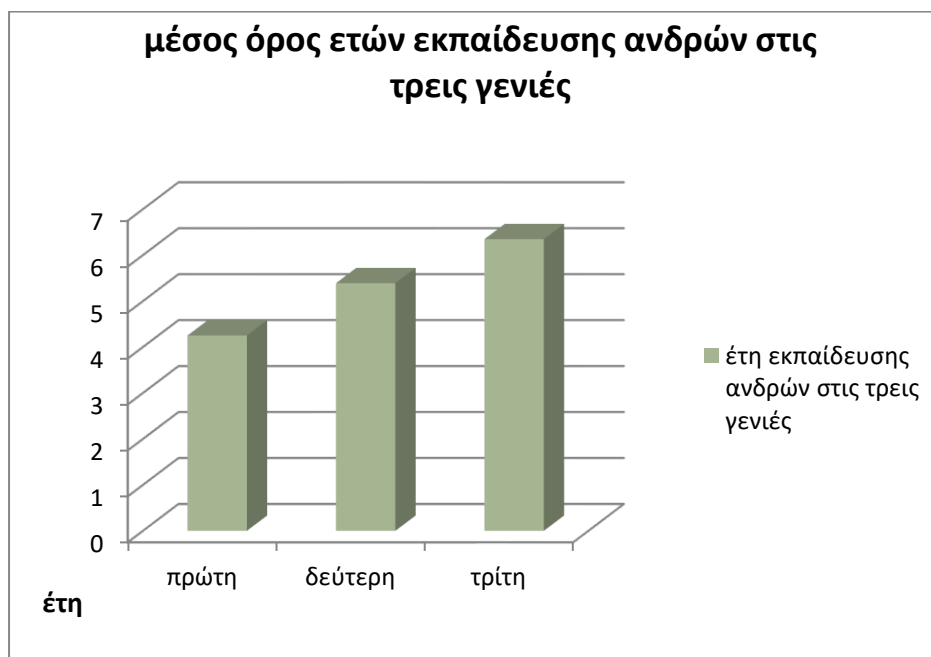
Γράφημα 12

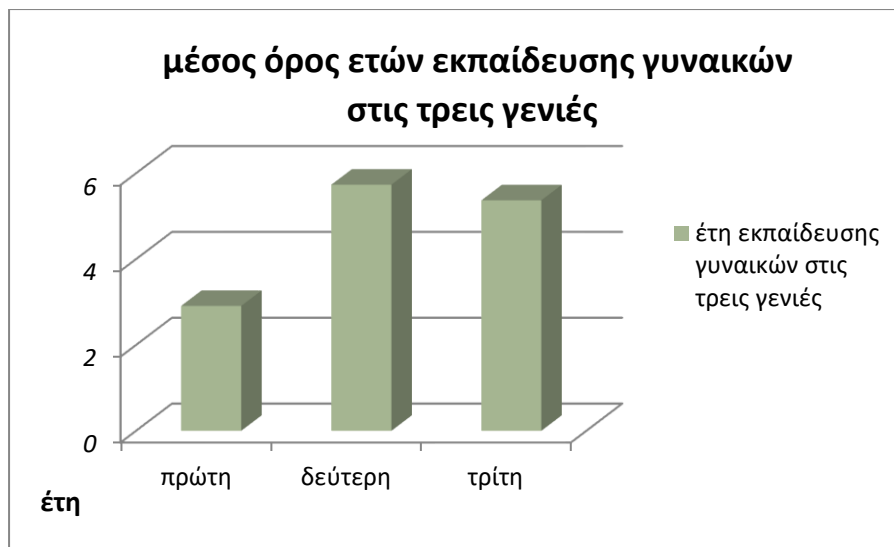
Γράφημα 13

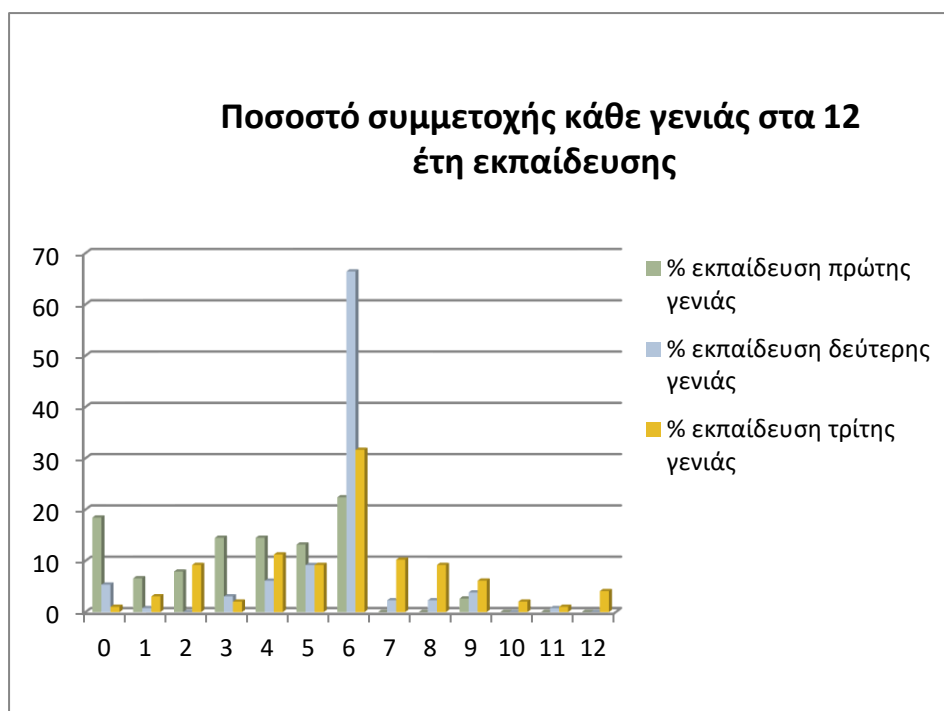
Γράφημα 14

Γράφημα 15

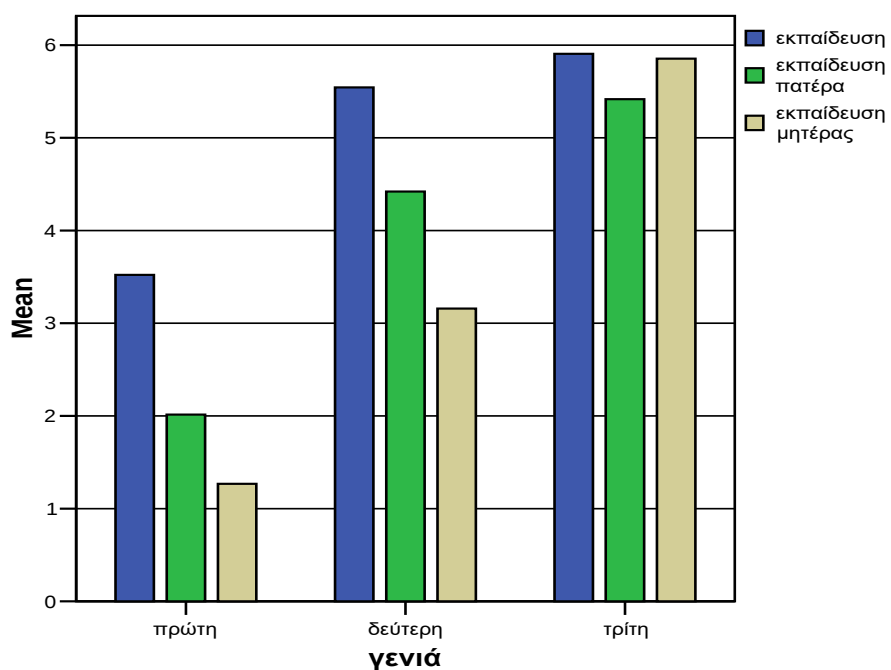

Γράφημα 16

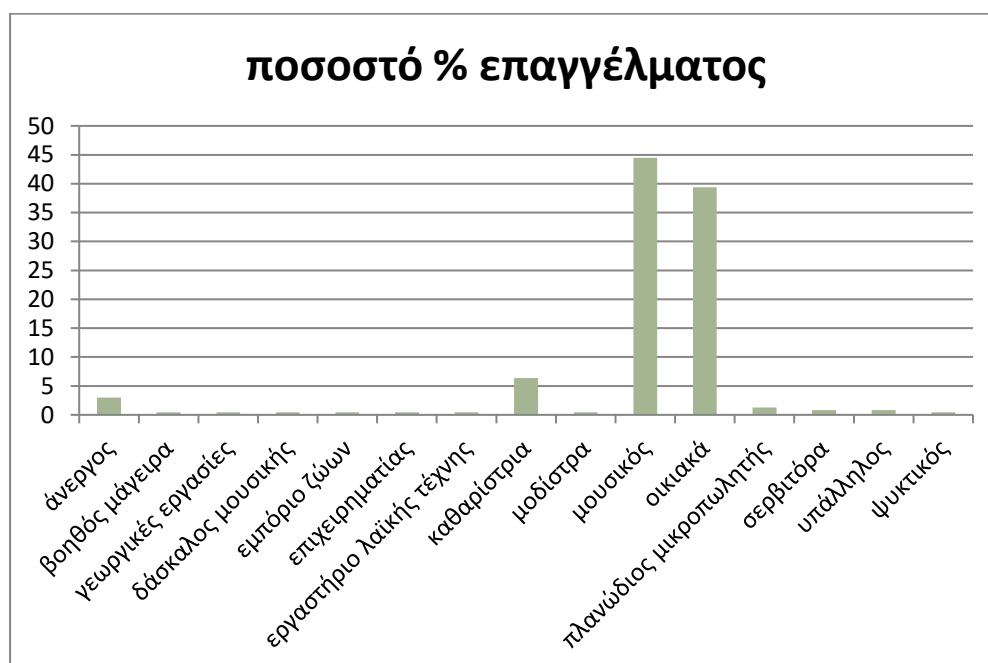

Γράφημα 17

Πρώτη, δεύτερη και τρίτη γενιά: διαφορές στην εκπαίδευση

Γράφημα 18

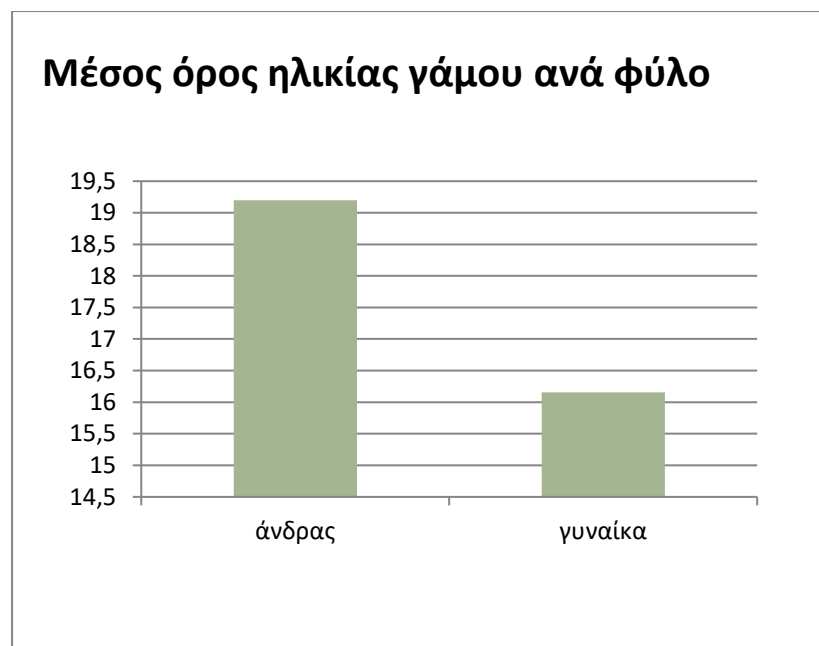
Γράφημα 19

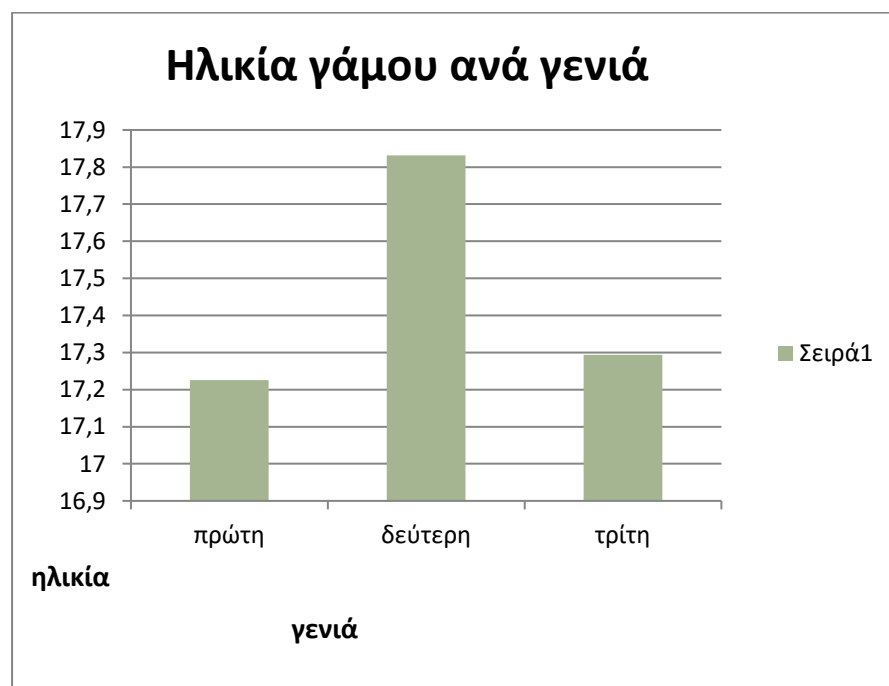
Γράφημα 20

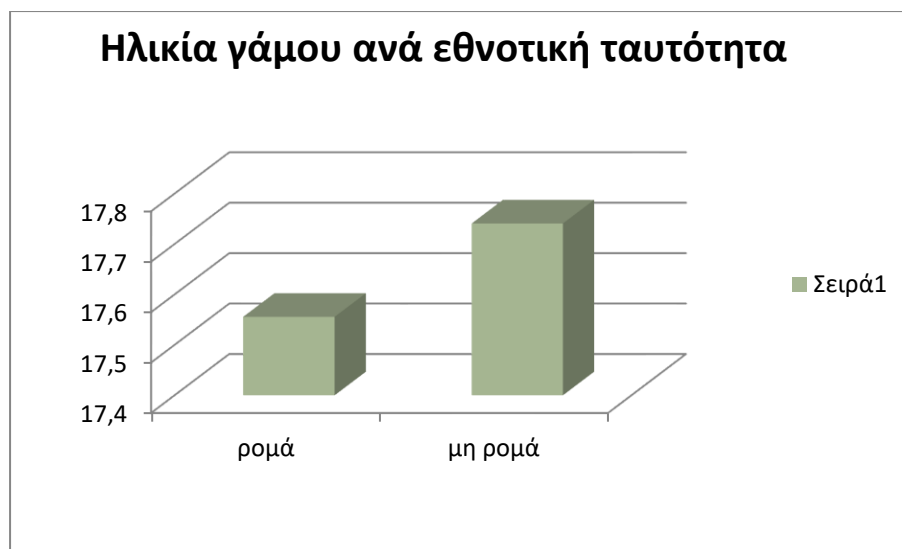
Γράφημα 21

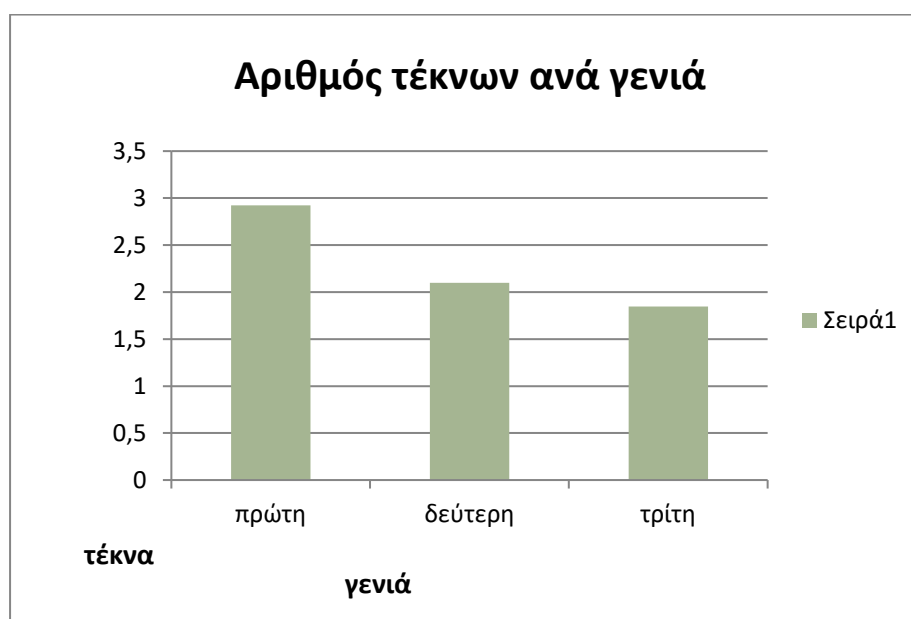
Γράφημα 22

Γράφημα 23

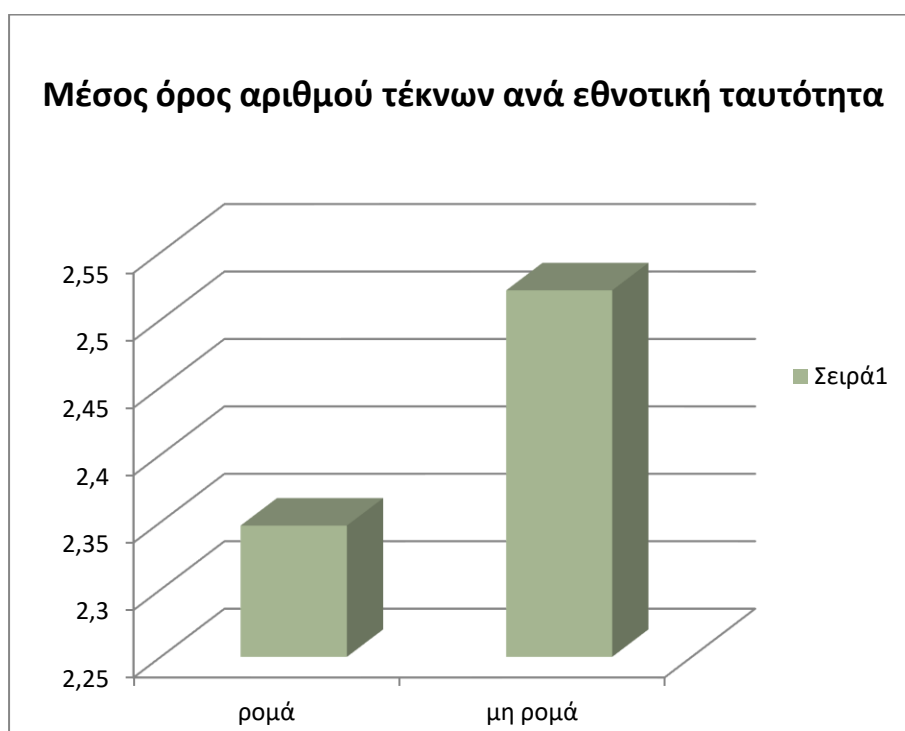
Γράφημα 24

Γράφημα 25

Γράφημα 26

Γράφημα 27

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Ουκίες της Νέας Ζωής

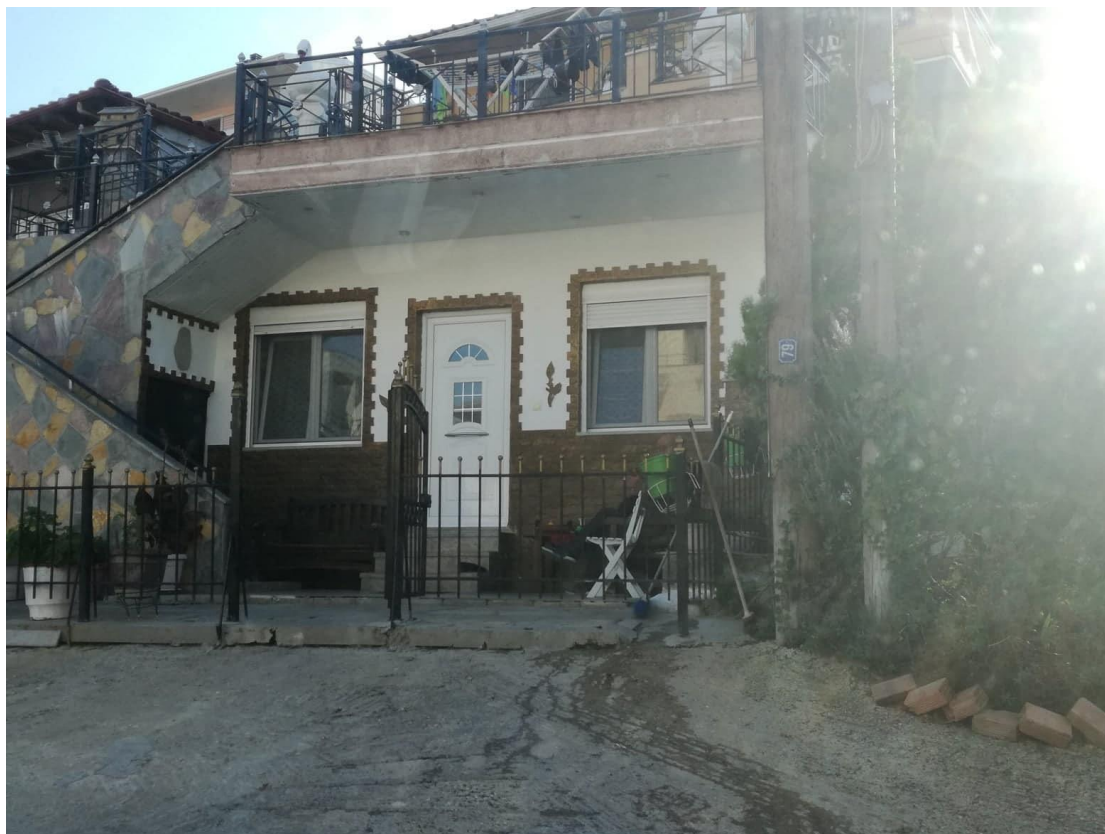

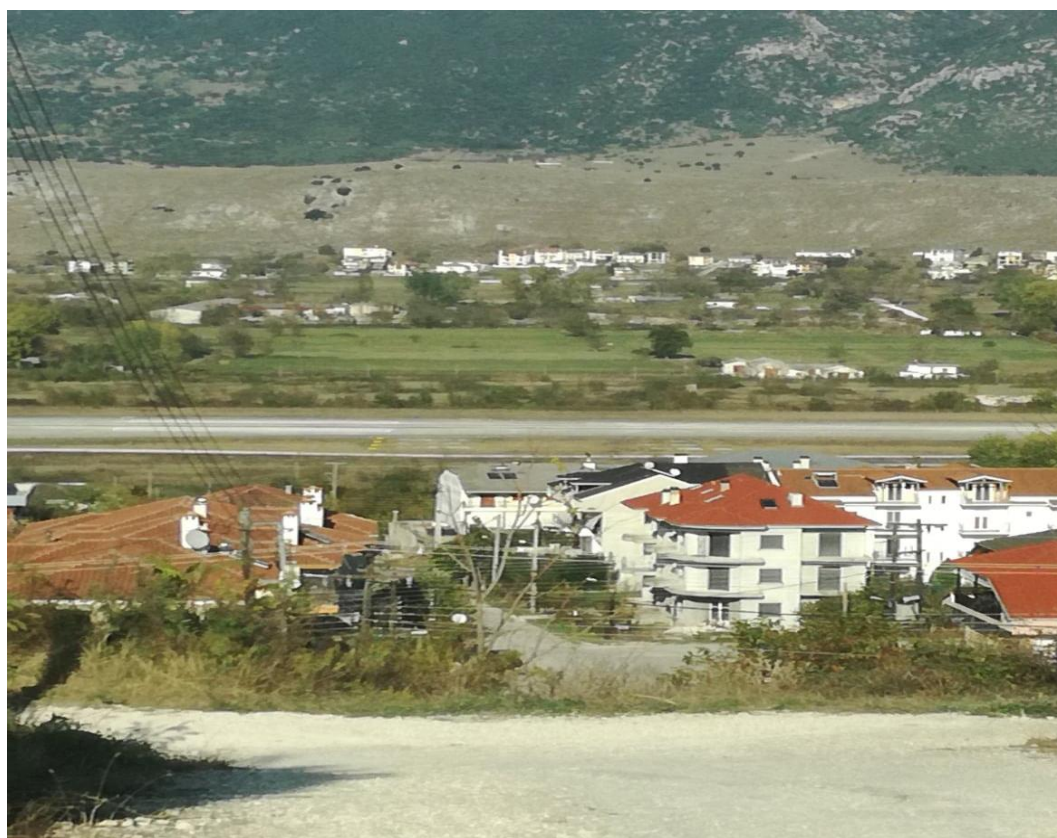
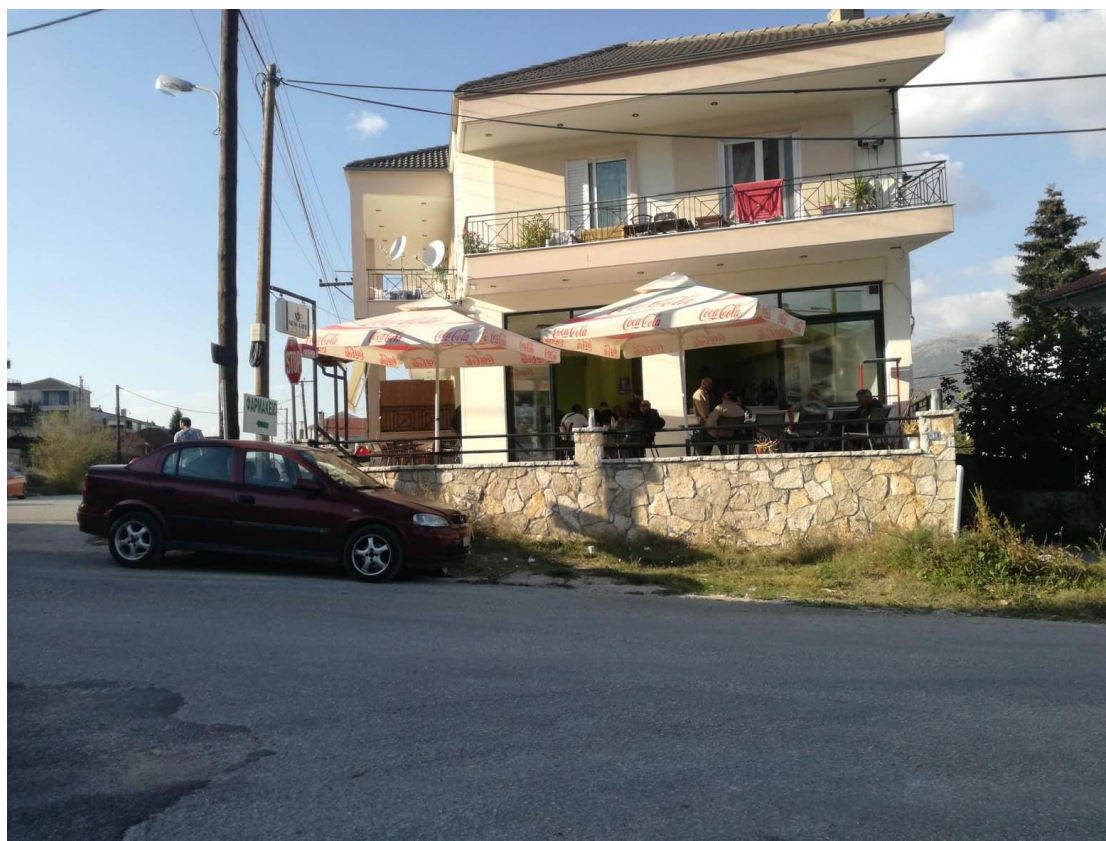

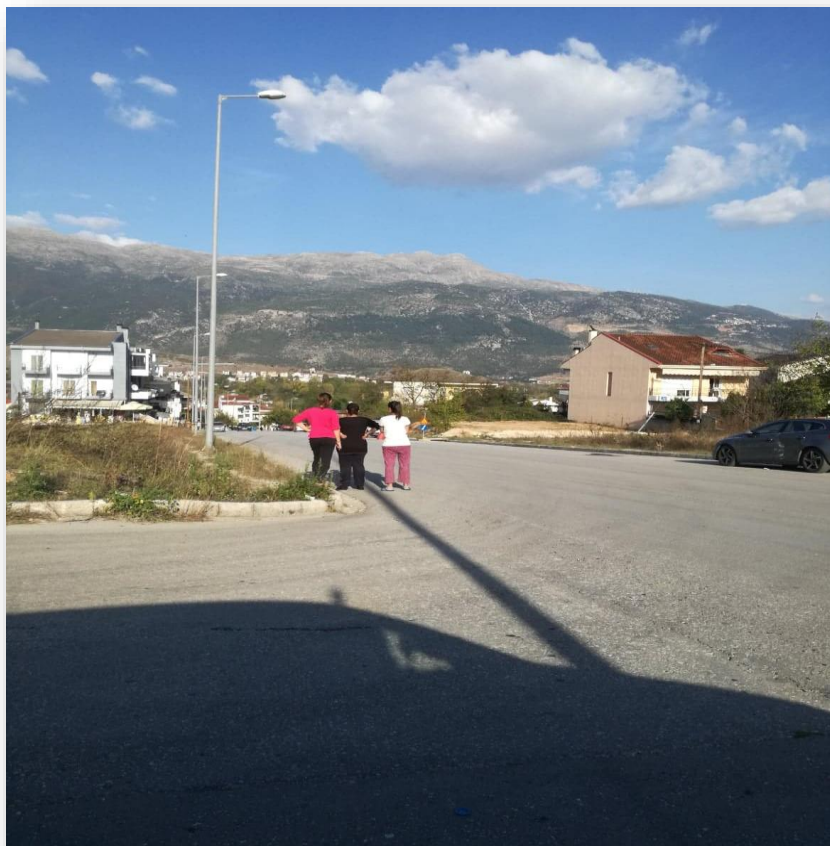
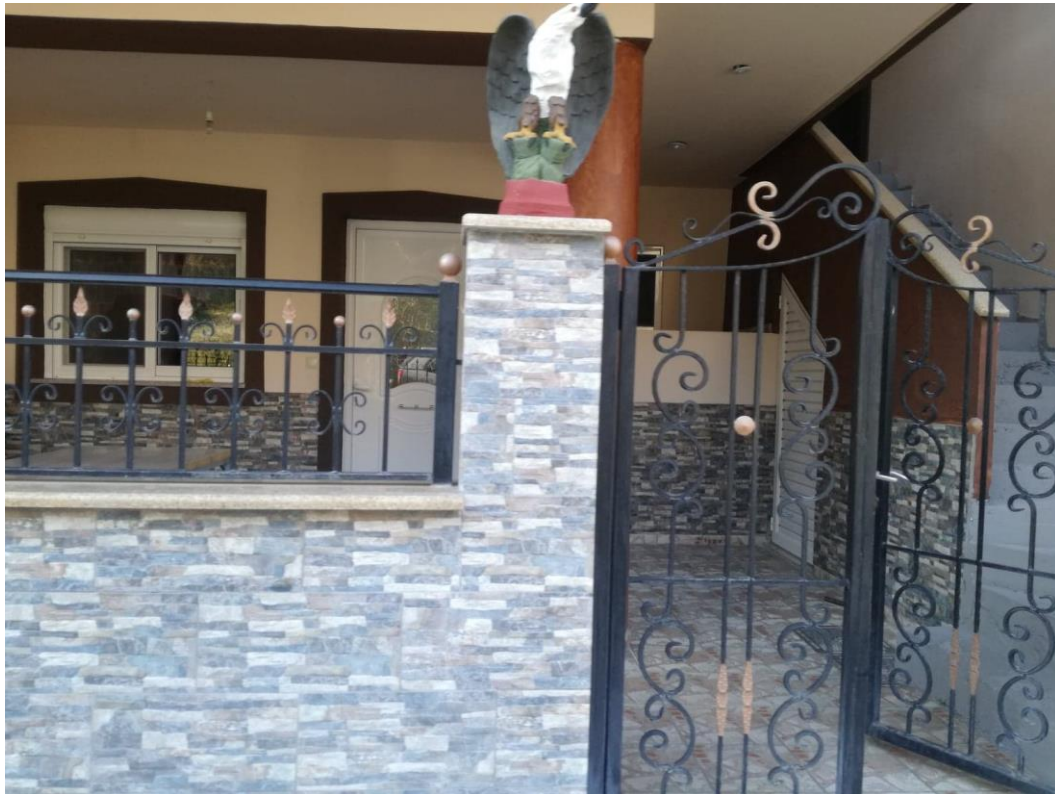

Το καφενείο των «Μουσικών» στη Νέα Ζωή

Οικίες στην περιοχή Φιλοθέη

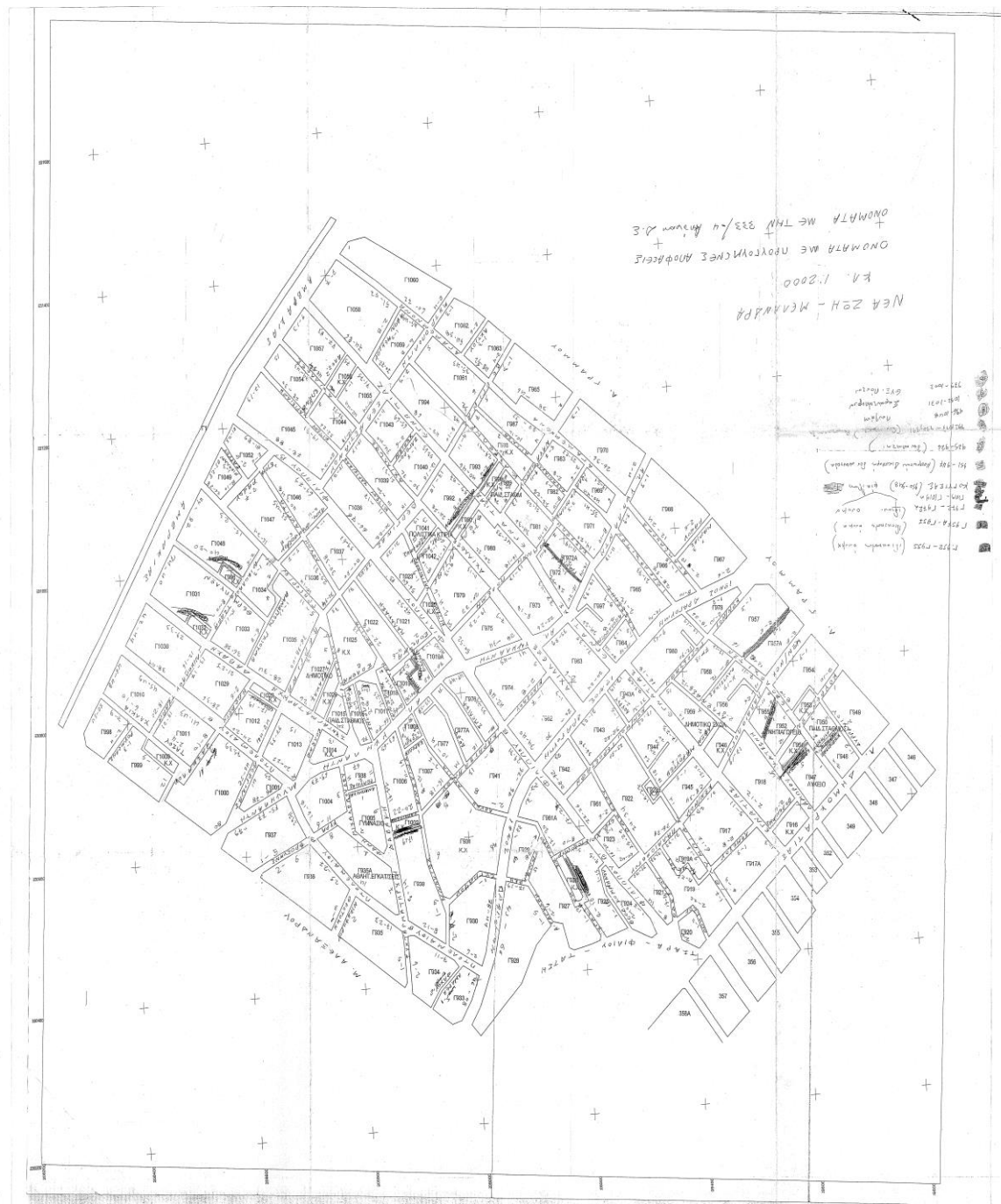
Το 11^ο νηπιαγωγείο στην περιοχή «Κωνσταντίνου Παλαιολόγου»

Παραπήγματα περιμετρικά του αεροδρομίου

ΧΑΡΤΗΣ ΕΞΕΤΑΣΘΕΙΣΑΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Φ.Ε.Κ. 780/Β/2006 και Φ.Ε.Κ. 1575/Β/2008

**«Απολογισμός Υπουργείου Εσωτερικών για την Κοινωνική
Ένταξη των Τσιγγάνων 2010»**

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ 2011

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΘΕΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΡΟΜΑ

Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού, είναι Έλληνες πολίτες και υπάγονται στο Σύνταγμα και τους Νόμους του Ελληνικού Κράτους. Στη βάση αυτή, απολαμβάνουν στο ελληνικό έδαφος, όλων των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνει για τους Έλληνες πολίτες το Σύνταγμα του Κράτους (δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι, συνδικαλιστική ελευθερία, ελευθερία έκφρασης κ.ο.κ.). Έτσι, οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα οργανώνονται πολιτικά, ψηφίζουν και εκλέγονται, οργανώνονται σε συλλογικά όργανα, συμμετέχουν στα κοινά και στις θεσμοθετημένες δομές της αυτοδιοίκησης. Περαιτέρω, και λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσής τους, αναγνωρίζονται από την πολιτεία ως κοινωνικά ευπαθής ομάδα του πληθυσμού, προς όφελος της οποίας υιοθετούνται μέτρα και δράσεις θετικής διάκρισης. Άλλωστε και οι διεκδικήσεις των ιδίων των τσιγγάνων διατυπώνονται στη βάση της «ευπαθούς» ομάδας του πληθυσμού. Στην παραπάνω κατεύθυνση, κατά τη διάρκεια του 3^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου της ΠΟΣΕΡ στη Θεσσαλονίκη (28/4/2001), δημοσιοποίησαν Διακήρυξη Αυτοπροσδιορισμού με το εξής περιεχόμενο: «Οι Έλληνες Τσιγγάνοι δηλώνουμε κατηγορηματικά και προς πάσα κατεύθυνση ότι είμαστε ένα άρρηκτα συνδεδεμένο κομμάτι ελληνισμού και οποιαδήποτε άλλου τύπου λογική και θεώρηση από οπουδήποτε κι αν εκφράζεται θα μας βρίσκει αντίθετους».

Ως εκ τούτου, οι (έλληνες) τσιγγάνοι καταγράφονται στις γενικές απογραφές με τα ίδια κριτήρια που απογράφεται και ο υπόλοιπος Ελληνικός πληθυσμός. Οι όποιες καταγραφές, δε, τσιγγάνων διενεργούνται από δήμους ή άλλους φορείς, έχουν ως σκοπό την υποβολή προτάσεων σε προγράμματα για την κοινωνική ένταξή τους. Στην πράξη, επομένως, οι Δήμοι καταγράφουν τους τσιγγάνους που διαβιούν στα όρια τους και έχουν ανάγκη κοινωνικής ένταξης. Τα κριτήρια, ωστόσο, της καταγραφής δεν είναι ασφαλή και στηρίζονται κυρίως στον αυτοπροσδιορισμό των ιδίων.

Περαιτέρω, η ελληνική πολιτεία, για την καταπολέμηση κάθε είδους διακρίσεων και την προαγωγή της ισότητας των πολιτών, με ιδιαίτερη αναφορά σε ευπαθείς κοινωνικά ομάδες του πληθυσμού, υιοθέτησε Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης (Ο.Π.Δ.) για την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων. Το Ο.Π.Δ. εντάχθηκε στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την κοινωνική ενσωμάτωση των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού και παράλληλα με τη μεταφορά στην ελληνική νομοθεσία των οδηγιών¹ περί της «αρχής της ίσης μεταχείρισης, ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού» και της «ισότιμης πρόσβασης στην απασχόληση και την επαγγελματική κατάρτιση» επιχειρεί την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και των διακρίσεων, μέσω της υλοποίησης θετικών δράσεων κοινωνικής ένταξης.

Οι στόχοι του προγράμματος συμπυκνώνουν το βασικό συμπέρασμα του κοινωνικού διαλόγου που αναπτύχθηκε στη χώρα κατά τη δεκαετία του 1990, ότι τα προβλήματα των Ελλήνων Τσιγγάνων επιλύονται τοπικά στη βάση των ιδιαίτεροτήτων των τοπικών κοινωνιών, κάτω όμως από μια ενιαία εθνική στρατηγική, η οποία θέτει το πλαίσιο και τους στόχους.

¹ Πρόκειται για τις οδηγίες 43/2000 και 78/2000 της Επιτροπής της ΕΕ που ενσωματώθηκαν στην εσωτερική έννομη τάξη με το Ν.3304/05 (ΦΕΚ 16/Α/27-01-05).

Ουσιαστικά, η πολυπλοκότητα της κοινωνικής ένταξης υπέδειξε την αναγκαιότητα διαρκούς και συντονισμένης παρέμβασης, προκειμένου να αντιμετωπισθούν ενιαία και στην ολότητά τους τα προβλήματα των Ελλήνων τσιγγάνων. Οι προτεινόμενες παρεμβάσεις μέσα από το ΟΠΔ σχεδιάστηκαν ώστε να έχουν χαρακτήρα πολυδιάστατο και μέσα από αυτές επιχειρήθηκε η ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος. Επί πλέον, το πρόγραμμα επικεντρώθηκε στην ανάπτυξη μιας συνεκτικής δέσμης μέτρων, προληπτικού και διορθωτικού χαρακτήρα, τα οποία καλύπτουν σταδιακά όλη την πορεία της ένταξης. Το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης κατατείνει στην εφαρμογή στεγαστικής πολιτικής για τους Έλληνες Τσιγγάνους, σε συνδυασμό με ενέργειες που υποστηρίζουν και προωθούν την κοινωνική τους ένταξη (κατάρτιση, εκπαίδευση, προώθηση στην απασχόληση, παροχή υπηρεσιών υγείας, πολιτισμού και αθλητισμού). Η επίτευξη των στόχων του πραγματοποιείται με την ανάπτυξη ενός συνόλου αλληλοεξαρτώμενων και αλληλοσυμπληρούμενων Μέτρων με Υπομέτρα τα οποία εντάσσονται σε δύο Άξονες: Υποδομές & Υπηρεσίες με βάση την εννοιολογική τους διάκριση.

Για το σχεδιασμό και την εφαρμογή των μέτρων του προγράμματος αυτού δραστηριοποιήθηκε ένας μεγάλος αριθμός εμπλεκόμενων υπηρεσιών της Κεντρικής Διοίκησης, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και οι ίδιοι οι τσιγγάνοι (μέσω των συλλογικών τους οργάνων). Για την παρακολούθηση του Ολοκληρωμένου Προγράμματος Δράσης θεσμοθετήθηκε με απόφαση του Πρωθυπουργού Διευπουργική Επιτροπή την οποία συντονίζει ο Υπουργός Εσωτερικών Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης (ΥΠΕΣΑΗΛΔ) και στην οποία συμμετέχουν όλοι οι συναρμόδιοι υπουργοί, ενώ συγκροτήθηκε Επιτροπή στο ΥΠΕΣΑΗΛΔ με συμμετοχή στελεχών του, εκπροσώπων του Δικτύου POM, της ΠΟΣΕΡ, και εμπειρογνομόνων για την προετοιμασία των θεμάτων που αφορούν στη βελτίωση των υποδομών των χώρων διαμονής στο πλαίσιο του Ολοκληρωμένου Προγράμματος Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων και την παρακολούθησή της υλοποίησής του.

Περαιτέρω στον τομέα της στέγασης, με έμφαση στις δράσεις του ΥΠΕΣΑΗΛΔ σημειώνονται τα παρακάτω στοιχεία:

Στέγαση (αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης): με τα ανωτέρω δεδομένα, ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος του πληθυσμού των Τσιγγάνων, δεδομένου ότι η βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου συνιστά βασική προϋπόθεση ενδυνάμωσής του, με θετικές επιδράσεις στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Μέσω των επιλέξιμων στεγαστικών δράσεων υπάρχει πρόβλεψη για την αντιμετώπιση όλων των τύπων στεγαστικών προβλημάτων που κατά καιρούς διαπιστώθηκαν. Έτσι οι επιλέξιμες προς υλοποίηση στεγαστικές δράσεις διακρίνονται σε μόνιμες και προσωρινές (με προοπτική μονιμότητας). Αναλυτικότερα, σημειώνουμε τα κάτωθι:

Α) Πρόγραμμα στεγαστικής δανειοδότησης Ελλήνων Τσιγγάνων: χορήγηση 9.000 στεγαστικών δανείων, ύψους 60.000,00€ έκαστο, σε Έλληνες Τσιγγάνους που διαβιούν σε καταυλισμούς της χώρας, μέσα σε σκηνές, παράγκες ή άλλες κατασκευές που δεν πληρούν τις ελάχιστες προϋποθέσεις

μόνιμης κατοικίας. Όπως ρητά προβλέπεται από τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις (Ν.2946/2001, άρθρο 19, αριθμ.33165/23-06-06 ΚΥΑ, ΦΕΚ 780/Β/2006), το πρόγραμμα χρηματοδοτείται αποκλειστικά από εθνικούς πόρους και με την εγγύηση του Ελληνικού Δημοσίου. Η χορήγηση των δανείων γίνεται με ευνοϊκούς όρους και ειδικότερα: η συνολική διάρκεια εξόφλησής τους ανέρχεται στα 22 χρόνια, οι δανειολήπτες επιδοτούνται σε ποσοστό 80% από το Ελληνικό Δημόσιο για την εξόφληση του επιτοκίου, ενώ οι Τράπεζες διασφαλίζονται για το 100% του χορηγούμενου κεφαλαίου και των τόκων αυτού. Από τη μέχρι σήμερα πορεία του προγράμματος διαφαίνεται ότι, αν και η εγγύηση του Ελληνικού Δημοσίου αποτελεί σημαντική προϋπόθεση «στήριξης» κατά την εκπόνηση στεγαστικών δράσεων κοινωνικού χαρακτήρα, εντούτοις, στη συντριπτική πλειοψηφία των επωφελομένων λειτούργησε ανασταλτικά κατά την εκπλήρωση των συμβατικών υποχρεώσεών τους απέναντι στο Δημόσιο². Για παράδειγμα, τα σχεδόν μηδενικά ποσοστά σταδιακής αποπληρωμής των χορηγούμενων δανείων κατ' επίκληση της άγνοιας των δανειοληπτών περί της σχετικής υποχρέωσης, μάλλον τελούν σε ευθεία γραμμή με την «ασφάλεια» που προσφέρει η εγγύηση του Ελληνικού Δημοσίου, παρά με την έλλειψη κατανόησης της υποχρέωσης αποπληρωμής των δανείων. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός της ρητής αναφοράς της υποχρέωσης αποπληρωμής στο πλαίσιο των δανειστικών συμβάσεων που υπογράφονται μεταξύ δανειοληπτών και τραπεζών καθώς και από τις συνέπειες μη αποπληρωμής που έχουν ήδη εφαρμοστεί στα ληξιπρόθεσμα δάνεια (ήτοι, αύξηση του ποσού των δόσεων εξόφλησης των δανείων λόγω απώλειας της επιδότησης του επιτοκίου).

Τα δάνεια προορίζονται αποκλειστικά για την απόκτηση πρώτης κατοικίας, είτε πρόκειται για αγορά ή ανέγερση κατοικίας, αποπεράτωση υφιστάμενου ημιτελούς κτίσματος ή και ένταξη σε προγράμματα οργανωμένης οικιστικής δόμησης. Στην τελευταία περίπτωση, η ένταξη σε προγράμματα οργανωμένης οικιστικής δόμησης απαιτεί τη ρητή συναίνεση των δικαιούχων, την παραχώρηση δημόσιας, δημοτικής ή κοινοτικής έκτασης και την εφαρμογή ελάχιστων τεχνικών προδιαγραφών (δηλ. κατασκευή κατοικιών ελάχιστης καθαρής επιφάνειας 85τμ). Τα ανωτέρω (όπως και κάθε άλλος όρος περί της στεγαστικής συνδρομής και εκταμίευσης των δανείων) προβλέπονται ρητά και με ενιαίο τρόπο στη βάση Κοινής Απόφασης των Υπουργών Εσωτερικών και

² Διευκρινίζεται ότι σύμφωνα με το ισχύον νομικό πλαίσιο, η χορήγηση του κεφαλαίου γίνεται απευθείας στους επωφελομένους οι οποίοι, εντός των ισχυουσών νομικών δεσμεύσεων περί των εκταμιεύσεων των δανείων από τις τράπεζες (αντικειμενική και εμπορική αξία), καθορίζουν και τον τύπο της κατοικίας που θα αγοράσουν ή θα κατασκευάσουν.

Οικονομίας & Οικονομικών (βλ. αριθμ.33165/23-06-2006 ΚΥΑ (ΦΕΚ 780/Β/2006) και 42950/30-07-2008 (ΦΕΚ 1575/Β/2008).

Από την έναρξή του, το 2002, το πρόγραμμα έχει επανεξετασθεί και αναθεωρείται διαρκώς, ώστε να ανταποκρίνεται όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικά στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων τσιγγάνων. Στο πλαίσιο έτσι μιας δυναμικής διαδικασίας εσωτερικής αξιολόγησης, καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια για τη λήψη των αναγκαίων θεσμικών τροποποιήσεων για τη στοχευμένη υλοποίηση του Προγράμματος, την εντατικοποίηση των καταβαλλόμενων ενεργειών και την αποτελεσματικότερη υλοποίησή του, στο πλαίσιο και της συνεχούς συνεργασίας μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων φορέων για την υλοποίηση του προγράμματος (Υπουργείο Εσωτερικών Αποκέντρωσης Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, Οικονομικών, τοπικές αρχές, συνεργαζόμενες τράπεζες). Η πλέον πρόσφατη αναθεώρηση του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου λαμβάνει υπόψη της τα αιτήματα των οργάνων εκπροσώπησης των τσιγγάνων και τις επιταγές που απορρέουν για την Ελλάδα από τα διεθνή συμβατικά κείμενα (Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, Οδηγία Επιτροπής Υπουργών του ΣτΕ 2005(4) για τη στέγαση, Τελικές Παρατηρήσεις Επιτροπής Οικονομικών, Κοινωνικών & Πολιτιστικών Δικαιωμάτων του ΟΗΕ και Τελικές Παρατηρήσεις Επιτροπής Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων του ΟΗΕ στο πλαίσιο των οικείων Συμβάσεων κ.ά.) και στήριζεται στην κατά προτεραιότητα συνδρομή όσων διαβιούν υπό ακατάλληλες συνθήκες και επιβαρύνονται από τη συνδρομή αντικειμενικών συνθηκών οι οποίες ενισχύουν τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Οι σημαντικότερες από τις αλλαγές που επήλθαν με την πλέον πρόσφατη θεσμική αναθεώρηση είναι ιδίως οι ακόλουθες:

- Υιοθέτηση κοινωνικών κριτηρίων αξιολόγησης που λαμβάνουν υπόψη τους τις ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού των Ελλήνων Τσιγγάνων (π.χ. μονογονεϊκές οικογένειες, πολύτεκνες οικογένειες, άτομα με αναπηρίες, άτομα χαμηλού εισοδήματος κ.α.).
- Καθιέρωση νέων, αυστηρότερων όρων ελέγχου και παρακολούθησης της διαδικασίας χορήγησης και εκταμίευσης των δανείων (π.χ. σχέση αντικειμενικής και εμπορικής αξίας οικοπέδων και κατοικιών, ανώτατα όρια δόσεων εκταμίευσης κ.α.).
- Συγκρότηση επιτροπών αξιολόγησης σε τοπικό επίπεδο με συμμετοχή εκπροσώπων των Τσιγγάνων και κοινωνικών λειτουργών με γνώμονα τις ιδιαίτερες ανάγκες της ομάδας στόχου.
- Προώθηση της αποτελεσματικότητας του προγράμματος μέσω της επικαιροποίησης των φακέλων των υποψηφίων, σε σχέση με τις

υπάρχουσες στεγαστικές τους ανάγκες και διασφάλιση της κατανομής των δανείων βάσει των υπαρχουσών στεγαστικών αναγκών στο σύνολο των ΟΤΑ της χώρας.

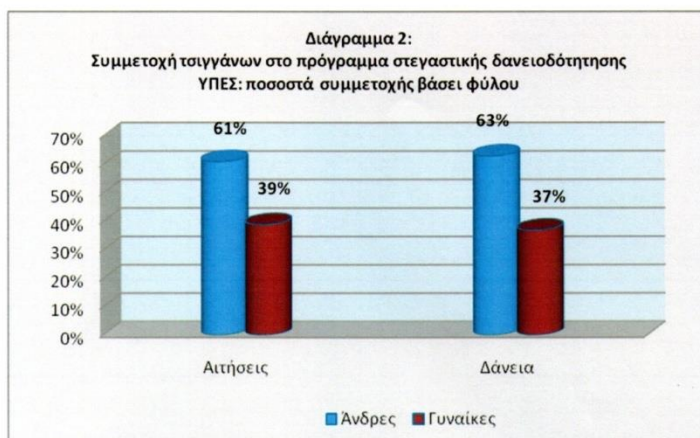
- Προώθηση της ενεργούς δράσης των τοπικών αρχών μέσω της ενίσχυσης των στεγαστικών δράσεων που υλοποιούν οι ΟΤΑ και στηρίζουν οι Τσιγγάνοι (βούληση ένταξης σε προγράμματα οργανωμένης οικιστικής δόμησης).
- Απλοποίηση της διαδικασίας υποβολής αιτήσεων, με την καθιέρωση διαύλων απευθείας επικοινωνίας των δικαιούχων και των φορέων υλοποίησης του προγράμματος.

Για την αποτελεσματικότερη διαχείριση και διασταύρωση των στοιχείων των αιτήσεων των υποψηφίων, δημιουργήθηκε το 2005 μια νέα βάση καταγραφής και επεξεργασίας δεδομένων.

Σε συνέχεια έτσι και της επικαιροποίησης των στοιχείων των υποψηφίων βάσει της αναθεωρημένης διαδικασίας αξιολόγησης των αιτήσεων και της εξασφάλισης του συνόλου των απαιτούμενων εγγυήσεων του Ελληνικού Δημοσίου για τη χορήγηση των εν λόγω δανείων (συνολικά 9.000), το Υπουργείο Εσωτερικών έχει ολοκληρώσει την κατανομή 8.785 στεγαστικών δανείων σε ισάριθμες οικογένειες τσιγγάνων, στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας, δίνοντας ωστόσο έμφαση σε Δήμους με έντονα προβλήματα, υπό όρους πλήρους διαφάνειας και αντικειμενικότητας. Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί³ 7.854 αποφάσεις στεγαστικής συνδρομής σε ισάριθμες οικογένειες, από τις οποίες, ως το Δεκέμβριο του 2009, 6.588 έχουν εκταμιεύσει ήδη τα δάνειά τους από τις συνεργαζόμενες τράπεζες (ποσοστό απορρόφησης 84,1%). Σε μια προσπάθεια ποιοτικής και ποσοτικής αποτίμησης του Προγράμματος επισημαίνουμε τα ακόλουθα:

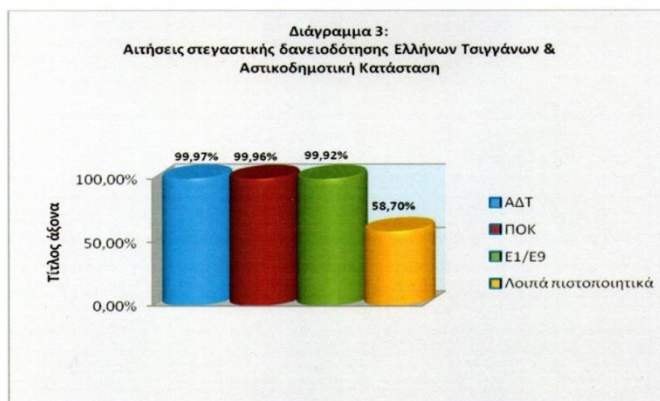
Σχετικά με την προώθηση της ισότητας των φύλων, ιδίως δε της ενδυνάμωσης της συμμετοχής των γυναικών τσιγγάνων στη δημόσια - κοινωνική ζωή (π.χ. εφαρμογή κριτηρίου μοριοδότησης μονογονεϊκών οικογενειών) και σε συνέχεια της ολοκλήρωσης της πρώτης φάσης υλοποίησης του προγράμματος (2002-2005), διαπιστώνεται ότι σε σύνολο 15.665 αιτήσεων, 6.117 υποβλήθηκαν από γυναίκες, ενώ μεταξύ 5.745 δικαιούχων, 2.114 είναι γυναίκες. Αναλυτικά στοιχεία παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 2 που ακολουθεί.

³ Διευκρινίζεται ότι η έκδοση των αποφάσεων ακολουθεί την ολοκλήρωση της διαδικασίας αξιολόγησης των αιτήσεων από τους οικείους Δήμους.

Πηγή: ΥΠΕΣΑΗΛΔ, Δ/νση Αναπτυξιακών Προγραμμάτων και Δ.Ο., Φεβρουάριος 2010

Ακολούθως, σε μια προσπάθεια ποσοτικής αξιολόγησης των δικαιολογητικών που υποβλήθηκαν, διαφαίνεται ότι το πρόγραμμα στεγαστικής δανειοδότησης αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο εγγραφής στα δημοτολόγια και απόκτησης πιστοποιητικών. Αν και με έμμεσο τρόπο, συνέβαλε έτσι, στην αποτελεσματική τακτοποίηση της αστικο-δημοτικής κατάστασης του πληθυσμού των τσιγγάνων, καθώς και στη δημιουργία «ατομικής συνείδησης», σε ό,τι αφορά στην ύπαρξη των αναγκαίων υπηρεσιών και τον τρόπο αξιοποίησης αυτών. Αναλυτικά στοιχεία για το πλήθος και το είδος των πιστοποιητικών που διαθέτουν οι τσιγγάνοι, παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3.

Πηγή: ΥΠΕΣΑΗΛΔ, Δ/ση Αναπτυξιακών Προγραμμάτων και Δ.Ο.,
Φεβρουάριος 2010

Σημειώνεται ότι στην κατηγορία «λοιπά δικαιολογητικά» περιλαμβάνονται βεβαιώσεις σπουδών, πιστοποιητικά υγείας σε περιπτώσεις αναπηρίας των αιτούντων ή/και των μελών της οικογένειάς τους, βεβαιώσεις χορήγησης επιδομάτων εισοδηματικής πολιτικής κ.α., ενώ τυχόν ελλειμματικά ποσοστά δικαιολογητικών Ε1 και Ε9 δικαιολογούνται από το γεγονός της μη υποχρέωσης υποβολής αντίστοιχων δηλώσεων εισοδήματος και περιουσιακών στοιχείων, σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις εισοδηματικής πολιτικής και φορολογίας φυσικών προσώπων.

Παράλληλα, σύμφωνα με τα δικαιολογητικά που κατατέθηκαν στο πλαίσιο της αναθεωρημένης διαδικασίας και που επιβεβαιώνουν την προστασία της οικογένειας μέσω της προτεραιότητας που δίδεται στα παιδιά, διαπιστώνεται ότι, επί συνόλου 2.105 εγκριτικών αποφάσεων σε ισάριθμες οικογένειες Ελλήνων Τσιγγάνων κατά την περίοδο 2006-2009, ποσοστό 91% των δικαιούχων (1.921 οικογένειες), ανταποκρίνεται στο κριτήριο «οικογένεια με παιδιά» και αφορά 6.726 παιδιά στο σύνολο των εγκρίσεων της Β' φάσης υλοποίησης του προγράμματος.

Πηγή: ΥΠΕΣΑΗΛΔ, Δ/ση Αναπτυξιακών Προγραμμάτων και Δ.Ο.,
Φεβρουάριος 2010

Αναλυτικότερα σημειώνεται ότι επί συνόλου 2.105 εγκρίσεων κατά την περίοδο 2006-2009, ποσοστό 59% αντιστοιχεί σε οικογένειες με αρχηγό «γυναίκα» (1.248 οικογένειες) και αντίστοιχα ποσοστό 41% αντιστοιχεί σε οικογένειες με αρχηγό «άντρας». Περαιτέρω στοιχεία ανάλυσης του τύπου

των οικογενειών των επωφελούμενων, οδηγούν στη διαπίστωση ότι το 47% των δικαιούχων αποτελεί μονογονεϊκή οικογένεια (ανεξαρτήτως λόγου) και συγκεντρώνει το 42% του συνόλου των παιδιών των επωφελούμενων, στη συντριπτική πλειοψηφία των οποίων αρχηγός είναι «γυναίκα» (868 οικογένειες επί συνόλου 985 μονογονεϊκών οικογενειών με 2.848 παιδιά επί συνόλου 6.726). Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι στην κατηγορία των μονογονεϊκών οικογενειών συμπεριλαμβάνονται και εκείνες στις οποίες υφίσταται τσιγγάνικος γάμος.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης, ότι με το ισχύον καθεστώς, οι επωφελούμενοι επιλέγουν μόνοι τους τον τόπο μόνιμης διαβίωσής τους, σύμφωνα με τους οικογενειακούς τους δεσμούς, τις προσωπικές τους ανάγκες (π.χ. εργασία) κ.ά. Συνολικά, το πρόγραμμα στεγαστικής δανειοδότησης αποτελεί παράδειγμα καλής πρακτικής (λαμβάνοντας υπόψη και το μέσο όρο των μελών μιας τσιγγάνικης οικογένειας, η συμβολή του κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική για τον τύπο και το καθεστώς της εγκατάστασης που παρέχει), ωστόσο, από την αξιολόγηση της πρώτης φάσης εφαρμογής του, φαίνεται ότι πρόκειται για ένα ιδιαίτερα καινοτόμο πρόγραμμα, υπό την έννοια ότι δρομολογεί την άμεση μετάβαση σε ένα διαφορετικό καθεστώς στέγασης με αυξημένες εντούτοις υποχρεώσεις (π.χ. αφενός ανάγκη διαχείρισης σημαντικού ποσού χρημάτων, αφετέρου παροχή ασφαλούς καθεστώτος στέγασης και επιλογή τόσο του τύπου κατοικίας όσο και του τόπου εγκατάστασης άτευθειας από τους επωφελούμενους). Ενώ είναι σαφές δηλαδή ότι η υποχρέωση παροχής κατοικίας οριοθετείται από τη διασφάλιση επαρκούς, μόνιμης κατοικίας με σαφές καθεστώς κατοχής προστατευόμενο από το νόμο, και στο βαθμό αυτό η υλοποιούμενη δράση ανταποκρίνεται ουσιαδώς, εντούτοις, κατά τη γενική αξιολόγησή της ως «δράση», φαίνεται να σήκωσε το βάρος της κοινωνικής ένταξης η οποία, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί δυναμική στο χρόνο, πολύ-παραγοντική, διαδικασία (π.χ. η εξασφάλιση στέγης δεν αφορά την ατομική υποχρέωση συντήρησης της προσφερθείσας κατοικίας, εντούτοις η διευκόλυνση της δυνατότητας συντήρησής της αποτελεί εξίσου σημαντική προϋπόθεση αξιοπρεπούς διαβίωσης και στο βαθμό αυτό πρέπει να λειτουργεί ως υποστηρικτική δράση). Σε κάθε περίπτωση, η αποτελεσματική εφαρμογή της εν λόγω δράσης απαιτεί την απαλλαγμένη από στερεοτυπικές είτε φοβικές αντιλήψεις συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων, με συγκεκριμένες και ενιαίες προτάσεις, και πρωτίστως των συλλογικών οργάνων εκπροσώπησης των Τσιγγάνων.

Παράλληλα, και ενώ βρίσκεται σε εξέλιξη ο σχεδιασμός της επόμενης προγραμματικής περιόδου, γνώμονας της προωθούμενης εθνικής-πολιτικής κοινωνικής ένταξης των Ελλήνων Τσιγγάνων είναι η προώθηση δράσεων/διασποράς του πληθυσμού τους εντός του οικιστικού ιστού των τοπικών κοινωνιών έναντι της δημιουργίας σύγχρονων γκέτο, χωρίς όμως να αποκλείεται και η οργανωμένη παρέμβαση της πολιτείας όπου αυτό κριθεί αναγκαίο από τις περιστάσεις. Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκε η δανειοδότηση των τσιγγάνων της Νέας Αλικαρνασσού της Κρήτης. Χορηγήθηκαν 131 δάνεια σε τσιγγάνους του καταυλισμού, οι οποίοι διαβιούσαν μακριά από τον οικιστικό ιστό σε περιοχή δυσπρόσιτη χωρίς υποδομές και εξυπηρετήσεις προκειμένου να αποκτήσουν πρώτη κατοικία σε περιοχές της δικής τους επιλογής.

Β) Κατασκευή ολοκληρωμένων οικισμών ή/και αγορά οικοπεδικών εκτάσεων για την οργανωμένη οικιστική δόμηση που πραγματοποιούν οι Δήμοι της Χώρας. Η εν λόγω διάταξη υπάγεται στο νόμο περί της παραχώρησης (από το Κράτος) δημόσιων, δημοτικών ή κοινοτικών εκτάσεων γης σε Έλληνες Τσιγγάνους που έχουν ενταχθεί σε προγράμματα στεγαστικής δανειοδότησης χρηματοδοτούμενα ή με την εγγύηση του ελληνικού Κράτους. Ειδικότερα, μέσω της:

- Έγκρισης τοπικών ρυμοτομικών σχεδίων στο πλαίσιο εκτέλεσης επειγόντων προγραμμάτων στεγαστικής αποκατάστασης «ευπαθών κοινωνικών ομάδων» (Ν.3448/2006, Ν. 2790/2000, άρθρο 6 παρ. 2). Για την επιτάχυνση των σχετικών διαδικασιών και την άρση ερμηνευτικών προβλημάτων, έγινε νομοθετική ρύθμιση και προβλέφθηκε ρητά η παραπάνω διαδικασία.
- Δωρεάν και κατά πλήρη κυριότητα παραχώρησης, δημοτικών και κοινοτικών ακινήτων (από τους Ο.Τ.Α. της Χώρας σε Έλληνες Τσιγγάνους, δημότες τους). Ειδικότερα, με την αριθμ.61261/30-11-2004 Απόφαση του Υφυπουργού ΕΣΔΔΑ (ΦΕΚ 1851/Β/14-12-2004), εισάχθηκαν συγκεκριμένα κοινωνικά κριτήρια που λαμβάνουν υπόψη τους τις ειδικότερες συνθήκες διαβίωσης των Τσιγγάνων (π.χ. μονογονεϊκές οικογένειες, πολύτεκνες οικογένειες κ.α.) κατ' εφαρμογή των επιταγών που απορρέουν για την Ελλάδα από τα διεθνή συμβατικά κείμενα στα οποία έχει προσχωρήσει. Σημειώνεται ότι σύμφωνα και με τον αναθεωρημένο ΚΔΚ, η εν λόγω παρέμβαση εμπίπτει πλέον στις τοπικές αρμοδιότητες των Δήμων & Κοινοτήτων (Ν. 3463/2006, αρ.75,Ι.ε.3). Για παράδειγμα ο Δήμος Αιγείρου παραχώρησε 45 οικόπεδα για στέγαση σε ισάριθμες οικογένειες τσιγγάνων.

- Εξασφάλισης ελάχιστων προδιαγραφών κατασκευής κατοικιών από τους Ο.Τ.Α. με την θέσπιση υποχρέωσης κατασκευής κατοικιών ελάχιστης καθαρής επιφάνειας 85τμ για κάθε κατοικία (υπ' αριθμ.28807 ΚΥΑ, ΦΕΚ 812/Β/1-6-04).
- Αγοράς οικοπεδικών εκτάσεων από τους ΟΤΑ με τη χρηματοδοτική στήριξη του ΥΠΕΣ (ΠΔΕ) για τη μετεγκατάσταση ή την αναβάθμιση της οικιστικής κατάστασης στις περιοχές που αντιμετωπίζουν έντονα προβλήματα. Ήδη από το 2002 έως σήμερα έχει εγκριθεί η αγορά εκτάσεων συνολικού προϋπολογισμού 5,76 εκατ.€ σε 18 ΟΤΑ της Χώρας (Διδυμοτείχου, Σερρών, Συκεών, Βόλου, Ν. Ιωνίας Μαγνησίας, Παρελίων, Αιτωλικού, Ι. Π. Μεσολογγίου, Δύμης, Μόβρης, Αμαλιάδας, Γαστούνης, Κορινθίων, Νέας Κίου, Μελιγαλά, Τρίπολης, Τρικκαίων, Λάρισας) και βρίσκεται σε εξέλιξη η σχετική διαδικασία.
- Κατασκευής βασικών υποδομών (ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτροφωτισμού, οδικών δικτύων), κατασκευή παιδικών χαρών σε νέους οικισμούς.
- Δημιουργίας μόνιμων οικισμών Για την αντιμετώπιση του οικιστικού ζητήματος ολοκληρώθηκαν ή βρίσκονται σε εξέλιξη έργα στέγασης και κατασκευάσθηκαν μόνιμες κατοικίες. Ήδη δημιουργήθηκαν μόνιμοι οικισμοί στους Δήμους Διδυμοτείχου (54 κατοικίες), Σοφάδων (84 κατοικίες), Σερρών (25 κατοικίες). Επίσης δημιουργήθηκαν μόνιμοι οικισμοί με τη χρήση στεγαστικών δανείων στους Δήμους Τρικκαίων, Μεταξάδων (27 κατοικίες και είναι σε εξέλιξη η κατασκευή άλλων 15).

Γ) Στεγαστικές δράσεις που στοχεύουν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης σε υφιστάμενους οικισμούς μέχρι την επίτευξη βιώσιμης λύσης μόνιμης στεγαστικής αποκατάστασης. Ειδικότερα, πρόκειται για δράσεις που αφορούν στην:

- Μετεγκατάσταση προσωρινών οικισμών.
- Δημιουργία προσωρινών οικισμών με την κατασκευή υποδομών για την τοποθέτηση λυόμενων κατοικιών. Από το 2002 μέχρι σήμερα χορηγήθηκαν 557 λύσιμοι οικόσκοι για τη δημιουργία οικισμών με οργανωμένη υποδομή στους Δήμους Σερρών, Εχεδώρου, Αγρινίου, Ναυπάκτου, Τυχερού, Χρυσούπολης, Μυτιλήνης, Παρελίων, Τρικκαίων, Νέας Ιωνίας, Βραχναίων, Αμαλιάδας, Ξυλοκάστρου.
- Κατασκευή βασικών υποδομών σε υφιστάμενους οικισμούς: ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτροφωτισμού, οδικών δικτύων, παιδικών χαρών κ.α.

ΡΟΜΑ σε όλα τα κράτη μέλη της Ε.Ε. χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς και όχι μόνο όπως αρχικά προβλέπονταν για τα κράτη- μέλη που εντάχθηκαν στην Ε.Ε. το 2004 εντεύθεν. Ο τροποποιημένος κανονισμός του ΕΤΠΑ θα επιτρέψει σε όλα τα κράτη μέλη να χρησιμοποιήσουν αυτή τη χρηματοδότηση για τη συμπλήρωση ενισχύσεων από άλλες πηγές (Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ) και εθνικά μέσα), για την αντιμετώπιση των προβλημάτων στέγασης των ΡΟΜΑ.

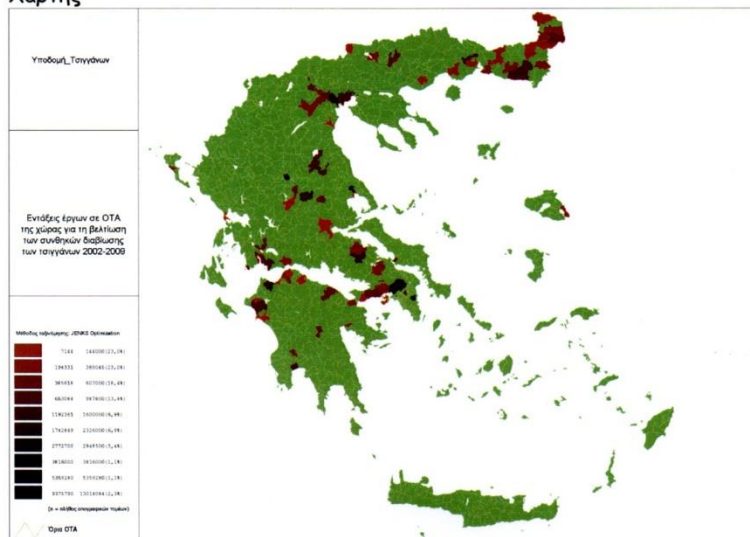
Επίσης το ΥΠΕΣΑΗΔ χρηματοδότησε την ΤΕΔΚΝΑ, η οποία με τη σειρά της ανέθεσε μελέτη, για την εξεύρεση κατάλληλου χώρου στην Αττική για τη μετεγκατάσταση των τσιγγάνων. Αναγνωρίζοντας ότι η προώθηση αποτελεσματικών και βιώσιμων λύσεων προϋποθέτει την προσέγγιση του προβλήματος σε ευρύτερο περιφερειακό επίπεδο και τη συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων τα πορίσματα της μελέτης παρουσιάστηκαν στους εκπροσώπους των συναρμόδιων Υπουργείων, της Περιφέρειας Αττικής και του Συνηγόρου του Πολίτη και ζητήθηκε από την ΚΕΔ να υποδείξει εκτάσεις ιδιοκτησίας της στις περιοχές που λεκανοπεδίου που προτείνονται από τη μελέτη.

Για τα έργα υποδομής και τις παρεμβάσεις στεγαστικής αποκατάστασης που χρηματοδοτήθηκαν από εθνικούς πόρους έως 31/12/2009 κατατέθηκαν στο ΥΠΕΣ προτάσεις από τους οικείους ΟΤΑ. Από το σύνολο των προτάσεων, οι τεκμηριωμένες και τεχνικά ώριμες αξιολογήθηκαν από Επιτροπή στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι της Κεντρικής Διοίκησης, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των Τσιγγάνων (συλλογικό όργανο εκπροσώπησης τσιγγάνων και ανεξάρτητοι τσιγγάνοι εμπειρογνώμονες) και εγκρίθηκαν για χρηματοδότηση. Ο έλεγχος των έργων πραγματοποιείται σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία από τις Τεχνικές Υπηρεσίες των πρωτοβάθμιων ΟΤΑ και από την Τεχνική Υπηρεσία των αντίστοιχων Περιφερειών για τους ΟΤΑ που δε διαθέτουν Τεχνική Υπηρεσία, ενώ η απορρόφηση των πιστώσεων γίνεται με βάση την πρόοδο και την πιστοποίηση των εργασιών. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο (Ν.3463/2006, άρθρο 75,Ι.ε.3,5) η στεγαστική αποκατάσταση άστεγων δημοτών αποτελεί κύρια ευθύνη και αρμοδιότητα των ΟΤΑ.

Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τις προτάσεις που υποβλήθηκαν από τους ΟΤΑ της χώρας, το Υπουργείο Εσωτερικών έχει εγκρίνει, από το 2002 έως και σήμερα, από το ΠΔΕ, σε Δήμους της χώρας (βλ. Χάρτη 1) έργα στεγαστικών υποδομών συνολικού προϋπολογισμού 94,9 εκατ.€, ενώ σύμφωνα με την πορεία των εργασιών, έχει πληρωθεί ποσό 53,9 εκατ.€.

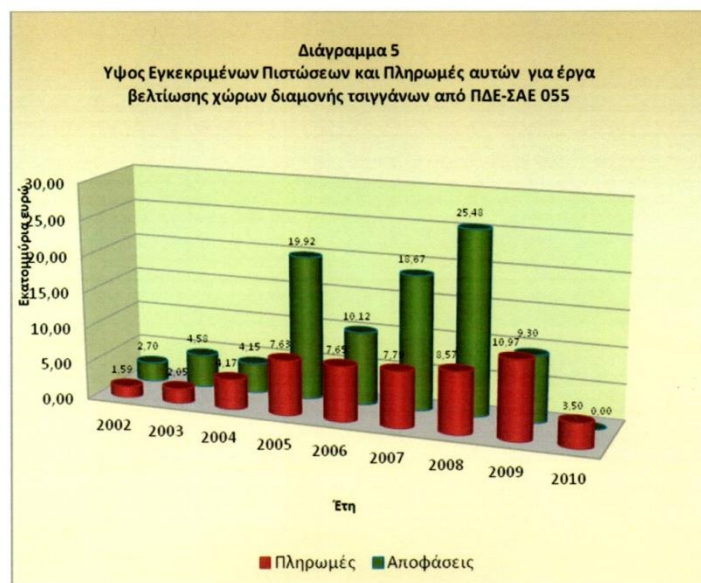
Χάρτης

1

Πηγή: ΠΔΕ ΣΑΕ055, ΥΠΕΣΑΗΛΔ Δ/νση Αναπτυξιακών Προγραμμάτων και Δ.Ο., Φεβρουάριος 2010

Αναλυτικότερα από το 2002 έως και το 2010 το ύψος των ενταγμένων έργων/ενεργειών στο ΠΔΕ και οι πληρωμές παρουσιάζονται στο ακόλουθο διάγραμμα.

Πηγή: ΠΔΕ ΣΑΕ055, ΥΠΕΣΑΗΛΔ Δ/νση Αναπτυξιακών Προγραμμάτων και Δ.Ο., Φεβρουάριος 2010

Η υλοποίηση του προγράμματος στηρίχθηκε σε μια διαδικασία συνεχούς αξιολόγησης για την αποτελεσματικότερη ανταπόκρισή του στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και ανάγκες, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι η υλοποίηση των ως ανωτέρω επιλέξιμων δράσεων αποτελεί προϊόν μιας δυναμικής εσωτερικής διαδικασίας ανατροφοδότησης (αποτελεσμάτων και επιδιωκόμενου στόχου). Καθίσταται σαφές δηλαδή, ότι, λόγω του μεγέθους των διατιθέμενων κονδυλίων και του μακροπρόθεσμου έτσι κι αλλιώς ορίζοντα επίτευξης των στόχων των υλοποιούμενων παρεμβάσεων, τόσο η εκ των προτέρων (ex ante) όσο και εκ των υστέρων (ex post) αξιολόγηση δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την επιλεγείσα μορφή συνεχούς επανεξέτασης και αναμόρφωσης (swot analysis) του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου. Ωστόσο, με βάση και τις διαπιστώσεις που αναπτύχθηκαν στις γραμμές που προηγήθηκαν, τίθεται ο προβληματισμός περί της προώθησης της κοινωνικής ένταξης μέσω της παροχής οικονομικών κινήτρων-προνομίων καθώς η παροχή οικονομικών κινήτρων μπορεί μεν να στηρίξει τη διαδικασία καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, δεν μπορεί όμως να την υποκαταστήσει ή να προκαθορίσει την επιτυχία της έκβασης.

Στο παραπάνω πλαίσιο ανατέθηκε και ολοκληρώθηκε μελέτη με στόχο α) την αποτίμηση των δράσεων που εντάσσονται στο Εθνικό Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα για τους Τσιγγάνους καθώς και άλλων δράσεων που αφορούν στη συγκεκριμένη ομάδα, β) τη διερεύνηση/ επικαιροποίηση στοιχείων για την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης (προβλήματα και ανάγκες) και γ) την εκπόνηση ενός πολυετούς Σχεδίου Δράσης, πολυτομεακού χαρακτήρα για την Δ' Προγραμματική Περίοδο και μετέπειτα. Ειδικότερα, η αποτίμηση των έως τώρα υλοποιημένων δράσεων (περίοδος του Γ'ΚΠΣ) εστιάζεται στα προβλήματα και στις αιτίες των πιθανών προβλημάτων υλοποίησης, καθώς και της αποτελεσματικότητας αυτών και της ανάδειξης καλών πρακτικών.

Λοιπές δράσεις

Τόσο σε τοπικό, όσο και σε κεντρικό επίπεδο, έχουν υιοθετηθεί συμμετοχικές διαδικασίες στις οποίες μετέχουν οι εκπρόσωποι των Τσιγγάνων και οι συναρμόδιοι φορείς (Δι-Υπουργική Επιτροπή, Ομάδα Υποστήριξης Έργου ΔΥΕ, Επιτροπή για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων), ενώ παράλληλα προωθείται κάθε αναγκαία θεσμική μεταρρύθμιση. Ακόμη, με πρωτοβουλία των ΟΤΑ της χώρας, έχει συγκροτηθεί και λειτουργεί το Διαδημοτικό Δίκτυο POM στο οποίο μετέχουν οι Δήμοι στα διοικητικά όρια των οποίων διαβιών Έλληνες Τσιγγάνοι και εκπρόσωποι των Τσιγγάνων. Προκειμένου για την προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων των Τσιγγάνων, το Δίκτυο POM συνεργάζεται τακτικά με την κεντρική διοίκηση και τους εκπροσώπους των τσιγγάνων. Στην ίδια κατεύθυνση, με σκοπό την ευαισθητοποίηση της κοινωνίας και την ενεργό δράση, η κεντρική διοίκηση, οι τοπικοί φορείς και οι δραστηριοποιούμενες στον τομέα αυτό ΜΚΟ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Διαδημοτικό Δίκτυο POM, ΜΚΟ ΟΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΑ κ.α.) οργανώνουν ημερίδες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα (Βόλος, Τρίκαλα, Αθήνα, Μενεμένη, Μόβρη, Φάρσαλα, Άμφισσα, Εύοσμος κ.α.).

Η υλοποίηση του προγράμματος στηρίχτηκε σε μια διαδικασία συνεχούς αξιολόγησης για την αποτελεσματικότερη ανταπόκρισή του στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και ανάγκες, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι η υλοποίηση των ως ανωτέρω επιλέξιμων δράσεων αποτελεί προϊόν μιας δυναμικής εσωτερικής διαδικασίας ανατροφοδότησης (αποτελεσμάτων και επιδιωκόμενου στόχου). Καθίσταται σαφές δηλαδή, ότι, λόγω του μεγέθους των διατιθέμενων κονδυλίων και του μακροπρόθεσμου έτσι κι αλλιώς ορίζοντα επίτευξης των στόχων των υλοποιούμενων παρεμβάσεων, τόσο η εκ των προτέρων (ex ante) όσο και εκ των υστέρων (ex post) αξιολόγηση δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την επιλεγείσα μορφή συνεχούς επανεξέτασης και αναμόρφωσης (swot analysis) του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου. Ωστόσο, με βάση και τις διαπιστώσεις που αναπτύχθηκαν στις γραμμές που προηγήθηκαν, τίθεται ο προβληματισμός περί της προώθησης της κοινωνικής ένταξης μέσω της παροχής οικονομικών κινήτρων-προνομίων καθώς η παροχή οικονομικών κινήτρων μπορεί μεν να στηρίξει τη διαδικασία καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, δεν μπορεί όμως να την υποκαταστήσει ή να προκαθορίσει την επιτυχία της έκβασης.

Στο παραπάνω πλαίσιο ανατέθηκε και ολοκληρώθηκε μελέτη με στόχο α) την αποτίμηση των δράσεων που εντάσσονται στο Εθνικό Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα για τους Τσιγγάνους καθώς και άλλων δράσεων που αφορούν στη συγκεκριμένη ομάδα, β) τη διερεύνηση/ επικαιροποίηση στοιχείων για την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης (προβλήματα και ανάγκες) και γ) την εκπόνηση ενός πολυετούς Σχεδίου Δράσης, πολυτομεακού χαρακτήρα για την Δ' Προγραμματική Περίοδο και μετέπειτα. Ειδικότερα, η αποτίμηση των έως τώρα υλοποιημένων δράσεων (περίοδος του Γ' ΚΠΣ) εστιάζεται στα προβλήματα και στις αιτίες των πιθανών προβλημάτων υλοποίησης, καθώς και της αποτελεσματικότητας αυτών και της ανάδειξης καλών πρακτικών.

Λοιπές δράσεις

Τόσο σε τοπικό, όσο και σε κεντρικό επίπεδο, έχουν υιοθετηθεί συμμετοχικές διαδικασίες στις οποίες μετέχουν οι εκπρόσωποι των Τσιγγάνων και οι συναρμόδιοι φορείς (Δι-Υπουργική Επιτροπή, Ομάδα Υποστήριξης Έργου ΔΥΕ, Επιτροπή για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων), ενώ παράλληλα προωθείται κάθε αναγκαία θεσμική μεταρρύθμιση. Ακόμη, με πρωτοβουλία των ΟΤΑ της χώρας, έχει συγκροτηθεί και λειτουργεί το Διαδημοτικό Δίκτυο POM στο οποίο μετέχουν οι Δήμοι στα διοικητικά όρια των οποίων διαβιούν Έλληνες Τσιγγάνοι και εκπρόσωποι των Τσιγγάνων. Προκειμένου για την προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων των Τσιγγάνων, το Δίκτυο POM συνεργάζεται τακτικά με την κεντρική διοίκηση και τους εκπροσώπους των τσιγγάνων. Στην ίδια κατεύθυνση, με σκοπό την ευαισθητοποίηση της κοινωνίας και την ενεργό δράση, η κεντρική διοίκηση, οι τοπικοί φορείς και οι δραστηριοποιούμενες στον τομέα αυτό ΜΚΟ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Διαδημοτικό Δίκτυο POM, ΜΚΟ ΟΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΑ κ.α.) οργανώνουν ημερίδες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα (Βόλος, Τρίκαλα, Αθήνα, Μενεμένη, Μόβρη, Φάρσαλα, Άμφισσα, Εύοσμος κ.α.).

Εκτός από τη συμμετοχή των Τσιγγάνων στις διοικητικές δομές του κράτους, οι τελευταίοι συμμετέχουν εξίσου και στις διαδικασίες πολιτικής εκπροσώπησης σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Παράλληλα, σε ό,τι αφορά στη συμμετοχή των τσιγγάνων στη δημόσια ζωή, αυτοί οργανώνονται σε συλλογικά όργανα εκπροσώπησης, σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, για την προώθηση των πολιτικών, εκπαιδευτικών και πολιτιστικών τους δικαιωμάτων. Ενδεικτικά αναφέρουμε την «Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Ελλήνων Ρομά», «Επιμορφωτικός Σύλλογος Τσιγγάνων Αγίας Βαρβάρας», «Πανελλήνια Ένωση Φίλων των Τσιγγάνων και της τσιγγάνικης μουσικής», «Ομοσπονδία Ελλήνων Τσιγγάνων Βορείου Ελλάδος, Μακεδονίας & Θράκης», «Σύλλογος Ελλήνων Τσιγγάνων Η ΕΛΠΙΔΑ», «Σύλλογος Τσιγγάνων Σεργίων» κ.α. Τέλος, συμμετέχουν στις δομές της κεντρικής και της τοπικής αυτοδιοίκησης, τόσο ως αιρετοί, ως εκπρόσωποι των τσιγγάνων, καθώς και ως υπάλληλοι των οργάνων της διοίκησης και αυτοδιοίκησης.

Για τη διασφάλιση του δικαιώματος πρόσβασης στην πληροφορία και τις υπηρεσίες, οι Τσιγγάνοι εξυπηρετούνται σε καθημερινή βάση, σε τοπικό και κεντρικό επίπεδο (ΥΠΕΣ, ΟΤΑ, ΚΕΠ, Ιατροκοινωνικά Κέντρα) σε ό,τι αφορά στην ενημέρωσή τους για τα υλοποιούμενα προγράμματα, τη σχετική νομοθεσία και την εξέλιξη - διεκπεραίωση των υποθέσεών τους (αντιμετώπιση τυχόν προβλημάτων κατά την διεκπεραίωση των υποθέσεών τους κ.τ.λ.). Αντίστοιχα, η σχετική νομοθεσία για το πρόγραμμα στεγαστικής δανειοδότησης, μετά τη δημοσίευσή της στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αποστέλλεται για δημοσιοποίηση σε όλους τους ΟΤΑ της χώρας, στα ΚΕΠ καθώς και στην ΠΟΣΕΡ για την ενημέρωση των Συλλόγων τους και την ανάρτησή της στους οικισμούς των τσιγγάνων. Επιπροσθέτως, έχει αναρτηθεί για την ενημέρωση όλων στην επίσημη ιστοσελίδα του Υπουργείου Εσωτερικών (www.ypes.gr/danceia_tsigganwn.htm). Ένα ακόμα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού και της καταπολέμησης των διακρίσεων, αποτέλεσε η θεσμοθέτηση εναλλακτικών διοικητικών διαδικασιών, που λαμβάνουν υπόψη τους τις ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσης των ευπαθών κοινωνικών ομάδων του πληθυσμού, μεταξύ των οποίων και του πληθυσμού των Ελλήνων Τσιγγάνων. Στη βάση αυτή επισημαίνονται:

- Εισαγωγή μέτρων θετικής διάκρισης στον αναθεωρημένο Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων, σύμφωνα με την οποία, στις αρμοδιότητες των δημοτικών και κοινοτικών αρχών εμπίπτει και ο σχεδιασμός και η εφαρμογή προγραμμάτων ή συμμετοχή σε προγράμματα και δράσεις για την ένταξη των Τσιγγάνων στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της κοινωνίας (Ν.3463/2006, άρθρο 75,Ι.ε.5).

- Έγκριση τοπικών ρυμοτομικών σχεδίων στο πλαίσιο εκτέλεσης επειγόντων προγραμμάτων στεγαστικής αποκατάστασης «ειδικών κοινωνικών ομάδων» (Ν.3448/2006, Ν. 2790/2000, άρθρο 6 παρ. 2).
- Πρόβλεψη για χαρακτηρισμό της στεγαστικής αποκατάστασης των τσιγγάνων ως μεγάλο αναπτυξιακό έργο (βλ. Δήμο Κομοτηνής)⁴ προκειμένου να προχωρήσουν άμεσα τα στεγαστικά προγράμματα. Παράλληλα ο Δήμος Κομοτηνής προχώρησε σε έγκριση της πολεοδομικής μελέτης και την κήρυξη απαλλοτρίωσης έκτασης περίπου 100 στρεμμάτων στην περιοχή «Αναχώματος Κικιδίου» προκειμένου να υλοποιήσει πρόγραμμα μετεγκατάστασης των τσιγγάνων που είναι εγκατεστημένοι στην περιοχή «Τέρμα Αδριανουπόλεως» Έχει εκκινήσει τη διαδικασία εκπόνησης συμπληρωματικών μελετών που αφορούν έργα οδοποιίας-οδοφωτισμού ύδρευσης, αποχέτευσης και έργα κοινής ωφέλειας.
- Θέσπιση διαδικασιών αξιολόγησης στη βάση κοινωνικών κριτηρίων που λαμβάνουν υπόψη τους τις ειδικότερες συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού των Τσιγγάνων (μονογονεϊκές οικογένειες, άτομα με αναπηρίες, χαμηλού εισοδήματος κ.τ.λ.).
- Έκδοση πιστοποιητικών γέννησης με δικαστική απόφαση κατ'εκούσια δικαιοδοσία του δικαστηρίου⁵ σε περιπτώσεις μη ύπαρξης/έκδοσής τους.
- Διευκόλυνση της εγγραφής των μαθητών στο σχολείο ανεξαρτήτως κατοχής πιστοποιητικών ή εγγραφής στα δημοτολόγια των Δήμων.
- Έκδοση άδειας οδήγησης με προφορική εξέταση (ΥΠ.Μ.Ε. - Μηχανογραφικό Σύστημα Θεωρητικής Εξέτασης Υποψηφίων Οδηγών) για άτομα με δυσκολίες στη μάθηση, αγράμματους κωφάλαλους κ.τ.λ. Η εν λόγω ρύθμιση έχει ιδιαίτερη σημασία για τον πληθυσμό των Τσιγγάνων δεδομένου ότι, για ένα μεγάλο ποσοστό αυτών, η χρήση αυτοκινήτου αποτελεί βασικό μέσο

⁴ Αριθμ. 44549 ΚΥΑ Υπουργών Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης – Αγροτικής Ανάπτυξης (ΦΕΚ 1347/1-9-2004) με την οποία χαρακτηρίστηκε μεγάλο αναπτυξιακό έργο η στεγαστική αποκατάσταση των τσιγγάνων του Δήμου Κομοτηνής.

⁵ Σχετικό νομικό πλαίσιο: Ν.344/1976, Π.Δ.497/1991, Δ.Κ.Κ. όπως ισχύει με τις τροποποιήσεις και συμπληρώσεις των διατάξεων μέχρι την εφαρμογή του Ν.3013/2002. Στο πλαίσιο αυτό προβλέπονται και ειδικότερες ρυθμίσεις για τη διευθέτηση ζητημάτων Ιθαγένειας των Τσιγγάνων (Γενική Διαταγή 69468/212/20-10-1979 και 51/12-3-1979 με τις οποίες καθορίζονται οι προϋποθέσεις για την ελληνική υπηκοότητα, η εγγραφή στα μητρώα αρρένων και στα δημοτολόγια (ΠΔ 570/1963, ΠΔ 6/10/1951) καθώς και ο καθορισμός της ηλικίας τους ελλείψει των απαιτούμενων δικαιολογητικών (ΝΔ 762/70).

επαγγελματικού προσπορισμού (πέραν των λοιπών καθημερινών αναγκών που εξυπηρετεί).

Όλα όσα αναφέρθηκαν ανωτέρω αποτυπώνουν τις δράσεις της πολιτείας για την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων τσιγγάνων δια μέσου της στέγασης, ωστόσο καθίσταται προφανές ότι η όποια διαδικασία κοινωνικής ένταξης δεν εξαντλείται σε μέτρα διοικητικού χαρακτήρα, στην ενσωμάτωση θεσμικών λειτουργιών και στην εφαρμογή ενός προγράμματος. Εκτός από τα οικονομικά μεγέθη απαιτούνται παρεμβάσεις τόσο σε πολιτισμικό όσο και κοινωνικό επίπεδο από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς (Κεντρική Διοίκηση, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Τσιγγάνους, Εθνικούς και Διεθνείς Οργανισμούς Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, Κοινωνία των Πολιτών κλπ).

Επιπροσθέτως, και σε συνέχεια της ολοκλήρωσης της προγραμματικής περιόδου εφαρμογής του ΟΠΔ, η ανάγκη αποτελεσματικής αντιμετώπισης των συνθηκών κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν οι Ρομά οδηγεί σε μια συνολικότερη προσπάθεια συντονισμένης διοικητικής αναδιοργάνωσης και στον ανασχεδιασμό της εθνικής στρατηγικής για τους Ρομά στην Ελλάδα. Στο επίκεντρο της προσπάθειας αυτής βρίσκεται η κοινωνική τους ένταξη και η καταπολέμηση των διακρίσεων μέσα από μια ολιστική θεώρηση και προσέγγιση των υφιστάμενων προβλημάτων, αλλά και των αναγκών της κοινότητας στο τοπικό επίπεδο, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη τις διαφορετικές ανάγκες εντός της ομάδας και την ιεράρχηση αυτών.

Επισημαίνεται ότι ο Ν. 3852/2010 είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την ικανότητα χειρισμού ζητημάτων ευπαθών κοινωνικών ομάδων όπως οι Ρομά. Με το Πρόγραμμα «Καλλικράτης» η Κεντρική Διοίκηση αποκτά πραγματική εποπτεία στους ΟΤΑ. Παράλληλα αναδιατάσσονται οι αρμοδιότητες σε επίπεδο περιφερειακού σχεδιασμού, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις οργανωτικού εξορθολογισμού, αλλά και αποσυμφόρησης από αρμοδιότητες που μπορούν να ασκηθούν αποτελεσματικότερα σε τοπικό επίπεδο.

Λαμβάνοντας υπ' όψη τα παραπάνω, έχουμε ήδη προχωρήσει σε Συνεργασία με το Συνήγορο του Πολίτη σε όλα τα θέματα που αφορούν στις συνθήκες διαβίωσης των τσιγγάνων.

Τέλος, σημειώνεται ότι τον Ιανουάριο του 2010 διοργανώθηκε στην Αθήνα, με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου ΕΣΑΗΔ και του Συμβουλίου της Ευρώπης και σε συνεργασία με το Πανελλαδικό Δίκτυο ΟΤΑ για την υποστήριξη των Ελλήνων Τσιγγάνων, το 2^ο Διεθνές Συνέδριο Γυναικών Ρομά, για την προώθηση και την ενίσχυση της θέσης των γυναικών Ρομά στα κράτη μέλη του ΣτΕ. Ειδικότερα, δόθηκε η δυνατότητα στα συλλογικά όργανα εκπροσώπησης των Γυναικών Ρομά ανά την Ευρώπη να επεξεργαστούν και να διαμορφώσουν την κοινή Διακήρυξη των Γυναικών Ρομά με επιμέρους τομείς ενδιαφέροντος τη χειραφέτηση των γυναικών Ρομά, την καταπολέμηση των αναγκαστικών στερήσεων και την προώθηση της επιχειρηματικότητάς τους.

